नं॰: ६९-घ
शब्द कौस्तुभः
नवाह्निकम्
पत्राणि १८०

नं०: ९९ - घ

शब्दकौस्तुभः

नवाह्निकम्

पत्राणि १८०

नं० ६६-घ
शब्दकौस्तुभः
नवाह्निकम्
पत्राणि १८०

का. वला १४

I
श्रीगणेशाय नमः सरस्वत्यै नमः ॥ रामाय नमः ॥ सूर्यनारायणाय नमः ॥ विश्वेशं सच्चिदानंदं वंदेहं योऽखिलं जगत् ॥ चरी
कर्त्ति बरीभर्त्ति संजरीहर्त्ति लीलया ॥१॥ नमस्कुर्वे जगद्वंद्यं पाणिन्यादिमुनित्रयं ॥ श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धांतस्थापका
न् बुधान् ॥२॥ नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृंदवंदितं ॥ फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभमुद्धरे ॥३॥ परिभाव्य बहून्ग्रं
थान्योर्थः क्लेशेन लभ्यते ॥ तमशेषमनायासादितो गृह्णंतु सज्जनाः ॥४॥ समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौ
स्तुभं ॥ भट्टोजिभट्टो जनुषः साफल्यं लब्धुमीहते ॥५॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं व्याकरणस्य विषयं भगवान्भाष्यकारः प्रादर्शय
त् ॥ अथ शब्दानुशासनमिति ॥ अथशब्दः प्रारंभस्य द्योतकः ॥ न तु वाचकः ॥ निपातत्वात् ॥ उपसर्गवत् ॥ न च तेऽपि वाचका
एवेति वाच्यं ॥ उपास्यते गुरुरनुभूयते सुखमित्यादौ धातोः सकर्मकक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारायोगेन वाचकत्वे
स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्तत्वात् ॥ ननु कथं युक्तता ॥ अस्तूपसर्गाणां द्योतकता ॥ निपातांतरं तु वाचकमेवेति चे
न्न ॥ साक्षात्क्रियते नमस्क्रियते उरीक्रियते इत्यादौ कर्मणि लकारात् कर्मीभूतस्य गुर्वादेरभिधानासिद्ध्या धात्वर्थे प्रति
क[illegible]त्वस्य वाच्यत्वात् ॥ उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तद्रूपेणैव द्योतकताकल्पनाच्चो सामान्यप्र राम०
माणेनापक्षपातात् ॥ निपातत्वं चाखंडोपाधिरूपं जातिरूपं वा स्वरूपमेवेति पक्षत्रयेपि प्रादिचादिसाधारणमेव ॥
सत्वादिप्रत्येकपर्यवसन्नं जातिपक्षे प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्ष[illegible]याया निरुक्तेः केवलानामप्रयोगेणाश्च न्यलभ्यता १

दि१ श२ १२

पितुल्येवाविजयतइत्यत्रयाजोर्विशिष्टजयइवघटस्येत्यत्रैवसमुच्चितेघटैपटस्याहस्यापिलक्षणायाःसंभवात्।। किंचचा
दीनांवाच्यकत्वेसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयइतिव्युत्पत्तिर्निपातेतरविषयकतयाविनाप्रमाणंसंकोच
नीयास्यात्स्यात्त्वसमुच्चयेयादिशब्दयोगइवचादियोगेपिद्वारेःषष्ठी।।किंचसमुच्चयादिपदैरुपस्थितेययाविशेषणसंबंध
स्तथाच्चादिभिरुपस्थितेपिस्यात्·द्योतकत्वपक्षेतुपदार्थैकदेशत्वान्नतत्रविशेषणान्वयः।।अपिचशरीरस्येरिवादी
स स्यातुहरिष्यन्नरसानिवेत्यादौडमरुहशीभ्यरसमसदृशातुरीस्यातुहरिष्यन्नित्यादिरर्थःसचउक्तादिशब्दानांतत्सदृ
शयरत्वेइवशब्दस्यचत्तात्पर्यग्राहकत्वेसत्येवलभ्यतेअन्यथाप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकेनापिभङ्ग्ये
तइवशब्दात्तुतृतीयादुर्लभाअसत्वार्थकतयाकारकविभक्तयोगात्।।एवमप्युक्तादिभ्यस्तृतीयोनन्वयस्यानु[illegible]द्या पा अ
राञ्च।।नन्वेवंतन्मतेतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिसिद्धान्तभङ्गःपरान्नितिचेन्नपूर्वपदद्योत्यंप्रतिप्राधान्यमिति
तदर्थात्।।द्योत्यार्थेनैवार्थवत्त्वेतिप्रातिपदिकत्वसिद्धिः।।अतएवयेषांद्योत्योप्यर्थोनास्तितुहिचस्महवैपादपूरणे
म इत्यरकोशात्कमीमिद्धितिपादपूरणार्थोइतिनिरुक्तात्तदर्थानिपातस्यानर्थकस्येतिवार्त्तिकारंभइत्यवधेयंसु
इच्चेदंकैयटादिग्रंथेषुअतएवाकृत्याधिकरणेभट्टैरुक्तंचनुविधिप्रदेश्वान्नहिविधस्यार्थनिर्णयःक्रियतेसंशयोत्य
स नैनीयेगानिपातयोःतयोरर्थाभिधानेहिव्यापारोनैवविद्यतेपरस्यैद्योतकौतौतुवाच्यकःसविचार्यतइतियत्तुअ

शक्तिलक्षणाद्योतनान्यतमशक्त्याऽर्थबोधकत्वंनदितिस्वीका[illegible] शक्तिलक्षणान्यतररूपः=२

इ१ बि१ ई२ चे२

२ र्थवत्त्वेऽधीतइत्यादौ धात्वोर्नर्थकत्वात् उपसर्गविशिष्टस्य वाचकत्वमिति कैश्चिदुक्तं तदभ्युच्चयमात्रम् सर्वस्य द्वे इति सूत्रे
के यदाहिरं त्र्योप्येवमेव पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तत्र नञ्तत्पु. पर्युदासे हि गो तिगं यथा अप्येवमेव उक्तं। अस्तु वाम
पि३ नं जरं निपाता वाचकाइति सर्वथा प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचकाइत्येवं रूपम् अर्धजरतीयं ते प्याधिकाभ्युपगतम प्रा
माणिकमेवेति दिक् ॥ अनुपदं वेकः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः तथाह ॥ अदेत्वविति देत्वविरं ह प्राद्यसप्रेति देत्वविदानु
शिष्टः यथावासं एषत्विदुषा नेययो अंजे सानुशासेतिय एवेद मिति ब्रुवत ॥ अत्र हि गुणात्वयोपेते न सद्गुणां समान शिष्टो य
ति एषा प्रार्थ्यते तत्रोजसो जि शे घ्रा मुक्तं अनुशासती ति विविच्य बोधकत्वं बहुलं छन्दसी ति शपो न लुक् इ दमि मे वे ति
बि७ यो ब्रूयादिति प्रमेयानि ष्कर्ष उक्तः ॥ ब्रुवदित्यत्र लटो डाटा विसर्वत्र थ्याचानु शिष्यते विच्या साधुं भ्यः विभज्य बोध्यंते
न येनेति करणे ल्युट् ततः शब्दानामिति कर्मणि षष्ठी तदंते समासः ॥ न च कर्मणि चेति सूत्रेण समासनिषेधः शंक्यः तत्र च शब्दस्य
तिशब्दार्थे कर्तृयाकर्मणो जिशब्दवतोभयप्राप्ताविति सूत्रेण या षष्ठी तदंतेन समस्यत इत्यर्थात् तादृ पं तु कर्तृकर्मणोरिति
ले३ षष्ठीनतूभयप्राप्ताविति आचार्यस्य कर्तुर्वस्तुजसंपीहानुपादानात् चित्रं गवां दोहो गोपेनेत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपा
द्यत्वय घशिष्टितो दोग्धाद्दोहा गावश्च दोग्धव्या स्तदेव निर्वृत्ति नत्वन्यथाऽत कर्तृकर्मणोर्विशिष्यो पादानाद
स्तुभयप्राप्तिः ॥ इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थानामिति अर्थनिवृत्तिपरं वाकं न तु कर्तृ विशेषनिवृत्तिपरं अतो २

क्षे जंगरारीरं अस्मन्न
नेनइंदक्षे अमिषेसु
तूते मह सेत्र मिदा
हिन्न लाघि न
शब्दे
ध:=४

ह२

सा १

नास्मुभयप्राप्तिः अनुवाययथाकथंचिदुभयप्राप्तिर्यथापिनष्टीत्यत्रोभयप्राप्ताविति सूत्रे विशेषेणाविभाषेतिपक्षस्या
पि वक्ष्यमाणत्वात्तयानियमाप्रवृत्तिपक्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात्शेषलक्षणात्षष्ठी [redacted] वास्तुतस्मादि
दिकालौकिकाश्च साधवः शब्दाः इह विषय इति स्थितं वैदेभवा वैदिका अध्यात्मादित्वाट्ठञ् एवं लोके भवा लौकिकाः॥ यद्वा
लोके विदिता लौकिकाः तत्र विदित इत्यनुवर्तमाने लोकसर्वलोकाट्ठञ् प्रातिशाख्येष्विव न वैदिकैकदेशमात्रमिह विष
यः॥ न वा व्याकरणांतरेष्विव छांदसपरित्यागइति सूत्रयितुरुभयोपादानं॥ इति विषय [redacted] ति रूपणं॥ स्यादेतत्गौरि
त्यादिः शब्द इह विषयः तत्र च गकारौकारो विसर्गश्च घटकस्तुल्याघ्रातं च डौ प्रत्ययमुत्पत्त्ययवीदेशादिकं नचैतत्रयोरिति
बोधे भासते तथाचार्थांतरता गौरित्यनेनैव परिनिष्ठितेन सहडौ प्रभृतीनां संबंधविशेषस्तत्प्रतीतिपक्षस्तु पयोगितया चास्योतिज
ह्यसुपादनमिति चेन्न शब्दांतरव्यावृत्तस्य संबंधस्य तत्प्रयोगस्य च दुर्वचत्वात् द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पाद्यत्वापत्ते
श्च अस्तिहितेषां गौरित्यनेन वाच्यवाचकभावादिसंबंधः॥ अत एव शाब्दबोधे गोविसमवायेन गोत्वमिव शक्त्या वा
संबंधेन शब्दो विशेषणतया भासते चाक्षुषबोधेपि कुत्यस्माद्रितिःशब्दो विशेषणमित्यभ्युपगमः॥ आहुश्चानसोस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते॥ अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥ नाप्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वेशक्ती तेजसो यथा त
थैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते॥ यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकं॥ पिंड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः इति

इति १

वाच्यवाचकभावसंबंधसत्वादेव

अनाकांक्षितार्थ
सिद्धि सिद्धिरर्थः ६

व

बं

निर्विकल्पके
ज्ञातव्यं कथमस्या
सितः विशेष्टि सा
न विशेषणं इस
र्थः २

नानाजातीयेषु व्याकरणेषु सत्सु प्राक्रमांतरस्य प्रवृत्तं सर्थः ५

यच्चोक्तमिति च शब्दगुणक्रियाभिस्तादात्म्यं गोत्वात् गोसंबंधि गुणादिभिरपि सहैक्यं शब्दस्येति शेषः तादात्म्यमेवाक्तिसम्बन्धः तद्विशेषणत्वाद् न हेतुभावाद् तस्मात् न दोषः

शकौ ३ — विशेषणत्वात् २ — जि ६ — प्रकृति ५ — गुणक्रियाप्रमुखा — भेदः २

वा २

चाप्युक्तं चेत् न । गृहीतशक्तिकं प्रति शब्दे नार्थस्येवार्थे न शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् अत एव गोत्वस्येव गोशब्दस्यापि
व्यक्तिविशेषणत्वं संसर्गो पि तादात्म्यमेव तु । एवं गोगुणादिभिरपि तद्भिन्नाभिन्नस्य तद्भेदादिप्राशये नाथ गौरित्यत्र कः श
ब्द इति प्रपञ्चकेन द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः सह शब्दस्याभेदो भाष्यकृद्भिराशंक्य निराकृत इति निराकरणग्रंथस्याय माशयः । सम
सत्ताकभेदाभेदौ विरुद्धावेव । अथान्यत्वं दृष्टान्तरीत्या सत्त्वागुणत्वाघभेदात् तु खद्योतवत्स्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनि
वृत्तिव्यवस्था न स्यात् । तस्मात्त्वभेदग्रहाद्भ्रम निवृत्तिः । जातिव्यक्त्यादिसंबंधस्तु तिरिक्त एवेति । एवमेव शब्देनापि सदा स्थे
वृ संबंधोऽद्व्यादीनामिति स्थितं । अस्ति च द्व्यादिषु त्पादनस्य प्रकृतेऽप्युपयोगो पि अस्मिन्नर्थेः पंसाधुरिति षष्ठीविशेषणपुरस्क
स्यैव साधुत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अत एव वाग्निर्दिष्टे चक्रमेणाश्वशब्दोऽश्वशब्दश्च साधुः मुक्तमेण त्वसाधुरिति सिद्धान्तः ।
ननु पथ्यवैशेषिकादीनां पाणिनीयशास्त्रसिद्धमेव प्रत्ययादिविभागमुपजीव्यपदार्थमुत्पादनाय प्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययविचा
रस्तु कश्चित्कः प्रासंगिकः । तथेहापि लोकप्रसिद्धं दर्शनान्तरसिद्धं च पदार्थजातमुपजीव्य शब्दमुत्पादनं न विरुध्य
त इति चेत् । अस्तु तावदेवं तथापि डोप्रभृति व्युत्पादनं निष्फलमेवेति चेत् । अत्रोच्यते । गोस्तिष्ठति देवदत्तः पचति
इत्यादयः प्रयोगग्राहिकतया तावज्जन्मसहस्रेणापि बोधयितुं बोद्धुं चाशक्याः आनन्त्यात् । अतः प्रकृतिप्रत्ययविभा
गकल्पनारूपो लघुरुपायः समाश्रीयते लिपिवत् । आरोपित एव च तत्र संबंधः प्रसिद्धो हि स्थूलारुंधती

प्र ५

रामं०

३

तीशारवाच्चंद्रादित्यायोलोकेपंचकोशावतरणान्यायश्चोत्तरमीमांसायांतात्पर्यविषयाबाधाच्च प्रामाण्यंएषैवहिअर्थे
तीनां २ वादेष्वपिगतिः आत्मवपोत्वेदनप्रभृतेर्बाधेपितात्पर्यविषयीभूतस्य प्राशस्त्यस्याबाधितत्वात्॥उक्तं च हरिणा॥उपायाः शि
क्षमाणानांबालानामुपलालनाः असत्येवर्त्मनिस्थित्वाततः सत्यंसमीहतेइति॥उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थि
ताइतिच॥अतएवहिकेचित्तुप्रत्ययंविदधति अपरेसिंगयासन्नरीत्योठितमित्यत्रेतप्रत्ययः भाष्यरीत्यातप्रत्ययः सूत्ररीत्या पा ४
तावानितिवतुपडावतावर्थवैशेष्यादितिवार्त्तिकोक्तरीत्याडावतुरितिदिक्॥एतेन पचतीत्यादौ आदेशैः स्मार्यमाणालडाद
योबोधकाइतिवदंतःपरास्ताःतथाहि कृष्यव्यवहाराच्छक्तिग्रहइतिनिर्विवादंतत्र प्रयोगसमवायिनामेवतिप्प्रभृतीनां
शक्तिःसिध्यतिनत्वलौकिकानांअन्नेलादीनांएवंचडुपचष्टुडुकृञ्इत्यादिप्रकृतयोकिचुक्विबादिप्रत्ययाश्चनशक्ताः
किंतुअपाक्षीत्यपाचपापच्यतेकरोतिचिकारचकरीतीत्यादि प्रयोगसमवायिनः अपाकुपाचुइत्यादयएवश्रूयमाणो प
नडुपचषप्रभृतीनांस्मरणंतेनार्थबोधइतिचेन्नलाघवात्व्यवस्थितत्वाच्चश्रूयमाणानामेवार्थसंबंधकल्पनौचित्यात्श्रो
स्त्रैहिकस्यस्मरणकल्पनेगौरवात्अव्यवस्थापत्तेश्च॥पचतिदेवदत्तःपचंतंदेवदत्तंपश्यतीतिप्रशान्तभ्यांस्मारितस्य
व २ लटएवबोधकत्वेएकत्वाधाराधेयभावेनसंसर्गेणदेवदत्तेऽन्वयात्तदर्थोपस्थितौविशेषणं॥इत्थंत्वत्रतुअभेदेनसंसर्गेणकृद
र्थःकर्त्ताविशेषणमितिचत्वत्सिद्धांतभंगापत्तेश्चएतेनकर्त्राधिकरणो आख्यातार्थत्वंकर्त्तुर्निरस्तंज भ्यमानाधिकर

लं २

५ रोशानजर्थस्वीकुर्वंतोमीमांसकाश्च अपिपरास्ताः॥यत्तुतैरुक्तंशानजंशेकर्त्तरिक्तादिति व्याकरणंशक्तिग्राहकमस्तीति॥त
नर दप्यापातः रूढाकर्मशेषोपमनिर्दिष्टार्थेषुरावुलादिषूपात्ति घतेनतुशत्रादिषुस्थान्यर्थेजनिराकांक्षत्वात्तइतिवक्ष्यमाणत्वात्।
श्राकांक्षितविधानंन्यायइतिन्यायात्॥अन्येयाज्ञिकमाराइतिकर्मणिशानचोदौलभ्यापन्नेश्च।किन्वकर्त्तरिक्तादितियस्कां
ग्रहणांत्तदेवलःकर्मणीस्वत्राप्यनुवृत्तेतकथंक्तानितिङ्त्वेवैलक्षणंपंश्च अन्यलभ्यत्वादेरुभयत्रसाम्यात्तेनामार्थयोरभेद्गाव सं
प५ सर्गइतिहिशानजादौकर्त्तावाच्यइत्युक्तं॥तन्नुपचतिकल्पंचतिरूपदेवदत्तःइत्याघनुरोधात्तिङ्त्वेपितल्यं॥तस्मात्स्प कारोते:
रीत्यानकश्चिद्व्वत्रंतानितिङंतेवैषम्यहेतुः अस्मद्दीत्यातु भाव प्रधानेमारव्यातसत्वप्रधानानिनामानीतिनिरुक्तोप्रसपार्थे
प्राधान्यमौत्सर्गिकंतिङ्शुत्यपद्यतेप्रधानेप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादितिमरत्राबाशानचशानजविधौरूप
द्विधोच्चभाष्ये[redacted]स्फुरमेतत्॥पाचकोव्रजतीतिवत्पचतिव्रजतीतिप्रयोगोप्यतरवनोपपद्यतेपचतिभवतीत्यादि
रू चोपपद्यतेपचतोरूपंपचंतिरूपामित्यादौपवाघंतेहि वचनादिकंनभवति॥तस्मात्तिङ्कृत्सुचविशेषणविशेष्यभा अवचनं
वत्यासमात्रमस्तीतिवक्ष्यते॥यत्तुभट्टैरुक्तंकर्त्तरियप्देकत्वंतत्रैतिपइतिलादेशविधेर्लकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतया
व्याख्यानात्रकर्त्तुर्वाच्यतासूत्राद्याप्तीतितत्पयापातनःद्विवचनादिसंज्ञाद्यादेशनिष्ठाजतश्चतद्विधिनाद्येकयोरि
सस्यासाकवाक्यता॥नचतत्र[redacted]कर्त्तरीत्यात्तियद्विवादिविशेषणतयाकथंविघोव्येत॥लविधि एगम॰
४

वाचकार्थैः

तिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्तीतिचेत्सत्यं॥वाक्यैकवाक्यत्वानुसानपदैकवाक्यत्वात्आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानु
वादेनप्रवृत्तेर्ल विधौतुकर्त्रग्रहणासचहिवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तएव॥अतएवादेशस्मारितालकाराबोधकाइतिकल्प्यैर
कत्वादिभानायआदेशाएवशरणीकर्त्तव्याः एवंशाब्दलादेशेतिबादिद्वारकंलिङादिस्मरणंकल्प्यमितिमहद्गौरवं तथयरंप स्वाश्रयाचारवाच्य
णसंवंधेनणालेववोधकः॥वृत्तिशस्त्यत्वात्॥अतएवापभ्रंशानांसाधुस्मारकत्वाभ्युपगमस्तवापी तिदिक्॥तस्मात्पूर्वत्रा त्वेन=३
सिद्धमित्यादौयथाऽहार्यारोपेणैवव्याख्यानंसर्वसंमतंतथाशास्त्रीयप्रक्रियायांसर्वत्रवस्तुतस्तुवाचकत्वंस्फोटैक
निष्ठंतत्रचाष्टौपक्षाः वर्णस्फोटः१पदस्फोटः२वाक्यस्फोटः३अखण्डपदस्फोटः॥४जातिरवाक्यस्फोटः५इत्थंपंच
व्यक्तिस्फोटाः॥वर्णपदवाक्यभेदेनत्रिविधोजातिस्फोट इति तथाहि॥किंचिद्गण्य त्यास्यादिनाशकत्वावच्छेदका
नुपूर्वीभंगस्यप्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्रचकेनचित्त्वकाचित्स्वप्रथमंशक्तिग्रहाकेनकस्यस्मरणमितितत्रविनिगमना
विरहाद्दषभोदृषभोदृषइत्यादावृवर्णरकारकुरचकरइत्यादीनांप्रयोगसमवायिनांसर्वेषामेववर्णानांतत्तदानुपूर्व्य
प३ वच्छिन्नानांवाचकत्वेतिवर्णस्फोटपक्षः॥करप्रभजतयोवाकानवेतिचेहविप्रतिपत्तिशरीरं॥१॥रामंरामेरामारामोहरयेहरौ प३
फि२ हरीनित्यादौपानिष्ठितरूपैक्यानरोद्धयोदिवाचकः किंयाश्वकमत्वादेरिपस्यविनिगन्तुमशक्यत्वयारामामित्यादिप
वि१ पदनिष्ठितपदमेववाचकैकमत्वादिविशिष्टस्येतिपदस्फोटपक्षः॥हरेधीरंरवविस्मो वेत्यादावपिविनिगमनाविरहज्जोल्प्या

5

पक्षः।१ द्वाक्यमेवविशिष्टार्थे शक्तमितिवाक्यस्फोटः॥एकःपटइतिवदेकंपदंवाक्यंवेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णातिरिक्तमेवपदंवाक्यं वा।स्वं
ओसादिनिबंधनेसर्थः उं वर्णोऽयं वर्णा।एकत्वप्रतीतिरौपाधिकीतिचेत्पटेपितथापत्तेः॥नतैःकःपदार्थोस्माविति चेत्भावः॥भावविशेषेषु क्रांतभवंतीति
चेत्त्वसरिभाषितेषु ख्यादिषु मांतभूतानहेतावता प्रमाणसिद्धस्य क्यते प्रत्याख्यातुंअनियतपदार्थेवारेगौरवमितिचेत्
॥व्यक्तीयत्तात्तवापिनास्ति।उपाधीयत्तातुसर्वैःसुवचा॥भावत्वाभावत्वाभ्यांनित्य[redacted]त्वादिनावाविभजनात्॥भावविभाज नित्यत्वा५
कोपाधयस्तुघटविभाजकोपाधिवद[redacted]नावच्छेदकाः॥अस्मिंश्चपक्षेहृद्येवर्णाअप्यनावच्छेदकाः॥नन्वनुभवासिद्धास्त इति
चेत्॥अंतःकध्वनिविशेषोपहितस्फोटएवककाराद्यात्मनाव्यवह्रियतेइत्यभ्युपगमात्॥आदमतेतारोमंद्रोगकारइ
तिवत्अद्वैतसिद्धांतेविषयसंवेधजन्यवृत्तिवैचित्र्येणाव्यंग्यस्वरूपस्तुखवैवैचित्र्यवद्वा॥अतएववाचस्पतिमिश्राःस्त्व
वा विदेवस्तुतःककारादतिस्थिमानमूर्तेगकारस्माभादितिस्फोटवादिमतमुपन्यास्यन्॥शावाःएवंघपिककारादिषु प५
वर्णे पुवर्णान्तरसमानाकारैकदेशावभासःतथात्रहृत्वर्णावभासोपिभविष्यति॥उक्तंचवाचस्पतिना॥शक्यत्वइवशक्तते
जातेलाघवमीस्यतां॥औपाधिकोवाभेदोस्तुवर्णानांतारमंद्रवदिति॥भर्तृहरिरप्याह॥पदेनवर्णाविद्यंतेवर्णेष्ववय
वानच॥वाक्यात्पदानामत्यंतंप्रविवेकोनकश्चनेति॥तस्मादखंडपदंवाक्यंवेतिपंचापिमाक्तिस्फोटावांतरभेदाः॥जाति राम०
स्फोटवादिनस्तुघोत्तरटत्वादिकंशक्तताअवच्छेदकतयाआपपस्तत्रपेपियथायथंवक्तव्यं॥अस्मेयास्सरोरसइत्यादावर्था ५

प४ ३५

स्वाश्रयघटितत्वेनेत्यर्थः=१ अविद्यायाः कल्पितेत्यर्थः=तां विद्धि...

विशेषप्रतीतिरनापन्ने॥ तच्चोपाधिरूपं॥ उपाधिश्च परंपरासंबद्धा जातिरेव॥ सा च सर्वाधिष्ठानब्रह्मस्वरूपात्मिका॥ तथा
च शकंधाशङ्खवद्यक्ताशेषेपि न्यायसाम्ये नाकृत्यधिकरणोक्तरीत्या ब्रह्मत्वमेव तत्तदुपहितं वाच्यं वाचकं च॥ अविद्या वा अविद्य
धर्मविशेषो वा जातिरिति पक्षे तु सेव वाच्चिकास्विस्वाह॥ अष्टावप्येते पक्षाः सिद्धांतग्रंथेषु तत्र तत्रोपनिबद्धा॥ तथा हि स्यान्ति त ३
त्यत्रे सर्वे पदादेशा इति भाष्यग्रंथः प घतेत्रार्थोऽनेनेत्यर्थवदिह पदं न तु सुप्तिङंतमेव॥ तथा चैतस्मिन्सूत्ये सूत्रे स्फय
इति टीकाग्रंथश्च वर्णस्फोटेनुकूल॥ तथा स्थानपर्याभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमिति स्थानेंतरतम इति भाष्ये यत्स्थस्य
प्रिनित्यादिषु निर्वाहान्तदर्थं पंथासं रव्यस्त्वं नारभ्यामि इति भाष्यमपि॥ पदस्फोटवाक्यस्फोटौ तु इहैव प्रघट्टके येनोच्चा
रितेति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थतया वर्णितौ॥ वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति विवक्षायोरखंडाप्युक्ता
।नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति तत्र तं भाष्ये सखंडोक्ता॥ मायानिश्चलयंत्रेषु केतवानृतराशिषु॥ अथ यो त ५
घने शैलशृंगे सौ गो कूटमस्त्रियामित्यमरः॥ पस्पशायामेव प्रघट्टकान्तरे किं पुनर्नित्यादिभाष्यमुपादाय केचिद्दूर्गाः स्फोटम
परपदस्फोटं वाक्यस्फोटं चाहुरिति वदता कैयटेनाइउण्सूत्रे व्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्बलाबलं चिंतयता प्रत्याहा
रादिकांतेन्दूरं विघादिति भाष्यं व्याख्यावसरे व्यवहारनित्यता तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं तु जातिस्फोटस्येति प्रति
पादयता तु पदमेव ब्रह्मत्वमेव हि शाद्रूपतया प्रतिभातीत्यर्थ इति व्याचक्षाणेन सर्वे पक्षाः स्फुटं चिन्ता एव॥ पदात्व विधे

अध्यवसायकः ... दिपुन्नीत्यर्थः=२
सर्व४
पा
ते
स्वपर्णातरापत्तिर्विधा ...=५
नक्षरं२ अक्षरभिन्नादित्याख्यानमयीपदत्वेत्यर्थः

=किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्य इति प्रघट्टके=४=पारमार्थिके सादिः=२
=अत्र नित्यसंख्याकार ... तनुकं ... =५
... =३

=मीमांसकाः वर्ण ... स्फोटं ... पदव्यक्तिस्फोटः ... इत्यर्थः=४

उपाधिषु यान्ति भेदान् न भेदवती सती जात्यादिषु धर्मेषु स्थिता नाम नैव भवति ... जातिरेव निरुपाधिः ...
... स्थितार्थत्वेन सर्वतः सर्वं तो जातिः तदेव निरूपयति ... महाविस्तरेण ...

व जातिरिति पक्षे तत्र हि प्रायेण जातिस्फोटस्यापि व्यवहार इति सतीष्टं रूपं तदेव विधा स्थितस्य केचित्पठन्ति येषां पाठं जगदं अथ घटोऽपि कि
ञ्चिदिति सिद्धेश्च भाष्ये एव वर्णस्फोट पदस्फोटावुक्तौ ॥ असत्यमेव प्रकृतिप्रत्ययविभागं जगदर्थे वाक्यस्य परेण वाग्वपन्यायेन सत्य
स्य पदस्फोटस्य व्युत्पादनमभिप्रेतमिति तन्त्रे वर्केष्वपर ॥ अर्थवदधातुः स्वरूपं शब्दस्य जपुरस्तात्कालस्वेत्यादिसूत्रे घोषि
स्य एभिर्दं भाष्यकैय्यटाद्या विस्पष्टं बहुत्ता जातेश्च ब्रह्मात्मकत्वं आहरिणा संबन्धि नेदान्तेन्न वेभिधमानाग वादिषु ॥ जा
तिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ता प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय
इति ॥ जाते स्फोटत्वमपि पृथक् कान्तरे स्मारवाह ॥ अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चित्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन
प्रकल्पिता इति । यद्यपि हि दृष्टोपदेशे च उक्तस्तथापि वाक्यस्फोटपक्षेता स्वयं तत्रापि जातिस्फोट इत्यवधेयं परं वाचि मर्दनं नये
त्रोपन्यासात् ॥ तथा च प्रथममुत्पन्ने व्यवहाराधीने नैयासं एरणास्य वाक्यस्य विशिष्टे प्रायोमि कः स्यात् शक्तिग्रह इति निवि
वादं । स च आवापोद्वापाभ्यामवयवानां शक्तिरिति न्यायोपपुष्टं भेनत्यजत्यज इति दर्शनात् तराणां पंधाः एकादेशादिस्थले उक्त
रीत्या विनिगमना विरहेण केचिद्य रूपादिस्थले एवं लोपाद्यभ्युपगमेन च व्याकरणानां कल्पे समति अवयवशक्तेर्दु
रुपपादत्वात् प्रायः मिकशक्तिग्रह एव प्रमाण इत्युक्तिं तु सैद्धान्तिकः पंथाः ॥ अन्वयः द्वारा ॥ तत्र यन्मुख्यमेकैषां तत्त्वे तेषां वि
पर्यय इति ब्राह्मणार्थो यथा नास्तिकश्चित् ब्राह्मणाकं बले ॥ देवदत्तादयो वाक्ये जथैवस्युस्तर्थ काइति च ॥ एवं जोतिनिपा

=वर्णसमुदाये नाभि ... स्फोट इति ... स्फोट ... अने ... वर्णजाति स्फोट ... स्यादि ... जा ... स्फोट इति ... सत्वा वृत्ते स ... यद्यपि ... जाति ... स्फोट ... अपरिहृत := ५

तस्य मुख्यत्वे चेत्सर्वथा := ५

सम्भवेत् := ९

ग्रंथ ष्कं ता । ६

=देवदत्तगामभ्याज शुक्लां दंडेनेत्यादौ := ९

=तो ध वि जये शक्ति ग्रहविषये नाम केषां अन्येषां नैयायिकानां मुख्यं नये
ने षां ... नानिपर्यय इत्सर्थः := २

ना। योजका विकरणा। अनर्थका इत्यादि विचारोऽपि प्रक्रियादशायामेव। आह च। अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्प :आदिनाद्वितीयं=२
नं धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः। तादृशोऽयं वा इत्यर्थः॥ एवं च नामार्थयोरभेदएव संसर्गः प्रत्ययार्थः प्रधान
मध्यस्थं=३ मित्यादिव्युत्पत्तयोऽपि प्रक्रियाश्रया एव। उक्तं च॥ किंगर्भं जन्ये किंगर्भं कीदृग्भातीति नो मतो। विचारः पूजितः सर्वैः प्रकृति
प्रत्ययाश्रय इति। अतोऽपि तस्यापि पारमार्थिकेऽपापत्ता न विरुद्धा॥ लिपिस्थूलारुन्धतीशाखाचन्द्रादीनां लौकिकदृष्टान्ता
नां अर्थेवारवाक्यं च कोशावत्तरणादीनां तं त्वां तं रासिद्धान्तो पूर्वत्रासिद्धादीनां चेतेष्वासिद्धानां प्रागेव दर्शितत्वात् एवं
सत्या ६ प्रकृतिभेदेनाविद्यैवब्रह्मैव वा स्फुटस्य यथा स्यादितिव्युत्स्फोट इति स्थितं आह च शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते इति
समारंभस्तु भावानामनादिब्रह्म शाश्वतमिति चेत्तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिंतामणिलब्धवानिति वा सि
द्धरामायणे। कामाणाकन्यायेन शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन्स्वसंगादद्वैते औपनिषदे ब्रह्मण्यपि व्युत्पत्तिमित्यभि
ह प्रायेण भर्तृहरिर्विवक्षत्वाद्यादिकमपि प्रसंगाद्व्युदपादयत्॥ तत्तुत्वेनासरस्फुटं प्रकृते नातीवोपयुक्तं चेतिनेहोच्यते॥ ॥ स्फोटानुपायत्वम्:
इति स्फोटनिरूपणम्॥ स्यादेतत्। न्वं लिखत्वं च कारस्तु टितिइत्याद्विव्यवहाराल्लिपावेव शब्दत्वभ्रमवत्तानित्ये वाचकत्वा
भिमानत्वं बालानां पुस्तकमुपयुज्यते यथा तथैव भेदग्रहवतामपीति वस्तुस्थितिः एवमिहापि प्रकृत्यादिविभागा
पारमार्थिकत्वाभिमानवतामप्युपयुज्यतां एव शास्त्रं तत्किमर्थकस्य नाद्युत्पादनक्लेशः आह एवं भाष्यकारोऽपि हि २

7 शब्दो नित्योऽनित्यो वेति विकल्प्योभयथापि व्याकरणारंभस्य निःप्रयोजनत्वाद्यथा तथा सिद्धमुदाहरिष्यते इति चेत् ॥ सत्यं वु निर्दिष्टत्वात्=
प्रसमर्थं वस्तुस्थितिः कथिता ॥ पक्षभेदेषु गौणमुख्येषु मुख्यादितेषु तत्र तत्र परस्परविरुद्ध जयाभासमाना अपि सिद्धा
न्तग्रंथाव्यवस्थापयितुं शक्यंते स्वार्थद्रव्यादीनां पंचानां क्रमेणाभानमित्यादिविदर्भमाणामपि कल्पनयैवोपपादयितुं शा
क्यंत इति किं न वस्तुसाधुशब्दो विषयः ॥ अस्तु च प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया शब्दव्युत्पादनोपपत्तिः । तथापि व्याकरणाध्यय दि ४
नस्यानुष्ठापकं किमिति चेत् नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण ॥ श्रूयते हि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे
ति निष्कारणो दृष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत् ॥ कार्यते नुष्ठाप्यते नेनेति कारणं फलं ॥ ब्राह्मणेन षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञे
य यश्चेत्यन्वयः ॥ तथा च सांगवेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपोऽयं धर्मो नित्यः संध्योपासनादिवदित्यर्थः ॥ श्रुतिरेषेति हरदत्तादयः ॥
स्मृतिरिति तु भट्टाचार्याः ॥ तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि आगमः खल्वपीति भाष्येऽप्यागममूलकत्वादागमः स्मृति
रेवेति सारे स्वयं अंगत्वं चांगत्वेन संस्तवात् ॥ उक्तं हि शिक्षायां ॥ मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ॥ निरुक्तं श्रोत्र
मुद्दिष्टं छंदसां विचितिः पदे शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते इति ॥ उपकारकत्वाप्यंगत्वं व्याकरणं ह्यर्थविशे
षमाश्रित्य स्वरविशेषादीन्विदधत्पदार्थविशेषनिर्णायकेनोपयुज्यते ॥ ज्योतिषमपि स्वाध्यायो [redacted] प्रयोगि
अनुष्ठानोपयोगि नं २ नं च कालविशेषं प्रतिपादयति ॥ निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्टं प्रायं बाहुलेन लकारादिसाध्यानां लोपागमवर्णविकारा ७

दीनां ग्राह्यशास्त्रत्वसंग्रहात्॥ छंदो विचितिरपि गायत्र्यादिलक्षणद्वारा गायत्र्यायजतीत्यादिविध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते॥ शिक्षा ल १
पि वर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति॥ कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणांतरपठितस्यान्यत्रफलभूयस्य शाखांतराधीतस्य चांगजातस्यो
पसंहारेण प्रयोगं दर्शयंति॥ तस्मात् षडप्यंगानि तेष्वपि प्रधानं व्याकरणं॥ पदपदार्थावगमस्य व्याकरणाधीनत्वात् वा वाक्य ३
ते ४ क्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात्॥ अत एवाशिक्षायां तस्य मुखत्वेन निरूपणं कृतं॥ मन्वादिस्मृतिष्वप्यंगाध्ययनविधयः प्रसि
द्धाः एवं तथा चाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितं॥ तथा च संध्योपासनादेरभावे प्रत्यवायो ऽनुष्ठाने च पो
चै प्रक्रं पइति यथाभ्युपेयते भृतथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यनुष्ठानेन नुष्ठाने च बोध्यं॥ रक्षाप्रभृतीनि फलानि तान्यपि सं
तितथा च भाष्यकारोनि पुनरस्य प्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनं अत्र प्रयुज्यते प्रवर्तते अनेनेति करणे ल्युट् अनः प्रयोजयं ते ०
तीति कर्तृव्युत्पत्त्या बाहुलकात् कर्तृल्युडंतो वा॥ उभयथापि प्रवर्तकविधिपरः पुल्लिंगः प्रयोजनशब्दः एकः फलपरः त्वी बोध
रः उभयोर्नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषेणाकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वया प्रश्ने बहुवचनं उत्तरे एकवचनं च बोध्यं तत्र
वा ३ अगमः प्रवर्तकः रक्षोहलाघवसंदेहास्तु फलानीति विवेकः॥ तत्र प्रवर्तकस्त्रागमो व्याख्यातः फलानि व्याख्यायंते॥ तत्र रक्षा
वेदसंरक्षणं॥ तथा हि भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकाराश्छंदसि दृश्यंते केवलप्रयोगशरणेः प्रामादिकाः संभाव्येर ते २
न् वैय्याकरणास्तु लक्षणादर्शनादेवरूपं स्थापयंति॥ तत्र लोपो दाहरणं त्मनादेवेषु विविदेमितद्रुः त्मनात्मनेत्यर्थः॥ मंत्रे

४ घाख्यादेरात्मनइत्याकारलोपः आगमो यथा देवासः आसुगागमः अज्जसेरसुगित्यसुगागमः लोपागमो यथा देवा अदुह्र।
अदुहतेत्यर्थः दुहेर्ल्ङ् ऊङ्ग्स्यादादेशोह्कृते लोपस्तत्रात्मनेपदेष्विति लोपः॥ बहुलं छंदसीति रुडागमः एतेन नाशिरं दुह्रे वि
स्राङ्क्ते धेनवो दुहूरइत्यादि लङं तमपि व्याख्यातं वर्णविकारो यथा॥ गभस्तिमिति सो भगत्वापह्नग्रहो भ्रष्छंदसि हस्येति वक्त
व्यमिति भकारः॥ प्रत्ययोपि छांदसो स्तियथा उद्ग्राभं च निग्राभं चेति उदिहद्गृतिसन्ते उद्ग्राभ निग्राभौ च छंदसि स्रुगुद्यम ग
ननिपातनयोरिति अवनादुल्लिएवं अहे घञ्॥ ततोस्य र्वास्त्रेरालोकेपि सिद्धो घञ् निएवोनुवार्त्तिको क्रमः छंदसि वेसन्नि वेश विशे
षयुक्ताः पात्रविशेषाः स्रुचः इहतुजुहूपभृतोरेववग्रहणं॥ उद्ग्राभं चेति जुमुघछतिनिग्राभं चेस्रुपभृतं नियछतीति वचनात्
तभकारादेशः प्राग्वत्॥ अहोपि [redacted] प्रयोजनं॥ तथाहि॥ यत्रांगजातं संएशामुपदिष्टं सा प्रकृतिः यथा दर्शपूर्णमासो।
च यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति विहितो योगः तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयीभूतायां भाव
सू१४ नायां करणीभूतेयागे उपकारकांक्षायां तन्मुखेन प्राकृतमंगजातं प्राप्यते वैदिकेकरणोजादृशानामेवागानामपेक्षित
त्वात् तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यात्॥ तद्विशेषस्य चैकदेवतात्वादिनाशक्यज्ञानत्वात्॥ तस्मात् प्रकृतिवद्विकृतिः क एकवत्संख्या नद्दिवताकल्पने
र्त्तव्येति एवं मीमांसायां स्थितं तत्र यस्यांगस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसंभवेन निवृत्तिः यथा प्रकृतौ ग्रामं सर्प=३
वघातस्य वैतुष्यमुपकारस्तया क्लृप्तं तस्य कृष्णलेषु संभवादवघातस्य निवृत्तिः मंत्रा अप्यंगत्वेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाश ८
कथमित्साकारायां प्रतिक्लृप्तदेवताकांक्षायां तन्मुखेन उपकारद्वारा प्राकृतं प्रकृतिया गासंबंधि=४ =आकांक्षा क्लृप्तातिदेशात्=३

नं कार्यं। तत्र प्रकृतौ यस्य मंत्रस्य यदभिधेयं तत्तद्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मंत्रस्य निवृत्तिः यथा अश्ववरदोसि वः

सपत्नं वध्यासमित्यवघातमंत्रस्य कृष्णलेषु। यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवर्त्तते यथा अग्नये त्वा जु

मीत्सस्य ३ ष्टं निर्वपामि मंत्रस्यावयवभूतं देवताभिधायि पदं औषधद्रव्यकत्वेनैकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्ये निवर्त्तते॥ अग्निश र ३

ब्दे च लुप्तद्वारकतयाभिवर्त्तमाने एकारोपि निवर्त्तते॥ अकारान्तेतरप्रकृतिसन्निधाने नैव हि एकारस्य संप्रदानत्वं वाच्यं अ

कारान्तात्तु परशब्दस्य। ततश्चतुर्थ्यन्ते सूर्याये त्याद्युदात्तमग्नपदस्य मध्योदात्तस्य स्थाने तु युक्तं सोयं प्रकृत्यूहः॥ लि

गस्य क्वचिदूहः यथा देवीरापः शुद्धा स्थ इत्यप्सु विनियुक्तो मंत्रः तस्याज्ये ऊहः देवाज्य शुद्धमसीति। प्रत्ययमात्रस्य क्वचिदूहः।

यथा माभेर्मा संविक्था इति पुरोडाशे अवदानमंत्रः। तस्य धानसूहः। माभैष्ट मा संवि[illegible]त्तिध्वमित्यादिरिति हरदत्तादयः। या

ग्र ज्ञिकास्तु संविध्वमित्यूहमाहुः। युक्तं चैतत् प्रकृतावनिर्दिष्टतया विजिर् पृथग्भावे इत्यस्य प्रयोगान्नतु ओविजी भयचल तन्नि ४

नयोरित्यस्येत्यवधारणात्॥ लाघवमपि प्रयोजनं॥ तथा हि अध्यापने ब्राह्मणो वृत्तिर्ब्राह्मणस्य वैदुष्याधीनः वैदुष्यं च सा

दि३ ध्वसाधुविवेकस्य च न प्रतिपदपाठेन संभवति शब्दानामानन्त्यात्। तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवं। अन्य

तु २ था गौरवं। असंदेहोपि प्रयोजनं। तथा हि स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेति श्रूयते तत्र संदेहः कर्मधारयोयं बहुव्रीहिर्वेति

।तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषद्वती बिंदुमती गौरेवाभिधीयते। स्थूलापि सैव बिन्दूनां तु स्थौल्यं तता म

स्य ५

स्तु १ त्रे १ कारा २

९ वंवायथाज्ञथास्तुबहुव्रीहौतुस्थौल्यंपृषत्स्वन्वेतिगौ स्थूलाकृशावेसैनादरःतत्रलंकारेणुदान्तत्वंदृष्टाएवंपद प्रकृतिस्वरे
णावहुव्रीहिर्वैय्याकरणोनिश्चिनोतिजित्तश्चानिश्चयेन प्रतिबंधात्संशयानुत्पादः स ए वासंदेहः अर्थोभावेऽय्यपीभावाद संदेह
मितिस्यादितिचेन्न। पर्यायेणाव्ययीभावत्तत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीहभवतीतिद्वितीयेउपपादयिष्यमाणत्वात्। अत एवोभ
येत्तिः ८ यथामुनिप्रयोगः अद्भुतायामसंहितमितिअथासंहितंचराववंद्वद्वपीजस्योपद्दुजस्योपद्दुतोभरु यामीसादावपिस्व
रू रेणैव बहुव्रीहिनिर्णयेद्वरूपीताधिरणमवैय्याकरणान्प्रतिसार्थकं। कत्वाचिंतयावानेयौमितिदिक्। ततदेवंरहोहलाघ
यारव्या·तानि वासंदेहार्थव्यानिच्चत्वारिफलानिआगमस्तुप्रवर्तकइत्युक्तं। भाष्येतुसंदर्भस्तुअर्थेफलंचतुष्टयस्यप्राक्यश्चाद्यप्रवर्त
कवक्तव्येमध्येतदुक्त्वा फलसंदर्शनेन नित्यानामपिफलपर्यवसानमस्तीतिसूचितंफलंतुपापप्रक्षयःप्रत्यवायानुत्पत्ति र्वा।
धर्मेणपापमपनुदतिविहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्यचसेवनात्। अनिग्रहाच्चेंद्रियाणांनरःपतनमृच्छतीत्यादिवचना
चः ४ नीहसावंधकानीतिदिक्। इमानिभूय इत्यादिभाष्येणप्रवर्तकवचनांतराणिउदाहृत्यस्यौव्याख्यातानि॥ तत्रया॥
तेसुराहेलयोहेलयइतिकुर्वंतःपराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेननम्लेच्छितवैनापभाषितवैम्लेच्छोहवाएषयदपशब्दइति
ब्राह्मणं॥ अत्रनम्लेच्छितवाइत्यस्यविवरणंनापभाषितवैइति॥ उभयत्रापिकृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतितवैप्रत्य ८ म॰
यःधातूनामनेकार्थतयानिंदावचना [redacted] म्लेच्छधातोःकर्मणिप्रयुक्तेनापशब्दसामानाधिकरण्यंनविरुध्यते॥ ८

दि१ निया१

अत्र न म्लेच्छितव्यमिति निषेधस्यापि सुराइत्यादिरर्थवादः॥ न चेहलारात्रिसत्रन्यायेनार्थवाक्यं फलमस्तीत्यर्थः॥ द्रव्यसंस्कारकर्मसु
परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेनापापश्लोकश्रवणाद्वपि प्राशस्त्यमात्रपरत्वात्॥ प्रकरणात्क्रत्वंगं ह्ययं निषे
३२ धोति वैयाकरणस्तु वीरणोनामेत्यादावुत्तरग्रन्थे भाष्यकारैरेव स्फुटीकरिष्यते॥ अत एव पराभूतामाभूमेत्यध्येयं व्याकरणमि दृष्ट्वा वि३
ति नोपसंहृतं किंतु म्लेच्छा माभूमेत्यं वक्लेष्यातिंधार्ष्या स्वबोधितविपरीतानुष्ठानादिति भावः॥ अत्र हेहे प्रयोगे हेहयोरिति प्लु
तावेतत्स्वयुक्ते प्रकृतिभावे च कर्तव्ये तेदकरणान्म्लेच्छनमित्यकेन नु सर्वे प्लुतः साहस्रमति छन्दसि भाषा कर्तव्य इति भाष्यकृतो व
स्य मारणात्त्वान्नैषदोष इति चेत्॥ स्पष्टं॥ अत एवापरिनोपाहाकर्त्तो द्विर्वचनं म्लेच्छनमित्यपरैर्व्याख्यातं॥ सावेस्य हेहेत्यत्र परग्रहणा स्य
च्चोदितत्वादिति तेषां भावः॥ ननु नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनं किंतु जोस्ययं चोत्तनार्थमेवोच्छकः पुनः प्रयोगः अनाहृत्तिः शाह्वादनाहृत्तिः श्री
दि रौतिवदिति चेत्तर्ह्यामन्त्रे ङितस्वरानुपपत्तिः यदि तु तत्रामन्त्रे ङितस्वरविमुक्त एव पाठस्तर्हि रिपाहू रेफस्य लत्वमप्रशब्द इव धेयं॥ नि५ स्य५
उदंच भाष्यादिषु प्रसिद्धश्रुतिपाठमनुसृत्य व्याख्यातं अयं च पाठः क्वचिच्छाखायां मन्त्रे परीयः माध्यंदिनाः शतपथब्रा ना४
ध्या३ ह्मणे तु हेलवो हेलव इति वदंत इति पठिता■त तस्माद्ब्राह्मणेन म्लेच्छेदिति यतेः॥ तत्र प्रकारस्यानेककारोपशब्द इति स्पष्ट
मेव तथा शिक्षासु पठ्यते॥ मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्व मर्थ२
रतोपराधादिति॥ स्वरेण स्वरैर्हीयमानः पापयोगाच्चेति तत्सिः॥ मिथ्या प्रयुक्तः यदर्थप्रतिपादनौ प्रयुक्तस्ततोर्थांतरं स्वरव

तः।१ य१

10

रांदो यास्त्र इतिपाठस्य तु अत्र तरवत मध्येनाहेस्पर्थः॥ वागेवैत्त्रः हिंसकत्वात्॥ यजमानं हिनस्तीति॥ यथा ह्य युक्तताड्योमायज
देवति मानेधर्मोस्मिन्निरेव मथ यक्त तोदपशाद्र प्रयोगाद्यजमाने प्रत्यवायइत्यर्थः॥ पद्येस्मुदाहरणोइंद्रशत्रुशब्दःपुराकिलत्वेस्वरू इत्युक्त गु
पाख्येत्वष्टुःपुत्रेइंद्रेणहते कुपितस्त्वष्टइंद्रस्य हंतारं वृत्राख्यं पुत्रं जनयमु त्पादयितुं पुराभिचारिकं यागं कृतवान्॥ तत्रचेंद्रस्य
प्रति४ शातयिता शत्रुः हिंसकइतियावत्तथाभूतःसन्वर्द्धस्वेति पादयितुमिंद्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति प्रयुक्ते रापताद्यदेरोगादिकं तुन्प्रस्य
तप यः॥ प्रज्ञादिगणेतिपातनात्स्वरूपत्वे॥ इंद्रशत्रुत्वस्यविधेयत्वान्नसंबोधनविभक्तिः तस्या अनुवादविषयकत्वात्॥ अत्रएव
हन्त्रे युध्यस्व वैराजाभव[redacted]युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैवप्रयोगः॥ राजत्वस्यसिद्धत्वेसंबोधनविभक्तिर्नतु विधेयत्वेपीति॥ एवंस्थि
तेइंद्रशत्रुशब्देतत्पुरुषसमासप्रयुक्ते तोदात्तेवक्तव्ये प्रमादाद्याद्युदात्तःकिलोक्तः॥ तथाचएवंपदप्रकृतिस्वरेणाबहुव्री
द्विदेवरूऔद्वसाप ह्यर्थोलब्धः॥ इंद्रोहि धातोरोगादिनारत्वस्ययक्तेइंद्रशत्रुश्चाद्युदात्तो बृत्यादितः॥ तेनेंद्रएवास्यहिंसकःसंपन्नइतिश्रु
तीतिहासपुराणादिषुप्रसिद्धं तदिहोदाहरणतयोक्तं॥ स्यादेतत्॥ यज्ञकर्मणोपि कश्चन्यदेहभवितव्यं॥ साचतत्पुरुष
बहुव्रीह्योरविशिष्टेति॥ अत्राहुः जपादिपर्युदासेनमंत्रेष्वेकश्रुतिर्विधीयते॥ स्वेच्छया प्रयुज्यमानश्च मंत्रोनभ
वति॥ तदुक्तं भेदलक्षणे जैमिनिना॥ अनाम्नातेष्वमंत्रत्वमिति॥ आपस्तंबश्चाह॥ अनाम्नाता अमंत्राः यथा प्रवरोहना ग्राम०
संज्ञाशब्दाः=१ मधेयग्रहणानीति॥ अत्रतरवमंत्रोहीनइतिपाठस्य शिक्षायां प्रसिद्ध[redacted]त्वेपि उच्चमानस्य मंत्रजपा यथेंद्रशत्रुरितीव १०

कृशेषोऽसंगतः स्याद्यतोमंत्रशब्दस्य शब्दमात्रपरत्वाशयेन व्याख्येदुष्टः शब्द इति पठितं॥ ननु स्वाहेंदुशब्दवैदस्वे[illegible]तिवेदपठ्यत
एवेति चेत्॥ सत्यं॥ उहितेयंदं मंत्रभूतमनु कार्यं तदनुकरणस्य पाठेऽप्यर्थपरस्यानुकार्यस्य [illegible] लौकिकत्वानपायात्॥ नान्विं
मृ. द्रशत्रुशब्दस्य लौकिकैकार्थस्वरप्रयुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः स्वरस्य वेदमात्रविषयकत्वादिति चेन्न॥ स्वरविधौ छंदोऽधि
काराभावात्॥ एतावानेव हि भेदः पछंदसि नैस्वर्यमेकश्रुतिश्च व्यवस्थया प्राप्यते॥ लोके तोछिको विकल्पः अतएव क
श्रुत्या सूत्रपाठ सैस्वर्येणा वेति पदद्वयमपि [illegible] तत्रतत्रोपन्यस्तमिति वक्ष्यामः॥ नन्वेवमुभयेषां रावेति स्वरात्रिकल्पानुवृ से
पा वमिद्धौ विभाषा छंदसीत्यत्र विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्॥ प्रसज्य प्रतिषेधेनु नायं दोषः पञ्चकर्मणीत्यस्य निवृत्तये पुनर्विभा
षाग्रहणात्॥ नत्व पर्युदासपक्षेऽप्येवमेवास्त्विति वाच्यं॥ नित्यविकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरंभसाम
र्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः॥ प्रसज्य प्रतिषेधेतु नारंभसामर्थ्यं ऊहादिषु मंत्रेषूच्चारितार्थस्य पूर्वविधेरुत्तरेणाछंदोमा
त्रविषयकेण बाधसंभवात्॥ न च हृदृशीनां छंदस्त्वमस्ति मंत्रब्राह्मणात्मस्यात् तस्मादसमर्थसमासमाश्रित्यापि प्रसज्य त
प्रतिषेध एवाग साध्वी कर्त्तुमुचित इति चेन्न पर्युदासपक्षे मंत्रेनित्यं ब्राह्मणे वेति विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनि
विभाषाग्रहणं वै यर्थ्यप्रसक्तेः=२ वृत्तये विभाषाग्रहणासंभवात्॥ उक्तापरिशिष्टे पादवतु केचित्तु पादिषु प्रसज्य प्रतिषेधमाश्रित्य सेहाप्येकश्रुतिः प्राप्नो
संनिपातदकरणां बहुव्रीहिस्वरकरणां च स्वरलोपराधादिव्याहुः सूत्रं च॥ पदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते॥ अनग्नावि पुनः पुनः कथ्यते=१

ग्रस्यार्थः द्व १ =अनेनमंत्रब्राह्मणान्यतरत्वं छंदस्त्वमिति छंदसो ब्राह्मणमपि स्वीकृतं=४
स्वाहादिमंत्रकारणानाद अपदितानाहूऽयितानमि सर्थः=१

शास्त्राविता:५ अर्थ ... ज्ञानशब्द::२ अत्रगृहीति::२ =बोनि ... पापापपंयस्यार्थ::२
शास्त्रव्युत्पादकमार्गेणानुसंहित::

॥ वम् शुष्कैधो नतज्ज्वलति कर्हिचित्॥ निगदेनेति पाठमात्रेणाशुष्कैध इति सांतेन क्लीबेनैधःशब्देनाकारांतेन वा पुल्लिंगेन निर्देशः
॥ न ज्वलति न प्रकाशते निष्फलं भवतीत्यर्थः निरुक्ते तु॥ अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च स्थाणुरयं
भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति मंत्रमुदाहृत्य
पठ्यते गृहीतमविज्ञातमित्यादि पठितं तत्रापि गृहीतशब्दार्थः॥ अविज्ञातमर्थतः प्रकृतिप्रत्ययविभागेनवेत्यादि विशेषं प्राग्व
पु५ त्॥ अन्यत्रापि श्रूयते॥ एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति॥ एतच्चैकः एवं परस्योरिति सूत्रे
भाष्यकृद्व्याख्यास्यति॥ एतन्मूलकमेव कात्यायनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते॥ यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे शब्दा
न्यथावद्व्यवहारकाले॥ सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरिति॥ दुष्यति चापशब्दैरित्यत्रापि वै
य्याकरणः कर्त्ता सामर्थ्याद्बोध्यस्तथा अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं
वदेत्॥ अपमहामित्युस्यानुकरणं च नितिपरमिति गतिसंज्ञा ततो गतिसमासे ल्यप्यवामीयमित्यादौ वि वानुकर
नर णत्वादेव विभक्तेर्लुक् याज्ञिकाः पठंति प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति॥ यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमंत्राः सविभक्तिका
पर एवं तथापि यद्याधानमनंतरं यजमानः दरम्पत्या वास्याघदिवा संवत्सरमध्ये तस्य मरति विपत्स्यात्तदानीमिति
कीं पुनराधेयेष्टिं विधाय तत्रेदमाम्नातं प्रयाजाः सविभक्तिका इति तत्रैकैव लविभक्तेः प्रयोगान्नरूहत्वाद्व्याकृतिरा हि॥ ११

साधुत्वेन ज्ञातः=५

=शिक्षो ... ५
यो ... अपविप्रेषे ... =६

यज्ञकांडभवा वैदिकाः शब्दाः इत्यर्थः अपि: पठति ... योगः ... प्रयोगः=२

प्यते॥ सा चाग्निशब्दरूपा तत्तु याकाश्चित्॥ निरुक्ते रेवतीकांडे अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति प्रश्नमवतार्य मंत्रवर्णादि
नुत्सुशाहृत्य आग्नेया इति तु स्थितिरित्युपसंहारात्॥ तस्मादाहितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चत्वारो विभक्तयो ग्निशब्दप्रकृतिकाः प्र
तेइत्यादिश्रौतमन्त्रेषु दृश्यन्ते। तथान्यत्रापि यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीन इति। पदशमिति पदस्थः। पद३
संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शसः स्वरश उदात्तादिः॥ अक्षरशः व्यंजनसहितोच्चा॥ ऋत्विजमर्हतीत्यार्त्विजीनो यजमानः ऋत्वि
कमर्हतीति आर्त्विजीनो याजकः॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन
चरकम्पैनेयाजने च विदेष एवाधिकार इति भावः॥ अग्नेरपि बहवो मंत्रवर्णाः चत्वारि शृंगा चत्वारि वाक्॥ ततः पश्यन्‌ सक्तुमि
वेसारये तितउ परिपवनमिति भाष्ये चालनी तितउः पुमानिति त्रिलमरस्य प्रमाद इत्येके। वस्तुतस्तु भाष्यानुरोधादमरस्यैव पुंस्त्वा
योगमात्रे व्यवच्छेदपरत्वं न्ययोगी पितृ तथा चोक्तं नपुंसकवर्गे स्याद्धसुहिंगु तितउ इति त्रिकांडशेषः॥ अत एव तितउमाचष्टे तितापय
यतीत्यभियुक्तग्रन्थाश्चापि संगच्छन्त इति दिक्॥ याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्निरयं शब्दं प्रयुज्य प्रापाश्विनीयां सारस्वतीमिति निवे
पेदिति। तथा दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरि प्रतिष्ठितं तद्धि प्र
तिष्ठितमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति नामकरणेऽधिकारिणः पितुः पैत्रपः पुरुषास्ताननुकायति
अभिधत्ते इति त्रिपुरुषानूकं अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। त्रिपुरुषमित्यत्र पात्रादिभ्यस्त्वो भावः॥ मलविभुजादित्वात्क

ज उं

अथंत्रयो ग्रोऽयुना दि एवेसरमेनकु रामविष्यति =५

विशिष्टपाठ ... नमेतिभावः =२

अंतर्मध्ये =३ अमनुष्येऽदिविशितेचेसर्थः =३

समुदायरूढिरित्यर्थः ॥२ — ॥ पचाद्यचः अव्ययत्वात्तिव्यङ्इत्यत्र सानस्कारः अतेरुक्षमव्यकारइदत्वात् ओद नपाकइत्यत्र ऽभावः प्रसंगोऽनेनयत्न ॥ १ ॥ ओदनपाकइति प्रयोगस्य तथाप्यवारतारू आ नक्ये ति केनासिद्धत्वा अतिभावः ॥२

१२ ॥ायत्र पपद्राविवक्षायाञ्चात्रैपसर्गइतिकंरूत्वात्ततः षष्ठी तत्पुरुषइतित्तु कर्मणापणीतिसूत्रे ऽकारादनुपपदात्कर्मोपपदो
विप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकस्यनदीस् ने स्त्रव्याविति मूलविभुजादित्वात्कइतिभाष्यस्यचानेनुगुणं ॥ अथैवं गंगाधरादिष्व न२
नस्तु त्तां संज्ञाशब्दत्वमितिप्राञ्चः ॥ वस्तु प्रथमं कर्मविवक्षायामनूकपदं सुसाधं पश्चात्कर्मसंबंधेप्यदोषः वार्त्तिकादिकं तु प्रथम
मेवकर्मविवक्षामभिप्रेत्य अन्यथाकृत एव्यादिषु कागतिः ॥ अत एव शाकं हुद्रुपहंतु मितिभाष्यव्यारव्ययांबहिरंगत्व च४
त्वप्रतीत्यांतरंगः परसंस्कारोन विहन्यतइतिकैय्यटोपिवक्ष्यतिविवक्षाच्चलोकेप्रसिध्यनुसारिणी ननु स्वाययेति
पराभ्यांजेरिस्पाराववपि एवं धातुः साधने नपुस्यतइतिपदेरूमुपष्टम्भ्याविजयजी त्वादिनापादनीयमि ति दिक् ॥ तथा
ऋग्वेदेरावुपपत्तं ॥ सुदेवो अद्यसिवरुणपस्यतेसप्तसिंधवः अनुक्षरं तिकाकुदं सूर्म्यसुषिरामिवेति ॥ अस्यार्थः हे
वरुण सत्यदेवोसि यस्यतेकाकुदंतालुकाकुजिह्वा सा उच्यते ऽस्मिन्निति काकुदंवेदरूतदेपरार्थमधातु
नामनेकार्थत्वात् ॥ जितोयं मर्थेकविधानमिसाधिकरणेकः ॥ संप्रसारणंषष्ठीतत्पुरुषेशाकंध्वादित्वासरूपंनुरुप्रेरणा
भाष्य इत्यस्मादधिकरणेकः पृषोदरादित्वान्नुशब्दलोपइत्यन्येनिरुक्तस्वरसोप्येवंसप्तसंधवइव सिंधवोविभक्तयः अ
नुक्षरंतिजालुप्रकाशंतइत्यर्थः अनुहृष्टंतत्तस्यपसाछिद्रलोहमयीप्रतिमोविस्थाग्निः प्रकाशतेतथे ति अपिहि प्र२
तत्रत्यमलंभस्मीकृत्य प्रतिमांशुद्धाकरोतितथाविभक्तयोपि शारीरंपापमपाकुर्वतीतिभावः सूर्मीस्थूणायः प्रतिमेत्य १२

मरः स्मर्यते च स्मर्मी ज्वलं त्तीमात्तिंगेन्नस्या वेरु स्तात्यगङ्गा इति श्रामि पूर्व इस्तत्र ना यछंरसी स्यतु वृत्तेयं गारे स्त्रः सुषिराामि
सत्वार्शं श्रा यत्व श्रभेदोपचारो वेत्यादुं वन्तजस्तु ऊ ष सुषिमुख म धोरइति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः रंध्रं श्व भ्र व पा सुषि रिसम
रः मरंध्रे सुषिरं त्रि बिलिं च सुखं स्यती ति सुषिरि ति हीरस्वा मी॥ गर्तेगर्ते बिले वाच विशेषे सुषिरं त्रिषु इति शास्वतः॥ ॥इति प्रयो
जनप्र पंचः॥ ॥इत्थं विषयप्रयोजनयोरुक्तयोः संबंधाधिकारिणावुक्तप्रायावेवेति एषग्रंथो इह पेन प्रयोजनं एषं जो | स ७
स एवाट स्य इत्यं प्रत्यव तिष्ठते॥ ननु पठ्याधीये त्याचार्येणोक्ते प्रयोजन प्रश्न मकृत्वैव वेदमधीयते तद्वद्गं भूतं व्याकरणम
प्यध्येष्यंते तत्किं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति श्रत्रोत्तरं॥ प्रायेणेदानींतनानामल्पायुषां वा दिश्न बहुलत्वाच्च प्रधानभूतो
वेदस्तावत्पाठ्य इति तदध्ययनकाले च बाल्यत्वात्प्रयोजनादिकं प्रष्टुमसमर्थाः शिष्या गुरुणा पुनः शिष्यमाने वेदमर हंतीति
युक्तं ततो गृहीतवेदाः प्रौढिमापन्ना विवाहार्थं त्वरमाणा व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा श्रपि न सहसा प्र
सा॰ता: =८ प्रवर्त्तंते॥ वेदाद्वा वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः श्रनर्थकं व्याकरणमिति च प्रत्यवतिष्ठंते तातस्तत्प्रयुक्तमेव प्रयो
जनादिवर्णनं॥ पूर्वकल्पे पुष्याकरणाशिक्षादीनि लक्षणानि प्रयुक्तं पाठे पितात तत्र लक्षणानुसंधानपूर्वकं वेदं ग्राहयंति ततः
स्थिताः तदापरं वेदस्यावस्था पाठ्या व्याकरणपाठात्प्रयोजन प्रश्न विरहात् तत्र तिपाठनमपि न कर्त्तव्यमेवेति यदपि श्रावणां प्रो
ष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथा विधिर्युक्तश्छंदांस्यधीयीतमासान्विप्रोर्द्धपंचमानितितः परंतु छंदांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् वेदां

तद्धयह्रार ह्रु = ८

उपनिपदंमन्वादिस्मृ नीर्वा=१

उपसंदीयतेइत्युपसंदानं सममिव्याहृतंपदं तस्मात् नादहितीतिः तच्छब्दापदसमभिव्याहृतस्य धेयसर्थः तेन स्फुटं प्रतीयमानेति यावत् तथा च साध्यादावस्तीति भावः =६

गानिरर्हस्यंचकूस्मयहेतुसंपदेहितिमतुवचनस्येतऊर्ध्वमनध्यायेष्वंगानामधीयीतेत्यादिस्मृत्यंतराणांच पर्यालोचनयावे
13 दं२ दवेंगाध्ययनस्यसमाकालतालेभ्यतोतियापिन्नाधिक्तनत्वाविशेषाद्दाष्यकारोक्तेर्मानवादेश्चवीहिपवववद्विकल्पएवेति
तत्वंतदेवमनुवृंधक्तुष्टयस्यमुख्यत्वात्साधुशब्दव्युत्पादनंकर्त्तव्यमितिस्थितंननुकिमिदंसाधुत्वंसाधयतिबोधयतीतिसाधु
रितिव्युत्पत्त्याबोधकत्वंतदितिचेन्नागाव्यादावपितत्सत्वात्शक्तत्वंतदितिचेन्नापचतीत्यादौविकरणानामसाधुत्वाप
त्तेस्तेषामनर्थकत्वात्उपत्वक्तूलङित्यादीनांसाधुत्वापत्तेश्चलादृशांकेषांचिच्छक्तत्वाच्चशक्तेश्चकेचिच्छक्तजाया
स्त्वशक्तत्वादिप्रसक्तेर्त्रिमत्वंतदितिचेत्॥द्योतकेषुनिपातेषुव्याप्तेःश्रोपसंदानिकीशक्तिरेवद्योतनेतिचेन्न॥प्रो
त्तरजिह्वद्योत्तरटत्वयोरविशेषेणाविनिगमनाविरहाच्छक्तत्वोर्जापत्तौव्यासज्यवृत्तिशक्तेर्विश्रांतत्वेजश्चाद्वाद्विर्वचनाद्य भाकुतावच्छेदक लोपनादिरित्यर्थः६
व व्यंस्यापत्तिः॥तत्त्वजातिविशेषएवसाधुत्वेतिवाच्यंकत्वादिनासंकरापत्तेरितिश्रुत्वाहुः॥श्रनपभ्रष्टत्वानादियेह्यभ्युर
ता५ यपोगपे॥व्याक्तिपाश्यंजनीयावाजातिकापीहसाधुत्वेतिश्रस्यार्थः॥शक्तिविकल्पादिप्रयुक्तमर्थोच्चारणमपभ्रष्टत्वं॥ =प८
तद्विरहस्तपभ्रष्टत्वंसैवसाधुत्वं॥साचार्थविशेषविभाविनेवव्याहि॥यमर्थंशक्त्यालक्षणयावाबोधयितुंद्योतयितुं
वायाद्यक्षद्रोनादिःप्रयुक्तस्तस्मिन्नर्थेदोषादन्यथात्वप्राप्तःसोसाधुःश्रन्यथासाधुरितिपिगाव्यादिष्वेवप्रय =१३
मंयुक्तत्वान्नाःसंतत्वान्यप्रयुज्जन्तेषामप्यतत्प्रयोच्चारणामसत्त्ववाजनंचदोषप्रयोज्यत्वास्त्येव॥महलप्रयोक्तुर्मांघ

काक्तियमाव्यंजनीयेतिसतीयासमासः=४ शब्दविषये=४ लेबक्रिया पत्रिश्रव्युत्पत्त्य प्रयोगेइश्वरेणाव्यतिक्रमरूपः श्रतकेकतत्वशब्दप्रयोगेस्वशक्तिरिवैकल्परूपः श्रप्यतर्या

श्रनुगतप्रतीत्यापुण्यजनकतावच्छेदकतयावाशिद्धरितिभावः=५ पदनाशब्दस्यार्थमप्रमरूपः श्रतएववक्ष्यतिभ्रमादीति =२
तदर्थान्यथोच्चारणे=१

वर्णस्य शब्दत्वात् कुलत्वमिति परमतामिप्रायेणेदं । =व्याकरणे स्वस्यार्थप्रयोगः... व्याकरणेत्यर्थः =३ =इदं च लिंगादिकथनं आरोपितादादिरुपशब्दत्वात् विग्रहः इत्यादि... तदाहासंदेहः इति
विहितं ते तु शब्दा... जाता इति बोध्यं =३ =वैकल्यादि... तेन भवेत्... अत्रासंतामावमतीते: =१
=३० अपवर्गप... साधुत्वे ज्ञातिहेतुत्वमित्यर्थ: =४ ...इतिभावः ...अस्मादौ... मार्थः =५

यतमसत्वात् यद्वा अनादित्वात् साधुता अनादित्वाति तु श्लोके भावप्रधानो निर्देशः औदेरभावो नादिरिति वा असंदेह इति न्याय
रुपः ॥ अभ्युदयप्रयोगपत्ता वा साधुता ॥ रत्नतत्ववत्स्थानपरिशीलनशालिभिर्गम्यो जातिविशेषो वेति ॥ ननु जातिसंकर इत्यु
क्तौ तत्र गुणांगं ज्ञातौ स्पार्शो षत्वात् ॥ तथाहि पस्पदेवदत्तादेरनोष्ठ्यवर्णाप एवं एवं श्रु[illegible]नास्तत्वकुष्ठादिस्थव हितस्य ओष्ठ्य
वर्णेषु श्रुषु यदनुमानं ज्ञापते ॥ तदोष्ठ्यसाधारणात तदनुमापक जाज्यं गीकारे सत्येव घटते ॥ ननु तेन एव नानाजाति
स्वीकारे ॥ ओष्ठ्यावर्णावृत्ति साधारणजातेः प्रागगृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीवैकल्यात् ॥ वस्तुतस्तु उपाधिसंकरवदेव जाति
संकरोऽपि सर्वत्रास्तु दूषकत्ताबीजानिरुक्तेः ॥ किंमेकाभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोरिव शरीरत्व पृथिवीत्वयोरपि जातित्व
भंगापत्तेश्च तस्मात्तु विधमपि साधुत्वं निर्दोषं आकरणीकगम्यं च ॥ एवमसाधुत्वमपि चित्तदृढां अपभ्रष्टत्वादिना प्रत्यवाय
योग्यतात्वेन छेदक जातिविशेषो वेति ॥ टिघुमादिसंज्ञा अपि पुण्यपापजनकतारूपसाधुत्वासाधुत्वेन नत्वया अपभ्र
ष्टत्वरूपं साधुत्वमस्त्येव तदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि भस्यत्यादिसोत्रनिर्देशात् कुलत्वं कस्मात्र भवतीत्यादि भाष्यात्रैत्या
दुः एवं चानादित्वमभ्युपेदयोग्यत्वं वानपभ्रष्टतामात्रेणानसिध्यति किंतु पौरुषेय संकेतविरह विशिष्टेन तदवधेयं ॥ न
दुक्तं ॥ यास्त्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियंते टिघुभादयः कथं नुता सां साधुत्वे नैवताः साधवो मताः ॥ अनपभ्रंशरूपत्वान्नाप्यासा
मपशब्दता हि स्तचेष्टाय यालोके तया संकेतितां इमाः जनश्च नासां प्रयोगे भ्युदयः प्रत्यवायोपि नो भवेत् ॥ लाघवेनार्थधी

पुरुषकृतसंकेतविरहविशिष्टत्वं =३

=पापजनकतावच्छेदकेत्यर्थः ॥ एतेन आनुगत्यं जातिविशेषः पुण्यजनकतावच्छेदकोत्ता इति चिंत्यं =५ =उक्तत्रितयसाधुत्वाभाववत्वमित्यर्थः =२

Left margin: ३२ ३४ ... इदमुपलक्षणं ...प्रयोगयो... रादि =६ ...ना सु ५
Right margin: =३० अतत्व्याप्यस्ति... त्वव्याप्येत्यर्थः =४ ; असुपेसाइ दिनि... सादि =६ ; संज्ञानां नियत ...साधुत्वाभावादेव ...प्रसक्तेः अ... सामान्यमिति =७

द्रव्ये विशेष्य संगुणे विशेषणत्वं चयथा कृत्रिमं तद्द्वत् =५ डित्थादिषु भेदु डित्थादिपदानां नित्य एव संबंधः यथा गवादिपदानां तदर्थैरिति स्वर्थः =४ = कृत्रिम आधुनिकः =७

=शक्तिसंकोचः अक्षलोनियमो व्यवहारा ये स एव यः न यह तुरुष्कनिमझतिःप तद्वस्सादि: =४

१५ धार्थप्रयुज्यते तु केवलमिति॥ तदयं निर्गलितोऽर्थः यास्त्वता स्वेच्छाः क्रियन्त इति पक्षे अनिदं प्रथमाशब्दाः साधवः परिकीर्त्तिता अपं प्रथमो मे वा
न एव शक्तिवैकल्पप्रमादालसतादिभिः अन्यथोच्चारिताः पुंभिरपशब्दा इतीरिता इति च साध्वसाधु लक्षणो आश्रीयमा नेदृशर्थः =१
णादि घुभादीनां साध्वसाधुबहिर्भावस्य इष्ट एवेति षष्ठ मप्यनादिनेति पक्षे तु विधापि प्रागुक्ता साधुतास्यैव तन्नं च व्यवहाराणानि च तु २
मः पसंज्ञा संज्ञिनिकचिता। नित्य एव तु संबंधो डित्थादिषु गवादिवत्। वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदकं लक्षणाः॥ कृत्रिमा भि
विशेषण ५ संबंधौ विशेष्यवदिति पक्षद्वये प्यनुशासन विषयतानिर्विवादेति। नामकरणे त्वयं विशेषः कृतं कुर्यान्नत द्वितमिति त्याद्
ग ह्यसतां विरोधिनामेव साधुतात द्विरोधिनां तु देशपरिभाषानुसारेण क्रियमाणानां कुञ्चीत्यादिनामधेयानामसाधुते म चौ
व्या वाज्देन तल्लेश्कूसूत्रे वार्त्तिके व्याव सरे स्फुटीकरिष्यते॥ इति साधुत्वनिर्वचनं॥ ॥सुत्पादने च प्रकृतिप्रत्ययादिकल्प
क्ष ५ नया उत्सर्गापवादरूपलक्षणैरेवानन्तु साध्वसाध्वोर्वा अन्यतरस्य वा प्रतिपदपाठेन। शब्दानामानन्त्येन तदसंभवादित्यु
ला ४ क्तं। स्यादेतत्। लक्षणप्रपनमपि किं जातिपक्षमाश्रित्य उतव्यक्तिपक्षं। आद्ये सकृद्गतो [redacted] धितं तत्र बाधितमेवेति न सि विप्रतिषेधेय
२३ ध्येत्। तथा हि ज्ञातो पदार्थरूपो विध्योः परस्परपरिहारेण तत्र ज्ञात्वाक्रान्तव्यक्तिविशेषे चरितार्थयोः क्वचिदेकत्र प्रसं हू ४
२२ गे परस्परप्रतिबंधाद् प्रतिपत्तिरेवस्यात्। सम्प्रतिपक्षवत्। तथा वक्ष्यति। अप्रतिपत्तिर्वोभयप्राप्तत्वाद्बल [redacted] त्वादिति तत्र विप्र रा १०
तिषेधसूत्रे विध्यर्थं परं तावद्व्यवत्ती [redacted] ति। तस्मिंश्च सूत्रे यादिपूर्वस्य निमित्तमस्तीति दर्शितं भवत्ये तत्। यथाभिधकीयत्राभिन्नदृहि १४

अप्रतिपत्तिः =२ =साध्याभावसाधकं हेत्वंतरं प्रतिपक्षः स यस्य … ४ वे १ विरोधस्य सत्य =३

ॐ सनाद्यर्थविवक्षायां विभावस्वादर्थः हेत्वाद्यर्थः ... नन्वं नरं गोधिभाव: अर्थविशेषप्रापेक्षत्वेनात्र चोन हितं गलात् ननु कथं परत्वोऽरुं नव इतिना अं अन्तरंगतया पेक्षत्वेन प्रकृतिप्रत्ययेति इत्युच्यते

इतिस्थिते परत्वादि भावेऽकृजेपु नः प्रसंगविज्ञानात्तस्य कच्चु भवतीति देवं जातिपक्षे पुनः प्रसंगविज्ञाने यद्यपि सिध्यति तथापि स
कृद्गतावृत्तिर्न सिध्यति।।तथा च जुकृतात्त्वं इत्यत्र जाङ्गुहि इति स्थिते धे भावे बाधित्वा परत्वात्तताजडित्कृतेऽस्थानिवद्भावेन स्यादेव
धिः। व्यक्तिपक्षे तु सकलमन्त्रं दृष्टव्यकस्य शास्त्रस्य प्रत्यपत्तेस्त्वरितार्थत्वादसंभवाद्विकल्पप्रसंगो नियमार्थं सूत्रं।। पूर्वमेव
भवति।। नतु पूर्वमिति।।तथा च एतत्सूत्रबलेनात्र पूर्वलक्षणस्य प्रत्ययान्तरमात्रविषयकत्वं कल्प्यत इति एतत् व्यक्तिविष
यकलक्षणाभाव एव पर्यवस्यति।।तथा च जङ्गुजान् त्वमित्यादेः सिद्धावपि भिंधकीत्यादि व्यक्तिपक्षेन सिध्यति।।तस्मा
त्त्वस्य शक्यमन्यतरपक्षाश्रयणेन लक्षणप्रणयनमिति चेत्।। सत्यम्।।अत एव लक्ष्यानुरोधात् पक्षद्वयमप्याश्रीयते
।।क्वचित्कश्चित्पदार्थ इति।। तत्र जातिवादिनां अयं भावः।।लाघवाज्जातिर्वाच्या।। व्यक्तीनां त्वानन्त्येन नानासंबंधगौ
रवात्।।वाहहोघन्वयस्तालक्षितायां व्यक्तावित्ति।। व्यक्तिवादिनस्तु आहुः।।अनुपपत्तिं विनापि व्यक्तिप्रतीतेर
नुभवसिद्धत्वात् व्यक्तिरेव वाच्या।।त्व प्रत्ययादिकं विनाजातेः प्राधान्येनाप्रतीतेश्च।। वाहाद्यन्वयोप्येवं समंजसः। अ
नुगतं व्यक्तीनां आनन्त्यमिति निरत्ह्वाधकं।। शक्यतावच्छेदकजातेरैक्यात्।। नन्वेवं जातेरपि वाच्यत्वं आयातमिति चे ७२
२२ त्।। न।।अकार्यत्वेपि कार्यतावच्छेदकत्ववदैक्यतेपि शक्यतावच्छेदकत्वसंभवात्।।अत एव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नेति
नैय्यायिकाभ्युपगमः तस्माज्जातिरुपलक्षणं व्यक्तिमात्रं तु वाच्यमिति।। पतु सरूप सूत्रे भाष्ये वक्ष्यते नस्याकृति पदार्थः

नन्वात्मा स्वाभाविकविशिष्ट इति चेत्। आदिनात्मादि इत्यत्र नव नस्य विशेष इत्याह

तत्र द्वाभ्यां विषयक लक्षणत्वाभिन्नत्वादिति भावः ३

मीमांसकादि नैयायिकलक्षिताभ्यामिति ५

नव्यादेशे नियम प्राप्तौ २३

अतः तेहि इति हल्यन्त पतेदिति भावः ६ तां विनान्यस्त्वायो अप्रसक्तादिति भावः ५

जातिव्यक्त्योः संबंधः=२ जातिव्यक्तिसंबंधरूपत्रितयरूपसमुदायो ना...ः=२
आदिना कार्यकारणादिग्रहणं समस्यं ताहृतिः तथा च संज्ञापरिभाषेयमर्थात् ...
... तद्दिशे ... =४

15. कस्पदूटं नपदार्थ इत्यादिजत्तु जातिव्यक्तयो रन्यतरेणाविशिष्टस्यापरस्या वाच्यत्वे तस्यैवं रूपं मतं [redacted] रं ॥ तथा चाकृत्यधिकरणे भेदे रूक्षं नियोगेन विकल्पे नहि वा सहँमुञ्चितो संबंधः समु[illegible]पो वा विशिष्टावेकपेनरौ स२
॥ तत्र व्यक्तिरेव जातिरेव वा वाच्येतौ इत्यमजहृयं नियोगेन तेन नोपपनिवह्लं चतुर्थ चरणोनतु सरूपसूत्रोक्तमत हूयमुपनिवह्लमि
ति विवेकः ॥ यद्यपि जातिव्यक्तिपक्षयो रन्यतरस्य न्याये न बाध आवश्यक स्तथापीह शास्त्रे संज्ञापरिभाषादिवल्लाघ्यसिद्धु
पपत्तये भयाश्रयणे किमपि बाधकं नास्ति ॥ स वधे पां वस्तु भेदो का ष्टुपरी म ध्ये विकल्पेनेति तृतीयः पक्षोऽत्र प्रक्रियादशा नसु
यां स्थितः ॥ विकल्पश्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितो न तु ऐच्छिकः इत्यन्यत्र ता ॥ समुच्च[illegible] यपक्षे चतुर्थमाश्रित्यापि किंचित्कस्य
चिद्विवक्षा श्रयस्यस्त्वा ॥ विवक्षेति गृहीत्वा प्रक्रिया [illegible] निर्वाहः स्फुकरत्विति दिक् ॥ यदि हि व्यक्तिरेवेत्येत[illegible]सार्वत्रिकं[illegible]
[illegible] स्यात्तर्हि जात्याख्यायामिति सूत्रं नारभेत ॥ यस्तु जातिरेवेति तर्हि सरूपसूत्रं नारभेतेति भाष्ये न तु पास्मिन्न ने य
करूपा मह वृक्षस्तत्रापि लक्षणया जातिपरत्वे इह ब्राह्मणाः संतीति प्रयोगं साधयितुं जात्याख्यायामिति सूत्रमस्तु ॥ यथा जाति न४
पक्षेऽपि नानार्थानुरोधात्सरूपसूत्रमस्तु स्या ॥ तिहि वात्रिंशत् ॥ मर्थेषु च मुक्तसंशयमिति ॥ सत्यं लक्ष्यानुरोधाद् एव पक्ष
द्वयाश्रयणे शरणं ॥ अत एवोदाहृतसूत्रयोर्भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोषः ॥ इदानीं वार्त्तिककारः शास्त्रस्यानि
यमविधिरूपतेयासार्थक्यमाह ॥ सिद्धे शब्दार्थसंबंधे लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिक प्राम॰ १९

पूर्वोक्तकुत्रोपपादि
ता-अनाश्रयणे
पद्यावबोधः=४

अभिमतं ५

अक्षाः पादाः इत्यादौ
सोऽर्थः=३

समुच्चयपक्षेऽपि
आद्यपक्षसमुच्चित
जातिव्यक्त्योस्तत्प्रति
तिपक्षे ... सर्थः=६

कं३

=अनेन पूर्वग्रंथः सर्वोऽपि भाष्यकारस्यैवेति सूचितं=२
=समुच्चयपक्षे सरूपसूत्रं व्यर्थमिति पक्षे इत्याश्रयणमेव प्रतिपादितं इति भावः=५
... शब्दपुंलिंग ... संशय सरूपसूत्रे ... सर्थः=३
लोकतः ... शब्दप्रति ... =१

स १ वैदिकेषु लोकादेव हि प्रथमं प्रवृत्तिः । अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं रूढीनाम प्रवृत्तेः । अर्थवदधातुरित्यादि व्याकरणशक्तिग्राहकोपजी षष्ठीतत्पुरुषः =१
व्यं ॥ तथा च समर्थसूत्रेऽपि वृत्तिकं ॥ अर्थो नादेशना दिति ॥ अनेकमन्यपदार्थे इत्यादि लोकसिद्धं समनूद्य साधुत्वान्वाख्यान
परं तत्र च लोकादेव शब्दार्थयोः संबन्धे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगेऽपि प्रसक्ते गवादय एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्या
दय इति नियमार्थं शास्त्रं नियमफलं तु धर्मः ॥ तत्र स्मार्त्तं दृष्टान्तः । प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यादि लौकिकशब्दे तोक्तः व्रीही
नवहन्तीत्यादिश्च वैदिकशब्दे तोक्तः धर्मनियमः इत्थं च षष्ठीतत्पुरुषः ॥ अस्य पासाद्विवृत ॥ ननु चातुर्थीतत्पुरुषः प्रकृतिविकृति
भावविरहात् ॥ ननु यदि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं तर्हि किमर्थमप्रयुक्ता अपि ऊषतेरुश्चकृ पेचेत्यादयो व्युत्पाद्यन्त
इति चेन्न । अर्थज्ञानं विना अप्रयुक्तता याद् दुरवधारणत्वात् महा हि प्रयोगविषयः ॥ तथा च भाष्यं ॥ सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो
लोकाश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथ
र्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावान् प्रयोगविषयः बह्वृचानामाम्नायो बाह्वृच्यं ॥ छन्दोगो विथकपा
ठिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इतिञ्यः ॥ [redacted] चरणाद्धर्माम्नाययोरिति सूत्रत्वादाम्नाये अथर्वणा प्रोक्तो वेदो
ऽथर्वा उपचारात्प्रयोगः इत्येके वसंतादिभ्यष्ठक्न । आथर्वणः इत्युभयोः पाठसामर्थ्यात्प्रोक्तप्रत्ययस्यैवैकाल्पिकोलुगि
ति तत्त्वं । अत एव भाष्ये वक्ष्यते तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्य इत्यस्य वासिष्ठोऽनुवाकः नत्तोवक्तव्य मथर्वणो वेति

एकाधिकरणं =५ =इतरेतरापेक्षया ... =६

श्रुतिस्मृत्याचाराणां प्रसिद्ध पूर्वपूर्व बलवत्त्वस्य विपरीतमित्यर्थः = ७ = यथा तीर्थसामान्येऽपीति तक्षकप्रवादी नां सामान्यस्मृत्या मुंडनाभावः विशिष्टानां प्रयागादि तीर्थे अप्युक्तम् तत्र
रूपविशेषाचारे तस्याः सामान्यस्मृतेः संकोच इत्यर्थः = ६

16 मधीते आथर्वणिकः। वसंतादित्वाट्ठक् दांडिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपाभावः। आथर्वणिकस्याम्नाय आथर्वणः। आथर्वणि
कस्येकलोपश्चेत्याथर्वणिकाद्यणि तत्सन्नियोगेनेकलोपश्च। प्रकृतमनुसरामः॥ एतावता प्रयोगविषयपर्यालोचयितु मश
क्तैरप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगोऽस्तीत्यनुमेयं॥ अस्तिचत्वयोरलक्षणानामपि वेदे प्रयोगः सम्प्रत्यस्मिन्वर्तीरवदु
ष। यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्मचक्र। पत्रा न श्व कजरसं तनूनामिति॥ ननु यदि लक्षणेनअनादिता सिद्धिस्तर्हि वचेरपीदीनामपि तो
स्यादिति चेन्न नहि वचिरंतिपरः प्रयुज्यं इत्यभियुक्तानाम विगीतव्यवहारेण सामान्यशास्त्रस्य संकोचात॥ अभ्युपगते त
द्विविशेषापि प्रोषापतितस्य कर्मानधिकारस्मृत्यांग्निहोत्र आतीनां संकोचः विशेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्मृतेः विप
संकोचश्चोद्दृष्टं आनर्थक्यं दृष्टानां विपरीतं बलाबलमिति। यत्र तु अप्रयोगः संदिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निष्प्रत्यू स्थः
हमनुमानं तत्र उक्तं पथाल दृश्यन्ते प्रयुज्यन्त इति॥ अप्रयुक्त [redacted] अनिश्चितप्रयोग इत्यर्थः। निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणानां [redacted]
प्रवृत्तिरिति निष्कर्षः। न चैवं ब्राह्मणो ब्रवणादिति निरूक्तप्रयोग [redacted] णा विशेषविषयकाचारेण ब्रुवो वचिरित्यादीनां
संकोचापत्तिः। त्रिशब्दाकाध्यपाठ्यपजनेनापि स्मृतिसंकोचापत्तेस्तुल्यत्वात्तत्र धर्मबुध्यानुष्ठानं नास्तीति चेन्न इहापि = निष्कर्षे पि = ३
साधुत्वबुध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यत्वे यर्वाणस्तर्वाण इतिवदभियुक्तानामप्यसाधुप्रयोगस्य कृतो बहिरुपपत्ते रामः
श्च अत एव हो ति स पुराणादिषु पशब्दा अपि संतीति हरदत्तः। नदी संज्ञा सूत्रे भाष्यपि स्पष्ट मेतत् केचित्तो पर्गन १६
अप्राप्तो नैयायिक इत्यर्थः लाभामप्रयुक्तमित्यर्थः = ३ भाष्यस्यपूर्वपक्षितता वर्णवे नाहके चित्तिति

जैमिनि प्रसिद्ध नाम = ६ के ५ ते विष
प्रतिवेदि माहत्रिश
श्रुतिरन्यवयतेत प्रयोगेबाधकमाना दैवेत्यर्थ = ९

नत्वंत्र परिसंख्या यत्र सत्वात् अर्थनियमस्य मुख्यत्वमाह येष्वपि साद्दि :=५ विधिरत्यंतमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते इत्युक्तेः :=४

येष्वपि छंदसि विहितस्याप्यस्य प्रवृत्त्या साधुत्वं समर्थयन्ते गौरा मुख्यन्यायेन मुख्ये छंदस्येव तत्प्रशस्तिः संविरितत

प्रतिज्ञाया तद्व्याख्यातं वेदस्य तिहि स्वरितेनाधिकार इति सूत्र विशेषायाधिकं कार्यमिति गौरा मुख्यन्यायो हि स

रितत्व प्रतिज्ञास्य लेन प्रवर्त्तित इत्यर्थः उपपादयिष्यते चेदं स्यादेवापि स्वात्साधुत्वे तितन्त्रत्रोद्घोषसंगच्छते इति

कुपपपप्प्रा प्रांशपरिहरणाफलको नियमविधिः इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तविषयकः परिसंख्याविधिरिति पू

र्वे तु रमी मांसेयो र्थवादे होस्तु थापीदृशास्त्रे परिसंख्यापि तिमशब्देन व्यवह्रियते तेन पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यस्य नियमो

दाहरणात पोपस्यासोनविरुद्धः ॥ न चासौ मीमांसकरीत्यापि नियमो भवतीति वाच्यं ॥ पंचातिरिक्तभक्षणे प्राप्त स्थितत्

विधेः संगतत्वापत्तेः पंचानाम भक्षणे प्राप्त पक्षिन्नाप त्वो गृहे पि निवसन्ति प्रोमुस्ति मांसविवर्जनादिसाद्दिस्मृति स्माकौ

पास्व स्त्रत्रप्त वत्रिदोषापि परिसंख्यैवतत्राश्रितेति दिक् अत्रेदमवधेयं नियमातिक्रमे कृते प्रत्यवायो भवति ॥ ६४

स्त्वर्थावबोधो भवत्येव ॥ अवुहननातिक्रमेपि वेतुष्यवत्तदिगंतरेभिमुखभोजनेत्र पिवत्त्व ॥ न चापभ्रंशानामवा

चकत्वात्कथमर्थावबोधकतेति वाच्यं ॥ शक्तिभ्रमवत्ता बोधकाभावात् ॥ विशेषदर्शिनस्तु हि विधान्तेत्र ह्यवाचकसंस्क

तविशेषज्ञानवत्तत्सहितकलाख्य ॥ तेषां नां साधुस्मरणद्वारार्थबोधः हि नीयानां तु बोध्यार्थसंबद्धपदार्थोपस्थिते वा

चकस्य स्मृतौ लक्षणया बोधः ॥ सर्वनाम स्मृते वा ॥ तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेरा साधुस्मृतेर्वा ॥ अर्थोध्याहारप

अपि कः का बौधिकार इति लुप्तमिति तत्स्यात् अर्थ काह विशेषा दीति विधिना विशेष सिद्ध अप्रसिद्ध अर्थः :=२

अत्रैव भाष्यकृत्कृतं इति भावः :=५

=श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः नियमे तु प्राप्तबाधस्य अर्थ निषेधसिः :=५ न२

छंदसीति पदे :=१

=५

न ५

=विशिष्टस्वर्थ दृष्टस्य जे विशेष्यापरस्य विशेषणता भूतादेः कस्यचित् पदार्थस्य वर्ण्य भावादिति भावः :=२

=विशेषादार्शिकं भ्रमः तद्दर्शिनां तु प्रकारान्तरेणापि बोध संभवः

वार्तिके नेत्यादि :=५

=पदार्थे चिह्नितिमागं शब्दबोधहेतुः मनुष्यजन्मत्वस्यतत्र निवेशादिति तत्र शब्दापेक्षा इत्यादि विशेषेति :=३ तिभावः :=१

=अन्निमाहकशिरोमणेर्व्यवहारस्यतुल्यत्वादितिभावः =१

17

साध ३

सिद्धांतवादिनः =१ व्यावहारिकसनाश्रय भावद्विषयकत्वात् =२ =शक्तिरूप =३ श ३

[redacted]अपराद्धेतियथायथंबोध्यं॥ अपरेत्वाहुः अपभ्रंशाअपिवाचकास्तथाहि अस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्यइतीश्वरेच्छा
शक्तिरितिमतेभगवदिच्छायाःसंभात्रविषयकत्वादपभ्रंशेस्तुबोधजननस्यशक्तिभ्रमदशायांतेनाप्यभ्युपगमात्तद्बो
धशक्तिः।पदार्थांतरत्वरितिम[redacted]तेपिसाध्वोःकल्पकंतुल्यमेवं असाधुस्मरणाद्वा[redacted]रासाधुर्बोधकइतिविपरीतस्या प्या
पत्तेरस्वीकृतत्वहिपरेणातिबादिस्मारितानांलादीनांमसाधुनामपिबोधकत्वंनतुसाधूनामल्पत्वात्तत्रैवलाघवाच्छक्तिः
कल्प्यतइतिचेत्तन्नवयमएवंकिंचित्कल्पयामःकिंतुपदाद्घटजननसामर्थ्यमेवदंडादेःशक्तिःतथाघटबोधजननसा
मर्थ्यमेवघटादिपदानांशक्तिःसाचकारणत्वापर्यायाशक्तिभ्रमाद्विधिवदतात्वयाप्यभ्युपगतैवशक्तिग्रहस्यभ्रम
त्वं[redacted]त्यज्यतांविषयाबाधादितिब्रूमस्तन्नैवगौणमुख्यविभागोच्छेदःसर्वेसर्वस्यवाचकाइतिपर्यवसानादिति[redacted]
चेत्॥स्यादेपीश्वरेच्छोपाधेगौणादावतिप्रसंगस्यतुल्यत्वा[redacted]तसुहृद्भावेनएष्यामीतिचेत्॥प्रचुरतरप्रयोगहिरहाभ्यां
गौणमुख्यविभागइतिगृहाणनतुजनकत्वेनागृहीतादायेतादृशिकारणाकृतौदयःस्यादितिचेत्पदार्थस्मृतिरायाघ
तेवाक्यार्थबोधनाघःसंबंधग्रहंविनातदयोगात॥नासंद्वाराभावात्।पदार्थस्मरणद्वारा॥एवंचमहादेवलाघवंसाधुस्म
रणाकल्पनाल्लेशश्चनभवतीति॥साधुत्वंतुजातिविशेषात्मकमित्युक्तमेवासमानायामर्थावगतोयद्देश्यापशद्देश्रो
तिभाष्यमप्येतत्स्पष्टपातीतिदिक्॥इतिशद्वानांवाचकत्वविचारः॥प्रयोगशद्वमुपादानोवार्तिककारःप्रयोगाइमी १७

वाचकत्व १

पर १
पदे ५
त्वे ५
३ धोजा।

तस्य ते
वे ४
हि ३
राम०

ननु ज्ञानमात्रादिति सूचयति पुनरुक्तं चैतत्॥ एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयोरुभयोरुपादानस्याविशेषेपि
प्रतिपदाधिकरणन्यायेन परस्मादेवं वेदेतरत्त्वदर्थमिति प्रयोगात्फलं ज्ञानं तु तदंगमित्यभ्युपगमात्॥ प्रयोगस्य फलं
प्रतिसन्निहितत्वाच्च॥ ज्ञानस्यानुव्यवहितत्वात्॥ ज्ञानस्य प्रयोगांगत्वं याज्ञदृष्टार्थतालाभाच्च॥ उक्तं च भट्टैः सर्वत्रैव हि विज्ञानं सं
स्कारत्वेन गम्यते॥ परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति॥ अत एव तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वे
देत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमित्येव सिद्धान्तः नन्तूक्तं वार्त्तिककृता तुल्यं वेदशब्देनैव दृष्टो विधायको [redacted] म नि। ५
स्यार्थस्य अश्वमेधादेस्तेनेदं तुल्यमित्यर्थः तेन वैदिकशब्दानामपि पदकोटिप्रविष्टत्वात्तासां गतिरिति नाशंकनी
यं॥ ते सुरा इति एवैराहज श्रुतिरप्यपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायं बोधयन्ती साधुप्रयोगाद्धर्मं गमयति॥ वाजसनेयिनाम्
सर्वौजस्मादेषा व्याकृता वागुच्यत इति श्रुतिरप्येवं भाष्ये तु अभ्युपेत्य वादेन साधुज्ञानात्फलमित्ययमपि पक्षः समर्थितः न
चैवमपशब्दज्ञानाद्धर्मोपि स्यादिति वाच्यं यावद्वचनं वाचनिकमित्यभ्युपगमान्न म्लेच्छितवा इत्यादिनाऽसाधुप्रयोग
स्यैव निषेधाच्च न च व्याकरणाध्ययने प्रवृत्तस्य परिनिष्ठितपचतादिबोधार्थं दुष्प्रचष्टभृतीनां प्रयोगोप्यावश्यक एवेति प्र ३
वाच्यं नान्तरीयज्ञानमात्रेण निर्वाहात् अत एवालौकिकं प्रक्रियावाक्यमूहमात्रस्यागोचर इति नित्यसमासेष्वस्वपदवि
ग्रहाभ्युपगमः॥ अथापि व्युत्पादनार्थं तत्प्रयोगस्यावश्यक इत्याग्रहस्तथापि न दोषः अनपभ्रष्टत्वेन तेषां प्रत्यवायाज्जन

18
कत्वात्तन्नस्येतेशाङ्क्ति वैकल्यादिप्रयुक्तोः येनगाव्यादि सामञ्जस्यंभजेरन्। अथसादित्वाद साधुत्वे त्याग्रहस्तथापितदोत्तिःश्रूस्व १०
रूपपस्वात्। अनुकरणेनासर्वत्रासाधुत्वाभ्युपगमात्। नहिहेलयोहेलयइतिप्रकृतिभा ऽपि प्रत्यवायजनकः शब्दस्वरूपमा
पृ ३ त्रपराएतेभिन्नाएवसाधवश्चेतिल्यं। अतएवस्वाहैश्चशत्रुवैद्दस्वेतिप्रतावासुरात्रेपाठेपितत्रत्याप्यस्यार्थापरस्यैहितस्या
नाम्नानादृमंत्रतयाजपादिप्रयुद्रासेनमंत्रैर्विधीयमानाएकश्रुतिर्नप्रसक्तेतिप्रागुक्तं॥ अतएवसाधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन्स
द्भावेऽभावश्चेतिविरुद्धस्यद्रूपपादत्तपार्थभेदाच्छब्दभेद इतिदर्शनेप्रवृत्तं॥ नचप्रकृतिवदनुकरणमितिसूतिदेशेनापश
ब्दानुकरणस्यासाधुताशंक्या। असाधुनाशास्त्रीयप्रकृतित्वाभावात्॥ असाधुत्वस्यशास्त्रीयकार्यत्वाभावाच्चानसध्या
प स्त्रीयमैतिदिश्यतेइतिअलकुसूत्रेभाष्येस्फुटमेतत्। उपच्चश्चभट्टिप्रयोगादपशब्दज्ञानाद्यप्रत्यवायोनास्तीतिप्रागु
क्तरीत्यास्थितेपिअभ्युपेत्यापिप्रत्यवायंभाष्येकूपखानकन्यायेनोदाहृतः तथाहिकूपखननेनपंकादिकर्दमेनलिप्य
तएवतथापितज्जलेनैवमलंदूरीकरोतिफलांतरंचलभतेतथैवापिपरिनिष्ठितरूपज्ञानादेवीत्यनप्रत्य
वायानिरासःफलांतरंचलभतेइतिसोयंकूपखानकन्यायः कूपंखनतीतिविग्रहेऽकर्मण्यणिप्राप्तेऽवासरूपन्या
येनण्वुल्। नित्यसमासत्वाभावात्कूपस्यखानकइतिस्वपदविग्रहः॥ नचशिल्पिनिष्वुन्नासरूपेणाण्वुलोबाध रम०
:स्यादितिवाच्यं इहखननक्रियामात्रस्याविवक्षितत्वात्। शिल्पित्वस्याविवक्षितत्वात्। तस्मात्सर्वथापिगाव्यादिप्रयोगेप्र १८

त्यवापइति स्थितं ॥ तेनेदं भाष्ये सिद्धं ॥ निर्याज्ञकर्मणपेवापांतस्तृप्ति इत्यस्य ऋत्वप्रकरणे पाठात् ॥ ऋत्तु प्रयोगाद् [redacted] दि स्त्व पश
द् प्रयुंजाना नदुष्यति ॥ एवं स्थिते पूर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः यरा [redacted] प राज्ञाइत्यादि प्रत्यक्षधर्माणो ना
मयोगज धर्मबलेन साक्षात्कृत धर्माः अत्रायमर्थः ते राशयः योगिनोप्येते विरक्त्यतिशया लोकिकेष्वर्थेष्वाग्रह विरहेणायथात
यास्मकं भवति [redacted] ति विवक्षवो यद्वानस्तद्वान इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्यूचुः याज्ञकर्मणि पुनः साधुनेव प्रयुक्तवंतः
तेन यर्वाणस्तर्वाणा इत्येवं रूपामेव संज्ञां मुनयो लेभिर इति ॥ भट्टास्तु ऋषयः स्वप्रायेण मांसमर्थादि पुरुषार्थमेपि न्यं ति तः प्रजि ये
धः ऋतोरंगमिष्टः प्रकरणा अप्यादिति ॥ अपरेत्वाहुः ॥ ऋतौ बहिः प्रयोगे पुरुषः प्रत्यवैतीति ॥ तेषामयमाशयः ॥ नान्तं तैव देहिस्य ए
नारभ्याधीतः पुरुषार्थोपि निषेधस्तावदस्तीति निर्विवादं ॥ तत्र निषेध्यमनृतं द्वेधा शब्दानृतमर्थानृतं चेति शब्दस्यार्थस्य वा
ट विपरीत प्रतिपत्तिहेतुभूतमुच्चारणमनृतवदनं ॥ एवं यथार्थानृतं वदतः प्रत्यवायस्तथा शब्दानृतमपीति तुल्यं ऋतुमध्ये
पुनरपभाषणे पुरुषोपि प्रत्यवैति ऋतुरपि विगुण इति क्वतद्दयवलादिस्यतीति दिक् ॥ यथोक्तप्रयोगे साधूनां नियमा
त्तथा साधुत्वज्ञानेपि व्याकरणस्यैव नियम इत्यवधेयं ॥ व्याकृता वागुच्यत इति प्राग्... कस्मात् ॥ व्याकृता व्याकरणसंस्कृ
ऐ२ तेति हि तदर्थः ॥ व्याकरणशब्दो योगरूढ्या लक्ष्यलक्षणसमुदायपरः सूत्रमात्रपरो वेति पक्षद्वयमपि भाष्ये स्थितं
॥ तत्राद्ये पक्षे सूत्रमात्रमधीयाने वैय्याकरणशब्दप्रयोगो भाक्तः समुदायवाचका हि शब्दाः कंचिदवयवेपि प्रयुज्यं

तोयध्याप्रूर्वे पंचालाउन्नेरेपंचालाइति। द्वितीये पदे तु व्याकरणस्य सूत्रमिति प्रयोगो शाहो: शिरइति वन्नेयः। अष्टाध्याय्या एकदेशः
19 सूत्रमत्यवयवावयविभावे षष्ठीति वा सु। अस्य वनस्यापंवृदादइत्यादिवत्। नचैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दाप्रतिपत्तेर्निपूमानुपपत्तिः प्र
दच्छेदविग्रहप्रयोजनादिभिः सूत्रार्थस्येवाभिव्यंजनात्। अतएव सुत्सूत्रमुच्यमानमप्युपेक्ष्यते यत्रैव तु सूत्रस्यतात्पर्यलेशोप्यास्तितदे
वग्रहयते। तदुक्तं सूत्रेष्वेवहितत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्त्तिके इति। अतएव बहुलग्रहणादिकं सार्थकमिति। किंतन्वेवं केशोपिदेशेन नहि ग ४
तद्बलेन कस्यचिच्छब्दस्य साधुत्वमवगम्यते। नच कलधर्मादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रति[redacted]पत्तिरेव तत्फलमिति वाच्यं लोकत एवा
वि सुतवर्णप्रतीतेरवश्यवाच्यत्वात्। अन्यथा सुतादिपाठस्यापीदृक्कर्त्तव्यतापत्तेः। तदुक्तं। इष्टबुध्यर्थश्चेदुदात्तानुदात्तस्व
रितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेश इति। एकश्रुत्यासूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्यः पाठ[redacted]इत्युक्तेत्रैस्वर्य
णपाठे हि अप्यत्तमस्योच्चारणादेवसिद्धौ द्वयोरेवकर्त्तव्यता ब्रूयात्। अत एव च लोके त्रैस्वर्यमेकश्रुत्यासह विकल्प्यतइति ज्ञा
प्यते एतच्च विभाषा छंदसीत्यत्रस्फुटीकरिष्यामः। ननु निर्देशस्य जातिपरत्वात् सुतादिसंग्रहः स तत्स्यानीतिचेन्न। संवृत
कलप्रभृतीनामपि संग्रहापत्तेः तदुक्तं। आ[redacted]कस्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनांप्रतिषेधइति। ह्रस्वस्यावर्णस्य संवृततागुणा
कत्वेपितदितरेषामेचामसंवृतत्वं दोषः। आदिशब्दात्कलः। सचस्वोचितस्थानभ्रष्टः। तथाश्वासमभ्यपिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घवल्ल[redacted]स
मार्णोध्मातः एवं दीर्घोपि ह्रस्ववत्कालसंकोचेनोच्यमानो [redacted]हुकः। एवं करणादिभ्रंशादपि बहवो दोषाः शिक्षाप्रातिशाख्या राम० १९

दिषु प्रसिद्धा ज्ञानं दोषविशिष्टानामप्यस्वादिजात्याक्रांतत्वात्तज्जातिपरनिर्देश्यपक्षे तेषु तिव्याप्तिरितिस्थितं ॥ नन्वगर्गादिविदादिपाठस्य
तंत्रे रोमप्रयार्थं तपावर्णाशुद्धिलाभः ॥ अपठितेषु प्राप्तिपक्षिके षु तत्थाप्यगतिः स्यादेतत्त ॥ सर्वो ह्य ज्ज्यक्तयो हलसंक्रपश्चशास्त्रांते शुद्धाः प
ठिष्यंते ॥ अअ इति का ॥ नन्वेवं गोरवं ॥ सर्वेषामनुबंधानां प्रत्याख्यानात्तई संज्ञालोपयोरपि योगात्तत्तथाहि शीङ् धातोई कारस्य दीर्घ पा१२
मई कारं च कलं पठिष्यामः ङित्त्वात्मनेपदमित्यस्य स्थाने कलादात्मनेपदमिति पठिष्यामः ॥ कलस्य प्रक्रियादशायामेव प्र
याङ् कारः प्रयोगे तु शुद्ध एव प्रत्यापत्तेः शास्त्रांते करणमपि शास्त्रीयसकलकार्यप्रत्यसिद्धत्वालाभाय ॥ एवं च प्रक्रियायां रो
षस्य कलादेशश्च यत्तोपि परिनिष्ठितेरूपेन कश्चिद्दोषः यथा व्या स पक्षेपि अकारस्य विवृतत्वं प्रक्रियामात्रविषया न तु प्रयोगस्स यथा ई
मवायिनी तद्वदिहपक्षे कलादयोपीति न कश्चिद्दोषः धर्मिकल्पनातई तिन्यायश्च हबोधयेङ् कारादयो हि धर्मिण एव त्वया प
ठ्याः मया तु भयपठनीयस्यैकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति ॥ नन्वस्मिन्पक्षे स्वरितत्वित इत्यत्र कथं कार्यमिति चेत्त ॥ धातो
कर्त्रभिप्राय इति ॥ एवमाधेतोऽटकिता वित्पत्राघतो कलधातो विति इडाधागमाश्च निरनुबंधा कलाः पा ठ्याः ॥ आनुगादयो
धातोः ङुकृञ् इत्यस्य स्थाने कृ इति हिदो षपाठः ॥ आदि तस्ये तेत्यत्रापि आदिकलो सदेत्युक्ता औ[illegible] उ इत्यादिकास्संज्ञाः
करिष्यंते ॥ कलेनेति तृतीयानिर्देशो सति तु अप्राधान्यात्सिद्धं तत इ वच्चरमवर्णास्य संज्ञा न स्यात्तद्वलोप इत्यादौ अणाइत्य
भ १ पनीयं ओरिति करिष्यंते स्वरसंधिस्त्वसंदेहायन करिष्यते तस्मात्सर्वमनुबंधकार्यादिकं कलादिभिरेव सिध्यतीति चे

20 न॥ सत्यां सिध्यत्येवं अपाणिनीयं तु भवतीति चेत् अत्रोच्यते इष्टसिध्यर्थो वर्णोपदेशः एवं चाक्षरसुपदेशादेव उदात्तादिसि
द्धिमंगीकृत्य कलादिष्वति प्रसंग इष्टं परिहार्यः। आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः उच्चार्यन्ते तत स्तेषु नेमे प्राप्ताः क
लादय इति। यत्तु अग्रहणेषु प्रातिपदिकेषु प्राप्ता स्वेति। तन्न। त्वयापि प्रातिपदपाठस्यावश्यायश्रयणीयत्वात् यथा शश
इत्यत्र षष इत्यपि स्यान्मंच के मंजक इति पलाशे पलाष इति। स्यादेतत्। स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय यदि प्रातिपदपाठस्तर्हि
१८ कलानिवृत्तिरपि तत एवास्तु उणादिस्तन्त्रास्त पोदरादिस्तन्त्रा द्वासाधुत्वोभ्यनुज्ञानं विशेषावधारणं तु निंद्वादिने ति चेत् घं ५
कलादिनिवृत्तिरपि शिक्षादिग्रंथे नास्तु सत्यं आनुषंगिकी कलादिनिवृत्तिः। वर्णोपदेशस्य मुख्यं फलं तु प्रत्याहार
निष्पत्तिः प्रसारणशब्दस्वरणादिसंज्ञापरः प्रत्याहार्यन्ते वर्णा एष्विति व्युत्पत्तेः। नन्वयं ह ण क शास्त्रेण निष्पादितास्तु
सं सूत्र ५ अकारादिस्विति प्रसक्तिः योगरूढ्यभ्युपगमात्। तत्तस्मादादिरंत्येनेत्येतत्सूत्रे सिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्या स्ति
न्निष्पत्तये च वर्णोपदेश इति स्थितं॥ इति शब्दकौस्तुभे प्रथमे प्रथमे आह्निकम्॥ ॥ अइउण्। संज्ञासूत्रमिदं। आदिरंत्येनेत्य सेन ४
नेन सहैकवाक्यत्वात्। अ इ उ णेत्येषामादिरकारः अंत्येन णादिनासहितः सन् अ इ उ नाम्भामाक्षिप्तानां मध्यगानां स्वस्य च
संज्ञेति [illegible] वाक्यार्थः। अत्र अकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येणावास्तवेप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वात् प्रातिपदिकत्वं नेति
गविभक्त्यपमाहेत्याह। विवविभक्तेरनुत्पत्तिः। सुपां सुलुगिति लुग्वा छंदोवत्सूत्राणीति भाष्यकारेष्ट्या छंदोगेषु त्वा २०

नेहनानास्ति किंचनेति श्रुतेः ८

करणास्तन्त्रेषयि छांदसकार्यातिदेशात्॥ पूर्वस्मारव्याविति सूत्रे छंदः प्रदेशो प्रगोरामुरव्यन्या योन प्रवृत्तेत्तेरिति वस्यमा
णत्वात् वास्यारेजतः। स्वरसंधिनेहभाष्ये॥ तत्र अइस्तत्र विभक्तेः स्वपलयलोपेषु हृक्षइहेत्यादा विवलोपासिद्धत्वात् संधिनेति
समाधाने पिइकारस्यइकोसवर्णइति अकारस्य अपकइतिप्रकृतिभावसंभवेपि प्रदेशोरप्रायोदवर्णोपत्तवर्णोपदेशका
३४ ले अजादिसंज्ञानामनिष्पादसंधिनेति तत्रिसावर्णोपदेशोत्संज्ञा याअप्रत्याहारस्वेष्यते प्रवर्त्तमानोनांयणादीनां सुध्युपा नि४
२५ स्यइत्याक्षेत्रस्यइवउदेश्यपत्ताकक्षेदकनापाक्रातेर्लोपदेशादावपिप्रवृत्तेरावश्यकतात्तु अन्यथातुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सव
र्णदीर्घोनस्यात्॥ तथा अर्थवत्सूत्रात् गीतानां प्रातिपदिकत्वं प्रसपः परश्चेत्यादौ सुप्रस पोऽथा प्रातिपदिकाजन्हेकयो
च द्विवचनैकवचनेबहुषुबहुवचनेइत्यादौ तन्ना हि भक्तिः ससजुषोरिति अरुः खरवसानयोरिति सूत्रेविसर्गश्चनस्यादिति स वोपस
नेअ वः स्यात्॥ स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यस्य नेहनानेत्यादिश्रुत्युक्तस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति वृत्तस्यैपणादा
वपीनत्वं च ग्रहणाकणास्वमपि अणो प्रगृह्यस्येत्यादौ तट्स्यइवस्वास्मिन्नपि प्रवर्त्ततेत्तत्सव दीर्घादीनाम नणत्वे
नसवर्णग्राहकत्वं नास्तीति सिद्धांतोपि भज्येतेति चेन्न वैषम्यात् पदार्थसंसर्गो हि वाक्यार्थजन्यबोधश्चपदार्थवोधोत्तरभावी
तथाच अणशब्देनयेउपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं सूत्रार्थः अणशब्दश्च आदिरंत्येनेति सूत्रेणाअइउण्सूत्रस्य समाम्नायपठित
सुसंकेतितइतितानेवाणो पस्थापयति तथाच अष्टादशानामपि अकारः संज्ञीति पष्ठ्येवस नेस्त्रात्तरेषसच्चादिरयादि

मेंकान्त

21 पुत्र अकारोऽष्टादशानामुपस्थापकः इत्युचितं न तु गुणः एकस्त्रेऽपि स्मृहस्यार्थबोधात्प्रागष्टादशत्वगृहीतशक्तिकत्वात् । न हि सिद्धि
वृद्धिरित्यादौ वृद्धित्वामुपस्थापको पि वृद्धिशब्दो वृद्धिरादैजिति संज्ञासूत्रे तानुपस्थापयति किं तु स्वरूपमेव संज्ञासूत्रे च सामानाधि
करण्यादादैच्त्वं वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणे सूत्रान्तरेषु संज्ञिनामुपस्थितिरिति विशेषः । तस्मादइ उगि सादौ स्वरसंधिः प्राप्नो से वेति पेति ३
चेत् । न संसंहितावि स्वस्मान्नपराद् ऽपः । अनित्याहिं वाक्ये संहिता ॥ अन्यं च संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ॥ नित्या समासे वाक्ये
तु सा विवक्षामपेक्षत इति । समासस्य पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । एकपदइत्यनेनैव तत्संग्रहसिद्धेः । इयं च प्राचां परिभाषा एके
देशानुमतिद्वारा संहिताधिकारे णोवज्ञापिता । असंहितायां पररादिनि हृत्सपद्यो हिताधिकारः अत एव हे गो हि । गौ तु मास्थिरे संहि
लेवतीषु धर्मापरंनिवारयपतिं संविद्धुविनीतं । जालान्तरेणाममवास्तरहप्रविष्टः अशीतरंस्पृशतीति किं कुलधर्मए षट्ज्वनधर्मा
एनमित्यस्यनासाधुता । अत एव अलौकिकेऽप्यर्तसंस्कृतिं त्वापेक्ष्याएष्वगेव विसंधिता नामदोषात रंगणिणं तत्र हास्यं
न४ स्यदेतत्त्वेवमप्यसंहितायां कालव्यवायादेवपराणादेरप्राप्तौ किं संहिताधिकारेणेति चेन्न । हिताधिकारबंधैर्भूतानां कालव्यवा हि ४
यस्य देततत्त्वेवमप्यसंहितायां कालव्यवायादेव परादेरप्राप्तौ । अग्नाविस्मृइत्यादावदवग्रहे प्यानडादयः । अग्निमीलेइत्यत्र पदविभागेपि निघाताः तेनो
येपि प्रवृत्तिर्ज्ञापयितुं तदारंभात् । तेन अग्नाविस्मृइत्यादाववग्रहे प्याडादयः अग्निमीलेइत्यत्र पदविभागे रामं०
रासंतामि सादौ न सादयश्च सिध्यंति । नन्वेवं पुरः हितमित्यवग्रहे हि । प्रबृस्यस्वरितत्वे वहृत्वेऽपदमातमसंगतं स्यात्तत्र यो
र्वाविति संहिताधिकार अशास्त्रसमाप्तेरिति सिद्धान्तात् ॥ स्वरितविधे अतदन्तभूतत्वात् ॥ अत एव तेत्तिरीया अवग्रहे हि २१

अ१ शब्दमनुसन्ततपठं तीत्यत एवच बह्वृचोऽप्यग्निमीलइत्यस्य पदविभागपाठे निपातमेव कुर्वन्ति न तु स्वरितमपीति चेत सत्यं प्रातिशाख्ये
ल२ विशेषविधानात्स्वरितोऽसिद्धिः॥ उक्तं हि॥ पथ्यासंधीयमानानामनेकीभवतां स्वराः उपदिष्टास्तथा विधाद्दृश्यन्तामेव प्रकृति॥ तेनैवं अ द२
इउ अशिास्यादौ संहिताविरहान्न संधिरिति स्थितं केचित्तु॥ चादिषु पाठान्निपातसंज्ञा निपात एकाजिति प्रगृह्यत्वं॥ ततः प्रकृतिभावः
। यद्यपि अनिपातानामपीदं ग्रहणमिष्टं धाम्ब्रोदाहि रिसादि सिद्धये तथापि तस्य चीव्यक्तयः सा दान्ति दृष्टआः आनेस्यात् किन्तु
काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्यमानास्वसदृशीरिति रा अपि ग्रहणानीति वक्ष्यते तत्र किं निपातव्यक्तिरेव निर्दिश्यतां उत तदितरेति संशये अ
घकोटिरेव युक्ता संहिताकार्य विरहे णानिर्दिश्यमानत्वस्य स्फुटप्रतीति सिद्धेरित्याहुः॥ ॥कार [redacted] प्रत्ययस्तु न भवति
बहुल [redacted] ग्रहणात्तासहि रोगाख्यायां राबुल्बहुलमित्यत्रोपसंख्यातः अन्ये तु इकृश्तिपौ धातुनिर्देश इत्यतो निर्देश इकार
प्रत्ययविधावनुवर्त्ततो निर्देशश्च प्रतिपादनं तेन प्रयोगविशेषनिष्ठानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्ययः इह तु आनुपूर्वीसंपा
दनमात्रे तात्प [redacted] र्यं न तु कविपुत्रऽस्यादौ दृष्टानामकारादीनां प्रतिपादने अतः कारप्रत्ययाभाव इत्याहुः अत्र तु कार्यानुकरणायो
पसेतु२ रभेदविवक्षोऽर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्त्वात् वर्णवाचित्वाभावात्कारप्रत्ययाभावः अन्नेदमवधेयं॥ अकारः संवृतः विवृतकरणाः
ए२ स्वरान्तेभ्य ओ विवृततराभ्याम् औताभ्यामप्याकारः संवृतो कार इति शिक्षावाक्यात् विवृतादयः शाखान्तरे कारि वढ्ढमे धर्मिणि संवृत२
च प्रयुज्यन्ते तेन विवृतंकरणं प्रयलोपेषां ते तथा भूताः स्वरा इकारादयः इत्यर्थः पत्तु ष्वं दोग विशेषो रिवर्णो वर्णाच्च कारारणां सं
र२

22 वृततामिच्छद्भिरुक्तं भूतः संवृतात्वन्यत्रामेवसात्वशत्तिंतु तदीयशास्त्रवाविशेषमात्रपरं नतु सार्वत्रिकं । पथासात्यमुग्विशणाय
नोपानामेवसुज्ञातेर [redacted] स्य स्वृतेत्र्प्रध्वर्यौ ओ [redacted] द्भिर्भिसुजमित्पादावेकमात्रणकारओकारश्चनतत्वन्येषांतत्कृत्वा इकारादेवपद्यात्तथा
त्का । अकारस्यसंवृततत्वंतु नि विवाद मेवतथाप्यसौ प्रक्रियादशायां आकारेणादीर्घेण प्लुतेनचसहसावर्ण्यसिद्धयेविवृततरोस्मिन्स्
त्रेनिर्दिश्यते । विवृततरत्वेच प्रयोगदशायांमाभूदित्येतदर्थंशास्त्रांते अ अ इतिसूत्रेकृतेनेनहिविवृततरमनूद्य संवृतो विधीयते ।
ए तन्चानुवाद्यसमर्पकेअकारेणादीर्घप्लुतयोरपिग्रहणकशास्त्रबलात्संग्रहः स्यादितिवाच्यं अदइतितपरनिर्देशास्यएकशेषेणाद्र
स्वषद्भ्रुनिर्देशस्यवासिद्धांतपिप्यमाणत्वात् वसतिहितत्र वार्तिककारः सिद्धंतुतपरनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशाद्वास्वरानुना
सिकभिन्नानांभगवतःपाणिनेः सिद्धमितिशास्त्रांतेच विधीयमानः संवृतः शास्त्रीयकार्येसर्वत्रासिद्ध एवेतिनक्वापिप्रक्रिया
यांसावर्ण्यप्रतिबंधःशास्त्रांतेक्रियमाणंप्रत्यापत्तिवचनमेवज्ञापकंइहविवृततर उपदिष्टइत्यस्यार्थस्येननु अन्नत्यं वार्तिकं अ
कारस्यविवृतोपदेशआकारग्रहणार्थइतितत्रविवृतशब्दोविवृततरत्वपरः उदाहृतशिक्षानुरोधात् । ननुसूक्तरीत्यापिसुलको
पि३ भवत्येवपद्यातथेहांविवृततरस्याप्याकार [redacted] स्यविवृततत्वानपायात्सावर्ण्यपि
यानुतेपिसेत्स्यतीतिचेन्न ॥ सवर्णसंज्ञायांतुल्यप्रयत्नत्वस्यविवृततरत्वाद्यवांतरधर्मपुरस्कारेणोववक्तुमुचितात् । अन्यथाओ ए म०
दौतोरपिसावर्ण्यापत्त्यौगौगाइत्यत्रेवनावनावःग्लावग्लावइत्यादावपिओतोमशसोरित्यात्वप्रवृत्तेर्जइंद्रदितिएकोशंतस्य २२

विवृततरत्वव्याप्ये [redacted] धर्मे सर्व...२

विधीयमानाप्रगृह्यसंज्ञा करवाव ईइत्यादावपि प्रवर्त्तेत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपं कस्मै अदात विष्णो अस्त्री सादावपि स्यात् किं चैवं
ह्कारादीनामीषद्विवृतत्वात् ह्कारादीनां च विवृतत्वात् सावर्ण्ये प्रसक्ते नाज्झलाविति सूत्रं न कर्त्तव्यमिति भाष्यसिद्धान्तो व्याकुप्येत ए ४२
ओङित्यादिसूत्रद्वये ङकारस्य चकारस्य रूपानुबन्धद्वयकरणं वेदलिंगं अन्यथा हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहारे किं बहुना एकारौका
रावपि न निर्दिशेदाकारादीनामिव सावर्ण्येन सिद्धेरिति दिक् तस्मादत्र सभाष्यवार्त्तिकयोर्विवृतशब्दो विवृततरलक्षणपरो ऽवसेव
तव्यः पक्ष ।। विवृतप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्विवृततरेण सह सावर्ण्ये सत्यपीत्यवधेयं । एवं च भाष्यादिग्रन्थोपन्यासक्रमेणैव स्फुटं तत्र =ऊन्हपक्षहूसं=५
त्पासकारहरदत्तयोर्ग्रन्थमनुसृत्य उदाहृतशिक्षावाक्योपष्टंभेन व्याख्यातं । परमार्थतस्तु अकारो विवृततर इत्येव भाष्यवार्त्तिक
स्वरससिद्धं ननु विवृततर इति तथा च पाणिनीयशिक्षायां स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ
तथैव चेति प्रागुक्तं भूमतं तारतम्यं तु पाणिनीयो अतएव एओङ् सूत्रे भाष्यकैयटादौ अकारस्य विवृतत्वाद्विवृततराभ्यां संध्यक्षरा ग
[redacted] भ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तं । एवं च वृत्तिग्रन्थस्यापि पन्था अतएव तस्य सौष्ठवेन न्यासकारहरदत्ताभ्यां कृतं भङ्ग्या व्याख्यानमनादे सूत्रं संहृत्ये सर्थः
यं अथवा नाज्झलाविति पठतः सूत्रकृतो मते विवृततरस्यापि विवृतत्वमेवेति णसावर्ण्यमस्त्येव तथा च अभ्यंतरः प्रयत्न
ः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयते इति वृत्तिग्रन्थस्य स्वरसात् तत्र चैव मेऽउं चौ रति प्रसंगः वर्णसमाम्नाये एचामुद्देशसामर्थ्यात् अ
नुबन्धद्वयसामर्थ्याद्वा तत्र सावर्ण्याप्रवृत्तेरिति दिक् ।। ।। ननु दण्डादकमित्यादौ दीर्घेण सह दीर्घ एकादशः सावर्ण्यस्य फ

अकारस्य हृस्वस्य कोवि
टतः प्रतिज्ञायते
तिकाशिवृत्तिग्रन्थस्या
ग्रीसर्थः =

शा·द· ला लमित्यस्मा प्रुते न तु सावर्ण्ये किं फलमिति चेत् इहश्च इमिरस्त्रेति गुरोरनृत इतिह्रस्ते कृते तेन सह पूर्वस्य दीर्घ एकादेशः
२३ फलमिति गृह्णेण न च दीर्घ कर्त्रमेप्लुत स्यासिद्धत्वं शंकां प्लुत प्रागप्राश्रचीति ज्ञापकेन सिद्धं प्लुतः स्वरसं[illegible]धिष्विति वस्त
मारात्वात् स्यादेतत् अहरस मा म्नापिक स्य अकारस्य कृते विवृतत्वे धातु प्रातिपदिक प्रत्यय निपातस्यास्य संवृतत्वादस्य
य त्वं न स्यात् आहरसमाम्नायिकेन भिन्न प्रेला नाम मीषाम ग्रहणात् ततश्च शमामष्टा नामिति दीर्घो ऽलोंत्य परिभाषया अ
त्यस्यैव स्यान्न त्वकारस्य अच्चश्चेति परिभाषया बाधादनुप स्थितेः तथाह पदित्यत्र प्रादिपादिस्यात उदात्तो भवतीत्येत
अकारस्यान च्युतात् अंसवर्णेन स्याद्विध मानवज्ञावात्=६ न्न स्यात् नायक इत्यत्र प्रत्ययाकारस्यान च्युतादा यादेशो न स्यात् अवनमतीत्यत्र निपाता आयकारान्ता उपसर्गो श्चाभिवर्त्तमि
त्याघ दान्नत्वं न स्यात् किंच अस्य चा वित्याहौ अ कारस्य संवृतत्वेनान रात्वादस तिग्राहकत्वे सुत्को भवतीत्यादावेत्वं स्यान्न तु माली वे ८
त ५ भवतीत्यादौ नन्वाहरसमाम्नायिकस्य विवृतत्वं प्रतिज्ञासामर्थ्यात्तत्सदृशेषु धात्वादिस्थ ष पित्सकार्यं प्रवृत्तिरिति वाच्यं
रवद्वाढकमित्यादौ दीर्घसंपादनेन विवृतत्व प्रतिज्ञायाः सा फलेम तिम र्थ्याविरहात् तथाहि अकः सवर्णाद इत्यत्र आदि स॰ ४
क ३ त्येनेति वचनादनयोरेव अकारैकारयोस्तु करणमिति निर्णीतं तेन प्रत्याहारात्तेन विवृतेनाकारेण सावर्णाद्दीर्घ
प्लुतयोर्ग्रहणोपलद्वाढक मिति सिध्यति अस्तीति तु विवृतत्वे अस्य चावित्यादि ष्विव प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्य ह्रस्वस्यैवका राम॰
र्य स्यान्न तु दीर्घ प्लुतयोरिति फलभेदस्यास्य स्पष्टत्वपाक्क विवृतत्व प्रतिज्ञायाः सामर्थ्यं त्वर्थोऽत्र प्रत्याप स्या आ ५३

हरसमाम्नापिकस्यैव विहितत्वं ज्ञाप्यत इति न ब्रूमः किं तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकं। इह शास्त्रोपादानकरः स सर्वोपि प्रक्रि-
यायां विहितो बोद्धव्य इति एवम [redacted] पि [redacted] प्रत्युच्चारणं वर्णानां भेदेन अस्पष्टा विसादा बुद्ध्या रितस्यानरणत्वेन सवर्णा
स्या३ ग्राकितानस्यात् किंत्वकः सवर्णा इत्यादौ प्रश्लार एव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् वृमिकारादयो [redacted] पीको यणाचीत्यादा ए३
दू४ वेव ग्रहं स्युर्न तु एरने कारवोपस्येति चेत्यादौ न तु एक एव अकोरःजकस्यानरणत्वमाशंक्यते। नवैवमुदात्तत्वादि विरुद्धध-
र्मानुपपत्तिरिति नैषां संज्ञक ध्वनिधर्मत्वात् अनुबंधस्यैव स्यापि लोकवदिष्यति लोकेहि हमुंडेभवइहजटिलो भवेत्यादिक्ते
मेरणस्य स्यानेक धर्मोपदेशो पित्तत्तद्देशभेदेन धर्मो व्यवतिष्ठते तथेहापिकमेणापणिस्यत्रैव। णित्वं चरेस्थइत्यत्र टित्वं गायो
ए कि टित्व कित्वे असंप्रतिकइत्यादौ तु [redacted] नैकमप्यनुबंधकार्यमिति व्यवस्था अत एव प्राग्दीव्यतोण्णिवादिभ्योणित्या
दौ पुनः पुनर्णिकरणं सार्थकं। कथं तर्हि घटेनतरतीति घटिकः तरतीत्यधिकारे नौघचष्ठन्निति ठन् कथं चधनस्य निमित्तं
संयोग उत्पातो वा धन्यः। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्यधिकारे गोद्व्यचोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् इति चेत् आ
निरू२ हृ जातस्य व्यपदेशाद्गृविष्यति। नवबाहुकइत्यादौ मुख्यव्यविचरितार्थत्वाद्गौणो कार्यासंभव इति वाच्यं अश्वादि प्रति
ने२ षेधेहगोणस्यापि मुख्यसमकक्षताया ज्ञापनात् अतएव किरिणोत्यादौ सावेकाचइति [redacted] विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति। आ
वृत्तिकृतेन व्यपदेशेन स्वाश्रयस्यैकां [redacted] व्यपदेशस्यानिवर्त्तितत्वात्। न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते तस्मा

अनंततमध्यक्तितत्राग भावततथ्वंसक ग्रसमप्रयुक्तं बाधने सर्थः=१
=भिन्नत्वे सखंडस्य संभंवो नैकत्वेदूतिभावः=२

ततद्दमृयतयाग्रस्यपेनेसर्थः=१

न:२

२५ दुक्तरीत्या बाधकाभावाज्ञांघवस्यसाधकवलाच्चाकारव्यक्तिरेकैवेतिसर्वमुस्थमितिचेत् उदात्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासे
धा २ न व्यक्तेरेकत्वस्य वर्णानिधर्माः एवैतद्दृत्युक्तमितिचेत्तर्हि कत्वगत्वादिकमपि [redacted] तस्यैवास्त्विति अकारेकारादीनामप्येकप्रसंगः =तथा चोदात्ता दीनां प्रसंगे भेदे तभिन्ना भेदश्च तत्रत्यतीयत उचितमितिभावः =२
वा ३ तदेतदुच्यते अखंडपदं वा संवाचकमिति किंबहुना सत्त्व यगपो वर्णाः॥ व्यंजकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेव सर्वं वीर्णात्।अनंतवह
रिणा अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोटइतिस्मृता केश्चिद्व्यक्तय एवास्याध्वनित्वेनप्रक ल्पिताइतितस्माघटादिवन्निभि
रेवनिर्वाहस्तर्हिजातिस्फोट एव नो चेत्तकत्वयोरिवोदात्ता [redacted] दीनामपिभेदएवेतिन्यायतः परिनिष्ठितेसतिएवंवनिग
तानुभेदानुदात्तस्वरितादिकानवर्णाअनुपपत्तेः स्युरर्थावगतिहेतवइतिमीमांसकमतमईजरतीयत्वादुपेक्ष्यमितिस्थि
५६ तंएवंअनंतावर्णाइतिनैयायिकाद्यभ्युपगतरीत्यायद्यपिजातिपरोनिर्देशस्तर्हि अस्यत्वाक्सित्रापितथैवास्त्विति किंग्रह
णाक शास्त्रेणतदुक्तं सवर्णोग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादितितत्परसूत्रं तु जातिनिर्देशप्रयुक्तस्यैवातिप्रसंगस्य
भातिष भंगायास्यरादीनामइत्यादौतुएकमात्रव्यक्तिरपिविशेषणात्तपाविवक्षितेविधेयविशेषणत्वात्सस्थेकल्लवत्॥अस्य त्वा
विस्पादौतुअनुवाधविशेषणत्वान्नव्यक्तिर्विवक्षिता॥ग्रहैकत्ववत्कितु अणग्रहणांकुर्वतः सूत्रकृतो नायंपक्षोभिप्रे रामः
तः स्काश्च वर्णव्यक्तिरितिपक्षस्तहृपितएवा अष्टादशअवर्णव्यक्ति [redacted] पइतिपक्षेतुअइउणितिपादिजातिपरोनिर्दे २८
२७ शस्तर्हिपुनरणग्रहणवैयर्थ्यंव्यक्तिनिर्देशेतुउक्तरीत्या अस्यत्वावित्पक्षौसवर्णाग्रहणानुपपत्तिरितिमहत्संकटं॥तस्मा

दिह्रस्वत्रकारस्याशयोर्दुर्वचइति चेत् अत्रोच्यते त्रिष्वपि देशेषु अस्यैव स्वस्त्रस्योपपत्तिः। तथाहि। स्वरूपवायं अकार इति रूपभिन्नावला
दकार एक एवेति पक्षे धर्मेऽव्यवस्थापास्तये वोपपादनाद्यथा के अणि कार्यं न भवति यथा चाप्रत्ययादि विधिस्थले न दीर्घ
प्रवृत्तिः। तथा अस्यस्वावृत्ति विधिरपि मा लीभवती त्यादौ न प्रवर्त्तेतेति ग्रहणकशास्त्रं क्रियते॥ तत्र सावर्णाधीनमिति ह्रस्वस्य
न४ विवृतत्वं प्रतिज्ञायते॥ ततु अह्रस्वसमाम्नापि कस्यैव चेत् पुनरपि अवतिष्ठते इति सार्वत्रिकी प्रतिज्ञा। एवमपि अस्य स्वावि सा
दौ अनणत्वादेव ग्राहकत्वं न स्यादिति चेत्। विवृतह्रस्वत्वादेर विशेषेणात्तस्याप्यणत्वात्तेन॥ हिं उत्व जादि वेदेश भेदेनानुपा ऽल्पादि५
वादेन६ न्ताः स्वरूपमात्रानुवृत्तिरिज्ञा अपि अस्पर्शोदीर्घश्चातुर्बहुरित्यादयो अवतिष्ठंते उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकत्वगुणास्तु स्वश
ब्देनानुपात्तानभेदका इति वृद्धिसूत्रेव स्यते अनंताएवाव्यक्तयइति पक्षे अष्टादश अवर्णाव्यक्तय इति पक्षे च प्रपञ्च पिह्रस्व
र्घ५ दीर्घप्लुत साधारणी एका जातिः कंठादिजन्यतावच्छेदिकात ज्जन्यध्वनित्वं व्यञ्जकतावच्छेदिका वा स्यैव तथा पितत्वाप्य ह्रस्वमा
त्रवृत्तिर पि जातिरस्ति। तथा च अइउणसूत्रे प्राप्य जातिपरो निर्देशः। तेन तत्तज्जातीय एक त्रकृते विवृतत्वं सर्वेष्वपि सिध्य
ति॥ अत एव सर्वेऽपि ह्रस्वा अणो भवंत्येवेति अस्य स्वावि त्यादौ न कश्चिद्दोषः। अवान्तरमिस्यादि ष्वपि विशेषे वगतिः। अन्यथा
अवात्त स्व जामितिस्थितो स्मिंश्चः पूर्वपरयोस्तकारयोर्मध्ये अन्यतरस्यैवाञ्झलत्वे स्यान्न तू भयोः। अह्रस्व मात्रापेक्षभयो
रप्यठार्जेत तस्य अलोऽन्त्यलीति न प्रवर्त्तेत॥ सूत्रस्यावकाशस्तु अभिस्याद्यत्यादिस्पष्टा। एवं च दीर्घाणामनणत्वेन सवर्णा

तिउ तस्मादं६ ६३ तिउ

25 ग्राहकत्वं नास्तीत्यपि सिद्धांतः संगच्छते॥ अथ व्यापकजातिपरमेव निर्देशं स्वीकृत्य त्रग्रहणं त्यज्यतामिति चेत्॥ एवम
पि उपसर्गादजीत्यादौ लृवर्णग्रहणाय ग्रहणकशास्त्रस्यावश्यकत्वात्॥ नच लृवर्णयो रिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्त
द्ग्रहः। अकः सवर्णे इत्यादौ चरितार्थ्यात्। किंचा अस्य त्वाविस्यादौ व्यापकजाति निर्देशः स्यदादीनामैत्यादौ तु व्याप्यजातिनिर्देश
इत्यस्य नियामकाभावे संकरोपि स्यात्॥ नचानुवाद्यविशेषणां विधेयविशेषणां च ग्रहैकत्वपशुवदविवक्षितं मे विवक्षि ६४
न५ तं चेति मीमांसकमर्या[redacted]दा वैयाकरणैः स्वीकर्तुं शक्या॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेत्यत्र उपेत्य विवक्षितं नञ्प्रभृतिं तु विवक्षि
तमिति स्वीकारात्। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादावनुवाद्यविशेषणस्यापि ग्रहणाच्च॥ व्याख्यातं तो विशेषप्रतिपत्तिरिति बहुशोविद
परिभाषैव सिद्धांतेशरणं॥ व्याख्या नं तु लक्ष्यानुरोधीति पचष्पग्रस्यात् तत्र तत्रैवापि तेजथापि नेजद्धलेन ग्रहणकशास्त्रप्र
न५ त्याख्यानं च मत्कार भाव इति ग्रहणकशास्त्रबलैरहि अप्रत्यय [redacted] विधीयमानः सवर्णग्राहकः इति सु
दृतरं प्रतीयते॥ उल्लंघितं चेयं मीमांसकमर्यादा धर्मशास्त्रेपि बहुशः श्रेयांसं न प्रबोधयेदित्यादि पुराणकः पूर्वपरयोरिति
सूत्रे एकग्रहणमपि हि ज्ञापकं। अन्यथा अग्राहुणादयेकत्वस्य पशुकत्ववद्विवक्षासंभवात् किं तेनेति दिक्॥ ॥ अथवा अर्थव एम०
त्वस्याविधक्षा यामपि इहोच्चारितोऽकारादिः स्वसदृशीः षट्त्रिंशतीः साहश्याख्यसंबंधेनोपस्थापयति॥ नचैवमपि हस्वात्र २५

तुपस्थितानांशास्त्रे बोधेऽन्वयप्रतियोगिनानुपपत्तेः ऽर्थाध्याहारवादेवाधकाभावात् अतिप्रसंगभंगस्तु तात्पर्यग्राहकबलेनैव॥ अन्य
थात्तवापि लक्षणाध्याहारादेरेति प्रसंगस्य तदवस्थत्वात् स्पष्टेरोपित्तिइत्यनुशासनबलात्तुप्येभ्यइत्यादौ पदाध्याहारस्तु प्रवृत्तिवे
न्ना॥ लोपेकर्मणि॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणिस्थानिनइत्याद्यनुशासनाद्यध्याहारस्यापिस्थल विशेषेस्तु प्रवृत्तौ अन्य त।२
यागवित्यमाहेत्यादावगतेश्चेति वक्ष्यते॥ ॥ अलक॥ ननु विधिवाक्येषु अकारोग्रहणकशास्त्रबलेनअकारादीनष्टादश ब ४
५५ प ग्राहकत्वाति तथाल वर्णा नपि ह्वादशग्रहीष्यतितत्किंपृथक् लकारोपदेशेना भिन्नस्थानत्वप्रयत्नसावर्ण्यपि विरहाद ग्रहणा
मिति वाच्यं॥ नकारलकारयोः सवर्ण्यविधिरिति वार्त्तिकबलेनवाचनिकस्य सावर्ण्यस्यावश्यवाच्यत्वात्॥ अस्य थाइरुहो
परि दृष्टे पिलकारे प्लकारीयतीत्यादौ उपसर्गादृतिधातावासुप्यापिशलेरित्यस्य अप्रवृत्तिप्रसंगात्॥ ननु तथापिस्थस्य ल
कारस्य दमनुकरणा॥ तस्य च स्वरकार्येषु सिद्धत्वाद्दकारस्य वायामिति उपसर्गादृतीत्यादि सत्स्यतीतिचेन्न॥ कृपेरो लइतिवि
२० हितस्यासिद्धत्वेपि रनुकरणस्यास्यअसिद्धताविरहात्॥ स्यादेतत्प्रकृतिवदनुकरणमितित्र्यतिदेशापेक्षमप्यति द।४
वश्यार डू एवं सच्चातिदेशोऽग्रगीयः॥ द्विःप्रयुक्तित्यादेतिजेनिरिष्यवाक्येपघपिप्रयुक्तिपाठदानुपयतेतथापि भाष्योदाहृ
ति ड़ु. २ तेशारवांतरीयपंचतुशब्दस्योतिङ्इतिनिपाततोपयास्यात्॥ नस्येतत्तिडंतातिङंतपदार्थकत्वात् स्वाधकसत्ति स्थिरविहीमे य२
इनवेकल्पिकीत्यर्थवत्सूत्रेवक्ष्यते॥ अग्नीइत्यादेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव॥ अतिदेशोतुज्ञापकंयत्नदोभ्यःरि मा प९

२६ राइति सौत्र निर्देशः न त्वत्रातिदेशं विना सदाघत्वं लभ्यते॥ अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव जात्य
नोर र्थेः। तथा च प्रयुज्यते॥ षष्ठीन्निति स्वसंबंधष्टु इति। नन्वनेनैवातिदेशेन अवश्यावश्यकत्वादुदाहृतप्रयोगोनुपपन्न एवेति चेत् न।
॥उदाहृतज्ञापकसूत्र एव त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमेकशेषस्याकरणे न एतत्तदोः सुलोप इत्यादि निर्देशे अतिदेशस्यानित्य
ताज्ञापनात्॥ अथवा प्रागृश्यात्कालेदिवांजइति सूत्रे अपो योनियन्मतुप्सु चेति वार्त्तिकेनेयं परिभाषा [redacted] अस्या
अनित्यताचेत्युभयमपि ज्ञाप्यते॥ तथा हि॥ कारीषीमप्सु मंत्रावाज्यभागाविति श्रुतेः अप्सुमे सोमः अप्सु वग्ने सधि
ष्टवेति हि तत्र मंत्रेति त्वाप्सुशब्दस्यानुकरणाभ्रंशात् मतुपि अस्य वामीपमित्यादाविवानुकरणस्य विभक्तित्वाभावादलुकोप्र
संगाद्लुग्विधानमयुक्तं परिभाषोक्तायामनित्यतायां मतुब्रूपसिद्धेश्च प्रथमांतत्वं विना दुर्लभत्वात्प्रातिपदिकत्वाप्यावश्यकी॥सा
च प्रत्ययांतत्वे सति दुर्लभेति प्रातिपदिकसंज्ञायां कर्तव्यायां अतिदेशप्रवृत्तिविरहाभ्यनुज्ञाना दृश्यतापि सिद्धारंतनयु नि५
ष्मद्स्मदन्यत्यपगोचरयोरित्यादि प्रयोगाद्योरव्याजाः प्रकृतमनुसरामः॥ ल्लकारानुकरणस्याप्यतिदेशो नाति हत्वा
पालकारीयतीत्यादावुपसर्गादृतीत्यस्य प्रवृत्तेः सिद्धो किं सावर्ण्येनेति चेन्न तथात्वे तिरेफपरत्वस्याभावापि लकारप ग्राम॰
रत्वासिद्धा प्रकृते नित्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरेवत्वमपि वाच्यत्वात्॥ ननु रेफपरत्वे सिद्धे आतिदेशात्तरेफस्य लकारो भविष्यती २६
ति चेत्॥ न॥ एवमपि गम्लृसृप्लृ इत्यादिस्थस्य लकारस्यानुकरणेत्वदुक्तातिदेशादेर्याप्तिसंभवात्॥ तस्मात्सवर्णविस्यावश्य

भाव १

कतेलृकारोपदेशोऽयर्थएवेतिचेत्॥ ॥अत्रोच्यते॥नतावद्वार्त्तिकंदृष्टसूत्रकृतःप्रवृत्तिःआरब्धेपिवार्त्तिकेलृकारस्यकारपोःसाव
र्ण्यस्यानित्यत्वंज्ञापयितुंकर्त्तव्यएवलृकारोपदेशः।तेनलेशिमाशिरवेत्यत्रगुरोरनृतइति प्लुतसिध्यति॥अन्यथाअनृतइति
निषेधःस्यात्ऋकारेणालृकारग्रहणात्॥लृप्यमानश्चलीलृप्यमानइत्यादौऋवर्णान्तस्येत्योपसंख्यानिकणत्वस्या
तिसृ४ प्रवृत्तेस्तुभ्नादित्वेनापिसुवचा॥अन्यथाप्रलृप्यमानोऽरोकस्यवइतिणत्वस्यदुर्वारत्वात्।इत्थंचवधेयंवार्त्तिकमेतत्सवर्णए
ग्रहणमपरिभाष्यमितिसिद्धं।तादृकारेलृकारसाधारणाजातिविरहेणाकृतिग्रहणासंभवात्प्रकारीयतीसत्रका
र्यानिर्वाहःतद्वस्थ्यःसावर्ण्यविधिस्तुसवर्णादीर्घइतिलृकारइत्यत्रइकोसवर्णइत्यस्यप्र[redacted]वृत्तिप्रतिबंधेनच
१अचूलसंपाद८ रितार्थः॥नचऋत्यकइत्यस्यप्राप्तिः॥ग्रहणाशीकशास्त्राभावादेवा॥एकारीदीर्घसंपादकतार्थलृकारपाठःसावर्ण्यानित्यत्व
नह्यदेस्यर्थः= स्यापिकथंज्ञापयेदितितस्मादणाग्रहणप्रत्याचक्षाणस्यतत्स्थानेनेन्ग्रहणंकर्त्तव्यं॥अपेपग्रहणाचनकार्यमित्या स्य
शयःकस्यःपृच्छयेवंपलृप्रभृतीनांलृदित्वानांग्लोपीत्यादिकार्यप्राप्नोतिएथागत्वंधकरणांतुलृदित्वप्रपुक्तस्यअ
डादेशस्यऋदित्वप्रवृत्त्याचरितार्थत्वादसंकरत्वापयितुमर्थंतथापिसावर्ण्यस्यानित्यत्वपैवेदमपिसमाधेयं[redacted]
२१ यद्वास्वसंधिप्रकरणेलृवर्णस्यऋवद्भावएवाच्यः।सावर्ण्यंचलोपसंख्येयं।प्लुतस्तुप्रकरणांतरस्थइतिनतत्रातिदेश

सकाराधिकरसलसंतमाधवेनाहयद्भुति=१

समा३

कार्य १ प्रवृत्तिः उरण्रपर इति परिभाषायां तु कालजपाश्वसंधिप्रकरणस्थेति उदित्त्वेनेनऌवर्णग्रहणोपपत्तिः॥ अस्मिन्नपि पक्षे
२७ ऌकारोपदेश इ इ इ कर्त्तव्य एवाल्कृशिखइति प्लुतोपयास्यात् ऌक् प इति च हितं॥ प्रैइति च स्वरितः॥ अत्र संतभावितं ऋ स २
न २ रापर्थाक मेरोक्तृजेन गतिरनंतर इति पूर्वपद प्रकृतिस्वरः कमेरोपक्लृप्त दत्ते उत्तरपदे जातदि धानात्तते ज्ञः शेषनि
६४ घाते कृते उदात्तानुदात्तस्य स्वरितः न चात्र कृपो रो ल इत्यस्यासिद्धत्वशंकापि। पूर्वं वातेपरांहि एवं प्रत्यासिद्धत्वं तु परं प्रतिप
वा एवं च गम्लृप्रभृतीनां ऌकारस्य इत्संज्ञा च नापासेन षसिध्यति॥ अन्यथा तु पुषादिद्युताद्यॢदितः इति ऌकारे परित
ः कृते न यथा देशे न इत्संज्ञानुवादेन ज्ञापकेन कथंचित्साधुनीयास्यात्॥ एवं इद्दितो नुमित्याचतुर्वादाना कल्पक [illegible]
इत्यादिनिर्देशानां च सामान्यादिकारादपोपि न निर्दिश्येरन् यथाश्रुतस्त्ववरीत्या तु ब्रूमः अकारस्वेच्छारपितुं प्रवृत्तानां कु [illegible]
मारीकरणापाटवाद्येदा ऌकारमुच्चारयति तदनुकरणस्यापि अप्रयोगाप्रसिद्धिः फलं अनुकरणानामनुकार्येण अर्थवत्ता [illegible]
सर्वत्र साधुत्वाभ्युपगमात्॥ नन्वेवं ऌवर्णस्य दीर्घा न संतीति व्याहत्येत अनुकरणस्य तत्रापि मुलभत्वादिति चेन्न।
[illegible] न्यायप्राप्तस्यापि वचनेन बाधात्॥ इदं च न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु इति वार्तिकाल्लभ्यते तथाहि ऌकारोपदेशो यदृ
च्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थ इति पूर्ववार्तिकेन ऌकारोपदेशस्य प्रयोजनत्रयमुक्त्वा ऋदृश्यन्तु कापदेहीति पदृच्छा २७
शब्दः कुमारीलृतुइत्योहेति अशक्तिजानुकरणं प्लुत दि वचनम्स्वरिताश्च प्लुत्यादयः एतदर्थं ऌकारोपदेश इति

दित[illegible]स्यार्थः तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणेपेदं वार्त्तिकं न्याप्यभावादिति अस्यार्थः तिस्माद्वदतोरीपङि तिनिर्दिष्टः सौ
त्रो धातुः स्मादेरणादिकः कुन् तत्र स्येवंष्टत्रि तेकुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति ॥ शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदात्त्रि
रुपपदाच्च धातोः कुन् स्यादित्यर्थः रजकः तरुकइत्यादि शिल्पि[illegible] नेचरकः भषकः करकं कनकोमित्यादि संज्ञायामुदा
हरणं त[illegible]था चक्रन्तकशब्दः शास्त्रानुगतत्वान्न्याप्यत्वज्ञावात्स एव संज्ञा तथा च कृतकुर्याक्र[illegible]दितिमित्यादिगम्यस्य तिरप्य
नुकू[illegible]लिता भवतीति ॥ एवंवदता शास्त्रानुगतं देशभाषाप्यापकूचीमचीत्यादिनां क्रियतेतदसाध्विति स्फुटीकृतं ॥ आ
दिशब्दादनुकरणेपि ॥ शिष्टानुरोधेन शैपतालवर्णस्पर्शीनेसंतीति शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य क्रियमाणस्यपदीर्घानुकरणा
स्यापि साधुत्वादर्शितास्तातस्मादिघुभादिभ्यः कूचीमस्यादौ नामिवर्णाविगोराप्यनुकरणेभ्योदीर्घलवर्णानुक
करणस्यापि न्याय्यत्वेन किंचिदूलक्षणं पकिंतु वाचनिकमितिस्थितं ॥ मंत्रशास्त्रेतु मातृकान्यासादौ दीर्घलवर्णोपप्र
पिस्त्रीकृततस्तथापि प्रातिशाख्यस्यापेन[illegible] अन्यसौ नोपयुज्यतएवेत्यवधेयं ॥ एवं च कवंत्यादीनामपि शिष्टेरंगीकृतानामप्य
पत्वाप्यादसाधुत्वेक्रान्तेथा चाहुः नहि वचिरंतिपरः प्रयुज्यत इति ॥ एवं च न्याप्यभावादिति वार्तिकेन एवं वार्तिकोक्तप्रयोजन
त्रपमध्ये प्रथमप्रयोजनं निराकृतं ॥ लृतकस्वासाधुरेव इदं च त्रयीशब्दानां प्रवात्तेनेसंतीति पदच्छाशब्दाइतिपदेगोक्त
पक्षांतरेरापि हि परिहारा भवंतीति भाष्यकाराः एतद्वयपर्यालोचनयानुष्टयीतिपदेलृतकादपोपिरिघुभादिवत्सा

२४ त्वसाधुत्व[redacted]द्भिर्भूताः साधव एव वानत्तु हिङ्गुमादि विलक्षणा इति लभ्यते॥ अन्यथा हि परांजरैरिति न ब्रूयादिति॥ नवगद्य
स्यति विरोधस्तथापि कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति गद्यमुल्लंघ्य कृतस्याप्युपगवादेरिवशब्दसाधुताभ्युपगमे बाधकाभावात्
५२ ।पृषोदरसाधून पि प्रयुंजानो देव ब्राह्मणादि निंदकं वदमं शस्त्रो लंघनमन्येतीत्यन्यदेततो हि तीपप्रयोजननिराकरणार्थं वा कि यनु २
क४ को स्त्रनुरणं शिष्टं प्रतिषिद्धेषु इति॥ तस्यायमर्थः शिष्टस्य साधोरनुकरणं साध्वेव॥ अशिष्टं च तत्प्रतिषिद्धं साध्वसाधुबहि च४
र्भूतं हिङ्गुमादि तस्यानुकरणमपि तादृगेव॥ अर्थादसाधोरनुकरणमप्यसाध्वेवेति॥ तत्तु भाष्योद्भूषितमेव हेलयो हेल द५
य इत्यादौ नाशिष्टपरिगृहीता नाम साधुतायां बीजाभावात्॥ न ह्यपशब्दवाचकत्वमात्रेणातथात्वं॥ अपशब्दस्य
न६ स्याप्यसाधुतापत्तेः॥ न च प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन असाधुतादेशः अशास्त्रीयत्ति देशायोगादिति कृ॥ स्मादृ त६
ति कृतादूषितमपि हि तीपप्रयोजनं भाष्यरीत्यास्थितं दूषित तीपप्रयोजननिराकरणपरं वार्त्तिकं एकदेशविकृतस्य प५
वधुसादयः४ तन्यत्वादिति तस्यायमर्थः॥ नुडिधिलादेशविनामेषु प्रतिविधानमिति वक्ष्यमाणत्वाद्दकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे कृ
ते एकदेशविकृतन्यायेनानुकोपसिद्धिरिति तत्त्वैवमनतद्ति प्रतिषेधापत्तिः॥ अरवतइतिन्यासात्॥ न ह्येकदेशवि
वता२ कृतन्यायेन रेफस्यापाति॥ लोके हि छिन्नपुच्छस्यैव श्वत्वप्रयुक्तं कार्यं नापास्येव॥ न चैवं होतृकारादेर्दीर्घस्याप्यरवत इति प्लु एम०
त प्रतिषेधापत्तिः ह्रस्वस्यरवतो नेति न्यासात्॥ किंत्वेवं सति[redacted] एकस्य लकारस्य प्रत्याख्यानाय सूत्रभंगा॥ अप्रयोगो विपरी १८

शा चामिस्मन्तइ सनेनेसं बध्यतेइति भाष्यः ॥४ ष्टुतांशे प्रत्याख्यानोक्तिविसर्गः ॥१ यत्लोपे पंचमी ॥ तेनैवलं बोधितं तदर्थः ॥१ निर्दिष्टे द्वन्द्वसमासः तेन ष्टुत्वविशेषमः ॥२

५१

व१ तमेव गोरौमिति ॥ तेनोक्तं भाष्यकारः । सोयं महतो वंशस्तंबाद्विनुरुष्यतइति लेशात् पक्षिविशेषः । पलविशेषो वा ॥ लटलोल्यइति
धातोरस्य प्रुषिलटिक गोरवर्षि विशिभ्यः क्त्रिपोराादिकं क्वन्तं नेद शिखृतीति [redacted] उभावः लङ्कानकरंजभेदे स्पष्टं लेव घरवगांतरेइति वि
सुः ॥ ननु कृपोरोलइ तिसत्वं त्वत्र कस्मात्पूर्वमसत्त्वे एवं चलत्व देवप्रु त्याद्यः सेतस्य [redacted] ति नचानुतेइति निषेधा पत्तिः प्राचामिति पो स्यासिद्धत्वा३
गविभागेनव्यवस्थितविभाषाश्च परोनतइ प्रवत्तेः अगातिकृत्यात्पत्तिपर्णांतु सवेषां समानेतिचे [redacted] त्र एवं हि सति ग्रीपदी सस्या ष्टु
ष:स्या५ क्तं तत्र स्वलत्वस्यासिद्धत्वया निजे गिल्यतइत्यत्रह लिवेति दीर्घः स्यात् ॥ ननुवद्धत्वप्रातिशाख्येत्र कारस्काराव्यषष्ठुष्मातिक्त
मलीपा [redacted] इति श्वलवर्णो पोः स्यात समोक्ते स्तद्रीसाग्रहणा कस्मात्त्रे गौवनिर्वाहाद्धकारोपदेशो मास्त्विति चेन्न ॥ ऋकारीत्या
श्वलवर्णयोस्सावर्ण्यपसंख्यानं परं प्रत्याख्यायतं ॥ लृकारोपदेशस्तु कॢप्तः क्लृप्तशिखेव प्लुतसिद्धये सावर्ण्य नित्यतातत्राप २१
पितुकर्तृत्वमेवेति दिक् ॥ ॥ एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ ॥ यद्यपि छंदोगानां नामध्येयात्त्यमुग्रिराणापनीपाश्चर्धमेकारमर्धमोका
अ४ रंचाधीयते ॥ सुजातेए [redacted] सूनृते ॥ अध्वर्यो ओद्रिभिः सुतमिति ॥ अंतःपादस्थस्यत्र अपरस्य तदीय प्रातिशाख्ये अर्धमेका
रमोकारं च विदधति ॥ तथापि प्रातिशाख्यस मारंभावलादेवस वेशाखास्तधारेणो अस्मिन्शास्त्रेतस्य न ग्रहणं ज्ञापका
व२ प्रदिहि अकारादिभिरष्टादशानामिवएङ्भिरपि एकमात्राणां ग्रहणा संमतं स्यात्तर्हि लाघवा मेर्थेकमात्रावेएङावुप
त१ दिशेत् अकारादिवत् नैवम एङ्गुणाइत्यत्रैपरत्वान्मात्रिकयोरेव गुणासंज्ञास्यादितिवाच्यं ॥ ततश्च ओइतिस्वल्लपेरोवदीर्घ

योनिर्देशेऽन्नगृणत्वेनसवर्णानग्रहणोपपन्नेः॥ एवमप्यर्धमात्रालाघवात्॥ तवहि[illegible]वर्णोपदेशे एओइतिदीर्घयोर्मात्रा
२१ चतुष्टयंगुणसंज्ञायांतुएङिति सार्धद्वयं।संकलनयासार्धार्धमात्राः।मंतुवर्णोपदेशे मात्राद्वयं।गुणसंज्ञायांतु चत्वार इति मि
द२ लिताः।एङेवमात्रांतस्माद्धिमात्रनिर्देशसामर्थ्यादेकमात्रयोरनभिमतत्वं निर्णीयतेनन्वेवंडुग्घस्या देशइतिवदर्थेस्यात। ए-च३
तद्धि स्यानेमंतरतमपरिभाषयाप्राप्नुवतोरर्धैकारार्धौकारयोर्निवृत्यर्थं क्रियतइतिवक्रावैकल्पिकप्रापिमतोऽकारस्यच्या
वृत्तयेतत्स्यात्भात॥तस्यवेहिपूर्वौभागोऽकारसदृशः।उत्तरस्त्वेइवर्णोवर्णसदृशः।तत्र ऽभयांतरतमस्याहूस्वेभावासयोर्यदाआ सा५
कारःस्यात्इकारोकारौचस्यातां॥स्मान्माकरानवर्णाभूदितिसूत्रारंभः॥वक्तव्यप्रस्ताराख्यास्यात्तेसूत्रे॥यावत्तत्रवार्त्तिकका त६
त६ रोवक्ष्यति॥सिद्धमेङःसस्थानत्वात॥एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति॥अस्यार्थःशास्त्रपरविप्रतिषेधेनएङउत्तरभागांतरतमो
चे इउवर्णाविति सिद्धं॥पद्य॥एकारःसुद्धतालव्यऽश्रोकारस्तुशुद्धोष्ठ्यइतिमत्तेसिद्धमित्यर्थः।तत्राचैद्दूचानां प्रातिशाख्येता च५
लव्यावेकौस्ववर्णाविकारैकारौयकारःशकारइति॥शोष्ठ्यौ ओष्ठ्योपपाघइतिच॥एवंकिंभ्यःशोषोवर्णराशिरोष्ठ्याभ्यामुप
पादपितव्यः॥उवर्णः पवर्गः ओऔउपध्मानीयश्च ओष्ठ्याइतिसूत्रार्थः॥इदंचप्रातिशाख्यवृत्तिकृतांव्याख्यानं॥तद्वा तृम०
प्येवशोषओष्ठ्योपवाघेतिपाठः तत्र अपवाघेत्यस्यान्तरस्त्रेवत्यमाणानविहायेत्यर्थःस्यापसिद्धस्येवबाधकभावस्यस्फु तृए
टीकरणार्थंचेदं॥तदेवंशास्त्रपरविप्रतिषेधान्नभेदेनस्थानसाम्याद्वासिद्धमितिसमाधानद्वयंएङ्हस्वलिति॥एतच्च च१

त१

वाध्य२

वर्णो २ यप्येस्य पि तुल्यं तथापि तत्र समाधानांतरमप्यस्तीत्याह ऐचोश्चेति। चकारो भिन्नक्रमः॥ हेतोरनंतरं बोध्यः॥ अर्धमात्रा अवर्ण
स्य अध्यर्धमात्रा इवर्णयोरितिपक्षे मल्लग्रामादिवद्भूयसा व्यपदेशादपि इकारोकारौ भविष्यत इत्यर्थः॥ [redacted] समप्रविभागपक्षे यस्तीत्य
पेक्षे मेवस्यते॥ तत्र तु एवोक्तसमाधानद्वयमेव शरणं॥ तत्रापि शब्दपरविप्रतिषेधपरं प्रथमं व्याख्यानं यद्यपि विरुद्धस्थि
तं तथापि तदभ्युपगमे अप्रतिपत्तिर्वोभयोरित्यादि विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे वार्तिकं भाष्यं च विरुध्येत॥ न हि गोस्त्रियोरिति सू
प्रति ५ त्रे गगोशब्दे विधीयमानो ह्रस्वोन्यत्र चरितार्थः येनोभयप्राप्तिः स्यात्॥ ननु प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदे विकल्पप्राप्तेः परमेवेति नियम
यमोस्त्विति चेन्न॥ एवं हि सति अचः परस्मिन्निति सूत्रे नित्यः परत्वादेशः परश्चासो अवस्थया॥ युगपत्संभवो नास्ति व
हि गोरणा सिध्यतीत्यादि भाष्यसंदर्भो विरुध्येत॥ तद्धलो न हिलदुणा वाक्ययोः पूर्वापरीभावस्यैव विप्रतिषेधसूत्रस्य विष
योऽस्यास्तु अंतरंगं बलवदित्यस्येति लभ्यते॥ इदं च तंत्रे वस्फुटीकरिष्यामः॥ द्वितीयव्याख्यानमपि अर्धेकारादिष्वसा
सू ३ तिशास्त्रयोक्तस्य प्रायेणानादरात् दुर्बलं॥ अथ छंदोगाभिमतस्यापि चतुर्मात्रस्यत्त परकरणव्याव तं[illegible]तोके स्तु हृदि हाय्य
भ्युपगमस्तु हिं ऋलक्सूत्रोक्तरीत्या ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्तिकमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं अथापि शेषो
त्तरानुसारेण वार्तिकारंभस्तु हि एव इगिति सूत्रारंभोपि तथैवास्त्विति रिकृत्त स्मारेचइगिति सूत्रबलेनार्धेकारार्धौका

२ एवञ्च इति सूत्रं तु अप्रसारव्यातमेव। एतदर्थमेव सूत्रमभ्युपगमे तु गौरवमेव दोषः। स्यादेतद्। एतद् ओदेः…

न १

30 येन लभ्यते इति स्थितं तु प्राप्तिशास्त्रविक्षेपानवयविजाविहगरव्योते वेत्तदा किमनिष्टमापद्यते येन तत्परोग्रहणाय यत्नः प्रतिपा

द्यसीति चेत्॥ न॥ एचोह्रस्वविधौ अन्तरतमत्वेनैतत्परे वप्रसंगात् अपरानेव निर्देश्यामते यथाच ऊकालइति सूत्रे अचूराद्दे

नत्तरोपरागामेवोपस्थितौ समस्यात्कालग्रहणादर्घ एकारश्चौकारो वाह्रस्वसंज्ञानेलभ्यते तेन ह्रस्वविधिविधेयोप्यासोने

ति॥ मैवं॥ त्रिमात्राणामप्यनेन च त्वापत्तेः तत्रश्च गोत्रा तइत्यत्र अन्नविचेत्ये परस्वविधीयमाने हित्वे तेकारस्य नस्यात् प्रत्यये इ

तिकायानुउद्दुपगवेतिङ मुणतस्यात् प्लुतसंज्ञाविरहात्प्लुतविधिर्न प्रवर्तेत॥ तत्र ओमभ्यादानइत्यादि विधिसामर्थ्या न:४

त्र[redacted]स्तिर्हिःउत्तरी विधानेनचरितार्थत्वापत्तेरितिरिक्तत्वे दाह वार्तिककारः संध्यक्षरेषु तपरोपदेश अन्नपरो चारणं प्लुता ह:१६

६ दिष्वज्विधिः प्लुतसंज्ञा च॥ अन्तपरए चेपुस्वादेशो एकारदेशो दीर्घदीग्रहणमितिअस्यार्थः॥ प्लिष्वमाणवर्णो ह्यसंदेह

शावपत्वात्तस्तु धीयमानमक्षरसंध्यक्षरमित्यवर्थापूर्वाचार्यसिद्धाएवांसंज्ञा॥ तेरउपदिश्यते नैजिकरणामुत्पत्त्या प्रयोजन ने५

मुच्यते॥ तथाचएवांतपरत्वोच्चारणेफलमस्तिचेत्तर्हितपरोच्चारणंतावकर्तव्यं॥ प्लुतस्तेसत्यपि अज्विधिः हित्वउमुडादिर्न

सिध्यतीतत्र प्लुतस्येदउमुडादेः तस्मात्पसंज्ञास्यहित्वमितिसिद्धचपितु आदेशसः प्लुते तद्गुत्वरवणेषु वद्दृष्टं कार्यंन

सिध्यतीत्यर्थः॥ अभ्युपेत्यवादोयं॥ वस्तुतस्तु अन्नचत्वात् प्लुतसंज्ञैव न सिध्यति स्माद्दुष्ट त्वपरानिर्देशइति वार्तिकत्वपेणा २।म०

क्तं।यथान्यासंपाठेत्वाह॥ अन्तपरइति॥ सूत्रं कर्तव्यं स्यादर्धैकारादि निवृत्त्यपेइत्यर्थः॥ वस्तुतः उभाभ्यामपि सूत्रं कर्तव्यं उभा ३०

पथ तर तस्तु०

भ्यामपि वा न कर्त्तव्यमिति॥ समनंतरमेवोपपादितं॥ तस्मान्नायं दोष उद्भावनार्हः॥ यद्यप्यस्याधारणात्॥ स्यादेतत्॥ तपरत्वाभा
वपक्षे गंगोदकं रमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रा एवादेशाः स्युः॥ आंतरतम्यात्॥ न चाकः सवर्णे इति सू
त्रे दीर्घ इति योगं विभज्य अकः पूर्वपरयोरित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानान्न त्रिमात्राद्यादेश इति वाच्यं॥ पश्नुकिं चं ३
पचेती त्यत्र दोषप्रसंगात्॥ ननु अमीत्येव सूत्रमस्तु प्रथमयोरिति सूत्रात् पूर्वसवर्णोऽनुवर्त्तते॥ राकः पूर्वपरयोरिति च॥ एवं स[illegible]
पूर्वग्रहणं पथ्याज्जातीयकः पूर्वः स एव पथ्यास्यात्॥ दीर्घो माभूदिति॥ तेन पश्युमिति तावत्सिद्धं संप्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव
२८५ पूर्वोऽनुवर्त्तते॥ हल इति सूत्रारंभसामर्थ्याद्वा संप्रसारणाच्चेत्यनेन नैदीर्घो न विधीयते॥ तेन विद्धमित्यपि सिद्धं॥ अतो
गुणे इत्यत्रापि परइत्येव सिद्धे रूपग्रहणसामर्थ्यात्[illegible]दज्ञः परस्याद्गुणस्य एवादेशो न तु तत्र हिलहरणः॥ तेन पचेती त्यपि सिद्धं॥[illegible]
त[illegible]स्माद्यो[illegible]ग विभागेन एकादेशो दीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति चेन्न॥ एवं सति कृ[illegible]ई समुच्चयाद्वा[illegible] साचसिद्धि प्रसं
गात्॥ इह दीर्घवचनाद्धकारेण न स्यात्॥ अनां तर्यादे देतौ न॥ तस्माद्दीर्घ इति योगविभागो दुष्ट एव॥ तेन गंगोदकं रमेश इत्यत्र
१२३ त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वारेति न च प्लुतस्य विषयेऽस्मत्त इति वाच्यं॥ प्लुतो समत्वैतदिति वृत्सिमा राज्ञा जना॥ ननु तथापि च वे ३
वे २ तुर्मात्रः कथमापाद्यते तस्य लोके वेदयोरप्रसिद्धेरिति॥ न॥ एवं दोगये प्रसिद्धेरित्याहुर्वक्कलो के प्यप्रसिद्धप्रसिद्धिः॥ तथा च प्लुता
वे च इद्रुता विति सूत्रे भाष्यकारो वस्ति॥ दृष्ट्यत एव चतुर्मात्रः प्लुत इति॥ ॥ अत्रोच्यते॥ ॥ ॥ ॥ गुणसंज्ञायां वृद्धिसंज्ञायां च तप

ति २   प्लुतप्रसंगे २   तस्तु २   [illegible]

रनिर्देशोन्नोक्तदोषः तदेतदुक्तं वार्त्तिककृताएकादेशोदीर्घग्रहणामितितस्यैवसंज्ञित्वादितिभावः नत्वेतदप्तातिकंदीर्घग्रहणांत
31 र्कर्त्तव्यतापरंतापियोगविभागपाउक्तपुक्तेःस्यादेततत्॥ संज्ञासूत्रेऽऽदातोनंतपरकरणोपिराङचोःकथ्यंतत्कार्यकता॥ सहिवहोरो
दितिसूत्रेवर्णग्रहणेनतात्परइतिपंचमीसमासस्यापितेत्वादितिचेत्॥ एवमपितात्पराभ्यामेङः ष्टभ्यामस्तदीर्घाणामेवोप
स्थितिउपस्थितेस्तदीर्घस्वसवर्णानामशेषाणांग्रहणांदुर्वारमेव॥ नहितेपितात्पराः॥ अनुच्चारितत्वात्तेषाहकन्नेपरमनु
च्चारितानामपिप्रत्याहारेरूप [redacted] स्थितानामस्यैवदीर्घोत्तुस्थितिज्ञापकात्॥ ल्वादिभ्यःघादीनामित्यादिनिर्देशाच्चेतिनच
मूर्च्छित्यादिषुत्वादिकंसिध्यतीतिवस्तते॥ तात्परस्तत्कालस्येतितुउच्चारितेवस्या [redacted] दितिचेत्॥ सत्यंङ मोहूस्वादितिसूत्रे
उमुडितिप्रत्याहारेकृतं ह्रस्वसंज्ञापांबथ्र्यैस [redacted] त्सामर्थ्यात्संज्ञिषुङ्गदिषूपकरोतीतिपथ्याल्लीकृतंतथेहापि
तात्परस्वेज्ञापामनुपयुज्यमानंतदुपस्थाप्येषुसं [redacted] ज्ञिषुतत्कालावधारणसामर्थ्यात्करोतीतिनकश्चिद्दोषःपद्दा
अणुदित्सूत्रेऽऽशाद्रसंज्ञेत्यनुवर्त्तेशब्द [redacted] संज्ञायांविधेयायामणासवर्णानगृह्णातीतिऊकालोजित्यत्रभाष्येस्तु
[redacted] टं॥ उपपादपिष्यामश्चैवदंतत्रैव॥ अतोगुणात्वृद्धिसंज्ञाविधौपिनस [redacted] वर्णग्रहणं॥ तपरकरणंतुस्पष्टार्थंइदूदेदि
तिवत्॥ अन्यथाहिकिमैचावेवेहनिर्दिष्टौकिंवाऽऽकारोपीत्यादिसंदेहःस्यात्॥ तत्रचमालादी [redacted] नांचेत्यादिना
पकानुसरणात्क्लेशःस्यादितिदिकपुत्कात्तरश्चापमेवपदं॥ आद्यपदेहिवृद्धिसंज्ञायांआइतिदीर्घस्यानणत्वेनस ३१

वर्णग्राहकत्वपात्तपरकरणमेवजर्थमितिस्थितेऽमुदीवसामर्थ्येन स्ह॥ गुणसंज्ञापांतुतपरकरणस्योभयार्थत्वाभ्युपगमात्पूर्व
त्रचरितार्थस्यकसामर्थ्ये। येनेदंसंज्ञिनोरेदोत्तोरुपकुर्यादितित्तत्रसवर्णग्रहणं स्यादेव॥ अस्मिन्नपिपक्षे एकादेशेदीर्घग्र
हणमितिवार्तिकंदीर्घस्यैवसंज्ञित्वादितिपूर्ववदेवमारम्भणीयं॥ स्यादेतत्प्रथमपक्षेत्वादीर्घस्यतत्कालग्राहकत्वादिहोरप् प३ हृस्वः ४
यवःस्तूवइत्यादावेवस्यान्नतुलवःपवइत्यादावपीतिचेन्न। अत्रभाष्य॥ नायंतत्कारः किंतर्हि अत्र सदेसुखमुखयोर्वादकारोयमि
तिनचैतद्भाष्यंतितिप्रत्ययग्रहणमित्यत्रवार्तिकप्रत्याख्यानपरोऽनातिस्वरितमित्यत्रत्यभाष्येणसहविरुध्यते॥ तथा
हितत्रतितिप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यं। इहमाभूत्॥ दिवउत्ताद्युभिरक्तुभिरितिपूर्वपक्षयित्वा दित्वमाश्रित्यसमाहितं॥ ततो
भाव्यमानस्याप्युकारस्यादसोमेदोदिसूत्रेवसवर्णग्राहकत्वस्यादित्याशंक्यतपरस्त्वेनेदकारस्यापिचर्त्वभूतस्यनिर्देशा
दपरोपितत्कालग्राहकइतिपरिहृतंएवंच दित्यादावपिदपरत्वमेवंत्राप्य यास्वरितप्रसंगात्॥ अयमेकस्वदप
म रनिर्देशोभाव्यमानस्याप्युकारस्यवर्णग्राहकतांपयतीतिस्थितं॥ इहतुमूर्द्धोरितिरकारादेशात्स्वःपवइत्यादौदीर्घे। नि४
पीष्टंसाध्यते अत्रप्राचःछकारस्थानिकोथकारस्थानिकोरोनभाष्यकृतो विवक्षितः॥ अतोनपूर्वेतरविरोधइति अनवस्त
वार्तिकमतेस्थितेदंभाष्यं अतोनविरोधइत्याहुः। वस्तुतस्तपरस्तत्कालस्येतसूत्रेदकारोननिर्दिश्यते प्रपेञ्ज्ञाभावात्ःदि
वउत्तःमत्तउत्तइत्यादौतुतपरत्वादेवेष्टसिद्धिः नन्वेवंतिस्वरितमित्यस्यप्रसंगइतिचेन्न प्रत्ययाप्रत्ययोःप्रत्ययस्यग्रहणा

32 मितिपरिभाषयातत्समाधानात्तपरत्वात्तुतित्स्वरितमितिसूत्रे हरदत्तेनोक्तं ॥ तस्याश्च परिभाषायाभाष्यवार्त्तिकयोरिहाश्रदर्शो
नादपंपत्तोमहानस्माभिराद्यतइति तनेदंवक्त ग्रंथकारस्याानिकोधकारस्यानिकोवादकारइत्येवंरूपोपलब्धावदेश्राइ
सूत्रेस्थित्वा पूर्वाचार्यैरेवोक्तइतिश्रन्नत्पकैपरग्रंथएवस्फुटोनन्वतएवास्माभिराद्यइतिब्रूमोननूनीतइतीतिचेत्सत्यमा त २
परि ४ द्यः तथापिभाषाश्रदर्शनादित्यसिद्धेहेतुः ॥ श्रंगस्येतिमंप्रत्याख्यानायभाष्येकंठरवेणैवतत्परिभाषोपन्यासात् नि
तं ५ रुदुरुतमित्यादिसिद्धयेसूत्रंकर्तव्यमितिस्थितेव्यर्थेपरिभाषेत्याशय [redacted] इतिचेत्तथापियकारधकारस्यानिको यं ५
र दकारइत्यर्थइतिव्याख्याने क्लेशो निष्फलतयामूलस्वैसविरुद्धतयाचश्रादरणानर्हएव ॥ दिवउदित्योदोदितिस्वरितमि र६
र्ते सूत्रस्यभाष्येरेवविरुद्धेणादकारप्रश्लेषादेर्बीजत्वात्तथाहि उदित्येषाउकारस्यसंज्ञा तयाप्रत्यापितउकारस्त्रविधीयते ।
[redacted]तथाचसंज्ञायास्त्रित्वेपिसंज्ञिनःकिमायातं वस्तुतस्तत्संज्ञाप्रत्यायिततानतितनु तित्तपंतिहिंत्रितंनतुतिदितियदि [redacted] हि सू ५
ऐसू ५ संज्ञावत्संज्ञ्यपितांतएवतर्हिश्रतोभिसऐसवाद्विरित्यादावेवस्यात्ततुहद्दैरित्यादौतपरस्तत्कालस्येतिसूत्रंव्यर्थंमे
वस्यात्स्वरूपंशब्दस्येत्यनेनैवगतार्थत्वात् नचउःसृडादाविवसंज्ञायांकृतंलिंगंसंज्ञिनिलब्धुशकंतद्धिहसामर्थ्याविर
हात्एवंचतित्स्वरितमितिसूत्रेभाष्येवार्त्तिकैश्चयःसर्वोप्यभ्युपेत्यवादएवस्थापोरिखेतिसूत्रेइत्कुकस्यतकारत्वमित्यादिग्रंथो रामं०
६९ ध्येवमेवतस्मान्नायंतकारःकिंतर्हिदकारइतिइत्यभाष्यग्रंथोपपत्याश्रतएवसाधुरितिसुहृदयैराकलनीयं ॥ ॥श्रयमेवच 32

ग्रं २

२६५

ग्रंथयोम्युपेत्य वीरदरूप तामुत्तरग्रंथानांगमपति राजेन ओौत्तइदोतहस्पादिष्वपि विधेयस्यतयरत्वाभावो व्याख्यातः।
त्विंतुदूरापास्तमितिदिक् ॥ इह आकारादयोवर्णासंज्ञाइष्यंते पराहृतस्यादितउदात्तमर्धंहूस्वंपूर्वस्यार्धस्या
दुत्तरस्येदंता वितिवार्तिककारोप्याह एवो ओत्तरभूयस्त्वादिति तत्रसंज्ञिके चिदंशाःस्वतंत्र वर्णांतरस्यसदृशाःयथा
आकारादिष्वकारस्य सदृशोभागोएदुपूर्वभागोकारस्य । उत्तरइवर्णोयोः ऋकारोउभयतोअकेरर्धमात्रामध्येरेफ दे४
स्यसदृशोर्धमात्राभागःलकारेप्युभयतोभक्तिः मध्येचैतत्रलकारसदृशोभागणः तत्रतत्रदृशाग्रहणेनविधीयमाने नत्रस्व ५
कार्यंतत्तत्सदृशेष्वंशेषुनप्रवर्तते नतत्सदृशग्राही मेतनुत्तरएवनरातिंहवेत्ताख्यंतराक्रांतत्वात्तागोनोग्रहणंवात्रज्ञापकं
यदिहिभागाअपिस्वतंत्रवर्णाप्रयुक्तं कार्यंप्रवर्तयेयुस्तर्हिगो स्ववोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति नोत्स्ववदेति तिचसूत्रद्वये
स्वतंत्रहरो नैवगतार्थत्वाद्दोशंकनोशंकं च नोपादरीतमेनायेइंदुवायोउरकमित्यत्रसवर्णादीर्घो। न[redacted]चेचोपवापाव नय
इत्यनेनतस्यबाधोस्त्विति वाच्यं। अयादयोहियेननाप्राप्तिन्यायेनमध्येपवादन्यायेनवापराएवबाधकतयात्र
नआयाहीत्यादौचरितार्थाः अगूइद्रमित्यादौपरेणादीर्घेणबाध्येरन् अंतरंगोपिदीर्घः अववमात्रापेद्रत्वात्तथा
अग्नेरतीतिराउःपदांतादित्येतन्न आलूयप्रमायेस्यत्रतुद्रुः।मालाभिरित्यत्रएस्नपाततेत्या[redacted]दावतोलोपोनवावातर
तिवाचोनिमित्तमित्यत्रच्चल्हशोठन्यतोनेतिस्कानुड्डिघिलाद्देशाविनामेषुतुप्राप्तिविधेयंतयाहिहिहलग्रहणम

33 पनीयत्तस्मान्नुडित्येवसूत्रंकर्त्तव्यां[redacted]नैवमानञ्जुरित्यत्रेवञ्चायतुरित्यादावपितुट्प्रसंगः अश्नोतेश्चेसस्यनियमार्थ
स्वतंत्रइ स्वात्तंनियमश्चसामान्यापेक्षः अकारोयथस्ययदिभवतितर्ह्यश्नोतेरेवनत्वन्यस्येति यदित्वश्नातिमात्रंनिवर्त्यस्यात्त
र्हिनाश्नइत्येवब्रूयात् रोलइत्यत्रस्वांतंत्रोसाधारणीजातिरनुवाद्या विधेयेचविवक्षितारकदेशस्यचष्टेडुरूपायोगात्त्रह ५२
रान्नाकारस्येवलेकारादेशःपलतिस्वतंत्रवर्णोक्तिताततेनायंनिर्देशः किंत्वंशांशिसाधारण्याएवत्यत्रज्ञापकंतुलुट्चक्लृप
नि स्तास्मिचक्लृपश्चलुटुपधाञ्चाक्लृपिरितिरितिर्देशाः यद्वाक्लृपउरः लःइतिच्छेदः क्लृपइतिलुप्तषष्ठीकंपदंतत्रचैतत्रेरणावसावा
योऽन्योक्लृपेर्योरिफस्तस्यलःक्लृपेऋकारस्यावयवोयोरेफःरेफसदृशइतियावत्तस्यचलकारइतितेनचलीक्लृप्यत
इत्यादिसिद्धेर्दृश्यापट्विभागप्रदर्शनपरभाष्यादेककेयेरितिसत्रपाठस्यप्रामादिकत्वंनिर्णीयतेतदेवंनुड्विधि
सूत्र ५ लादेशयोःसमाहितं।विनामोनतिः तयोश्चोक्तंप्रातिज्ञास्थैनतिंदंस्यमर्धस्यभावइतिःप्रकृतेतुनस्याणत्वंनतिःतदि त्र ५
विभागः ४ प्रदंतिविधानांछंदस्यदवग्रहादिसत्रयोगकार्ये इत्तः[illegible]नतःपरस्यनस्यणःस्यात्तंग्रणात्विट्णीतीत्यादितत्रछंदस्य
वग्रहात्ःक्नतइत्येवपितृयाणांद्युमतइत्यादिनचेवमपिपितपरकरणात्पितृणामित्यादौणत्वंनस्यादितिचेत्एवंतर्हिल
त्वविधाविवेहापिरषाभ्यामितिरेफत्तत्सदृशभागसाधारणीजातिर्निर्दिश्यतेहृन्नादिषुत्रन्नोतिसत्रपाठस्तज्ञापका एाम०
त्तनचपरयाजभक्त्याव्यवधानंव्यवायेपीतिविभज्यसामान्येनव्यवायेपिणत्वविधानात्तन्नैवंकृतेनत्यादावतिप्रसंगः ३३

तुमू॰ १ अष्टकुष्वा इ॑रितितिनियमात् आद्गुरस माम्नापि कैस्तैस्यापित्ते र्वाप्रवायेयदि भवतित्त है॑रिवेतिनिपमस्त्रस्यार्थः पद्दात् स्तो
तिशाहृष्याउनहोत पोत प्रशास्त्रणामित्यादि निर्देशेनव आवर्णोत्तं त्वमेवज्ञाप्यते लाघवात् एवं हिद्यवाये पिइति
योगविभागोपिनकर्तव्यो भवतीति॥ ॥भाष्ये तु वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यंत इति द्वितीयोपिपक्षः समर्थितः स तु बहु प्राप्ति न॰१३
विधेयत्वेन गौरवभयान्नेह प्रपंच्यते॥ ॥ननु यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यंते तर्हि कुक्कुटः पिप्पलीपित्यादि मित्या
संयोग ५ दौ संज्ञा न स्यात्। अरवंडस्य मात्राकालस्य ककृप्प् तेइत्यस्य एकहल्त्वात् तदवयवयोश्च हलग्रहणेनाग्रहणात्।
६६ ननु खंडस्यानुपदेशात्कथं हलत्वमिति चेन्मा भूत्तर्हि तेपि अवयवानां हलत्वं तु कुतः संपन्नं तासं वत्सरः पंक्तौ कंइत्यादौ
नुएकवर्णो नाम पिहलत्वं भविष्यति। अत एव स्त्रयदि विष्ट्रेग्रहणात् तद्वयवयोः हलत्वं न स्यादेव। तेन श्वसंयोगसंज्ञावि ५६
रहेतत: एवं स्यगुरुत्वाभावे प्लुतो न स्यादिति। अत्राहुः व्यंजनमर्धमात्रमेव आशूच्चारणात् तुल्परूपयोर्द्वयोरेकत्वं मः। अ ५
इस्त्वशिष्टसमाम्नायात्प्रक्रियादशायामवश्यं स्वीकार्यो परमार्थदशायां तु पदेनवर्णाविद्यंते वर्णोप्यवयवानन्वा वाक्या
स्पदानामसंतं प्रविवेकोनकश्चनेति वाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटसिद्धांतयंतां का स्मरएवंपक्षस्यावसरः॥ ॥हयवरट्॥ ॥
हकारोपदेश्यपदिश्यते परितु परत्रैवोपदिश्यतां अउशरहशाइणग्रहणेषु न गृह्येतेत्त अत्र हेतो सत्र अइ व्यवायेपीति णा
त्वं न स्यात्महान् हि इतिस्थितेमहाँहि इतिन स्यात् अत्र हिदीर्घादिरिसमानपाद इतिरुः आतोटिनित्यमिति अनुनासिकः।

३५ भोभगोअघोअ एर्वस्येतिपदं। हलिसर्वेषामितिपलोपःजेत्राप्य शीत्यनुवर्तितइति रसाते व्रा स्तरोगोहस तीत्यत्र हशिवे
त्युत्वं न स्यात्तथा लितिहिक्ठे लिलिहि ध्वे इत्यत्र विभाषेट इति मूर्धन्या वि कल्पो न स्यात् तत्र हि इणः षीध्वमितिसूत्रा दिणइ
हशि २ त्यनुवर्त्तते तदेवं अ टि अशिट्इराभ्वेतिविशेषग्रहणं प्रयोजनं मो देशास्य फलमिति स्थितं॥ ॥पदितुपरत्र नो पश्चिमे जः वलूरलइ
लशलग्रहणोपुनग स्येत तत्र अरुदि हिस्व पिहीत्यत्र रुदादिभ्य स्सार्वधातुक इति वलादित्व प्रयुक्त इटानस्यात्॥ हप्री
शि तौ हिहिनाते हिनौ सिहिषातिसिन्हे हिषातिइत्यत्र लोप्यु पधादिति कि लिन स्यात् अदा धा अदाम मिस्यत्र घत
र: स्यासिद्धत्वाद्धकाराद्यल: पौसिजिति सलोस लीतिन प्रवर्त्तते अधुक्षत अलिहि त्यत्र शल इगुपधादनिट इति क्सो ८
न स्यात्तस्मात्रत्याहारग्रहणाच्चतुष्टये प्रथमोपदेशस्य चतुष्टये च द्वितीयोपदे शं फलमस्तीतिस्थितं॥ ॥स्यादेतत् रेफस्य स्य
८ परकार्यार्थी प्रानुवर्तीत घथामद्रहू देमद्रदूइत्यत्र अ क पराइकारान्यस्य परइति विधीयमाने दिहं नहत्वती स्यादौ पका
री४ रस्येवप्राप्नोति नच रोति लोपः सुकरः लोपं प्रतिद्दित्वस्यासिद्धेः हलोपमामितिलोपस्तु वैकल्पिकइतिवहुमाराद्वात्य
हे रेफद्वयं श्रूयेत न च व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्यवा उच्चारणेविशेषो नास्तीति असिद्धवत्सूत्रे भाष्यकृता वहूमाराणत्वा गम॰
न्नायं दोष इति वाच्यं सर्वत्र सन्त्वादहूलीढे इत्यविशेषइति इत्याजनेतु सर्वथाविशेषविहितो भिप्रेतः शरो विहलोपमामि ३४
स्यादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः तथा चतुर्मुख इत्यादौ रोनुनासिकेनुनासिको वेतिपदे णकारः प्रवर्त्तेत स्यान साम्यात्।

कुंडंरथेनेत्यादौ वाप दांतस्येतिपदे रेफः प्रवर्तेत्तिरेफो ष्मणांसवर्णानसंतीत्येतद्धि ज्ञातीपःसवर्णोनास्तीत्येवंपरोऽस
चस्व२ स्यैपसवर्णोभवत्येवंतुल्यास्यप्रयत्नत्वात्तरोरीतिलोपस्त्वनास्ति तंप्रतिपरसवर्णस्यासिद्धत्वात् अथाहित्वानुनासि
कपरसवर्णनिवृत्त्यर्थवाभ्यांपूर्वेत्ररपोतुत्रूष्येतहरपवाडितित्तिहिलोप्युपधादित्येतद्धकारांतेष्वपि प्रवर्तेत नतस्थु दे २२
व४ विलादिदिविषतीत्यत्रपदेगुणोनिषिध्येत ननुत्र्यंस्युपधादितिष्ठित्वात्र्ववकारांताप्युपधादितिव्याख्यास्यतइतिचे
त्एवमपिगोधेरःपचेरन्निस्यादौलोपोव्योरितिनप्रवर्तेत्तरेफस्यवल्यनंतभावात् रलीतिवक्ष्यामीतिचेत् हयगतोहय्या
प दित्यादौ यकारइतिप्रसंगः ननुयथाश्रुतएवसूत्रेवक्लीतिसरेफंदृष्ठित्वा रेफेवलिचेतिव्याख्यानान्नोक्तदोषइतिचे
त्एवमपिइकोरणाचिसंयोगादेरातोधातोरणावतःउदात्तरणोहल्पूर्वादित्यादि णःसंप्रसारणमित्यादिकमेणापराण्यहणा
निसर्वाणिरेफेणाग्रास्यात्रिस्युःनैवेतावतापीष्टनिर्वाहः इकोरणीत्यत्रसंख्यातानुदेशेनइकारस्यरेफःउकारस्ययकारः
त्रकारस्यवकारइतिबहूपप्लवप्रसंगात् ननुयथाश्रुतेपियथासंख्यमनेननिर्वाहोदुरुपपादःतथाहिविधीयमानतया
पवलाःसवर्णान्नगृह्णन्तीतिचत्वारस्तावद्यणःगुणानामभेदकतयांनुनासिकसंग्रहेपिएवंयणानाविरहात्तदुक्तेक
ष२ त्वसवर्णग्रहणात्स्वेदृष्षष्ठिःनचषट्सुरुपस्याप कानांइकुमात्रवाच्यानामिकारादीनांचतुर्दशमस्त्येवेतिवाच्यंतत्तजी
ऋ१ यचतुर्थीभ्यामकारतन्तूराभ्यांप्रत्येकंतस्याएकत्रिंशतउपस्थितौसत्यां लृकारेरेफादेशस्यऋकारस्यैवलकारादेशस्यदुर्वा

३५

रत्वात् तस्मात्स्थानेंतरतमइत्यनेनैव प्रकॢप्तेर्निर्वाहः यथासंख्यसूत्रं तु नेदिष्टदिष्टचादिभ्य इत्यादिष्वष्टयोरसन्तइत्येव नि
ष्कर्षः तथा च इकोरणि तिन्यासेपि तेनैव निर्वाहोस्त्विति चेन्न बहुषु सत्स्वेव यथासंख्यप्रवृत्तेः स्वविरोधात्परिभाषाद्वयमपि इको
यणित्यत्र प्रवर्तते इकोयथासंख्यमंतरतमोयणस्त्वादिति रणि तिन्यासे तु परिभाषयोर्विरोधात्पूर्वत्वेन यथासंख्यमे र३
तो व प्रवर्तेत तस्मादनुचितरेफस्य श्रवणस्यानादरस्य कर्षः प्सा श्रुते दृत्वादिदोषत्रयं दुर्वारमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ रेफस्य विशेष द्वि४
तः श्रुतेन ह्रिस्वं प्रतिनिमित्तत्वेन सामान्यतः श्रुतेकार्यित्वे बाध्यते यथा ब्राह्मणभोज्यं तं माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाणामि ल५
र ति विशेषतः श्रुतेन परिवेषणेन माठरकौण्डिन्ययोः सामान्यतः प्राप्तं भोजनं बाध्यते तत् हतः प घपी हलस्य ऌ कि [redacted]
[redacted] भेदे नोभयं संभवति तथापि सत्यपि संभवे सामान्यतः प्राप्तं विशेषप्राप्तेन बाध्यत इत्यभ्युपगमान्न दोषः एवं चा
चोरहाभ्यामिति सूत्रे यरइति रेफभिन्नपरमेवेति स्थिते अत्र नत्विचेत्यत्रापि तद्वेव अर्थाधिकारात्परणान्तेनेन ह्यपि नु भ
ह वइत्यादावपि रेफस्य न द्वित्वं नन्वेवं ध्युदका देयगान स्यात् विशेषतः श्रुतेन स्थानित्वेन इकां निमित्तत्वस्य बाधादिति चे
ल३ न्नातत्र लस्यानुरोधेन अच्कि पूर्वा अपराजत् अच्कि पदे हि प्रतिसमस्तहल्लक्षणं प्रवर्तते पदा प्रतिलक्षं भिन्ना नासर्वे
षोलक्षणा नांतत्रे गोस्वारणमिकोयणा चीति तत्स्थ इका मापितास्य यतो निमित्तत्व प्रतिपादनाददोषः नन्वेवं श्री शइत्यादा ग म०
वपि यणाप्रसंगः अच्कि पदे विप्रतिषेधे परमेवेति नियमेवले नाजच्कि विषयकणाहल्स्येव विरहकल्स्य नातएवं श्रा ३५

वादविषयेपि सुश्रियावित्यादौ बोध्यं परिहृत्यावाय वादविषयं तत्तत्स्वं ग्रोभिनि विषमत इति न्यायात्तं जातिपक्षेपि दोषः च
लस्यानुरोधाद्व वस्थया आश्रीयेत इति पस्पशायामेवोक्तं। तस्मादिसुत्रस्य भ्यसूत्रस्य प्रदातुराय इत्यादिनिर्देशाश्चैलिंगं। ९२
।भाष्ये तु नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य किं तर्हि निमित्तमिमा विसुक्तं॥ तत्र रहकारग्रहणादष्टांतार्थे तस्य पर्व हि मर्त्तत्र पार्थ्या
न द्विर्वे कार्यितातत्याद्य रत भर्ज तस्यापि रेफस्येति॥ एवं अनुनासिकपरसवर्णविधौ अपि स्थानेंतरतम परिभाषासंस्कृतोऽस्यान ९४
प्रयत्नोभयोरांतरतमे रैतन्मुराति लवङ्करोषीत्यादौ क्ष खिलत्वावकाशो अनंतरतमे प्रागुक्ते न प्रवर्तेति ज्ञाति पद्य श्रयणा देवे
तिसर्हेप॥ ॥ अत्र वार्तिकं अयोगवाहानामट्सु णत्वंशर्षु जश्भाव षत्वे अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोपार्थं द्विर्वचनस्था विधि
निवस्थानिषेधाइति। अस्यार्थः। अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबंधो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टे रगृहीतत्वा
च्च प्रत्याहारसंबंधशून्या इत्यर्थः वाहयंतीति निर्वाहयंतीति प्रयोगमिति वाहाः अयोगाश्च ते वाहाश्चेति कर्मधारयः अनुप
दिष्टत्वेऽपि विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमा इति भाष्यं। एतत्त्वत्रारतिवाल्लतिल वेति विहितयोर्यमस्त्वं
योरप्युपलक्षणं तथा च तुल्यास्यसूत्रे भाष्यं। तयोरच्त्वं वक्ष्यामीति तत्फलं तु तत्रैव स्पष्टं। तत्र यमानां लक्षणं अनुनासिकसं
ज्ञासूत्रे प्रपंचयिष्यामः। एषामट्सु परिगणनेव्यवहार्या णत्वफलं उरस्केण अरक्केण उरस्येण उरस्येण। अद्भुवापइ ज्ञिणात्वं विसर्जे
नीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेष्वंवायोपि सिध्यति। तायमज्ञाता षष्ठी कः सोपदारा वितिसत्वप्रसंगात् किंतु उरःकायतिङस्यातीति

उपदिष्टैरगृहीतत्वेच सति अयमा णा इत्यर्थः ४

36

[redacted]तिविग्रहः कैशब्दे पारहणोश्राभ्यामातोनुपसर्गेकः। कुघोःकः पोवेतिवकारात्पाक्षिकोविसर्गः। नचैवमपिगतिकारकोपपदानांप्रा
सुबुत्पत्तेः समासाभ्युपगमात्सोपदादावितिप्रवर्त्तेतेति वाच्यं। तस्यदधिसेचौधनक्रीतेत्यादिसिद्ध्यर्थमनित्यतायावक्ष्यमाणत्वा
त्‌। पाशकल्पेत्यादिषुयिरणत्वात्प्रोभणोश्रस्कुघाडिजिहत्रेनुमग्रहणानकर्त्तव्यंभवति अत्रेदमवधेयं। अस्मुक्रियमाणाउ
पदेशो अकारानन्तरमिकारात्प्राक्कर्तव्यः। तेनइरासु अनन्तर्भावात्पयःसुपयःसुइत्यादौइणकोरित्यधिकृत्यविधीयमानमादेश
प्रत्ययपोरितिषत्वंनभवति अहुचांतर्भावात्संहकृतेत्यत्रानुस्वारादचःपरत्वमाश्रित्यसकारस्यद्वित्वेकृतेयदेनष्टमेवक्ष्यमाणांसं
गच्छते। नचैवंहरिःकरोतीत्यादाविकोपणावीतियणः प्रसंगः विसर्गस्यासिद्धत्वात्‌ एवंहरिंपश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वं बो
स्त्रावद ध्यंशाषुचोपदेशाःकार्त्यः। जश्भावेप्रयोजनं। तथाहिवार्तिकमते उब्ज आर्जवइतिधातुरुपध्मानीयोपधः पठ्यतेते ब्रस्सलांज
शाषुशीतिजश्भावेआन्तरतम्याद्बकारादेशः। उब्जिता उब्जितुंशार्षपूपदे शाद्धि तांतरीयकत्वादेवस्सल्त्वमघायाति भाष्यकारस्तु
नैतन्मेने। तथाहि उपध्मानीयोपधत्वपक्षेउब्जिजिषतीतिनसिध्यति अभ्यासेबकारमात्रश्रवणप्रसंगात्हला[redacted]दिःशेषेण
जकारस्यनिवृत्तेः यदि हि पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनेइत्युक्तेः सबकारस्यद्वित्वंतदास्पष्टएवबकारस्यशेषः अउभौसाभ्यासस्येत्य थ ३
नेनानित्यताज्ञापनाद्विर्वचनेप्यसिद्धत्वमाश्रीयतेआजि यदित्यत्र पयातियाप्यभ्यासेउपध्मानीयस्यशेषेअभ्यासेचर्वे[redacted] राम०
तिजश्त्वेनबकारस्यश्रूयेतइष्यतेतुअभ्यासेजकारइतिप्राचःवस्तुतस्तु द्वितीयपक्षेउपध्मानीयमोभ्यासेश्रूयेत। तत्त्वोचारादि २६

त्रम २

तुमयग्रामं जश्वंतुर्लभं। प्रकृतिवद्रां प्रकृतिचरइत्यपष्टमे। सिद्धांतपिष्यमाणत्वात्। उपध्मानीयेऽनुवृत्तस्यापि सत्वेन तावन्मात्र
नृ२ हित्वापसाभ्यासे इकारदीर्लभ्यात्वं किंचत्रात्रपदे अस्मौचत्रिकुँ उपध्मानीयस्यपञ्चश्चेत्र अभ्युब्जाः समुब्जा इतिस्यात् इष्यातेऽ
भ्युद्रुः समुद्रुइति नन्वत्तरएव कुपोरित्यधिकारेसोपदादाविति सूत्रे उपध्मानीयस्यचेति वार्त्तिकेन कवर्गेपरत उपध्मानीयस्य
सकारोविधीयते ततो जश्त्वेनदत्वंभविष्यतीति चेत्सत्यं। उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकारंभएव तुंगोरवावद्ध इति ब्रूमः। बकारो
पधोयमिति हृन्ति कारमते बकारस्य द्वित्व। निषेधः समुद्रुउत्साहेर रकारादेशश्चेत्सु भपमपि वचनेनैव साध्वनीयं [redacted] स्या
ह ततस्मोहकारोपधएवायं। अभ्युद्रुः समुद्रु इतिपथास्यात् कथंतहि उब्जिता [redacted] उब्जितुमित्यादि सिध्यतीति चेत्। स्यादु
भुजन्यु ब्जोपाराषुपताप योरित्यस्मिन् कुत्वाभावनिपातनार्थे सूत्रे बकारोच्चारणेनानुमीयते। उब्जेरकुत्वविषये दकारस्य
च४ भकारविधायकं बकारविधायकं वा वैनमस्तीति। तत्रानुमीयमानं श्वनं भ उब्जेरिति बउब्जेरिति वा उभययापि सतोश्चु ने४
नाश्चुरित्यस्यानंतरकल्प्यत्ते उब्जेः स्तो ईकारस्येतिपावत् श्चुनायोगे भकारो बकारो वा भवतीति सूत्रार्थः। उब्जेरिति किं। त
जुः श्चुनेति किं। अभ्युद्रुः समुद्रुः इह हिचजोः कुघित्यतोरिति कुत्वे कृते श्चुनायोगो नास्ति स्तोः श्चुनेति पदद्वयोपजीवनार्थं
चोक्तस्य लएव कल्पनं युक्तं। अन्यथा बहुतरकल्पने गौरवस्यात् एवं चोब्जिषतीत्यपि सिद्धं। नन्द्राइति दकारस्य द्वित्व

ब

37 निषेधात्‌ नचपरत्वाद्धत्र बत्वे पूर्वत्रासिद्धता स्ति विप्रतिषेधो भावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणात्वात्‌ अंतरंगत्वाद्धत्वे त्वेइस्यपि न असि
चे२ द्धत्वादेव नच पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः द्वित्वे कर्त्तव्ये स … ति हि स निषेधः ननु द्वित्वनिषेधेपि इहजुनस्त्वाइति सूत्रे
णाद्वित्वनिषेधे कर्त्तव्ये निर्बाधमेवासिद्धत्वमिति स्थितं । अथ वा मास्तु वा कशेषानुमानं भुजसु ब्रा वितिपातनादेव बकारोस्तु । त्रि२
नचैवमसिद्धताविरहाद्धकारस्येव द्वित्वं स्यादिति वाच्यं दकारोपधनिर्देशसामर्थ्यात्‌ द्विशब्दस्य द्वित्वेकृते ततो दकारस्य ब
ब कार प्रवृत्तेः न चास्मिन्पक्षे अभ्युद्धइत्यत्रापि कार प्रसंगः अकृतविषये एव बकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात्‌ तत्र नैव
वं कुत्र विषये चरितार्थत्वात्‌ कथं दकारोपदेशस्य सामर्थ्यमुक्तं । येन द्वित्वानंतरमेव बकारः प्रवर्त्तेति चेत्‌ अनभिधानादतो घ अ
द्‌ हि मास्तु निपातनं चैवमविशेषेणास्तु अभ्युद्धः समुद्ध इत्येतत्रो … रूपं किंतु उपसर्गाद्धूपएवेकाक्षमेरत्ये … पिदृश्यत इति
उ प्रत्ययः अतुपन्निमात्रेवेदं रूढिशब्दत्वात्‌ समुद्रकः संपुटक इत्यमरः तदेवमयोगवाहानां शर्षु पदेशस्य तच्छभावरूपं प्रयो
भा जनं वार्त्तिकमतेस्ति भाष्यमते तु नास्तीति स्थितं ॥ ॥ ॥ ध्याषत्वमपि प्रयोजनं सर्पिःषु धनुःषु तुविसर्जनीयस्य … वा पेपी म
तिसूत्रे विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति शर्षु वा पदस्येवासिद्धत्वात्‌ नुमग्रहणात्‌ भयथापि कर्त्तव्यमेव तु मस्थानि केनेवा
नुस्वारेणाव्यवधाने पर्याप्तं स्यात्‌ इह माभूत्‌ पुंस्विति नुमग्रहणं हि स्वस्थानिकस्यानुस्वारस्य लब्धं अन्यथा असंभवात्तेनेहैव णा ग्रास० ३७
कवर्गाभ्यामुत्तरः सकारो नुमाव्यवहितः षत्वविधौ संभवति अनुस्वारे षत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः अस्तु वास्थानि वद्भावेन नुम्‌

त्वं तथापि स्वा अयस्यानुस्वारस्तस्यापि सत्वाण्त्वे नैव सिद्धौ नियमार्थतायुक्ता नियमश्च सजातीयापेक्षइति अनुस्वारेण व्यवायेऽप्युव
तित्त्वं हि तुमैवन्नस्ययेनेतिफलितं वस्तुतस्तु अतिदेशं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वादतिदेश एवेह दुर्लभः सुपि सुड्ड्यादौ विधायकत्वे संभ
वेनियामकत्वानुपपत्तिश्च तथापि लिद्व्यानुरोधाल्लक्ष्ह रोप्येव शरणं यथा कुर्वाद्यैः स्त्वे तत्र प्रेर्वनादौ णत्वं मा भूत् प्रोभ णादौ च स्यादि ति२
ति त्येवमर्थं लक्ष्हणोति चेत इहापि स्फ हि न्तपुंस्विन्यादौ मा भूदि तुल्यं णत्वविधावनुस्वार मात्रेल हणं यत्वे तु नुम् स्यानिक एवेत्यन्य
सिं श्च ५ देत्तत्त्वपरे शर्षुपदेशो पिझलत्व मिव हलत्वपत्वे अपि तातरीय कत्वादेव सिद्धेत्तत्फलं तत्तर वार्तिक व्याख्यानास्त मनंतर मेवस्फु
टी भविष्यति तथा रवत्वमपि तेन कुर्वोः पोचेति सत्वांतगतो विसर्गः सिद्धः एवं च सोत्र निर्देशेन वो क्त वार्तिकस्यार्थो ज्ञाप्य तइति
बोध्यं अनेन सोत्रे विसर्गग्रहणामे वापूर्व्यपशर्षु [redacted] पदेशं प्रत्याच क्षाणाय था अक्तमद्रस्य परेश परं रत्नग्रंथ व्याख्याणाः प
रास्ताः अद्रस्य परेशेन अल्त्वाद्यो लोभेपि हलत्व यत्वो लाभात् तत्फलस्य च वस्मा णात्वात् न चाद्र स्वेव पकारोत्तर मुपदेशात्र
स ल्लाभ इतिवाच्यं तथो तिपयः स्वित्यादावविशः प रत्वेन षत्वापत्तेः अच त्वासिध्यासमः सुटीयत्वस्य कैय्यादिग्रंथविरोधापत्तेश्चेति प
दिक् अविशेषेणोत्या [redacted] दिवार्तिकस्याप मर्थः यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनं दृश्यते तत्र तत्रोपदेशः कर्तव्यः प्रयोजनानि तु संयोगसं
हि२ ज्ञादीनि पंचेति तथा वार्तिकमतेउत्रं रूपध्मानीपोपध्मतया उपध्मानीपस्य हलसंज्ञां विनासंयोगसंज्ञा न सिध्यतिजग्धत्वासि
द्धं तत्तश्च संयोगेगुर्विति गुरुसंज्ञायाम् अपि विरहात् दुत्रंकइत्यत्र गुरोरन्तत इति प्लुतो न स्यात्तस्मान्नूनतया गुरुसंज्ञासंयोगसंज्ञा
नै

श्री॰ ३८ हलसंज्ञानांउन्नरोन्नरसापेक्षत्वात् यथाश्रुतसिध्यर्थं हलसंज्ञारुपितत्वात्तदेतदभिप्रेत्योक्तं संयोगसंज्ञाप्रयोजनमिति तिर्याउ
पधासंज्ञापिप्रयोजनं। निष्कृतं दुष्कृतं। इदुदुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात् भाष्यकारस्तु इदुदुपधस्याप्रति कोपोविसर्गइ ९२
तिव्याख्यानान्नेदं प्रयोजनं उपधाग्रहणप्रत्याख्यानाद्वा इदुभ्यां परस्य विसर्गस्येत्येव स्व [redacted] सिद्धेरिति। अलोन्त्यवि
धिश्च प्रयोजनं। वृक्षस्तरति। विसर्जनीयान्तस्य पदस्य स [redacted] इति पदे अस्य सत्वं यथा स्यात् पदस्य यो विसर्जनीयइति नं ३५
व्याख्यानान्निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया वा सिद्धत्वादिदमपि न प्रयोजनं। द्वित्वं च प्रयोजनं। उरःकः। उरःपः। अन विचेति
अचउत्तरस्य परो विधीयमानं द्वित्वं सिद्धं भवति। तथा स्थानिवद्भावप्रतिषेधोपि प्रयोजनं। यथा उरःकेणोत्पादितो अद्य
वायेइति णत्वं भवति एवं व्यूढोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति स्थानिवद्भावात्सकारस्य तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो ऽल
त्वेसति सिध्यति न च एवं न्नोसिद्धेन स्थानिवदिति निषेधोस्त्विति वाच्यं। नपदान्तसूत्रशेषभूतस्य तस्य अचः परस्मिन्निति
त्येतद्विषयकत्वात् स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वाभावात् यासिद्धं जरदितिपक्षे तु नेदं प्रयोजनं। उरःकेणेति णत्वं
संस्कृतेत्यत्र सकारस्य द्वित्वं चाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक्। यद्यपि सर्वमिदं अहणारोहपदेशेन सिध्यत्येव तथापि
वार्तिककृद्रचनाया द्वधापि संभवइति भावः॥ ॥लण्॥ ॥ अत्र अकारो नुनासिकः प्रतिज्ञायते न तु हकारादिक
वोच्चारणार्थः तेनोरः रपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं भवति प्रत्याहारग्रहणज्ञापकस्तु अकारस्य कायोः सवर्णविधि ३८

१९

रिति वार्त्तिककृन्निर्देशः ननु अइउणित्यत्रानुबद्धो णकारः स एवेहानुबध्यतां तेन णग्रहणे घिएणग्रहणेऽस्तु पूर्वेण परेण वेति
ग्रो२ संदेहः स्यादिति तस्मादसंदेहायेह अनुबन्धान्तरमेव कुतो न कृतमिति चेत् न व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षण
ङ मिति परिभाषां ज्ञापयितुमनुबन्धस्यैव पुनरनुबन्धात् ॥ ञमङणनम् ॥ अत्र मकारानुबन्धो भाष्ये प्रत्याख्यातः स हि
प्रत्याहारत्रयेऽप्युपयुज्यते अमयमङमिति तत्र पूर्वणकारेणैव निर्वहतीति तथा हि पुमः खय्यम्परे इत्यैस्ता नव ञकारभको णा४
रपरः खयः स्थितेनातिप्रसंगः स्यात् तथा हलो यमां यमि लोपः इत्येव याऽपि नव ञकारभकारेषु झकारभकारपरेषु हल
उत्तरयोस्तयोः झरो झरि सवर्णे इति लोपेन भाव्यमेव तथा ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमित्यत्रापि नव ञकारभकारेषु परेषु हलः ति
उत्तर लोपे भेस्त्वकिपि तो लग्एवेति चेन्न ञ स्से दीर्घ पक्षे यासंयोगान्तलोपे सति उदितिरूपाभ्युपगमात्तलभेस्तु ञ स्त्र विधा
नात् नवे वमपि आगमिनस्त्रयो ङणना नेभ्यः परे अच आगमास्तु पंचेति संख्यातानुदेशो न स्यादिति चेत् न पर्यासं
ख्यमित्यत्र हि विध्यर्थं प्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यमाश्रीयते न तु लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रयोगग
त्ति२ तं तस्मान्मास्तु मकारानुबन्ध इत्यस्थितं ॥ ॥ घढधष् ॥ जबगडदश् ॥ खफछठथचटतव् ॥ कपय् ॥ शषसर् ॥ हल् ॥ ॥ इति माहेश्वराणि सूत्राण्य
समाम्नायसूत्राणि ॥ अत्रापि संग्रहः [redacted] ए
कस्माद्रः ञमाद्वेदाद्वाभ्यां घात्रिभ्य एव कणमाः स्युः ञे यो वयो च रभ्यो रः पंचभ्यः शलो षड्भ्य इति अस्यार्थः उं गो
गो९

३३ खफछठथ ३

३५ वर्णा एकस्मात्परे ग्राह्याः स्युः तथा हि उकारएकारादेव परो ग्राह्यः एङि पररूपमिति यथा न तु मित्रिद्रादिभ्योऽङ्गस्येति व्याख्या
ति भ्योऽङित्यकारेण ग्रहणमस्त्विति चेन्न आदिरन्त्येनेत्यत्राणुदित्सवर्णस्य चेत्यतोऽप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः अत एव णौ सुपी तिने प्रत्या
हारग्रहणं सुपि चेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति यञादाविति विशेषणात् उत्तरत्र च बहुवचने झल्येति विशेषणात् तु
सुप्तिङन्तं पदमित्यत्र तिङः सात्पच्चर्पोत्तशास इदङ् हलोरित्यत्र तु अङ्ग्रहणसामर्थ्यादपि प्रत्याहारग्रहणं न भवति अङादौ
धा हलादौ चेति हि व्याख्याने अङ्हलोरिति व्यर्थमेव स्यात् हि वि एवं हि क्ङितः प्रत्ययाः अङादयो हलादय अव्यतिशासे इत्यत्र तु
कित्त्वमेव नास्ति आटासहैकादेशस्य स्यादिति वद्भावेन अङादित्वात्तु अदशोऽडीत्यपि न प्रत्याहारः अकारान्तेषु अघ्नन्तामि
न तिगुणविधानात् ज्ञापकात् सनिवइङश्चेति प्रत्याहारः इकोझलिति किद्विधानात् अजन्तनगमां सनीति दीर्घविधानाच्च इङन्ता ति
नां सनि गम्यादेशो हि सन्ति उदाहृतं सूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात् परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः इङश्चेत्यपि न प्रत्याहारः वैयर्थ्यप्रसं
गात् तथा हि इकारा [redacted] तेभ्य एव भाव्यं उकारान्तेभ्य अदीर विसर्गपालकारान्तानसंत्येव
एजन्तानामपि अनैमित्तिकेन आत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भाव्यं अत प्रत्ययोस्य [redacted] त्रिवेलापाएजन्तानसंत्येव अदन्ताः परम
५२ वशिष्यन्ते तत्र उरिपैलाघवाद् पातव स्तत्सत्त सामान्यलक्षणेनैव अदन्तेषु चञः सिद्धत्वात् सूत्रमेवेदं न कुर्यात् अथो चे तइङश्च स
तारं भसामर्थ्यादिवर्णोवर्णान्तेषु एव अजभ्यां सह वैकल्पिको घञ् समाविशत्विति तिदपि न एवं हि सति अजपो विधावेव वाग् ३५

हरणं कुर्यात्ककारेण ङीनां ग्रहणं विति न प्रत्याहारः कीङ्योः पृथग्ग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः न च इकारांतानां मध्ये एतयोरेवेति तित्प मार्थं
पृथग्ग्रहणमिति वाच्यं एवं हि इक इत्येव ब्रूयात् एङं तानां सामान्य लक्षणेनैव आत्वस्य सिद्धत्वात् इङ्धार्योरित्यपि न प्रत्याहारः धा
८३ रिणां साहचर्यात् तस्मात्सिद्धं ङकारस्य कस्मादेवेति ।। नथात्र कारोप्येकस्मादेव अतो दीर्घोपधी तित्यां अइउण् इत्येषणकारोपि
कस्मादेव अणिति यथा अचे णः पीधूमित्यादौ विणा प्रत्याहारोऽथनेनकुतो नेति चेन्न अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङावित्यत्र इकारोका
रयोः स्वरूपेण निर्देशात् अन्यथा हि संहितायां मानालाघवाय रधे देश्य धे मात्रालाघवाद् इणां इत्येव ब्रूयात् व्याख्यानात्
पूर्वेणान तु परेण ग्रहीष्यते व्याख्यानं च सिद्धांते पि शरणां प्रोरित्यपि हि निर्देशो किं इण्योर्ग्रहणमुत दीर्घयोर्ह्रस्वयोः उकारव
इत्र कारयोरिति संदेहः स्यादेव ।। एवं स्वइग्रहणात् स्वादेश इति सूत्रे इत्येव प्रतिपत्तिलाघवार्थं वक्तव्ये इग्ग्रहणमपीह लिंगाइ
ऐ णाग्रहहितत्र यथा संख्य प्राप्तिरेवनेति न तत्परिहारापपत्तिर्व्यामिति दिक् ।। एवं वकारो नष्टव्य प्रशानिति स्वो ५ खकस्मादेव
यवायावइति सूत्रे अवइति न प्रत्याहारः आपादिसाहचर्यात् एवं टकारोप्येकस्मात् अत्र हि घाङितिहृभ्यां षः णकारो
स्यो ३ वशो भष् झषंतस्यां रिति यथा ।। ककारस्त्रिभ्यः अकः सवर्णे इको यणि इग्युक्तो नात्क इति यथा लणित्यत्र णोणका
रोपि त्रिभ्यः अणुदित्सवर्णस्य इयेकएवाण्इणः पीधूमित्यादयः सर्वे इणाः इको यणित्यादौ परणं च तत्र परणाताव पूर्वे
णानसंभवत्ये व इणां तु संभवन्नपि ज्ञापकान्नेकः अणस्तुउभाभ्यां ग्रहणोऽस्य ते क पूर्वेणाक वापरेणेति विहायां ८२

५० ग्रहणकशास्त्रे परेणैव अन्यत्र तु पूर्वेणैवेति सिद्धांतः उक्तं हि आरम्भानन्तो विशेषप्रतिपत्तिरिति न हि परेण व्यांकयोरित्यादौ आ
रम्भानादृस्य नियामकमस्ति। किंच अणग्रहणानि तावत्पंच उरण्रपरः अणुदित्सवर्णस्य ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः केऽणः अणो
प्रगृह्यस्येति तत्र उरण्रपर इति तावत्सवर्णाऋति इत्यादौ रिति धातुग्रहणाज्ज्ञापकात्तद्धि मातृणामित्यादि आह्वयथोक्तिय नेपरेणाव
ग्रहणे नामीति दीर्घस्यापि रपरत्वापत्त्या वर्णप्रसिद्धिः नतु चिकीर्षतीत्यत्राऽस्तु नगमामिति दीर्घे रपरत्वे च सति उपधायाश्च
ती त्वमेषितत्यांतद्धमातृणामित्यत्रापि प्रसंगेत त्वामकृतपाउन्नरार्थे धातुग्रहणे भविष्यतीति चेत् न एवं हि सत्युन्नरत्वेनैव कुर्यो
त इह करणं ज्ञापकमेवेत्याच वदस्यतितु ज्ञाचउन्नरार्थं तु इह किं त्रपोऽस्तीति। किंच अणग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वेणैवायांपरि
हिपरेणास्यात्तउरणितत्यजग्रहणमेवकुर्याज्जक्रेतिकृतं प्रकृतं न्दःपा हि मातृणामित्यादौ आद्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घो
णां रपरत्वापाः परेणाणग्रहणापादपितव्यापास्तावत्तापिलाभात्कृतोकार कइत्यादौ गुणवृद्धिप्रसंगे एवामवर्णस्य चाविशे
षाद्रपरत्वस्य विकल्पेन प्रसंगइत्यपि अग्रहणेन सिध्यत्येवस्यादिति कत्रेर्थमित्यत्रइकोपणिरपरत्वे रेफद्वयश्रवणार्थं
मणोस्यात्तेन स्येत रद्वग्रहणेन सिध्यति। हलोपमामिति लोपस्त्वके वैकः स्यायो ह्रस्पतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः
अत्र च ज्ञापके ग्रहणकशास्त्रेणाग्रहणांतद्धि संध्यंतासंवत्सरयलोकमित्यादौ परसवर्णस्य सानुनासिकस्य परग्र
हणेन ग्रहणादन्यथेति द्विसंकृतेपदेपवलानांत्रिकस्याश्रवणार्थं क्रियते हलोपमामिस्यस्य नित्यत्वे तु व्यर्थमेवता

त्सप घपि गुणानाम भेदकत्वे नैव सानुनासिकपवलानां द्वित्वे सिद्धे ग्रहणाकशाऽ ग्रहणामेवो चितं न त्वणग्रहणांतथापि
गुणाभेदका इत्य पि पदं ज्ञापयितुमणग्रहणां भेदकाभेद कपदे योऽस्वजातिव्यक्तिपदं पो [redacted] रिकल्प स्प
नं३ नुरोधाद्यवस्था अंतरावचनस्य यांपु दान्न निपातो मित्यादि संगच्छते अंतरश्चाष्टन आँवित्यादाविदमस्य दाघत्वे चानुनासिको नेति विभक्ता ३
ते तिवक्ष्यामः॥ ॥पन्नु विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकांतरवर्णनं अनुवर्त्तविभाषाशरोचि पद्दारयत्य यं द्वित्वं नित्ये हितस्य लोपे निषेधार्थो न
कश्चित्स्यादिति॰ तन्नु भाष्ये दूषितं तथा हिलोपस्यानित्यत्वे अचोरहाभ्यामिति द्वित्वे नारंभसामर्थ्यान्ने ह्याधः [redacted] द्वि विधाएवहि
ते यंयमोऽस्वरस्थेति॰ न हलोपमामिति झरोझलीरीति चलोपे कृते द्वित्वं वृथा स्यात् किंतु हित्ते यो यो गपोरु राहरणमिति चेन्:
त्र पन्नांतरेण द्वित्वं यं जनेयं लभ्यते॰ यथा आदित्यो देवतास्य आदित्यं ।प्रत्नं अवन्नमिति॰ एवां स्थिते चतुर्थित्यन्नोपियदि हि
त्वे म्यान्ने हिलोपो न स्यादेवजत अस्य सार्थकः शरोचीति निषेधः कथं विभाषानुवृत्तिं ज्ञापयेदित्याः स्तां तावत्॰ सर्वथापि विकल्प
नेः४ नुवृत्तं स्थित्वा स्याहि करे फद्वयश्रवणार्थं अणग्रहणमस्विति अनो यत्र कं त्रे थुमित्यादौ सस परिरयरत्वे फद्वयश्रवणां २४
दुर्लभं रोरीति लोपात न च तत्र पदांतस्येति व्याख्यानं तु युक्तं ॥झरंधेर्लङ्॥ अजघोः पार्धेर्लङ्ः अपास्याः इत्यादेरसिद्धिप्रसं स्प ३
गात्॥ नवा अणग्रहणसामर्थ्यान्न ह्याधः एवं णापि ग्रहणे अबाधेनैवोपपन्नेरिति चिन्त्यतस्मादणग्रहणसामर्थ्यादणग्र
हणसामर्थ्याद्यपरणरपरइति पूर्वेणाग्रहणमिति स्थितं॥ वस्तुतस्तु धातुग्रहणमेव ज्ञापकं अणग्रहणस्य लाकृतेरि
नं ४

त्य४

५१ स्यादोलपरत्वात्फलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तु परे गौव उग्रो दिति लिंगात् तत्र हि कृतं सं
शब्दे नेऽइत्यस्माच्चुरादि रापत्ता ल्लुङि चङि अचीकृत् दित्यत्र अकारस्य दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्व एव यथा दित्येव मेघ्रीत स्या२
परकरणं कृतं। ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेण ग्रहणे तु दीर्घस्य ऋकारस्य न स्यान्निर्देशेन वा देशस्य प्रसक्तमिति व्युत्पत्ति परत्वस्या
पि नन्तु सत्यपरेण ग्रहणे उग्रो दित्ते न परत्वं कृत्यैव भाव्यमानेन सवर्णग्रहणे प्रसक्ते रिति चेन्नावश्यं ति हि तत्र हित्रिकारः न चोप
भाव्यमानो एरण किं तु आदेशान्तर निवृत्त्यर्थं स्वरूपेणाभ्यनुज्ञायते इति कृते तु तपरत्वे रनद्दलादेव दीर्घस्थाने मानता। पि धम
लभ्यत इत्यन्यत्र तत्। तस्माद्ग्रहणकशास्त्रेण परेणोति स्थितं तन्तक लं तु उरण् रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य ग्रहणं
२६ कृत इद्धा तो ऋ दोषस्य पूर्वस्य त्पादो परत्वसिद्धिः॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो णः इत्यत्रापि ह्लाम ग्राम संभवात्स्वान्तु विशेषा
भावार्थ मेवाणग्रहणं स्यात्। तत्स्थाच्चेत्यपेव सिद्धमित्य णग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणानन्तु ह्रस्व उघमनेन ह्यस्मात्त्वि र्घ८
दित्वा४ उं दिउ भावे गुणे त्ववधत्वक्षन्व ढलोपे षुकृतेषु रेफस्य दीर्घस्यानसात्स्या ढकार ढलोपस्यासिद्धत्वादुपधायाः अतीत्वे पूर्वेण
च२ द्रुणौ वेर्ढ इति पथा स्यादिति परेण ग्रहणं स्यात् एवं दित्तीये त्ति निर्देशाल्लिंगात्स्व वौव परेण ह्रिग्रहणे लइत्यत्रास्य ने२
प्यस्ये वाणग्रहणं स्यात्तु वृत्तेस्त्रेः संप्रसारणे कृदीर्घः स्यात् तथा हय दिशु वृढशब्दस्य पाठोपि ज्ञापको बोध्यः वृह उघमैत्र्यस्मा राम
न्निष्ठायां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपे षुकृतेषु वृढ इति स्त्यायौ रंस्यो प्स्मादि श्वापं। उद्दृहरकः सहम्नू लमिंदृ तिर्स्पर्शना तमूलमस्माब ५१

ते२ त३

॥

ह्रीति सूत्रे हरदत्तादिग्रंथेस्य षष्ठमेनतातु दादौप्रणञ्चानूत्तरत्वे नपद्यु मानयोःस्थह स्तूह हिंसायामितिधात्वोरपिनिष्ठायांतरुः स्तुढउ
बल्दे२ तिरूपबोध्यंस्तृढः स्थूलयोरिति ऊउभावोनकारस्य कारयोर्लोपो निष्ठातकारस्यढत्वंचनिपात्यते। ननु असिद्धकांडस्थढत्वादे
रिहप्रवृत्तिरितिवस्यातेनपरिवृढप्यपारिवृढीकन्येत्यादौलघुत्त्वप्रयुक्तो गोरयादेशःष्यङ्भावश्चासिध्यतीतिरिकुतेनढलो
पसूत्रेयपरेणागग्रहणापरे पिवृढतलंढलं पे वातिप्रसंगोनतुदृढे पीतिविवेकः॥ वेणा इत्यत्रपरेणागग्रहणौकानोकागी ग०४
ध्रू५ ष्काडपानत्काचतुष्क मितिषत्वंवि सर्जनीययोरसिद्धत्वात्वप्रसंगः॥ तथायीत्वस्य त्योपास्थितस्याचइत्यस्य अबाधापत्त्वे हृ५
णाभविष्यतिं अबाधेनोपपत्तौहिबाधोनन्याय्यः॥ ॥अणोप्रगृह्यस्येत्यत्रपरेणासतिकर्त्तअग्नेवायोपचेयपयो मालामा
स चलेत्यणामालंवृहत् अप्रगृ यतेरप्रंपरः वृ अत्रापिप्राप्नोति रेफ वर्जिता अतस्याःसानुनासिकानिरनुनासिंहि ककेदन
बो५ धेत्युक्तत्वात्तस्मादिह अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासात्स्वरएवानुनासिकौध्यः नवाणग्रहणासामर्थ्यात्तत्रिवयुक्तत्वापस्यबु
ण४ धः तस्यपूर्वेप्युपपसेः अत्रलणास्त्रेस्थित्वात्वदो वृशाद्वमित्यंकेपरोमुदपा[illegible]मुपेदयतःहृहुंश्वती तिक्कि पिहृत
चि३ वृहृश्चमाचष्टइति णिंटिलोपेवर्हवयतेविविवृहवृद्धतिभवतिक्कि पितुक्कोलुप्तनस्थानि वत्क्को विधिंप्रतिनस्थानिवदि
त्युभयथापिस्थानिवद्भावनिषेधात्संप्रसारणाप्रसंगो लोपोव्योर्वलीतिलोपंबाधित्वातरपवादस्यऊठःप्रसंगश्च।
विचितुस्थानिवद्भावादलनिमित्तावलोपोनभवतिनत्वेवमपिवृहकरोतीत्यत्रहलिसर्वेषामिति प्राप्नोतिनचास्थानिव

तेद१५

=एकदेशविकृतस्येति · अर्थाधिकृविकारे तदेशविकृतन्याय स्यान्न तेनानुमानिकस्यानिवद्भावे नसर्वः =२= तस्मादिति · यद्वानुग्रश्चेति सूत्रे रादेशो निर्दिसूत्राह्लतोरिसनुवर्तते ग्रश्चादीनां धातुत्वेनस्य पिधानोत्तिरि
विशेषणान्नतत्वनवयेयश्चादयोन तु प्रातिपदिकान्यपि ते पांपदा इदृतिसूत्रे आर्येविज्ञायते · स फिर भौतिकसिद्धं ग्रसं श्रयसइ स्यानिति कृत्स्यश्चेति सूत्रे धेयपर्यन्ता स्यति निभाष्यप्रयोगाश्च विषुवसवनसुतदन
दितिसूत्रार्थसस्यन्तरानश्राजविषये तु नायं नियमइत्युच्यते ताददैयदे कार्यो पिसमागवेत्यतुः वैयटनाम्नयं विद : । अथवा प्रश्रेसूत्रयोः कुदित्यतः चो विति मंड ग्रकृ सुत्सानुवर्तते चवर्गानअश्चेद्दिस्य
र्थादेशोपइतिदिक् ॥ =४=

५२ द्रावः पूर्वत्रासिद्धत्वान्निषेधादिति चेन्न भो भगो इत्यतो शीत्यनुवर्त्यश्च शिहल्वित द्विधानादिति ॥ ॥ नचक्विपदेपि रोचः ष्वाभा
वितं क्विपमेवाश्रित्य ऊठ प्रसंजनीयः ॥ श्रुतमर्जन्कि वाश्रयत्वया श्रुत रंगे कर्तव्ये बहिर्भूतरोः जयपदाज्यपाच्छ रंगस्य दिलोपस्या
सिद्धत्वात् इदन्नि दृव कर्त्ये ॥ विक्वपदेप्येकदेश विकृतस्यानन्यत्वेन तदृश्च ति महत्रोन ग्रहणा हृश्चेति षष्ठं ददर्वा तं ॥ नचरो
लोपस्य स्थानिवत्त्वं ॥ पदांत विधौ नेति निषेधात् पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधाच्च तस्मान्नायं दृश्च्चु तिरपि तु वेति वो ति वो दृढं वेती
नप तिदृह वीः दृढं वाती तिदृह वाः दृह संदृह वां वा श्राच ष्टेदृ वेदृव विचं तु क्विप्उऊठ प्रसंगात् न्क्वो विधिं प्रतिस्थानिवत्त्वनिषेधा
त्तथा चर्दंवयते यत्तेर्दर्पूरिति सिद्धं तिति नचैवमपि लोपो मोरित्यस्य प्रसंगः स्थानिवत्त्वात् नच पदांत विधित्वं पदांतत्वे हि धी
व यत इत्यर्थात् लोपस्य वो नेवयेन्त्वात् विभावितं चेदं भो नगोइति सूत्रे कैयटे नेति दिक् ॥ यत्तु हलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेन ॥ नेनो
दृदंवकरोती त्येवं रूपः प्रयोगो नास्त्येव श्रनभिधानात् लत्ण सूत्रे न पदांतात् हल्नोरणः संतीतिपाठात् श्र प्रग हस्येति पर्युदास
श्र्य गोणत्वात् नैव कार्यभाक्त्वादिजर्कार्यभाजोन संतीत्येवं परत्वपाके पदेन त द्विवरणाच्च ननु चापमसिद्धं कत इत्युत्तरभा
ष्येणास्य दूषितत्वाच्च दुद्दाहृत पाठे उत्तरभाष्यस्यो क्विसंभवाला भाष्य श्रत एव भो भगो इति सूत्रे भाष्यकार वृत्तिकारा राम॰
दिभिः सर्वैरपि वृहत्वृश्च पुदाहृतं ॥ स्वपमपीहतथैवोदाहृतमिति एवं परस्व ग्रंथ विरोधो भाष्य वृत्तिकैयटादि सकल ५२
महाग्रंथविरोधो मूलयुक्त्यभावश्चेति तिष्ठतु तावत् प्रकृतमनुसरामः ॥ ॥ मकारोपि त्रिभ्यो न्त्राह्वः पुमंस्वप्यमपरे हलोयमां

भाष्यकारोक्तेश्च्वानमिधानं निश्चीयत इति ... संतीति ५

यमिलोपः३ भोह्रस्वारचीति। चकारस्त्वतु भ्यःइ कोपशा चिइन्चरग्काचोमशन्चोंवापवं [redacted] एवौन्नुताभ्यामेजितिय कारेपि
चतुर्भ्यः अनुस्वारस्यपिमयः अः स्रुपोहोभ्यतरस्यांपुमःखयीति। रःपंचभ्यः यरोनुनासिकेन्तरोस्परिसवर्णोरवरिच अ
भ्यासेचर्वचवाशा। शकारःषडभ्यः भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशिचनेडशिकृति स्नूलांजश स्रशि। ककाचोवशोभष्ठोल
कारोपिषर्‌ः अलोंसस्यह लिसर्वेषां। इडलरेः। रलोव्युपधात्सलांजश। शलइगुपधादितिअपंच चतुर्दशसूत्रीस्थैर्
ध्या लिभिरिद्धिः संपन्नानांअष्टोपंच्यवहृजानांप्रत्याहाराणांसंग्रहः तेनमुनिउदेः रप्रत्याहारस्यअमंताइउत्सुणादिषु
व्यवहृजस्यजमप्रत्याहारस्यपमिर्मंत्रेघसेतिडेकइष्यतइति आप्रभृतिनाव्यवहृजस्य [redacted] तस्येववयोद्वितीयाः [redacted] शरिपौंरसा घ६
प रशिति वार्तिकहृताव्यवहृतस्यचप्रत्याहारस्यचाधिक्येपदोषः। संख्यानियमश्चायमुत्तरत्र एकचत्वारिंशा [redacted] यैवहा तेव५
रोदध्यवसीयतइतिबोध्यं। अत्रश्लोकवार्तिकं। प्रत्याहारेनुबंधानांकथमज्ग्रहणेषुन। आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च
बलवत्तरः। प्रत्याहारोहरसमाम्नायः। तत्रयेनुबंधाःतेषांअजग्रहणेष्वितुपलक्षणां अजादिप्रत्याहारग्रहणेषु कथंनेति
। ग्रहणानि जिशेषः। आदिरंत्येनेतिसूत्रेणहि अकारमारभ्याचकाराहूर्णानांभवतीअनुसंज्ञामध्यस्थत्वाविशेषादिका
रादीनामिवणाकारककारउकाराणामपिस्यात्। तत्रश्वदधिणाकारः। दधिककारः। दधिउकारइत्यादौयणस्यात्। एवं अ उ
५

४३ ह्रशोश्च कारस्यापि ग्रहणाद्रुचीनामित्यादावङ्गवापद इति णत्वं स्यात्॥ एवमिणग्रहणे न वकारग्रहणाद् [illegible] विवेङ्स्यादेर्वि
ति भाषेदद्दृढः स्यादिति पूर्वः पूर्वः एवार्थस्यार्थः॥ उत्तरमाह॥ आचारादिति॥ आचारोऽत्र सूत्रकृतो निर्देशः॥ उणादयो बहुलम्॥ [illegible] स्वि
५ लि २ कृषेः [illegible] सोऽस्त्वेत्यादौ परत्वात् [illegible] मध्यस्थानामप्यनुबन्धानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः। समाधानान्तरमाह॥ अप्रधान
३४ त्वादिति॥ आदिरन्त्यादिसंज्ञाः प्रयोक्तुं तत्स्वरूपप्रतिपादनायानुबन्धोपादाने। तत्स्वपरार्थमुपादीयमानत्वात् तेषामप्राधान्यं॥
इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमानत्वान्न प्राधान्यं॥ ते तु तेषामेव संज्ञा न त्वनुबन्धानां॥ प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्यय
इति न्यायात्॥ नन्वेवं अकारस्याप्यसंज्ञा न स्यात्। संज्ञाप्रतिपादने चकारस्यैव तत्स्वार्थगत्ना विशेषात् इति चेन्न॥ स्वं रूपमित्य
नुवृत्त्या आदेरपि संज्ञित्वात्॥ स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्र गृह्यते तेनान्यस्य॥ सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शितया औत्सर्गिकत्वात्॥ इतेतिति
वं तीयपाइतोऽप्राधान्यलाभात्॥ तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकाले तु धानां सन्निधानमभ्युपेत्य [illegible] समाहितं॥ वस्तुतस्तु [illegible] देवनास्तीत्या
ह॥ लोपश्चेति॥ बलवानेव बलवत्तरः स्वार्थे तरप्॥ अल्पाच्तरमिति यथा॥ हलन्त्यमित्यौत्संज्ञायां हि कृतायां णकारादीना
मसंज्ञा प्राप्नोति॥ लोपश्च॥ तत्र परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्त्वादेव तेषामज्ञा
प्र २ दिसंज्ञा नेति भावः॥ यस्मिन्सति सा हारेणानुबन्धोपदिष्टानुबन्धवत्सामर्थ्यान्न प्रवृत्तेः प्रसङ्गाभावः [illegible] लुप्तेऽपि वा तस्मिन्भूत [illegible] ग्रामं ४३
वैरात्तेन साहित्य आदिःसंज्ञा भविष्यति॥ अन्तः पातिनां तु लुप्तानां संज्ञा॥ रूपमारोपिकाणादिवदुसावकाशत्वात्॥ ननु

स्त २ न २

हल्प्रत्याहारेऽकारस्य प्रवेशो दुर्वारः नहि तत्र लोपो लभ्यते ॥ ततः प्राक् संज्ञा विरहेणोपदेशो जितोत्संयात्र प्रवृत्तेः ॥
णं चाप्यसमाधानमपि दुरूपपादं ॥ उदात्तस्याचारस्य लोपश्च बलवत्तर इत्यनेनैव गतार्थत्वादित्ति चेत् ॥ सोऽप्यादिरि न २
त्यतिदेशेन प्रथमस्य गुणानां भेदकत्वेनेत्वरमप्य च समाधानस्य सूपपादत्वादित्यलं ॥ ॥ इति श्री शब्दकौस्तुभे प्रथ
मस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ ॥ वृद्धिरादैच् ॥ ॥ आकार ऐ औ औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ संज्ञाप्रदे कौ ४
६५ शाद्वृद्धिरैचो स्यादयं तदेङ्गुणामेवास्याप्युदाहरणं बोध्यं ॥ इह आच्चैवाचेति इत्तत्परयोगद्वन्द्वः ॥ सुपां सुलुगिति सुलुग्वा ॥ लु ५
अथवा समाहारे द्वन्द्वः ॥ नचैवं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति टच्स्यादिति वाच्यं ॥ समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥ अत्र ज्ञापकं तु द्वि
त्रिभ्यां ष मूर्ध्न इति षविधानं ॥ तद्धि बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षचि प्रकृतेऽपि क्रियते ॥ षच्श्चित्वसामर्थ्याज्ज्ञाप्यमानं
मन्तोदात्तत्वं बहुव्रीहित्वप्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा बाधते तथा हि त्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहाविति विधीयमानं अ
न्तोदात्तत्वविकल्पमाबाधिष्टेत्येवमर्थं ॥ तच्च हि त्रिभ्यामित्यस्य क्वचिल्लब्धावकाशत्वे सत्येव संगच्छते ॥ नत्वन्यथा ॥ अव
काशश्च समासान्तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते ॥ त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीषे इति यथा ॥ तस्मात् षप्रत्ययविधानं ज्ञापक
मिति स्थितं ॥ तथा हि त्रिभ्यामिति सूत्रे बहुव्रीहिग्रहणमपीहज्ञापकं ॥ अन्यथा पाद्दन्मूर्धस्वित्येव निर्दिशेत ॥ एवं हि सति कृतसमा क्षि २
सान्तयाद्दत्वक्रमोऽपि न विरोत्स्यते बहुव्रीहिभिन्नं च समासान्तविरहादेव वारयिष्यते । नतु षष्ठीतत्पुरुषादिवारणाय बहुव्रीहि

तमाहि कारी ध्यापुत्रकुः ईमित्यत्रापि प्राप्तौ नेत्याशंक्ति नं० पर्णांपुत्रस्यकुः ० पुत्रकुटं० कारीषगं धायाः पुत्रकुः ० ईकारि० ग्रां आपुत्रकुः ० ईं० ष्यङः तस्य पुत्रपतिरस्य तत्पर्यायसंप्रसार तं
नोघते इति पदेन व्याख्याते० अनंतर पुत्तरपदभूतनो न्यायोरिति समाहितं० =२= हलिशिरसोपसं० ताच्चादेशात्के तिगलत्वादिमं० अचिदशीर्षइति शीर्षादेशः० अचि ओरिति ष्यङ० ० केवं
ांग मतस्य आपमानंः शीर्षादेशः अवयवीके मस्यापि भवेति० =२= एवमीति विशिष्ट परे पिच्छस्य गुप
दृत्यमस्येव० =३

५५ ग्रहणमस्तु॥ तथाहि॥ द्वयोरंताइति विग्रहस्वाहिदतः पश्पेति प्रयोगे पद इतीति स्थादेशः सएवेह निरनुबंधकत्वाद्गृह्येत नच पदइति
मितिर तिसूत्रेत्तदंज विधिरीर्लेभ्या क्रथमेज दिति वाच्योष्याङः संप्रसारणसूत्रस्थ पूर्वपदन्यायेन सिद्धत्वयच्चाननपत्त्वादित्याष्टमिकभा अमिपावकमतीति
ष्यवार्तिकन्यायेनच अवयवस्य कार्यलाभात अन्यथाहा तिशीर्ष्यो ङपेषीत्पादावगतेरिति वक्ष्यते॥ तस्मात्कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञा कलविदं-=२
पकमितिचेत्॥ न॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यबले नापि बहुव्रीहि प्रविष्टस्य वारणासंभवात्। दत्त इति सानुबंधस्यापि सुत्वोत्थ॥ स्यैः ५०४
३५ गरुत्तवीणां जोधकुहितीर नाम नाम चेति सूत्रे अपाड्वे संहृत्या अपास्किगमित्यादावुत्तरपदांतोदात्तविधायके अध्वशब्द
ग्रहणमपीहलिंगं॥ उपसर्गादध्वनइत्यच्प्रत्ययस्यनित्यत्वेहि चित्वादेव सिद्धस्यात्॥ तथा प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इति
सूत्रे अश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोपीहलिंगं॥ अन्यथा राजाहःसखिभ्यष्टजिति टचैव सिद्धेः किं तेन॥ पद्यामि त्यत्र यत्तुकमरुरस्
म दिलोपस्येव प्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशेन असयस्यापि प्राप्तौ तत्करणं ज्ञापकमिति॥ तन्न॥ अतिदेशोयमनि २५
त्यइति अल कुसूत्रे प्रपंचितत्वादिति दिक्॥ कृतम नयोः साधुत्वमित्यादिभाष्यग्रंथाश्वास्मिन्पक्षे नुकूलाः॥ अनपोः
पदयोरिति स्वरसात्॥ अथ वा आदिति असमस्तमेव॥ पस्यशाष्टाप्रतिपत्तिरिति वार्तिकभाष्यकारैरेव वृद्धिः आ ग्राम०
तएैजितिपदविभागप्रदर्शनात्॥ अस्मिंश्च पक्षे अनयोः सूत्रखंडयोरितिनेयं पदांतराभिप्रायकमेव वा तत॥ वृद्धिशब्दस्तत ५५
त्रेणावृत्या वायोजनीयः॥ द्विर्वचने चिङ्यणः संप्रसारणमित्यादौ विवक्षभयथाप्रसंगाततः॥ आदितित्वपरकरणमेजेर्थौ तेन

वै निर

त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ऐचां संज्ञानमैतीत्यादि ए ओ इति ऐ औ च स्वरयोः प्रपंचितं॥ नचैवं तकारस्य उत्तरशेषत्वे नैव स्यादिति पदं तत्
तो विरहात् उच्चारणं न स्यादिति वाच्यं॥ असंदेहार्थं तपरा आकारशेषत्वस्यापि संभवात्॥ आरक्तवादैजिपरं॥ अत इद्धा ततो रित्यादौ
दपरत्वमेवास्त्रि सत्तपरस्त्रे दकारोपि प्रक्षिप्यतद्विति तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारैर्वर्णितत्वात्॥ दात्य रस्यापि [redacted]
त्कालग्राहकत्वात्॥ वस्तुतस्तु दकारप्रक्षेपणं द्योभयुत्त्व यमात्रां इहतु तपरकरणं स्पष्टार्थमेवेत्यादि प्रागेवोक्तं न
विस्मर्त्तव्यं॥ ननु चोः कुरितिकुत्वे ऐ च शब्दे प्राप्नोति॥ वृत्तुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरितिपक्षे ऽस्य संज्ञाशब्दतया लौकिकत्वे नानुशा
सनविषयत्वात्॥ त्रयीपक्षेपि जातिशब्दत्वं संभवात्॥ वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादिजातिस्वीकारे वैयाकरणपरि
भाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात्॥ वस्तुतस्तु सिद्धांते व्यक्तिविशेषोपहितसत्ताया एव जातित्वस्वीकारादिहापि सा हल्
व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसत्ताश्च तद्वदैनानुगतीकृताः सत्तोपधायकाः॥ तदुक्तं॥ तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति॥ आघंताव्यप
वहारासमुदायानुकरणं वा स्वशब्दः अनुकरणशब्दाश्च जातिशब्दा एव॥ आनुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॥ नच आद्य
वै पक्षे सूत्रं व्यर्थं॥ मदीयशास्त्रे वृद्धिशब्देन आदैच एव ग्राह्य इति नियमार्थं सूत्रारंभात्॥ तदुक्तं॥ अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छे
निर देन संज्ञिविनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादिति॥ अनेकास्मिन्ने नेका वा शक्तिरस्येति विग्रहः॥ अवच्छेदक
भेदेपि लाघवाच्छक्तिरेकैव॥ औपाधिको भेद इति प्राचां सत्त्व उपाधिर्भिन्नत्वइत्यत्रपर्यवसन्नइति मतेन आद्यः पक्षः उपाधिस्थि

नरु

46

स्पर्थी न स्थितिरिति कोऽजीवब्रह्मभेदवद्दुष्पर्यायेऽपि भेदोऽस्त्विति मतेन हि जीपः कल्पः॥ न कोपधाया इति पुंवद्भावनिषेधस्तत्र नास्ति॥ तद्धि
त्वनुग्रहणं कर्तव्यमिति विस्मरणात्त्वात्तत्र्य अवच्छेदः॥ संकोचः॥ सच्च पर्यायेऽपि शक्तेर्निरवयवत्वान्न संभवतीति यद्यपि तदिदेरस्मिन्
र्थवा ३ तात्पर्यविरह एव शक्तिसंकोचो त्राभिमतः॥ सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमेऽपि तात्पर्यं कचिदेव तस्या निर्विवादत्वात्॥ शक्तिः परं कार
णतापरपर्याया सर्वत्र दुर्वारेत्युक्तं॥ नवेवमन्यायश्चानेकार्थत्वमित्यस्येति विषयता॥ पौरुषेयसंकेतनिरपेक्षस्य प्रसिद्धतरसंधस्य बं ४
विना प्रमाणं बहुषु तत्कल्पनमिति तदर्थात्॥ गौणमुख्यविभागोऽपि प्रसिद्धप्रसिद्धिनिबंधन एव॥ गाव्यादीनामसाधुत्वापि सं
त्र्प्प चिदेवशक्ति केतविरहे सत्येव॥ अत एव प्रसिद्धिपिपदे गोण्यादीनां गोणपां साधुत्वमस्येवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ ॥उक्तं च॥ व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः
रस्य त्र्प्र शक्तलेति संज्ञिनि क्वचित्॥ नित्य एव तु संबंधो डित्थादिषु गवादिवत्॥ डित्थादीनां वशास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः॥ अत्र त्रिमेभि संबंधो विशे
पसेध सर्थः ६ षणविशेष्यवदिति॥ वस्तुतस्तु॥ साध्वसाधुबहिर्भावपक्षेऽप्येषामनुशासनविषयतास्त्येवेति पस्पशायां साधुत्वनिर्वचनप्रसंगे नो
पपादितं॥ तस्मात्सर्वथापि कुत्वप्राप्तौ त्येवेचैं तिति॥ सत्यं॥ अयस्मयादीनि च्छंदसीति भत्ववृत्त्या कुत्वोपयोगिनी पदसंज्ञा प्रतिबध्य बं ४
ते॥ जश्त्वविध्येकवाक्यतापन्नातु पदसंज्ञात्र स्यैव॥ स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेनेत्यत्र तु विपरीतं॥ कुत्वेपदत्वमस्ति जश्त्वे तु नेति॥ विष
यभेदेन संज्ञाद्वयमस्तीत्यंशे परं दृष्टांतता बोध्या॥ तेन उपदेशेऽजनुनासिक इदित्यादौ कुत्वाभावो जश्त्वं च सिध्यति॥ छंदसि विहितस्य रामः
त्रेकथं प्रवृत्तिरित्याशंक्य छंदोवत्सूत्राणीति भाष्यं॥ इष्टिरियं भाष्ये तः॥ यद्वा छंदः शब्दस्त्वर्यतेस्वरितेनाधिकारः अधिकं कार्यं गोणस्या ७५

९९

पिप्रदृत्ताभिसर्थः॥ तेन षष्ठ्यंदोगेषपितन्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या संज्ञाद्वयसमावेशस्तु उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति वार्तिकवचनात् षष्ठीयुक्त
इति सूत्रे छंद सिवेति विभज्य एका संज्ञेति नियमस्य छंदसि विकल्पनाद्वा पद्वा अयस्मयादीनीत्यनेनोभयसंज्ञा प्रयुक्त कार्यभाजः स
मुदायानिपात्यंते न तु प्रकृताभसंज्ञैव विधीयते अत एव कार्यविशेषपुरस्कारसंभव इति बोध्यं॥ तस्मात् कुत्वं नेति स्थितं (कुशब्दस्य अ
८८ गुदि[redacted]त्यनेनैसंज्ञात्वेन विनियोगात्तत्र च प्रागुक्तरीत्या मतभेदसत्वाज्जातिविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिविशेषोपहिता सत्तैव वा श
ब्दस्वरूपं वा तस्यापि ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं चेति यस्य शोक्तरीत्या व्यक्तिविशेषणात्तया भानाभ्युगमात्तथा चोक्तत्रितयान्यतममिह त्व प्र तं५
त्ययार्थः प्रकृतिजन्यबो[redacted]धे प्रकारी[redacted]भूतं तत्वं प्रयोगोपाधिमाश्रियतया भूतधर्मस्य त्वजलर्थतया
भि वक्ष्यमाणत्वात् यद्वा प्रकृतिशब्दस्वरूपपरा प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तुलादीनां शक्तिरेवेति मतांतरमपि वक्ष्यते उभयथापीह त्व प्रत्ययेन स्वा त्वन
र्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते तेन कुत्वं नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोर्थः आह च सामान्याभिधायिनो तेस्तत्र वा तैर्विशेषिता॥ सं
ज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति॥ इत्थं पदविभागः पदसंयुक्त्वं चोक्तं॥ वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञिभावः॥ तथाहि॥ समा
नविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतया आकारादयो वृद्धिपदस्य भेदेन संसर्गेण विशेष्याः विरूपोपस्थितिस्तु विशे
षणीभूतं शब्दस्वरूपमादाय बोध्या॥ एतेनैन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यादिव्याख्यातं न तु तत्रापि मरुत्वदादिशब्दानां तत्तद्धात्वेलक्ष
णेति ग्राह्यं॥ उक्तरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः अत एवोद्भिदधिकरणे विशिष्टविधिपदं मत्वर्थलक्षणाप्रसंगेन दूषयि

40 त्वा नामधेयत्वं सिद्धं तितां अन्यथा नामधेयत्वे पिलक्षणापास्तु ल्यतया अधिकरणस्यासंभवद्युक्तिकत्वापत्तेरितिदिक्। स्यादेतत् कि
१।२ मादैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा आहोस्विद्वृद्धिंशब्दमावस्यै वृद्धिरितिपे आदैच्वत्तेवृद्धिसंज्ञाइतिव्याख्या नाद्युंस्त्रुल्लुप्‌ संज्ञावत्तद्वा। वितानामेवे
तिं नाघः सर्वभासः सर्वकाकइत्यादौ उत्तरपदवृद्धौ सर्वंचेति सूत्रेण पूर्वपदं तोदात्तत्वप्रसंगात् इष्यते तु समासस्वैस्यं तोदात्तः
ना४ न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तशंकाः सति शिष्टेन समासस्वरेण बाधात् सर्वस्तोमइत्यादौ तु वहुव्रीहौ प्रकृत्या एवं पदमित्यनेन समासां न४
तोदात्तत्वे बाधिते सर्वस्य सुपीति भवत्येव इह तु कर्मधारयत्वात् समासे ः तोदात्तत्वमेव बोध्यं किंच तावती भार्याय स्येति वहुव्रीहौ
तावद्भावेन सिध्येत् वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसंगात् न द्वितीयः शालीयो मालीयइत्यादौ वृद्धुलक्षण
स्य छप्रत्ययस्यासिद्धि प्रसंगात्। किंचैवं आम्रमयं शालमयमित्यादौ नित्यं वृद्धशरादिभ्यइति नित्यो मयट्‌ न स्यात्। किंच आ
म्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः उदीचां वृद्धादगोत्रादिति वृद्धलक्षणः फिञ् न स्यात् न तु प्राचा [redacted] मवृद्धास्पिन्नबहुलमिति फिनायेत
त्सिद्धं। न स्यत्र पिञ्‌पि नो स्वरेरूपेवा विशेषो स्ति फिन्नित्यादि र्नित्यमित्याद्युदात्तस्याभय त्राविशिष्टत्वात् तन्न चाम्रगुप्तायनी भा
र्येत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधासिद्धये पिञ्ञेव कर्तव्यइति वाच्यं जातेश्चेत्यनेनापि प्रति
षेधसिद्धेः न चाम्रगुप्तायनेश्छात्राइति वृद्धाच्छे विवक्षिते पिञ्‌ कृपिञ्‌ओ स्तु पत्र पत्नीत्यनुवृत्त्या त्वदुदाहृत रूपद्वयस्य सिद्धं जेप्य सं रामं०
मतत्वात् अत एव तत्र पूर्वे वोदाहृतं जापस्कस्यापत्यं। शिवादिभ्योणः या स्कः तस्यापत्यं पुवा अश्रोणा दावइति फिन्नपास्कायनिः ५६

२ फक्फिञोरन्यतरस्यामितितु फिनकल्पे नाम्रगुप्तीया आम्रगुप्तायनीयाइति द्वैरूप्यं इष्टं। तच्च फिञं विना न सिध्यतीति वाच्यं। २

तस्यछात्त्रांपास्कीयाः यास्कायनीया इतितस्मात्पि न्नापिसिद्धोकिमर्थेपि ञे वेष्यत इति चेत्॥ ॥उच्यते उङ्करीत्यारूप सिद्धावपि प्राचा
चा २ मुदीचांचार्याणांस्वस्वमत प्रच्युतिरेवतावद्दोषः सिद्धान्ते हि उदीचामाम्रगुप्तायनिरिष्टः प्राचांत्वनिष्टः उङ्करीत्यानुउदीचां नासिध्येत्प्रा
चांतु सिध्येदितिस्पष्ट एवोभयोरपिस्वमत प्रच्यवः तथाचक्रतौ भारद्वाजस्येतिसूत्रे जहर्थे त्यादौ गुरोरपरत्वेवक्तु जेन नजंतत्वा
द्वस्तारस्वरितयस्या प्राप्तौ नियमानुपपत्तेः क्रतौ भारद्वाजस्येतीदं विधायकं स्यात्तत्तश्चयेविषये किंयेत्यादाविरानस्यादिति
दूषणेप्राप्ते अचतास्वरस्वत्यल्पनिटौ नित्यं भारद्वाजस्य उपदेशेत्वत भारद्वाजस्येत्येवंततः क्रतः भारद्वाजस्येति निर्हृतोएवं स क
लेलस्यसिद्धिरितिसूत्रभंगेनसमाधायभाष्यकारोवक्ष्यतिसिध्यत्येवं। अयंतुभारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्यावितोभवतीति अत
एव अवस्तास्वरितयत्र उपदेशेत्वत इत्येतदुपदेशग्रहणामपकृष्य सिद्धांत [redacted] पिष्यतीतिदिकू किंचापि निसतिआम्र
गुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीरगोत्रेपेरच्छुचेति छठकोनस्यात्। तत्राहि पित्रेवग्र स्ववैतेनजु पिन हृद्धादित्यधिका
रादितिस्थितं॥ तत्र आम्रगुप्तायनीयः आम्रगुप्तायनिक इतिनस्यात् नचपमुंदश्चसुयामाच्चवाष्यायणिपित्रःस्मृताइति
वृत्तौत्रयाणामेवपरिगणानादन्येभ्यश्छठकोन भवतएवेति वाच्यं भाष्यकृतापरिगणानस्यानाश्रयणात् अन्यथा अत्रैवसूत्रेसौवी
ता २ रेष्विति किंतैकायनिरितिप्रत्युदाहरणां न संगच्छेतैकायनिशब्दस्यात्रायागत् अतएवपूलुगित्यत्रोदाहृियतैतिकस्यापत्यंतिकादि नि २
भ्यः फिञ्तैकायनिः तस्यापत्यंयुवापेरच्छस्वतैकाय [redacted] नीयः तस्य छात्राः पुवप्र

छः।१ श्रि२

५७ स्ययस्य लुकि कृतेऽपि इञ्ञैकाच नीपाइति न हि सति परिगणने ऐकाच नेऽध्यः संभवति न वा तल्लोपः अत एव एनिलुकु सूत्रे स्थित्वा
परिगणनमर्वाचीनमिति तिदरुस्तारयो स्याहुः अपि च पिञ्जि सति आमगुप्तापनेरपत्यं युवा प्राग्दीव्यतोऽणजस्य राय इञो स्फिञिताऽपनि
लुगणिञ्ञोरिति लुकि आमगुप्तापतिरित्येवरूपं पितरि पुत्रे वेष्यते पि नितु सतित न स्यात इञः परत्वाभावात् नवाब्राह्मणा
सू.८ गोत्रमात्रा युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः ब्राह्मणगोत्रेतरप्रवृत्तेः किं च तद्धावित ग्रहणाय पदे मालीरीनांवेत्यनारभणीयं
स्यात् प्रत्येवैडहमककर्कादीनामित्यनेनेव पूर्वपदाद्युदात्तस्य सिद्धेः अपि च वृद्धिशब्देतत्राहत्या पाश्रयणा ह्लोरवामजेर्वृद्धिरित्यादि विधि २५
प्रदेशेषु इज्जरे तरा अथ परिहाराय सत्रशारक वद्भावसंज्ञा विज्ञेपास्यादिति चायरंगोरवामिति॥ ॥अत्रोच्यते आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा।
न च एवं सर्वभासादावुक्तदोषः स्यादिति वाच्यं उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेस्यत्र हि उत्तरपदस्य ग्रहणं स्वर्यते स्वरितेनवाधिकारो विज्ञापयते नो
त्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते यथा सर्वपाञ्चालः सुसर्वार्धाज्जनपदस्येति वृद्धिः इदं च तद्धावित ग्रहणेऽवश्यं
का.२४ वक्तव्यमेव अन्यथा सर्वकः सर्वकारकइत्यादावतिप्रसक्तेः एवं तावद्धार्थेप्यदोषः॥ तत्राहत्या पाश्रयणेन वृद्धिशब्देन विहिता याऽवृ
द्धिर्यन्निमित्तं तत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेधात् वृद्धिशब्देना विधेयोऽकृत्स्नो वृद्धिः प्रतीपत इत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये यः कृत्स्नाय वृद्धेर्निमित्तमिति रामं०
न च वैयाकरणभार्येत्यासौवश्वभार्येति प्रसंगः फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् एवं प्रतिफलोपधानमप्यस्तीति चे ५७
न्न तयोर्वृद्धिशब्देनाविधानात् केचित्तु यावद्वृद्धिजननेयोग्यत्वे सतिकिंचित्फलोपहितत्वं वृद्धितो निमित्तशब्देनोच्यते वैयाकरणो तुस्वं प्रति

न१

तद्धितोननिमित्तंानिषेधसंनियोग[redacted]शिष्टत्वोमात्रेणातिप्रसंगभंगात्तेनवैयाकरणाभार्येनातिप्रसंगः परिषदोशपुःपारिष
द्याभार्यइत्यादौतुअकारमात्रेपिहितत्वेपिअत्वोरूपयोग्यतास्तकलहद्दिं प्रत्ययस्त्रीत्याहुःतस्मात्त्राकृत्वोगौरवापत्तेःशालीपादेराहि
ह्वितः॥मालादीनांचेतिलिंगाख्यानित्यायात्तथैवस्व॥भाविसंज्ञात्वविज्ञानेगौरवाच्चेहनिश्चितं।आदेङ्मात्रस्याविशेषाद्वृद्धिसंज्ञा
विधीयते॥अनर्थकंसाध्वनुशासनेप्रयोग[redacted]नियमार्थंअदेशार्थमागमार्थंविशेषण।विशेष्यभावार्थंवेदंसूत्रमितिषदपदौतुभा
ष्यएवनिराकृतत्वादसंभवदुक्तिकत्वाच्चनेहतन्यतोसंज्ञासंज्ञिभावेस्वपिकासंज्ञाकःसंज्ञीत्यत्रतात्पर्यग्राहकाभावेबहवोन्या
याः॥तथा॥हि॥यच्छब्दयोगःप्राथम्यमित्याद्युक्तेस्पलक्षणात्तच्छब्दएवकारश्चस्यादुपादेयलक्षणमित्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानु
भवाच्चप्राथम्यंतावत्संज्ञित्वेलिंगं।तच्चादैङ्गुणइत्यादौस्पष्टमेववृद्धिसंज्ञासूत्रेतुमंगलार्थवृद्धिशब्दस्यादौप्रयोगेपिवक्ष्य
माणोन्यायंतरैरादैचांसंज्ञित्वेनिर्णीते सतिआदेङ्वृद्धिरित्याकारकपरानुपूर्वीज्ञानानंतरमेववाक्यार्थबोधाभ्युपगमात्तदु
न्नकीभूतानुपूर्वीज्ञानेआदैचामेवप्राथम्यात्तद्व्यभिचारःपदानुपूर्वीज्ञानमेवचासत्तिज्ञानमित्युच्यते।इदंचशाब्दबोधेहेतुरिति
पैर्निष्पत्तेज्ञेयामासत्त्वानासन्नकयोछेदःस्यात्पदसमूहालंबनेसकलपदानांपदार्थस्मरणोचसकलपदार्थानां विषयत्वाविशे
षात्।आहत्निश्चसंज्ञात्वेलिंगं।व्यवहारार्थमेवसंज्ञाकरणात्तभयाभेभ्यामसंज्ञित्वेकचिन्निर्णीयेत बहूनांहिएकासंज्ञोचिता
लाघवात्।नत्वेकस्यबहव्यःसंज्ञाः।गौरवात्तन्यूनाधिकव्यक्तिकासूबहव्यःसंज्ञाऽप्यंतएवातत्रप्रयुक्तकार्यवैलक्षण्यापातःकृत

दा२ पि२ त्वेसंज्ञा२

स१

त्यप्रत्ययसंज्ञा वर्त्तते द्वितीयस्त्वाज प्रत्ययसंज्ञा कत्व लघ हो रत्वमपि रिच्युभादौ संज्ञालिंगं यथायथं बोध्यं इह तु आ वृत्पात्र भेदेनव
५४ वृद्धिशब्दः संज्ञेति स्थितेत्तद्वलेन अज्ञातानुए वीभिंगादादैचां प्राधान्यमापियोजनीयं प हास्वेछ्या संज्ञाः क्रियतां इति पदं विहाय व्यव
हाराय नियम [redacted] इति पदं योऽयं आघोयि कार्यकालपक्ष अयशोन वा समाधेयमिति दिक् ॥ नन्वार्धधातुकं शेषः कृदतिङ् । अत्र एक
एकालप्रत्ययः ऋ स्वरूपं शब्दस्य अणुदित्तत्परः । आदिरंत्येन नायेन विधिस्तदंतस्येत्यादौ व्यपि व्यभिचारः दृष्टः तत्रापि विपरीता तु पू
र्वीकल्पनात्कल्पकस्य च प्रागेवोक्तत्वात् [redacted] पदांतरे रपि समाधानात्वे अत एव स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यमाणो रौकिमित्याशंक्य स्थानी
भा आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति व्याख्यानमप्युपपन्नं यत्तु अएक एकोलिति परिभाषानानुसंज्ञेत्युक्तं तद्व्यपरावपि सुवचं अएक संज्ञायां हल
ग्रहणं मध्यादिलोपे हलो ग्रहणार्थमिति वार्तिकस्य तद्भाष्यस्य च [redacted] प्रतिकूलं । तस्मादुक्तैव गतिः समीचीनेत्यलं ॥ ॥ ननु म ति५५
जेर्वृद्धिरित्यादावन्योन्याश्रयः संज्ञया हि विधिर्विहितानां च संज्ञेति नवमालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवे सतीह भाविसंज्ञाविज्ञा
नं संभवति तस्माद्वृद्धिशब्द एवादेशः स्यात् अन्यत्र वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपि मालादिशब्दांतर्गतस्यातत उक्तं भाष्ये इह वि [redacted] कारस्य४
धातुमश कत्वादिति अत्राहुः । मार्ष्टि इत्यादौ सिद्धस्यैव आकारस्य मृजुपदेशात् साधुत्वे प्रसक्ते सो
धुत्वं मृजेर्वृद्धिरित्यादिना बोध्यते न त्वेवं आकारो भाव्यते येनान्योन्याश्रयः स्यात् उक्तं च वार्तिककृता सतोवृद्ध्यादिषु निमि रा।म०
त्तभावात्तदाश्रय इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति अथ लहरौ कचकु घकाश्चिद्याकरणाबलेनैवमा ५८

[redacted]र्षीत्यादिप्रयोगेषु सुप्सितेस्ततथा।पिन इतिः॥शालामालादौ आकारेष्वजे आत्वसामान्यलक्षणप्रयासस्त्यामार्षीत्यादिप्रयो
गसमवायिनांसर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रहात्सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे तु आत्वजातौ शक्तिग्रहात् शक्यतुभवप
न३ दार्थस्मरणावाक्यार्थबोधानांसमौ प्रकारकत्वेनेवातिप्रसंगभंगाभ्युपगमाद्धाः अन्यथा गोहे घटोस्तीतिवाक्यात्स्यपूर्वं व्यक्तिनेग
ह्येतेतिदिक्॥ अत एव न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारोवक्ष्यतिसाधुत्वस्यविधेयत्वे विभाषास्वेरित्यादिनातस्यैव विकल्पापत्तिः॥ता
स्मात्संप्रसारणाद्येव विकल्प्यतइतिएषे वलडादिविधौ गतिः नचैवंसाधनुशासनत्वभंगः॥ साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र ल
क्षणाया विधानमितिक्रमेजंतत्सूत्रे विवरणकारादिभिरुक्तत्वात् केवलविधानेपियदिह परिनिष्ठितंतत्साधितिस्त्र तेनार्थापत्तिंप्र
कल्प्यवाक्यात्साधुत्वसिद्धेरुक्तः॥ ॥इहचप्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिः॥मालादीनांचेत्यादिलिंगात् ब्राह्मणाभोज्यंतामित्या[redacted]
५५ दौ तथा दर्शनाद्यापूपपि गर्गाः शतंदंड्यंतामित्यादौ समुदायेपिवाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते गुणकर्मभूतानामपादानस्थानापन्नानां
गर्गाणामनुरोधेनईप्सितकर्मत्वाप्रधानभूतस्यश्चातस्याश्रव्ययोगात्तथापीहशास्त्रे पत्वंविनासमुदायेशास्त्रेनसमाप्यते॥
अत एव उभे अभ्यस्तं सहेति सहग्रहणं वार्तिककृद्दूषयति भाष्यकारस्तु भेग्रहणमेवैतदर्थमिति वक्ष्यतीति अन्यथा एकाचो द्वे
इत्यनुवृत्त्या [redacted] सिद्धेः किमुभेग्रहणेन संयोगसंज्ञायांसमाससंज्ञायांचमहासंज्ञाकरणमेवान्वर्थताविज्ञानार्थं[redacted]पलः॥
अत एव सहसुपेति सहग्रहणं योगविभागेन तिङादिसमासविधानार्थमिति स्यापयिष्यते इहतपरकरणं ऐजर्थं ईदूदेदिति

49 वदुच्चारणार्थमसंदेहार्थं वेति प्रपंचितमेश्रोङः गेश्रोजितिसूत्रयोः यत्तिहोक्तं वार्त्तिककृता आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति तन्न
भेदकागुणा स्तपरमत्रं वा न णौ विध्यर्थमित्यभिप्रेत्य भाष्ये तु अभेदकागुणा इति स्थितं गुणाउदात्तत्वस्वरितानुनासिकाः तेनोत
ब२ रीयकत्वयोच्चार्यमाणा अपिपत्वं विना न विद्यन्ते इत्यर्थः ॥ अनङः दात्तः ॥ अङुदात्त इत्यादावुदात्तग्रहणं चेहज्ञापकं अन्यथा हि उदा
त्तमेवोच्चार्येत लाघवात् नतु पघभेदकागुणास्तर्हि पद्वत्य तिभाष्यकारः हेत्यादेशस्य वधेस्या निवद्धा वादत्तुदात्तत्वादिह प्रति
बुधेप्राप्नुतद्धारणाय वध्यादेशे उदात्तनिपातनं करिष्यतेतथाचरएकाच उपदेशइति स्त्रेरेकाजग्रहणं नकर्तव्यमितितद्देत्तहि रु
ध्येतं अविवक्षाप्रसंगात् अथोच्येत तत्रापिस्थानेन तत्तमइतिवचनादेशस्यपः स्वरः प्राप्नस्तस्मिंस्तुच्चारयितव्येउदात्तोच्चारणं यत्ले द
न विवक्षार्थं विज्ञापयत इति एवमपि यद्वत्यातिषेधे च न तस्य यात्युदात्तनिपातनं करिष्यते सा निपातनस्वरश्चतुरः शसीत्यस्य वाधको
ध्रु भविष्यतीतितहि रुध्येतं चतुरः शब्दोद्यंत्यन्निपदेत्वात् संख्यायाइति पि स्त्रेणाद्युदात्तः ॥ चतैतेरुरन्निति युत्पादनेपि नित्स्वरेणाद्यु
दात्त एवतत्स्थानिकस्य च तत्स्येशब्दस्यापि स्थ [redacted] निस्वरेणाद्युदात्तस्योच्चारणोपपन्नो चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगात्
अपि च अस्थ्यादीनामप्याद्युदात्तत्वादेतादेशस्यानङोपि स्यादन्यनुरूपे तु दात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भवि ग्राम०
ष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फलमेवं प्रस्तुतक्रियमाणं तच्चलाधिकोप्यविवक्षाज्ञापयेत् पद [redacted] पि एकश्रुत्यासूत्रपाठात्क चिदुदात्तो धृ९
च्चारणं विवक्षार्थमिति तत्तदापि चिंत्यं एवं सति अनङोप्युदात्तोच्चारणे नैव सिद्धौ उदात्तग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः । उक्तज्ञापनासंभवाच्च ॥
हि२

तथा हि किं ज्ञापयं स्वशब्दे नानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यत इति आहोस्विद् सत्यपि फलविशेषेण विवक्ष्यत इति आद्ये निपातेऽस्वरो न विवक्ष्येत अन्त्ये तु
दान्तोच्चारण एव विवक्षा हेतौ फलविशेषे स्थिते कथं ज्ञापकोत्थानं। मूलशैथिल्यात् तस्माद् गुणानामभेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्यं भा
ष्यं उन्नरयंत्रयैरथ विरुद्धमेवेति चेत्। उच्यते। विभाषा छंदसीति वैकल्पिकमेकश्रुत्यमंगीकृत्य पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्तीति
न्यायेन तत्र तत्राद्युदात्तनिपातनं करिष्यत इत्युक्तं इह तु त्रैस्वर्येण सूत्राणां पाठमाश्रित्य स्वरूपेणोपात्तस्य गुणस्यानान्तरी
यकत्वेनाविवक्षितत्वसंभवादुदात्तग्रहणं ज्ञापकमित्युक्तमतो न विरोधः॥ ५६॥ अणुदित्सवर्णस्येत्यत्र अज्ग्रहणेन
वासिद्धे गुणाभिन्नानामपवलानां संग्रहाय क्रियमाणमण्ग्रहणं गुणानां भेदकतामपि ज्ञापयति भेदकाभेदकत्वपक्षयोश्च
जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्युक्तं हलसूत्रे तेन भेदकत्वपक्षे अपरोनाद्युदात्तनिपातनं करिष्यत इत्या
दिभाष्यं बोध्यं। अत एवैवं वइदमस्य दाघत्वे अष्टन आ विभक्तावित्यादौ चानुनासिको न प्रवर्तते ननु अणएनद्रुणो लोपमा ह
मितिलोपेऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तिज्ञापनार्थमित्युक्तमिति चेत् न उभयज्ञापकत्वेप्यविरोधात्। न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यमिति निय
मः। यावतानाविनानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वात् अत एव अोत्वविकल्पः कृतात्वस्य षष्ठ स त्वात्वे तु भयमपि अष्टनो दीर्घा
दिति दीर्घग्रहणेन ज्ञापयिष्यते अत एव च संहितायामिति विकारेण संहितापाठे नित्यत्वे काले वा पेप्पा न ऊद्दिप्रवृत्ति व्यर
श्चेत्युभयं ज्ञाप्यत इति दिक्॥ ॥ एवं च आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति इहत्यं वार्तिकमपि भेदकत्वपक्षेणासाधेव भाष्य

४= यन्मुः स्वेनसंमिमंत्र प्रजग्स्तमनंतरं । अमिसोऽज्ञोपनी तंचतत्स्वस्वः पद स्यदं०=४

थों५

50 तुपसंहांतरामि प्रायेणऐजर्थ त्वमुक्तं।तदपिपथोद्देशपूर्हेवोध्यां आदेवां संज्ञाविधावतु वा घत्वेनसवर्णग्नाह कत्वप्रसक्तेः।का
यकालपदे तु विधिवाक्येनैवदृद्धिसंज्ञाविशिष्टा नोमादेवां भाव्यमानत्वपासवर्णग्रहणांनप्राप्नोत्येव पथाचैयोतिष्टोमराजसू
याश्वमेधानांयाग विधावेवसामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगति नंतु वाक्यांतरेणतथाक्षिमिन्यहे कश्चादी नामपिवृद्धिरादै
वं४ ।ज्ञिति सूत्रं तुइकोगुणवृद्धीइति संदोपस्थापकं उपस्थाप्यं संज्ञितपायस्संज्ञासूत्रव्यवहारः॥ आधपदेतु यत्रदुःखेनेसा स्व४
गमवं५ दोस्वर्गशब्दार्थौवैदिकैवधृत्यादिवोशब्दोवगमइति विशेषः॥ ॥तदयं निर्गलितःसूत्रार्थः कृतानामकृतानां चादैवां प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञास्या
त्। आश्वलायनः ऐ तिकायनः आश्वलेति कशब्दाभ्यांनडादित्वात्फकि आदिवृद्धिः।उपगोरपत्य मौपगवः॥ अदेङ्गुणः॥ अदेङ्गुण
संज्ञास्यात्तत्परकरणमिह सर्वार्थतनतरतीत्यत्र अकारएवनानुकरणचिदाकारः॥ नव प्रमाणत आंतर्येण नियमसिद्धिःरपरत्वेकृते
एकस्याध्यर्धमात्रत्वात्परस्यार्धतृतीयमात्रत्वात्पचंति।चेता।होता॥ इकोगुणवृद्धी॥ यत्रब्रूयादुणोभांतिवृद्धिर्भवतीतितत्रइकइति वं५
षष्ठ्यंतमुपस्थितंवोध्यं चेतास्तोता अहार्षीदित्यादिइकइत्युक्तेनेहयाता।ग्लाय ति उंभितेतिवेत्याच वार्तिकं।इग्ग्रहणमात्संध्यक्षर
व्यंजननिवृत्त्यर्थमिति ननुनेतानिसंतिप्रयोजनानि ज्ञापके नअतिकांद्यावृत्ति सिद्धेः॥तथाहि अकारस्यपचतीत्यादौ गुणप्राप्तिर्यं एम०
चाश्रित्यपथाक्रमंपुगंतेति सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति चसूत्रेणासत्यपिगुणरूपे विशेषो नास्ति अचिकीर्षीतइत्यादौतु अतोलो ५०
येनवृद्धिर्बाध्यते एयलोपावितिपूर्वविप्रतिषेधस्यवक्ष्यमाणत्वात्सूत्रारंभपक्षेपि लोपेचेवंकीर्षकइत्यादौगतिः॥ अवोञ्णितीत्यत्रमि

षि२

कि॰४ गा॰५

दिष्ट स्थानिकत्वे नेकृ परिभाषायाः अप्रवृत्तेः। अपासीदित्यादौ तु सिचि वृद्धौ सत्यामपि न दोषः॥ वस्तुतस्तु सास्सिगिडभ्यां परत्वाद्बाध्य
त्वे पेन नामाप्नित्याये नापवादत्वाद्बाध्यत इति तु निष्कर्षः॥ ननु यान्ता वा तेत्यादौ वा तो गुणप्रसंगः। गापोष्टगिति टकः किं त्वे न आकारस्य गु
णो न भवतीति ज्ञापितत्वात्तत्र हि किं त्वं सामग इत्यादौ वा लोपार्थं किं पतिपदिन्तु आकारस्य गुणः स्यात्तर्हि द्वयोरकारयोः पररूपे साम्ना ५२
गा४ मे इत्यादे रूपसिद्धौ किं त्वे न तत्वे ह वि कीर्षक इत्यादौ विवपरत्वादंगत्वाच्च अतो लोपः। वौ दाहरन्तु मुक्तिज्ञो न पररूपमिति वाच्यं तात्र ३४
वा५ तापि ज्ञापकत्वेबाधकाभावात् वस्तुतस्तु ने ह लोपे न भवितव्यं तत्र खतु दान्तोपदेशोऽयतो नुवृत्ते नोपदेशग्रहणेनार्धधातुकस्य विशे
षणात् दार्धधातुको पदेशोऽपदकारांतत्वस्य लोपो विधीयते अन्यथा गतो गतवान् इत्यादौ वर्त्तिप्रसंगात्। न[redacted]चासिद्धं तत्र तेणानि ५५
वहः॥ तस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वात् किं च अपपपगनो आभ्यां किंपि अतत्पदितिरूपमाधवादिभिरुदाहृ
ता जदपि यथाश्रुतेन सिध्येत्तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणं॥ कथं तर्हि धिनुतः कृणुत इत्यादौ वलोप इति चेत्संनियोगशि
ष्टत्वात् उप्रत्ययोपदेशवेलायामेव अकारस्यापि बुद्ध्यारोहादिति केचित् अन्ये तु [redacted]धिविकृणोरव्योरच्चेति सौत्रकमाधातुरेधात्र
मा२ थमेकारादेशः तन्दन्तत्वं च शब्दादाकृष्टउ प्रत्यय इति नोक्तदोष इत्याहुः ननु एवं साम गायेत्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तत्वे न ग्रह
णात् दातो धातोरित्यालोपः स्यादिति चेत् अत्र कैयटः अकारमाश्रित्य कृतंयशब्दः संनिपातपरिभाषया लोपं न प्रवर्त्तयतीति दीर्घ
त्वं नुकष्टाये ति निपातनाद्भवतीति एओइ सूत्रेस्थितवासमाहितवान्॥ तस्यायमाशयः। पादेशो हि ह्र स्वत्व विशिष्टमत्वं प्रयो

जकांत इति घोऽत्र तदस्य प्रवृत्तेः। तत्र यद्यपि दीर्घेण ह्रस्वस्यांशो निवर्तितः तथापि अत्र मात्रमात्रांशोऽप्यनुवर्तते तदपि चेल्लोपेन नि
51 वर्तितं तत्र हि परिभाषा विरोधः दीर्घांशे परं ज्ञापकात्परिभाषा बाध्यते। न चैवमंशांतरेऽपि तद्बाधोऽस्त्विति वाच्यं तद्बाधेऽप्युपपत्तेः।।
प्रकृतसूत्रेण ओऽङ् सूत्रे च णापोष्टकः किन्त्वस्यानन्यार्थतां वदद्भाष्यकारस्यात्र प्रमाणं। एतेन शुभंयाशब्दस्य नपुंसके ह्रस्व
त्वे ईदं दीर्घे शे सति आतो धातोरित्यालोपे च शुभंय्य इत्यादि माधवोदाहृतं भाष्यविरोधाच्चिंत्यं अत एव नपुंसके श्रीपं ज्ञा
नवदिति ग्रंथे श्रीपाये इति रूपं परत्वपादात्। अत एव समंजसं भङ्क्त माधवानुरोधेन प्रामाणाज्ञानवदिति व्याचक्षाणा अपि प्रत्यु
क्ताः।। यथा स्नापतीत्यादौ संध्यकृते णत्वमप्राप्नुपदेशे सामर्थ्यान्नुणो न भविष्यति। कृतरथा हि कारमेवोपदिशेत्। मात्रालाघव वि ए
रहेऽपि प्रक्रियालाघवसत्वात्। न चैवमापादेशोऽपि न स्यादिति वाच्यं पंविधिप्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधौ निमि
त्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायात्। ह्रस्वेऽपि प्रति हि ऐकारोपदेशोऽनर्थकः। ष्लेइत्यस्यापि सुपठत्वात् आदेशस्य तु निमित्तमेव न तच्च लु या
प्त इत्येव पद्यतामिति वाच्यं तथा सति हि श्नेपा स्नापते इति रूपं न स्यात् उपकारस्य च ष्णश्रवणाप्रसंगात् जग्लाविसाघासिस्नापत्ते
न अपत्तु एकाजंतत्वाभावादिट्प्रसंगे ग्लातेत्यादि न स्यादिति तत्र अनुदात्तोपदेशेष्वेषां सुपठत्वात् न चैवं मग्लासिष्टा
मित्याद्यसिद्धिः अनादंतत्वेन सगिटोरसंभवादिति वाच्यं लोपो व्योरिति यलोपे कृते सगिटोः सुलभत्वात्। संनिपातपरि
भाषाप्यानित्येति कृतिति तु गत्रहणेन ज्ञापयिष्यते। तेन वलसंनिपातेन कृतो यलोपो वलसंनिपातविघातकमपीटं प्रवर्तयिष्य ५२

ध्य

स्येवं अनित्यत्वात् अपरोऽपि नैव हृदादिः गोदइत्यादौ अराजो लोपः अस्यथाइनकप्रत्ययोप्रतीतयोरूपजीत्वा ज्लोपीनस्यात् अस्तुवासं
निपातःपरिभाषा अपशाददत्ता सिष्टामित्यादिनसिध्येदित्यपियांजतोपदेशे देषांतरां सर्वथापि संध्यहराणामुपदेशसामर्थ्यादूरां
णिश् नं आपादयस्तु भवंत्येवौ सिद्धं स्याद्येतत् आदेचइत्यात्वमपिजहिं बाध्यतां न ह्येजुपदेशआत्वस्यनिमित्तं ग्लेइत्युपदेशेपिजस्यसेुक
रत्वात् शितिगुणोन आशिःपात्वेन ऐश्वोपहारेप्राप्ते एजुपदेशसामर्थ्येनगुणात्वयोर्मध्येकतरद्वाध्यंकतरनेत्य[redacted]त्राविनिगमनाविर
हेणोभयबाधश्चैव्यात् नचैवमात्वविधेः कोवकाशइति वाच्यं धेट्पानेशोतनूकरणे इत्यादेरवकाशस्यस्पष्टत्वात् नचैवमादेङ्
उत्येवत्र्यात्तथाच एजन्तग्रहणं निरवकाशमेवेतिचेत् नं अन्तरार्थत्वात् मीनातिमिनोतीत्यत्र हि णचइत्यनुवृत्त्या आकारांतानामे णा
जंताः प्रकृतयः एजंतानामपीकारांताइतिघुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः स्फुटीकरिष्यतिं अत्राहुः अन्यतरबाधे नैव संभवेबाध उभय
कल्पनंतावदन्याय्यं तत्रयघगुणरपिविशेषोनावधार्यते तत्र हि विनिगमनाविरहात्स्यादेवोभयबाधः अस्तिवेह विनिगमकं
नध्यावत्येतिसूत्रेध्यायतेः कृतात्वस्यनिर्देशेन आत्वबाधज्ञापनात् किंच एजन्तग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वंभवतीतिपरत्वकमुत्तरार्थंतदि प्य४
नेआ३ तितन मीनातीतिसूत्रेणोहितएव्वः स्थात्वं विधीयते किंतु एज् निमित्तेप्रत्ययेविवक्षिते उपदेशावस्थायामेवात्य मात्रस्य आत्वंवि
धीयते अन्यथादायइत्यादौ भावेघञ्बाधित्वाएरचस्यात् ईषद्वदोवदानःस्ववदानइत्यातोयुञ्च नस्यात् अवदायइतिस्याद्ध
धोतिणोनस्यात्स्फुटीकरिष्यतेचेदंषष्ठएवभाष्यकृता एवंच एजनिमित्तेप्रत्ययेइत्युद्यमानेपिदापयतिमापयतीत्यादिसिध्य

७

52 स्येवर्णो चोगुणां प्रत्ययस्वरूपयोगपन्नात्त्वात्कार्यगुणबाधेपियोग्यत्वानैयात्तन्नवेह फलोपधानैर्विवक्षितं। आन्तस्य ए इजिषयेप्रागेव प्रवृत्तेर
भ्युपगमात् अन्यथा यत्र युच्छ्रणा प्रत्यया न स्युरितिसमनंतरमेवोक्तं। तस्मादान्तत्वं भवत्येवागुणास्य एो कोरोपदेशसामर्थ्याद्बाध्यतइ तिस्थि
तं।। यंजनानां गुणास्स्यादितिपरमवशिष्यते।। तत्र श्वई हितेस्यत्र हकारस्य कत्वात्वादकारस्स्यात् उभितेस्यत्र भकारस्य अो षम्त्वा दो
कारः।। तत्र श्वयेत्ता उनवितेतिस्यात् ईकारस्य पणीकृते अकारस्य इत्वं सह आहुणाः।। नतु अत्र लोपः।। आर्धधातुकोपदेशे यद क
रांतं स्य लोपइति व्याख्यातत्वात् उं भेश्वानुस्वारपरस्सवर्णो योर्गुणो कर्तव्येः सिद्धत्वादिति।। नैष दोषः।। सप्रम्यां जनेर्डइत्यत्र डप्रत्य
यस्य डित्करणं ज्ञापकं नव्यंजनस्य गुणो भवतीति। यदि हि स्यात्तर्हि नकारस्यार्धमात्रिकस्य मात्रिके अकारे गुणीकृते तेन पारणमका
रणामतो गुणो इति पररूपे च सिद्धं रूपमुपसरजो मंदुरजइति। तत्किं टिलोपार्थेन डित्करणेन स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय
प्रथममुपसरणमुपसरः प्रजने सर्तेरिति अप्रत्ययोपजोपवादः।। प्रजनः स्यादुपसरइति संकीर्णवर्गे अमरः।। प्रजायते अस्मिन्प्रज
नः पशूनां गर्भग्रहणकाल इति क्षीरस्वामी। उपसरे जात उपसरजः। मंदुरायां जः।। [redacted] ङ्याप्योः संज्ञाछंदसोर्बहुलमि यं जं तो मंदुरु
तिह्रस्वः।। वाजिशालानु मंदुरेत्यमरः।। नन्वडकारस्य अवर्णार्थो स्विति वाच्यं प्रावृट्शरत्कालदिवां जइ तिक्त टिलोपनिर्देशात् लिंगा २३
त ननुनेदं लिंगं जेरूपे इत्यस्य क प्रत्ययांतस्य जइति निर्देशोपपत्तेः। कथं तर्हि कर्मण्यपुंपदे विहित आतःकः प्रावृषिजइत्यादौ स्या प्रम॰
दिति चेत् हि यः पादपइत्यादि सिद्धये सुपिस्थः स्यत्र सुपीति योगविभागाभ्युपगमात्। मत्वां उकारस्य अवर्णार्थत्वे इत्संज्ञा ५२

न१

शास्त्रं बाध्येतानन्व प्रयोजनाभावः। दिलोपार्थे न्योज्यानन्वगुणेनान्यथासिद्धिः। तदभावस्यापिज्ञापित्वात् निषादस्थपत्यधिक
रणान्यायेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् उकारस्य श्रवणार्थेत्वाभ्युपगमे सिद्धं तु निरपशब्दत्वात्किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वा
त्सिद्धमिति वृद्धिसूत्रस्थवार्तिकविरोधाच्चानन्वस . तिडित्वे रूपं न सिध्यति। नकारस्थाने गुणस्यापि सानुनासिकस्य प्रसंगात् नन्वनि
रनुनासिकेन प्रत्ययाकारेण सह पररूपात् शुद्धो भविष्यतीति वाच्यं पररूपविधाने पि गुणानामभेदकत्वात् यामयायैरानुनासि
कप्रसक्तेर्दुर्वारस्यादितिमेवं पाडियरइती यत्तासिद्धे रूपग्रहणादधिकाच्चलाद्गुणाविहितोपपन्नेः तस्य द्योतदेवफलं संपादृशं परस्य २४ व५
रूपं निरनुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगेव यथास्यादिति। तस्मात् जुनेर्ड् ग्रहणं ज्ञापकं न प्रयोजनस्य गुणो भवतीति। एवं चइग्ग्रहणमात्रं संध्य
क्षरव्यंजननिवृत्त्यर्थमिति वार्तिकमसंगतमि . ति प्राप्ते भगवान्भाष्यकारः कृत्यं सिद्धांतमाह॥ उक्तरीत्या ज्ञापकेनैवात्संध्यक्षरा॥ रा
५ निरासेपि व्यंजननिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव पञ्चकं जनेर्ड्चनं ज्ञापकमिति। नन्वागमे रपि प्रयंडोवक्तव्यः॥ गमेश्च गुणो क्रियमा
णो श्रूयतर्यत श्रौ कारः स्यात्तत्तत श्वतगो ग्गगः॥ अभ्युद्वः समुद्वइत्यादि न सिध्येत् ततश्चात्रवरितार्थे डित्वं कथं व्यंजनस्य गुणाभावं ज्ञा
पयेदिति। ननु जनेर्ड् इत्येषड प्रत्ययोगमेर्न विधीयते। किंतु गमश्च [redacted] अंतात्यंताध्वदूरपारेति प्रकरणे
पठितेनान्यत्रापि दृश्यत इति वार्तिकेनड प्रत्ययांतरमेव तथा च कथं भाष्यकृतोक्तं गमेरप्यपंडइति। सत्यं सप्तम्यां जनेर्ड् इति प्रक
रणे तावत्स्येव पि दृश्यते इति सूत्रेणाडो विधीयत इति निर्विवादं। तत्रच अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्ड [redacted] दृश्यत इत्यपहारार्थः। तेनाजो द्विजो

गमेर्वैचेवसिद्धे गमेर्डेड् इति डेप्रत्ययविधानेनमन्मार स्यगुणाभाकारेनभवतीतिज्ञापितत्वात् । तस्मान्मुञ्यस्य डित्संमूर्छैकरतस्याज्ञापकमेव । ५

तरेका २ सिव ६

५३ नुजइत्यादि सिद्धं । एवमपि धात्त्वंतराद्विधायकाभावे परितः खातापरिखेत्यादि नसिध्येदित्याशंक्यतत्र वार्तिककृतोक्तं अन्येभ्योपिदृश्य

तइति । अयंच सोत्रदृश्यपिग्रहणासूचितएवार्थो वार्तिकेन विवृतो नत्वपूर्वः संगृहीतः ॥ तथाचतत्र वृत्तिकारआह अपिशब्दः सर्वोपाधि

वं व्यभिचारार्थः तेनधात्वंतरादपि भवति परितः खातापरिखेति । इहशिग्रहणाकारकोलातस्वेत्यादितत्रैव स्पष्टं ॥ एवं स्थितेसोत्रेणोवानेनप

ग रिखेत्यादेरिवनगोगइत्यादेरपि सिद्धौ अंतात्यंतेति करणोऽप्यत्रापि दृश्यतइति वार्तिकेन कर्त्तव्यमेवक्रियमाणं वाराजतःसूत्रसिद्धार्थविव

रणापरतयानेयमित्याशयेन भगवतोक्तं गमेरप्ययंडोवक्तव्यइति । नन्वेवमपि डित्त्वंव्यर्थमेवा किंच डोप्रत्ययविधानमेवव्यंजनस्यगु न

णाइतिज्ञापयति । अन्यथा विचैव सिद्धौ किंतेनेतिवेन्ना विचिहिसतिगुणः क्रियमाणः सानुनासिक ओकारः स्यादितिनिरनुनासिकस्तद्वर्य डो क

न प्रत्ययविधानादिति दिक् ॥ अत्रवदंति ॥ नोतेर्डडः सन्वत्वेति डित्करणान्नव्यंजनस्यगुणोभविष्यतीपत्तु शास्त्रातिदेशो पुकार्पातिदे

शोवा आद्येङ्गुण विषेतीयन्नेवद्विर्वचनेची तिस्थानिवद्भावेनततः अ दृइति स्थितेसन्यतइतीकारः सानुनासिकः स्यात् ॥ द्वितीयेतुअ

भ्यासकार्यं दुर्लभमिति । तन्न ॥ आद्ये गुणानां भेदकत्वादिमोइमेइ तिवदुपपन्नेः ॥ द्वितीयेपि बभुजेहृरित्साघर्थंधातवचिका रेपि द्वि

सं२ त्वेअभ्यासंज्ञास्वीकारात् ॥ अत एव लिटि धातोरितिसूत्रे धातुग्रहणं तिष्ठतुतावत्सान्यासिकमिति भाष्यं ॥ अटेचइतिसूत्रे धा

तुग्रहणानुवृत्तेराघाततो भाष्ये प्रदर्शितत्वे पिष्यद्वेधि भाष्ये ऽनतुवृत्तेरेवसिद्धांतितया भाष्याशयस्येत्थमेववर्णनीयत्वादिति

दिक् ॥ किंच ॥ यथासंख्यानेंतरतमपरिभाषासंस्कृतावेनुनासिकपरसवर्णा विधीस्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमे एतन्मुणरिस्त्वझ्रुकरोषी ५२

सारि विषयं लब्ध्वा चरितार्थो चतुर्मुखं कुंडरथेनेत्यादौ न प्रवर्तेइति हृपवरट् सूत्रेण सिद्धांतितं॥ तथ्ये हापि सार्वधातुकजुसि गुणासि
च्चिह्रस्वादयः॥ नेता अबिभयुः अनेषो दित्यादौ चरितार्थाउं भित्वा अनेनिजुर भैसी दित्यादिषु न भविष्यंति॥ नन्वेवं नेता अ
नैषी दित्यादावेव स्थानगुणा प्रमाणो त्रिभिरंतर्यलाभाद्वेता अवेषी दित्यादौ प्रमाणांतर्यविरहेणौ वृद्धौ नस्यातामिति वाच्यं॥ मु गुण २
खस्पदः कारस्य इति कारस्य किंकरणेन प्रमाणात आंतर्यस्या विवक्षितत्यापनात्॥ नन्वेवमपि ई हि ताई शिते स्यत्र कंठ्यताल
व्ययोर्विवृतयोश्च हकारशकारयोस्ताहशावेव अदेतौ स्यातामिति वाच्यं॥ नोऽत्सला विति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरेषग्गामी प उ
द्विवृतजापाः सिद्धांतपिष्यामा राच्चात्॥ नन्वेवं विवृत करणाः स्वरास्त्राभ्यांभ्यामेओ विवृततरा वित्यादि शिक्षानुरोधाद्वेता नै
भेद स्यादावपि गुणा प्रवृत्तिः स्याद्विवृतविवृततरस्वेकंत्वेल हणापसत्वा दिति वाच्यं॥ तथासति विधेर्निर्विषयतापत्तेः॥ जयः करणमिस्या
दिनिर्देशेकृस्त्वमस्याभजीनां किंत्वेन चइकारादिषु गुणाप्रवृत्तस्पनुमानाच्च॥ संध्यक्षरस्यंजनेषु तु गुणाघप्रवृत्तिरेवोचिता॥ तथा आ
प्रति चा निर्देशाः॥ पातिवातिप्सातिध्यापतेः संप्रसारणां बोवहतिचिनोतिदेविषु चेत्यादि॥ अथ क्रोः किंत्वेनापि गुणवृद्धिविधावं
तरतमपरिभाषानुपस्थितिरेवज्ञाप्यतामिति चेन्न सत्यामपी कृ परिभाषायामीकोरादि निवृत्तये अंतरतम परिभाषाया र स्व का २
आवश्यकत्वादिति॥ तदेवं डओ डित्वा दनांतर्यान्निर्देशाच्च निराकृतं॥ यं जनं भाष्य एवे च आकारश्च निराकृताः॥ तस्मात्वर्ण
सूत्रमिदं मध्यधृत्र गार्थतां॥ विभज्य योगं किमिति पविभाषात्व मिष्यते॥ ॥ अत्रोच्यते॥ क्ङिति चेति सूत्रे चकारस्य इति श

द्यपर्यायत्वामाश्रित्येइ इतिये गुणवृद्धी तयोर्निषेधइत्ति तावदुच्यते॥ अन्यथा लैगवायन इत्यत्र ओर्गुणोपि निषिध्येत॥ औपगवा
दिस्तु तस्यावकाशः॥ तथा चैरोहित्यमित्यत्रादिवृद्धिश्च न स्यात्॥ एवं स्थिते यदीयं परिभाषा प्रत्याख्यायेत तदा कथं क्ङित्तन्न तं गुण १२
वृद्धिविधौ इकामेवस्थानित्वपर्यवसाने पिइक इति पदानुच्चारणे नैव लक्षणान्त्वविहान्निषेधो न प्रवर्तेत॥ ततश्च कृतः कृतवान् २२
कुरुतः छिन्नः छिन्नवानित्यादि न सिध्येत्। निषेधस्तु केवलं विषयं स्यात्॥ परिभाषापरित्यागपक्षे इह लक्षणायोर्गुणवृद्ध्योर
प्रसिद्धत्वात्॥ तदेतत् स्फुटीकृतं भाष्यकृता॥ उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थेद्वृद्धिग्रहणमिति॥ तस्य तु पुमाशयः॥ यद्यपि सिचि वृ
द्धिरिति विधौ वक्ष्यमाणरीत्या परिशेषादिकामेव स्थानित्वं लभ्यते तथापीग्लक्षणत्वाविवतान्निषेधो न प्रवर्तेत॥ तस्मादुत्तरार्थं
निषेधप्रवृत्त्यर्थं वृद्धिग्रहणमिति॥ एवं च वदता न्यायसाम्याद्गुणग्रहणस्यापि एतदेव प्रयोजनं सूचितं॥ कथं पुनर्गुणवृद्धिवि
धौ सर्वत्र परिभाषाव्यतिरेकेणाइकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधार्थतावर्णपततइति चेत्॥ शृणु सार्वधातुकार्धधातुकयो
र्जुसि चेति गुणो तावदलोस्य परिभाषयात्रंगांत्ये अलि प्राप्तोपधागुरुनन्तापकादिभिराः संध्यक्षरव्यंजनेभ्यो व्यावर्तितो विश्लेव
विश्राम्यतः॥ मिदि पुगंतलघूपधादिगुणो षुतु स्थानीनिर्दिष्ट एव॥ तथा हि॥ मिदेर्गुण इत्यत्र मिदइर्मिदिः॥ तस्य मिदे
रित्यर्थः॥ पुकि अंतः पुगंतः॥ लघ्वी उपधा लघूपधा॥ पुगंतश्च लघूपधा चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी॥ न चैवं वापपतीत्याद राम
वतिप्रसंगः॥ सं नियात्तलक्षणापरिभाषया आदंतलक्षणस्य पुको गुणप्रवर्तकत्वात्॥ नाच्छाम्रात्ता मिस्यन्ना पिद्धयोर्म् ५४

तोर्दीर्घस्यचेतित्रयाणांप्रश्लिष्टनिर्देशः॥तद्यथा॥आवर्ज्जतश्च ऋृतः॥अथ्योरान्मथ्यास्यचकृतश्चतेषामितिषष्ठीतत्पुरुषद्वंद्वे
भयगर्भोद्वंद्वः॥अप्यस्याचआवर्ज्जतिश्चेतित्रिपदद्वंद्वोवा॥तेनअष्यऋकारस्यस्थानित्वंलभ्यतेनैवस्यकृतस्यचतुर्णामिहप्रश्लेषोवो
ध्यः॥तेनारिवान्॥सर्वाभ्यग्णान्यारुषीत्यादावर्त्तेःक्सौगुणःसिद्धः॥पुनर्विधानसामर्थ्यात्॥अन्यथाक्सोःकित्करणसामर्थ्या
न्नितीर्वानित्यत्रैवगुणोनिषिध्येत॥एतञ्चकसुश्चेतिसूत्रेस्फुटीकरिष्यामः॥तथोद्दशोडीसत्रापिउरडिगुणाइतियोगोविभज्यते॥
ततःदशः॥उरिस्याघनुवर्तते॥स्थूलदूरेतिसूत्रेपियोगविभागःकर्त्तव्यः॥स्थूलदूरयुवह्रस्वानांयणादिपरमित्येकोयोगः॥हि
प्रदुद्वयोःपूर्वस्यचगुणाइतियोगांतरं॥तत्रस्थवीयानित्यादौअोर्गुणोनसिद्ध॥आभीयस्यसिद्धत्वस्यअसोरल्लोपइतिप
रकरणेनानिष्पत्तात्यनात्॥भाष्यकृताप्रत्याख्यानाच्च॥परा॥आदिर्यणादिः॥ततःपरमितिसमासः॥तथाचहिप्रदुद्वयोरा यथ
आदीयकारइकारोततपरस्यरशाद्वस्यलोपःताभ्यामेवचपूर्वस्यइकारस्यउकारस्यचगुणइत्यर्थः॥तादिस्थंगुणाःसर्वेकिवि ६५
२८ श्रांताः॥मजेर्वृद्धावपिअचइत्यपक्षष्यते॥मजेर्वृद्धिचः॥तेतो ति॥अचइत्येव॥नचैवत्रमार्ड्ढइत्यत्रअटोपिवृद्धिःस्यादिति मि८
वाच्यं॥लादेशेषुकृतेष्वडितिपदेपरत्वात्वृद्धौसत्यांअटांतत्रकृतेपुनर्वृद्धिर्नभवति॥सकृत्प्रवृत्त्याचरितार्थत्वात्॥पदातुवर्त्य
लावस्थायामेवाहृक्रियतेएरनेकाचइतिविभक्त्यइणोयणीत्यनुवर्त्यअनेकाचश्चेतत्रहिंइणएवेतिनियमाश्रित्यअध्येयातामित्या
दौयणवार्यतेतदालावस्थायांयघपिवृद्धिर्नभवति॥लकाराणांङित्वेनमृष्टइत्यादावित्॥निषेधात्॥ततश्चांतरंगत्वादडागमएवतथा
नर्९ मर२

अमिङवल्लचप्रसारणानायःउदितिङकारकनिर्देशाक्षिप्तोपदेशेआर्धधातुकइस्यनयोरन्यतरदनु २

55

पित्र्यस्याभावेऽस्य स देशस्येतिपरिभाषामाश्रित्यत्र टोवृद्धिर्निवर्तनीया परिभाषाप्रत्याख्यानपक्षे तु अंगाद्धि येन प्रत्ययेनाङ्विशेष्य
म १ तो येन नाव्यवधानं तत्र तस्मिन्नेव तस्याप्राप्त्या च सिद्धं मार्दवस्यादिरूपं सिविवृद्धावपि विधेयायां नस्त्रीकृत्य परिभाषापाठप्रयोगः॥ आवर्त्याभावात्॥ नच
र्वा आचिकीर्दित्य कारोव्यावर्त्यः। राप लोपो विषया गुणवृद्धी घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धं नेति वचनादल्लोपेनैव सिद्धत्वात्। अन्यथा वि
कीर्षकइति न स्यात् चिकीर्षयि कइति च प्रसज्येत। आकारस्य तु नास्ति विशेषः। सगिरभ्यां वाधश्चेत्युक्तेः। एजंतमपि न संभवति। आ
स्य विधानात्। रैनौ ग्लो शब्दनामाभावात् किंवत्तानां सत्यामसंज्ञा वा वृद्धेरनकश्चिद्विशेषः॥ गोशब्दात्तु पित्र्यगवीदित्यत्र प्राप्तिनास्ति प्रसंगः।
अतइद्धातो रित्यतोनुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिजादि प्रत्ययस्य धातो विशेषणोऽस्ति धातुरेव यो धातुर्न कथं वित्या तिपरिकामि ति व्याद ध्ये
८ स्याना दित्तिकेपदार्थः॥ नत्वेवं कवेः अकवापीति विधेः॥ अविधावीत्॥ पितुः॥ अपितौ अंतरंगमपि गुणं सिविवृद्धिर्बाधते इति रीत्
ते ५ वदन्माधवो विरुध्येत्॥ सत्यं पृथग्विरोधं संपादनीयइत्याग्रहस्तर्हि इत्थं वर्णनीयं धातोरिति वद्धातइत्यप्यनुवर्तते तच्च वाक्यभेदे
ध्य ४ नसंबध्यमानं नियमार्थं संपद्यते ओरंतस्य धातोश्चेद्वृद्धिस्तर्हि धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति। यद्वा नेटीत्यत्र नेतियोगं विभज्य मंड्र
कप्लुत्या संबधानुवृत्त्या वा गोतइत्यनुवर्त्य ओकारांतस्य वृद्धिर्निषिध्यते अथवा बहुलं छंदसीत्यतो बहुलमिनुवर्त्य सिवि वृद्धिर्नाम स्य गम०
ते धातो विंगस्य भवति न तु ओदंतस्येति कथं वित्समाधेयं॥ व्यंजनेषु तु अंतरंतरत्तमपरिभाषाबलेनैवानुनासिकपरसवर्णयोरिव ५५
ति प्रसंगउद्धृतएव। अभ्युपेत्यतु ब्रूमः॥ नाप्राप्तायां सिविवृद्धावारभ्यमाणा हलंतलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति। नेटीतिनिषेधस्य

५१२

हलंतस्ययावतीवृद्धिःप्राप्तासिच्चिवृद्धिरितिवाहलंतस्येतिवाजस्याःसर्वस्याःननुसूत्रविशेषप्रा पित्तस्तेअपवाहः॥तेनाकोषीदमोषी

दित्यादौद्विविधापिवृद्धिर्निषिध्यतइतिसर्वंसुस्थं॥तस्मान्निषेधसिद्ध्यर्थमिग्ग्रहणानांसंपादयितुंसूत्रमितिस्थितं।स्यादेतत्सूत्रकृतः

कृतवान्छिन्नाच्छिन्नवानिस्यादौनिषेधसिद्धयेगुणाग्रहणमस्तु।[redacted]वृद्धिग्रहणंतुव्यर्थं।नचमृष्टोमृष्टवानित्या

दौनिषेधसिद्धिस्तत्फलं।योगविभागेनतत्सिद्धत्वात्।तथाहि।मृजेर्वृद्धिरित्यस्यानंतरमजादौक्ङितिवेत्येवंरूपंवचनमवश्यंक

र्तव्यंमृजंतिमार्जंतीत्यादिसिध्यर्थं।एवंस्थितेअजादौक्ङितीतियोगोविभज्यतेनियमार्थश्चेदं।क्ङितिचेद्भवतिअजादावेवेतितेनमृष्टो

मृष्टवानित्यादिसिद्धं।ततोजादावपिविकल्पेनेत्येतदर्थंवेतिद्वितीयोयोगइतितस्माद्वृद्धिग्रहणस्यफलंदुरूपपादमिति॥

अत्राहुः।गुणसूत्रोधूंतनेइतिकुत्यादिषुपठ्यतेतोभ्यांलुङिअनुवीदधुवीदित्रीष्यतेजत्रसिचिवृद्धेः।क्ङितीतिनिषेधायेग्ग्रहण

तांसंपादयितुमिहवृद्धिग्रहणमिति।नविहनूभूतसिज्भावापेदोत्वादंतरंगेउवङिकृतेहलंतसांनेटीतिनिषेधंसिद्धइति

चेन्न।सिच्यंतरंगंनास्तीतिसिद्धांतात्।उवङःप्रागेववृद्धिप्रसंगात्।स्यादेतत्।अतरंगंबलीयइतिन्यायवदचःपरस्मिन्नितिसूत्रेणमस्व

पयिष्यतेतद्विशे[redacted]षात्सिच्यप्यस्तु।नचैवमचैषीदहैषीदित्यादौगुणःस्यादितिवाच्यंतस्यैववृत्संभवेनेष्टापत्तेः।न

हीदानींवृद्धिविधाविग्ग्रहणमस्ति।येनएकारस्यवृद्धिर्नलभ्येत।नचैवमयस्तोषीदित्यादावंतरंगत्वाद्गुणेकृतेअौतोनेति

व्याख्यानपक्षेव्यवस्थाभंगःबहुल[redacted]हणादनिर्गतानांनैपदीतुअचैषीदित्यादावपिदोषएवेतिवाच्यंअत्रैतोधातोरेवधातोर्न

ति२

56 नुनामघान्तेरिति ततीयपदं अथ शोन सर्वसमाधानाजत्र अकार्षीदित्यादौ तु हलन्तलक्षणा वृद्धिरस्तु॥ अतादीरित्यादौ तु अन्तरंग ला
हुरांकृते हलंतलक्षणापां वृद्धिनेटीतिप्रतिषिद्धाया मतो हलो दे रिति विकल्पं बाधित्वा अतो ल्रांतस्येति नित्या वृद्धिः॥ अलावीदित्यादावपि
अंतरंगत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोरतोल्रांतस्येत्यत्र लोपो व्यो रिति लोपेन वकारस्यापि व्यवधानात्वात् नित्यावृद्धिर्भविष्यतीति माभवान
वीत् अमवीदित्यत्रापि न हि नित्या वृद्धिस्यादिति चेन्न णिश्विग्रहणामपनीयत स्थाने अविमव्योः प्रदेशे पेणावृद्धिनिषेधात न च स्मि
न्यहेः णिश्विग्रहणामुपयुज्यते अनयीस्स्वयीदित्यत्रांतरंगत्वाद्गुणापादेशयोः कृतयोः प्राप्तानां नेत्येवं सिद्धेः नैवमेवेरिवमवेरपि नि निषेध ५
त्यं निषेध एव स्यात् इष्यते तु विकल्पः नैष दोषः॥ अतो ल्रांतस्येत्यत्र वकारप्रश्लेषेणापानि त्या वृद्धिः प्राप्ता सेवेह अविमव्यो नेस्यने
धीन्बा न मवेति निषिध्यते न तु अतो हलादे रित्येषापि मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायात् नैवं जागर्ते [redacted] रापि तथा प्रसंगः जा रा
प्रा त्र बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य स्वविषये सर्वं बाध्यत इति स्वीकारात् न्यायद्वौ अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्त्तत इति जाग
वा र्त्तेश्च पराणीयम वर्जो अनुप्रवर्त्तत इ [redacted] ति। बाध्यसामान्यविशेषचिंतयोः बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्यो ग्वलस्यानुरो प्रवृत्त्य ८
धेन व्यवस्थापा अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् नन्वेवमगवीदित्यत्रापि नित्या वृद्धिः स्यात् हकारप्रश्लेषादिति वाच्यं सिविद्धे रि
वास्या अपि धातुग्रहणेन वारणात् तस्मात्स्यियंतरंगाश्च पराणेनैव अनुवीदर्थ्वे वीदित्यादेः सिद्धौ क्ङितिचेति प्रतिषेधस्या राम०
नपेक्षणात् वृद्धिग्रहणां व्यर्थमेवेति॥ अन्नो व्यते॥ वकारप्रश्लेषेसतिशवतिर्गतिकर्मा कंबोजेषु विकारएनमार्याभाषंत इ ५६

त्तिपस्यशायां भाष्यकारैरभ्युपगतस्यशब्दधातोरापि नित्यवृद्धिप्रसंगः तस्यापि प्रतिषेधे वा कथं णिश्विभ्यां निमान्तंशोरवप्रसंगात्।
किंच न वयं व्यसनितया णिश्व्यन्तरंगं नास्तीति ब्रूमः। किंतु न्यायबलाज्ज्ञापकबलात्फलानुरोधाच्च तथा हि येन नाप्राप्तिन्यायेना
न्तरंगं वृद्ध्या बाध्यते। सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात्। अन्यथा तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्येत। अमकजादिन्निश्चूशप्रप्रत्ययक
प्रत्यययोर्द्वयोर्न बाध्येरन् देशभेदेन उभयसंभवात्। न च मध्येपवादन्यायेनोवङ्च वृद्ध्या बाध्येत[redacted]न तु गुणोपीति वाच्यं॥ बाध्य ति४
देवं स्यभेदेन विवक्षायां स्वेतत्स्यात्। बाध्यसामान्यचिन्तायां तु स्वविषये प्राप्तस्यानपवादभूतं सर्वं बाध्यते। यथा अचिरङ्क्ष्येति
न गुणदीर्घत्वानि। अन्यथा तत्रापि मध्येपवादन्यायेनैरेफादीर्घत्वे एव बाधेत न तु गुणं। तस्य परत्वात्। बाध्यस्य वक्ष्यचि ऌदे दे
य नेवृत्पङ्क्तिसान्यरूपे णोभयुभयमपि लक्ष्यानुरोधान्ननु तत्राश्रीयते णिश्विग्रहणं चात्र लिंगं। अन्यथा अन्तरंगत्वाद्गुणा
या देशयोः कृतयोर्यंता नां नेति निषेधादेवो न यी रश्वयी दित्यादेः सिद्धेः किं णिश्विग्रहणेन ज्ञापकांतरमप्युक्तं भाष्ये म
त्वकरोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपीति॥ अस्यायमाशयः॥ अतो हलादेरिति सूत्रे अद्ग्रहणस्य न तावत्संध्यक्ष
रादिकं व्यावर्त्यं लघुग्रहणेनैव तद्व्युदासात्। उद्धृतः परमवशिष्यं तो अचेतीत्यत्र कौषीत अनमीदिति तेषां अन्तरंगेण
गुणेनापहृतत्वात् न हि व्यर्थमद्ग्रहणं स्यात् न च अकुटीदघुटीदित्यादावुकारव्युदासायेति वाच्यं। तत्रापि अन्त
रंगेण गुणेन वृद्धिबाधे सति गुणे ङित्वा[redacted]न्निषिद्धेपि परस्य तर प्रवृत्तेः न हि देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं

मा ६

57 भवतीतिव्याप्यातः। अत्रत्वनांतः पादमितिपाठे एवंरूपनिषेधेसति अपादयो[redacted]नप्रवर्तेतसुजाते अश्वसूनृतेइत्यादिवि
सिध्यतीतिस्वीकृतं भाष्ये। नचैवं अपवादाभावे पुनस्सर्गस्याप्ति तिरितिनिर्विषयंस्यात् हृद्धाविस्यादौ नादिचीति पूर्वसवर्णो
निषिद्धे हृ[redacted]ह्निस्थन प्रवर्ततेतिवाच्यं भिद्योध्यौनदेत्तौ सदिलिंगेन अपवादे निषिद्धे उत्सर्गोपि न प्रवर्ततइत्यस्य अस्मार्व
त्रिकत्वाभ्युपगमात् तेतेदत्तं त्रैतत्रोच्यतौ नोत्सृष्टे प्रतिषिद्धासती बाधितुमिति। तथा चपरूभेदा अयेण अतो हलादेरितित्राद्धृ
हृणामपिज्ञापकमितिस्थितं। फलमथ्यत्ति। यदि हि स्थिग्यंतरंगस्यान्नत्रिवनीप्रभृतिभ्यो पड्लुगंतेभ्यः चिरि[redacted]गोतिजिरिणोति
भ्यांच्च लुङि सिचिअवेवायीदनेनायीदचिरएयीदजिराणीदिति नस्यात्गुणापवाददेश योः कृतयोर्यातानेनेतिप्रतिषेधप्रसंगात्
।यदितु बाध्यविशेषचिंतायामध्येपवादन्यायमाश्रित्यउवङ्वाध्यतेन तु गुणाइत्याश्रीयतेतदा येतन्नूसिध्येदेवातस्मात्सिचि स
र्वमयंतरंगंनास्मेवेतिसिद्धांतं साधयितुंवाध्यसामान्यचिंतैवाश्रयणीयायाएतदर्थमेवहि भाष्ये ज्ञापकोपन्यासः कृतः। अन्य
न थान्यायेनैवसिद्धेंतरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेनाएवंस्थिते न्यनुवीतन्याधुवीदित्यत्र क्रिंतिचेतिनिषेध एवाश्रयणीय
मथाचेल्लदृणाञ्च सिद्ध्येवृद्धिग्रहणमपीदकर्तव्यमेवेतिस्थितं। एवंचसतित्रसंभवादपिवृद्धा। सिर्ग्यंतंगंसर्वंबाध्यतेयदि ह्र
वं२ हि स्यान्नहिं क्कापिसिचीगंतमंगंनलभ्येतैवेत्स्य वधेयं तथा। इत्लदृणाञ्च स्यानिषेधप्रवृत्यर्थमावश्यकत्त्वेस्थिते तत्रान्तत्रा ए.म०
त्संध्यक्षरव्यंजनादिव्याहत्तिरपिद्दृक्परिभाष्यैवसिध्यतीतिज्ञापकवर्णनादिक्लेशोपिनाश्रयणीयः। नचैवं य्वोः पथ्याः इमइत्या ५७
ष

त्वम१ ढ१

दावपी कूपदेोपस्थितिवशादिकामेवश्रोत्रमात्त्वं चस्यादिति वाच्यं गुणावृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणावृद्धिग्रहणं सामर्थ्याद्धि शब्दव्यापारोपस्थापीपतेगुणावृद्धीयेगुणावृद्धीनतुशब्दान्तरेण विहितेइतिअनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा नव च श्चेति सूत्रे इ
स्वादिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधानेपदोपस्थितिरितिस्थास्यति तत्सामर्थ्यादिवश्रोत्याथिमथ्यभुहा मात्यदादीनामइत्यत्र
उकूपदोमन्त्रानन्नभविष्यति यदि हि स्यात्तर्हि चश्चेत्यत्र संज्ञया विधानेइतिपलायप्राणं व्यर्थं स्यादितिचेत् नदिवउदित्यादि
घगुणवृद्धिसंज्ञकेषु अन्यपरिभाषानिवर्तनेन चरितार्थत्वात् अष्टनआविभक्तौ विस्पादा विकोऽसंभवेनतत्रचरितार्थ
त्वाच्च तस्मात्घोयंयाइमनित्यादिसिद्धयेइहापिसंज्ञाविधानेनियमं संपादयितुं पुनर्गुणावृद्धिग्रहणमिति प्राञ्चः नतुपंथ्या रू
इत्यनुदाहरणात् इ्जोरितिसिद्धे आद्धि धिसामर्थ्यादेवे कूपरस्यानुपस्थितेरितिचेन्न अमुदिअ कारोर्योरर्थेआ द्धि
धिसंभवात् नचैकः सोअनन्तर्यविवक्षणात्पे ननान्यवधानाअपराद्धैनेवमिति वाच्यं तथापि संबुद्ध्यर्थतया सामर्थ्यो
पदपात् नचैवमित्त आदिस्येवब्रूयादिति वाच्यं ॥ अमुहणामिदमित्यस्यासिद्धापत्तेः ॥ अद्धि धोहिवाषएवंस्येतितत्सि
द्धिरितिदिक् यत्तु भाष्येमइमनित्युदाहृतं तत्रसइमंमंत्रमपश्यदितिब्राह्मणवाक्येकदेशानुकरणमात्रं ॥ उदाहरणं तुइम
मित्येवनतुसइत्यपितत्त्वच्छेदकोसंभवेनइक इतितिपमस्याप्रवृत्तेरित्याहुः ॥ वृत्तन्तस्तु सइत्यप्युदाहरणं साधवत्यदादीना
मइतिहिविधिवाक्यं तत्रचैवकेइत्यस्योपस्थितौहीदमोरेवात्र स्यात्तन्तेषांगणेननिर्देशस्तु संज्ञोपसर्जनव्याहृत्यर्थमुत्तरा

त्वं१

नचैवं गुणवृद्ध्यधिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं सामर्थ्यादिस्युत्तरग्रंथासंगतिः। तस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात्। महणपदस्यानुवृत्तिपरतयाऽसंपूर्णत्वस्य [illegible] सामर्थ्यस्य [illegible]

म १

पतैर २ 58 [redacted]र्थश्च स्यात्तत्र दोषः स स्यादि ति स त्वं हि स्यदादीनामेव तदोर्विधीयते। अत्रेदं बोध्यं पाशब्दव्यापा
रस्यापरागानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणं मास्त्वइकस्तोऽइत्येतावतैव सिद्धेः॥ बलं तत्स्तजातीयापि व्यर्थी इकइत्येव मूच्यतां। सँ एवं च तद्रूप पूर्णैर २
मनुवर्त्यो वृद्धिरिति आरैपैचोपत्र विधीयते गुणाइ इति च अदेङौ तत्र इक इत्युपतिष्ठतइति प्रापत्। नातो व्याख्यानेलिंगं तु इजो दितो
द्ग्रहणं किमर्थमिति भाष्ये गुणइग्रहणमात्संध्यक्षरेत्यादिवार्तिके नूचसूचितं॥ अन्यथा हि सूत्रे किमर्थमित्यापेव ब्रूयात्। तत्प
नुउत्तरार्थं गुणवृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशयेनेग्ग्रहणमित्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्णनं। तत्र एवं सत्रानुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरा
र्थंन्त्व स्यापि दुरुपपादत्वात् समुदायापेक्षायामङ्क मृतेः संबन्धानुवृत्ते वीत्व पापि वा च्य स्यात्। इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थत्वं यद्य
इकः नंतरं शेषं कार्यानुत्पन्नाच्च इति योगः किमर्थं विभज्यतइति प्रश्नबीजमिति चेत्र हि गुणवृद्ध्यंशोऽपि तस्या विशिष्टत्वयात्सूत्रे किमर्थ
या५ मित्येव ब्रूयादिति दिक्। पन्तु प्रधानावयवद्वारा समुदायापोयमिति तदपि नातीव शब्दस्वरसानुगुणं॥ तस्मादुक्त एवाश
यः साधुः। एवं चैकस्मिन्योगे विभागे एवं बहुपक्षसिद्धसामर्थ्यं तद्वत्तिह पर्यवसितोऽर्थः। तत्तश्चानेनैकेनयोग विभागेन प्रांस ४
सकलेष्टसिद्धौ मनेजेर्वृद्धिस्वः। उरण्गुणइत्यादि बहुतरयोगविभागाश्रयणे नान्यथासिद्धिवर्णनं नादर्तव्यमिति स्थितं॥
इयं च परिभाषा अलोन्त्यपरिभाषापाः शेषो वा शेषि भूता वा तया समुच्चिता वा वैकल्पिकी वा तदपवादो वा एवं विप्रति पृम
षेधात्तद्बाधिका वा पदोपस्थापिका वेति स प्रपञ्चः संभाव्यते यद्यपि तथाप्याद्यानां पक्षाणां दुष्टत्वात् तत्समएव सिद्धांतितः। पृट

अन्यथा तत्रापि इक्पदोपस्थितावचनेन [illegible] तेनेति। तदेतदिग्ग्रहणं ९

तथा हि ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यत्र स्वनिमित्तवशात्परिभाषाद्वयं संनिहितं ॥ तत्राङ्गस्येति षष्ठी यदि पूर्वमेवास्य मलं नीतास्त्रं
गांत्यस्य गुणः इति पश्चादिकोऽन्त्यो विशेष्यते तदा इकः परिभाषाशेषभूता यदि तु पूर्वमिकाऽङ्गस्य विशेषणान्वयं दत्त विधिः इगं
तस्यांगस्येति ततः स च भवन्नलोऽन्त्यस्येति तदा हि तृतीयपक्षः ॥ तदिदं हृदयमाधिषष्ठी जन्तु रूपं बहुव्रीहिं चाश्रित्य षष्ठ्युपपद्यइति भा त२
दे ष्ये व्याख्यातं इह पक्षद्वयेऽपि मिदेर्गुणाइत्यादोषः ॥ यो हि मिदेरंत्यः नासाविकः पश्चैकः नासावंत्यः ॥ तथाऽचोंऽत्यपरिभाषापात्यक्ता व४
व्यावृत्त्यांतस्यां विनिगमकाभावादुभयत्यागे सर्वादेशो गुणः स्यात् ॥ तदुक्तं वार्तिककृता ॥ वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपु
गंतलघूपधर्छिदृशिक्षिप्रहृद्वेषु क्षिप्रग्रहणं सर्वादेशप्रसंगश्चानिगंतस्येति ॥ चकारो हेत्वर्थः ॥ तत्तश्च सर्वादेशप्रसंगो हीति फ
लितं ॥ अथ मिदइमिदिः ॥ तस्य मिदेरिसादिरेवोक्तरीत्या कथंचिदिह सर्वत्रइक एवमस्थानित्वं लभ्यं तत्तथापि भिन्नमित्यादाव
निग्लक्षणत्वाद्गुणनिषेधो न स्यात् ॥ अथ क्नोः किन्त्वाज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेऽपि निषेधः ॥ तर्हि लिंगवाप न्नः पेभो हित्यमित्या
दावतिप्रसंगः ॥ अथ लक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रविषयकं ज्ञापकं तर्हि पदोपस्थितिपक्ष एव लक्ष्यासिद्धये समाश्रीयतां ॥
एवं हि ज्ञापकाश्रयणाक्लेशोऽपि न भवति किन्त्वनापि पदोपस्थितिरेव ज्ञाप्यते ॥ एवं हि ज्ञापकमूलकं वाक्यान्तरं न कल्प्य
मिति लाघवं ॥ अस्तु तर्हि तृतीयपक्षः मिदेरंत्यस्य इकश्च हयोरपि गुणइति ॥ मैवं स्थाने योगावयवसंबंधरूपस्यार्थद्वयस्य
युगपद्वारितपाषष्ठ्यदुर्लभत्वात् स्थानेयोगं च विनालोऽन्त्यविध्यलाभात् स्थानषष्ठी हि तदुपस्थितौ लिंगमितिवस्तुतोऽइक

यव१ मि१ वेति१

श्री का इत्यनेनम हावेषष्ठीं नान्वयायोगात् । अत्र इत्यादो प्रमाणाभावाच्चा येननमिदं स्यस्यवाइको वतुर्थपदोपि प्रत्युक्तः । विकल्पस्याष्ट
५१ दोषदोषग्रस्तत्वाच्च । अस्तु तर्हि तदपर्यवादइति पंचमः पक्षः । तथाहि गुणविधांवगस्येति नस्थानषष्ठी । किंतु इगपेक्षया अवय
वषष्ठी । तत्रश्च लिंगाभावादलोंस्य परिभाषाया अनुपस्थितिः ॥ अयमेव बाधपक्षः ॥ यदीक्परिभाषानभ [redacted] वेत्तर्हि
स्थानषष्ठीत्वेन तन्मूलकालोंत्यपरिभाषोपस्थितिस्तस्यात्सत्यांत्वि कूपरिभाषायां नदुभयं नेत्येतावतैवापवादत्वमवहार्ये
नहिवस्तुतोऽन्वनेन प्रापितस्य बाधः संभवति शास्त्राप्रामाण्यप्रसंगात् । अत एव शास्त्रतात्पर्यसंकोचो बाध इत्याहुः । एतेनइं
द्वापवाद एकशेष इत्यपि व्याख्यातं । नहि अनुपपत्त्या यां विभक्तो द्वंद्वस्य प्रसंगः किंतु पद्येकशेषो न भवेत्तर्हि प्रत्येकं विभक्तिर्द्वं
द्वश्च स्यात्स्यातिति स्वेकशेषे तन्नेत्येवतत्त्वं ॥ अस्मिंश्च पक्षे जुसि गुणः [redacted] अजुहवु [redacted] रित्यत्रेवानेनिजुःप
र्येवेविषुरित्यादावपि स्यात् ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः भवतीत्यादाविवइह इतेत्यत्रापि स्यात् तथा च वार्तिकं ॥ इकः मा
धंधातुक४ त्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकोहृस्वाघोर्गुणो [redacted] घनंत्यप्रतिषेध इति ॥
अ३ औहृस्वादीति हृस्वस्य गुणः जसि चक्रोतो ङि सर्वनामस्थानयोः घेर्ङितीति गुणाच्चतुष्टयं गृह्यते । तमि अग्ने अग्नो अग्नयः । कर्तरि अग्नये ।
बाभ्रव्य इत्यत्रपथ्या ओर्गुण इतं गुणपंचकं भवति । एवं हे अग्निवित् । अग्निवितः संति । सुकृत् । अग्निचिते सोमसुतं इत्यनापि ५९
स्यादिति वार्तिकार्थः यद्यपीह निर्दिष्टस्थानिकत्वात्परिभाषा दुर्लभा । अग्निचिच्छब्दस्य घिसंज्ञाभावाच्च घेर्ङितीत्येतन्नप्रा

ति२

क्कार१ ते३ यं१ स्य२

णेति तथापि वार्त्तिकस्योक्तिसंभवमित्यं वर्णांतिह्रस्वस्य गुणोजसि चेतिम त्रयोरुक्ता वङ्‌ह्रस्वेन विशीष्यते दीर्घस्यावृत्तिश्चयफलं
।अथ अनियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठते न हि ह्रस्वस्थानित्वे इति प्रसंगो स्ति। अकारस्य ह्रस्वकारएव गुणो
गस्येकोऽ२ भविष्यतीति ब्रूयात् तत्रेदं वक्तव्यं। ह्रस्वांतस्यांगुण इति सूत्रार्थः स्यात्। जत्त्र [redacted] हेउपगो इत्यादावनैस्यापि स्यात्॥ अग्निश्चिदि स्य२
त्यादिकं तु विशेषणाव्यवच्छेद्यं स्यात्। तथा च ह्रस्वस्यैकइत्यनयोर्नैपरस्परं विशेषणा [redacted] विशेष्यभावः। किंत्वनयो
ते रेकमंगस्याविशेषणमपरमंगस्य विशेष्यमिति। यद्वा। ह्रस्वस्येवैदंगस्य विशेषणं माभूदिति अंगस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वे बाधि
तुं अनंतस्यापि गुणं संपादयितुं इकुपरिभाषोपतिष्ठते। एवं क्तते ओसिसु भयत्रापि अनंतस्य गुणविधानार्थेयं परिभाषास्यादेवं।
ते घिसंज्ञानुवर्णयोरेवनतुदंतस्येति परं गृहीत्वा घेर्ङितीत्यस्य अग्निचित इत्सा [redacted] दावतिप्रसंगो पोस्मः॥ न ह्यस्मिन्यक्षे क्तते ओ
भ्यां५ रित्यौ चेकिं चिद्वेलक्षण्यमस्तीति दिक्॥ न त्वस्मिन्यक्षे पुगंतेसूत्रस्य नियमार्थत्वादीति सादौ न दोषइति चेन्न॥ यदि हि सार्व हि१
धातुकार्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हि ह्रस्वाघोगुणो दोषस्तवस्थः। यदि तु लघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातु ८४
कयोरेवेति नियमस्तथापीहितत्यादौ दोषएव अथाव्रत्याद्विविधोपि नियमः तर्हि अनेनिजुरित्यसैत्रदोषः। न ह्येतन्नियम
द्वयेनापि वारयितुं शक्यं लघूपधत्वात्सार्व [redacted] कपरत्वाच्च। बुद्धे। बुद्ध्यः पिव वेहितः पिन्चत्यः। उणादिभ्यो यत्। बुद्धये बुद्ध्युः
इत्यादावनुपधाभूं घातिप्रसंगस्तु दुर्वारएवेति तावद्धार्तिकहृदयं वस्तुतस्तु आगाहि येन प्रत्ययेन श्रूयमाणो तन्चतुसादि

ते तिप५

६० नाइकोविशेषणात्मकलदोषनिरासेस्तितदपवादपक्षोपिसमर्थोपितुकेशाकाजैएवात्रांगमेवप्रत्ययेनविशेष्यतइतिगृह्यीत्वाय
रंभाष्यवार्त्तिकग्रंथप्रवृत्तिरित्यवधेयो अत्रजहिंएवंविप्रतिषेधइतिक्रोष्ट्रीयसंतैमतःषष्ठःपरूइतिचेन्नाइकुपरिभाषायानिर
स्म६३ वकाशत्वात्।नहियरपरिहारेणावकाशलाभेअसतिविप्रतिषेधः।।पिसंभवेबाधनंभवतीत्याश्रयितेतहिं येननाप्राप्तिन्याया
दपवादत्वमेवोपादितुअसंभवेवाध्यवाधकभावःअत्रलित्व[redacted]संभवोपदभयस्यादित्याश्रीयतेतहितकेषादिषयत्वतमपर्यवसा
नेनतुक्रोष्ट्रीयमततैस्यावकाशइतिस्थितं।तस्मात्पदोपस्थापनमितिसप्तमःपक्षःसिद्धांतसंमतः।तथाहिइकइतिषष्ठ्यंतानुकर ष
णोनसंतुसंज्ञिपरोस्वरूपमितिवचनात्।नचाशइसंज्ञेतिनिषेधःषष्ठ्यंतस्यासंज्ञात्वात्।तदपसमर्थोः।यत्रब्रूयाहगोभ
वतिश्च[redacted]द्विर्भवतीतितत्रइकइतिषष्ठ्यंतमुपतिष्ठतेइति।तस्यचपदैकवाक्यतयान्वयोतरंगः।अलोत्स्यपरिभाषातुविधि
वाक्येघवांतरवाक्यार्थंबुध्वातदेकवाक्यतयासंबध्यतइतितदन्वयोवहिरंगः।ततश्चानुसिचेत्यादोइकोगस्येतिसंभवति
५७ सामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिकाअंगेविशेषितेस्थानषष्ठीन[redacted]विहतेतिभवत्येवालोत्स्यपरिभाषो[redacted]
६३ [redacted]स्थितिः।मिर्गुणाइत्यादौतुसामानाधिकरण्यान्वयस्यासंभवान्मिदेरिकइतिवैयधि
करण्येनान्वयेसतिस्थानषष्ठीविरहादलोत्स्यपरिभाषानोपतिष्ठतेनचमिदेरंगस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपिइकइति एम०
स्थानषष्ठ्या[redacted]स्त्वेतिवाच्यं।नह्येषाअलोत्स्यपरिभाषोपस्थिताबुपप्लुत्यतोअल समुदायात्मकस्थानिनःपभूरभूता ६०

याराव्यषष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात् इकश्वा लरूपत्वात् तथाचालोऽस्य परिभाषाइक्परिभाषानंतरोपस्थितिकोन त्वत्तयासह युगपदुपतिष्ठते। येनाविशेषादुभयोर्निवृत्तिः स्या[redacted] दितिसकलौसिद्धिः॥ ननु षष्ठ्यंतस्यपवादपरत्वे पोरपिदूषणामुक्तं तुंशक मिस्युक्तमेवात इहसप्तम्यहीमध्येपरुत्वयंदुष्टमेवानत्वषष्ठ्यंतुसाधितिस्थितं॥ नन्वेतत्सूत्रंत्र्यगस्येत्यादिवदधिकारार्थ
नं४ मेवकिंस्यादितिचेन्न एवंहिसतिइकोगुणवृद्धीनेतिनञासंयुज्येवपञ्जवेस्पष्टेदूर्वत्रासिद्धमित्यादिवत्ताननुवृत्तरसूत्रे
विभु पस्थितिकत्वाविशेष[redacted] किंचित्संप्रयुज्यकिंविभज्यपठितमुचितंवेरूप्येहेतुभावात्प्रत्ययः। परस्त्वेपदंतुपारार्थ्य
९२ विषेष्वसं[redacted]प्युत्यनिर्देशोविधेयभेदान्नविरुध्यते॥ ता[redacted]पं[redacted]दं विधिसूत्रं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणासाम
र्थ्यात् तत्रस्याख्यानापत्तेऽपिविशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादितिदिक्॥ ॥इतिश्रीशाङ्करकौस्तुभेप्रथमस्याध्यायस्य
[redacted]प्रथमेपादेतृतीयमाह्निकं॥श्रीः ६२॥

61 ६१

श्रीः ॥ न धातुलोप आर्धधातुके । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्तिके गुणवृद्धी इको न स्तः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ।
लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि कृते यङोऽचि चेति यङ्लुकि लुङ्निमित्तभूतमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धी निषिध्येते । प
यपि कृते तेन स्य धातोरपि धर्म्य विल्लोपोऽस्ति । तद्यथा । दुरीणो लोपश्च । दुः शब्दे उपपदे इणो धातोरक् प्रत्ययो भवति धातोश्च लो
पः । दुःखेन ईयते प्राप्यते दूरमिति तथाप्येवं विधे विषये गुणवृद्ध्योः प्राप्तिविरहान्निषेधवैयर्थ्यं । अतोऽत्र धातुशब्देन तदेक
देशो लक्ष्यते । धातुलोप इति च यदि षष्ठीतत्पुरुषः स्यात्तदा आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृद्ध्योर्विशेषणं वा तन्त्रा
वृत्त्यादिभिरुभयविशेषणं वेति त्रयः कल्पाः । तत्राद्यपक्षे आर्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति यल्लिङ्गं चिन्निमित्ते गुणवृद्धी न
भवत इति सूत्रार्थः स्यात् । तत्र च प्रपर्वादिद्धेः क्तप्रत्यये तन्निमित्तके न लोपे सति प्रेद्ध इत्यत्र प्राप्नुवन्नाद्गुणोऽपि निषिध्येत । यो हि
द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवति लभतेऽसावन्यतरतोऽव्यपदेशमिति इकः स्थानित्वस्यापि सत्त्वात् । न चैवमपि इग्लक्ष
णत्वविरहान्न निषेधो लैगवायने ओर्गुणस्येवेति वाच्यं । न ह्यस्मिंल्लक्ष्ये इक इत्यस्य स्वरूपपरतायां प्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रे तु चकार
इति शब्दार्थः प्रमाणमित्याहुः । अस्तु वा अर्थाधिकाराश्रयणबलेनेहापि इक इति स्वरूपपरं । तथापि भेद्यत इत्यादौ गुणेन [illegible] = ३
स्यादिति तृतीयपक्षे वक्ष्यमाणो दोष आद्यपक्ष इव पस्त्येवेति बोध्यं । ननु उपेद्धः प्रेद्ध इत्युदाहरणस्येहोक्तिः संभवत्येव नास्ति ।
तथाहि । एवं धातुः साधनेन युज्यत इति मतेद्धमित्यत्र नलोपोऽन्तरंगः । प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वात् । एवं धातुरुपसर्गे

[illegible] ॥ १

रोतिदर्शने तु गुणोन्तरंगः । उभयथापि गुणो भविष्यति । बहिरंगस्य गुणस्यासिद्धत्वपानिषेधायोगात् । बहिरंगस्य निषेधस्यासिद्धौ
गुणप्रवृत्ते निर्बाधत्वाच्च । सत्यं । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरिति निषेधा
त् । यत्रान्तरंगो बहिरंगो वा अचोरानन्तर्यमाश्रीयते तत्रैषा परिभाषा नेति व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः । किंत्वस्मिन्पक्षे ए
तएइति सूत्रे पचावेदं पचामेदमित्यादौ एत ऐत्वं कृतो नेत्याशंक्य बहिरंगत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हरदत्तेन व्याख्यातं विरुध्येत ।
तथा बहिरंगस्यासिद्धताबलेन प्रेद्धमित्यादि सिद्धमिति प्रतिपादनपरमिह संभाष्यमपि विरुध्येत । तस्माद्यत्रोत्तरकालप्रवृत्ति
के अचभानन्तर्ये तत्र बहिरंगपरिभाषा न स्यादिति कैयटसंमत एव नाजानन्तर्य इत्यस्यार्थः साधुः । पचावेदमित्यादौ हि प
वे गुणप्रवृत्तिः । तत्र चाजानन्तर्याश्रयणेऽपि गुणोत्तरप्रवृत्तिके एत ऐत्वस्य तत्र तदनाश्रयणाल्लघुरूप एव बहिरंगतयोक्तः । उपेद्धः
प्रेद्ध इत्यादौ तु गुणं प्राप्य निषेधः कार्य इति उत्तरकालप्रवृत्तिको निषेधः । तत्राजानन्तर्याश्रयणाभावाद् बहिरंगपरि
भाषयासिद्धमेवैतत् । अतोऽत्रत्यं भाष्यमपि संगच्छते । ननु षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रे एषा परिभाषा ज्ञापयिष्यते । तत्र च
कोसिचलो स्येत्यादौ प्रथमप्रवृत्तिके एङः पदान्तादित्यस्मिन्नजानन्तर्ये न तु उत्तरकालप्रवृत्ते षत्वेऽपीति कथं कैयटमतं सम
र्थनीयं तस्माद्यत्रान्तरंगो बहिरंगो वा अचोरानन्तर्यमिति हरदत्तोक्तरीतिरेव शरणीकर्तव्येति चेन्न । कैयटमते अचोरिति
द्वित्वस्याविवक्षया सर्वसामंजस्यात् । अस्ति हि उत्तरकालप्रवृत्तिके षत्वे अचभानन्तर्याश्रयणं । इणः परस्य सस्येत्युक्तेः
। एवं च प्रथमपक्षे प्रेद्ध इत्यादौ दोषाभावेऽपि भेपल इत्याद्यसिद्धिरेव दूषणमिति दिक् ।। द्वितीयपक्षे तु यत्किंचिन्निमि

अर्थतः प्रधानयोर्गुणत्वद्रव्योरेव निषेधोऽस्त्विति वाच्यं। शाब्दबोधे शब्दप्राधान्यस्यैवान्वयनियामकतायाः उचितत्वात्। न हि राजपुरुषमानयेत्याद
वर्थतः प्रधानभूतोऽपि राजा आनयनेनान्वेति अपि तु पुरुष एव प्रकृते च शाब्दप्राधान्यं वाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थितेरेव। कारकविशि
ष्टा क्रिया वाक्यार्थ इति सिद्धान्तात्। आह च। साकांक्षावयवं भेदे परानाकांक्षशब्दकं। कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते इति। किंच।
सिद्धान्ते प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र क्रिययैव सह नञोऽन्वयः। न तु नामार्थेन। तदुक्तं। प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञिति। अत एव पुरुषवचन
योरसंकरः। अन्यथा हि घटो नास्ति त्वं नासि अहं नास्मीति पुरुषव्यवस्था न स्यात्। घटाभावस्त्वदभावो मदभाव आस्तीति च सर्वत्र प्रथम
पुरुषापत्तेः। न हि परमते त्वं नासि त्वदभावोऽस्तीत्यनयोरर्थे कश्चिद्विशेषः। नञर्थप्रतियोगिमात्रपदोपस्थापितस्य अन्वयितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गेण प्रकारताभ्युपगमेऽपि युष्मत्सामानाधिकरण्यविरहस्याविशिष्टत्वात्। एवं वायोरूपाणामभावोऽस्तीतिवद्रू
पाणि न सन्तीत्यत्रापि अस्तीत्येकवचनं स्यादित्यत्रान्यो विस्तरः। एवं कारकविभक्तेरपि क्रियायोगे सत्येव साधुत्वं न त्वन्यथापीति कारक इति सू
त्रे वक्ष्यमाणत्वाद्भूतले घटो नास्तीत्यादावधिकरणत्वं क्रियान्वय्येव न तु नञर्थान्वयि तथा च सकलकारकविशिष्टक्रियायां नञर्थान्वयः।
नञो धात्वर्थेतिनिष्कृष्टपक्षे तु क्रियापदस्यैव तद्विरह इत्यपरतेति सिद्धान्तः। उभयथापि इह गुणत्वद्रव्योः प्रतिषेधो दुर्लभ एवेति। अथा
हुः। क्रिययैव सह विच्छेदिव निषेधस्यापि अन्वयः शाब्द इति सत्यमेव। किं तु क्रियैव केति संप्रश्ने त्वदुक्तरीत्या संनिहितापि कूपदोपस्थि
तिं विरह न संबध्यते। तथा हि सति दीधीवेवीटामिति सूत्रस्य व्यर्थतापत्तेः। न हि तत्र इक्परिभाषालोपपरिभाषयोः फले विशेषोऽस्ति।
एवं स्थिते भस्ति भवती परो प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति प्रातिपदिकार्थसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या भवतद्रूपस्योपस्थितस्य गुणत्वद्रीत्यादिभिन्नवि
तस्य निषेधान्वये सति गुणत्वद्रव्योरभावः फलितो भवतीत्येतावता गुणत्वद्रव्योर्निषेध इत्युच्यते। यथा आचाराग्निहोत्राधिकरणे प्र

2 नदि धातुलोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्तिके गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात्। ततश्च भूयी शब्दे इत्यस्मात् क्विपि पुंकि यलोपे कृते पुगंतलक्षणो लोपोयो–
गुणो निषिध्येत। तथा चक्नोपयतीति न सिध्येत्। यदि तु चेलेर्भूर्ल्लोपे इति निर्देशात् गुणः स्याद् इहापि मेघयतइत्यस्या सिद्धिरेव दोषः
तावत् ४ ततीयपक्षे तु आर्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति आर्धधातुकनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात्। तत्र तत्राव्ययाया
श्रयणप्रयुक्तं गौरवं स्पष्टमेव। लोपेन सह गुणवृद्ध्योरेकनिमित्तत्वं च न लभ्येत। ततश्च मेघयतइत्यत्र भिदेर्ण्यन्तात् कर्मणि यकि भि
दृइयइति स्थिते निष्ठायां सिलोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रियमाणो गुणोपि निषिध्येत। न च णिलोपार्ध्ना तेवात्र
गत्वा गुणो स्थितिवाच्यं। विभज्यान्वाख्याने पक्षे तदसंभवात्। उपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्स
र्गं बाधत इति न्यायाच्च। अन्यथा दधातीत्यादावंतरंगत्वात् द्वित्वं तदुति अंतादेशः प्रवर्तेत। न च श्लौ द्वित्वे च कृते अंतादेशः स्य
स्यानिवद्भावेनादभ्यस्तादिसस्य प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं। अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवात्। किंच समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे
भकृतव्यूहाः पाणिनीयाः। कृतमपि शास्त्रं निवर्तयंतीति ज्ञापयितुं समर्थग्रहणमिति वक्ष्यते। इह एते परिभाषे समान
फले। तथा च इहापि पूर्वं गुणो न स्थितवेत कृतोपि वा निवर्तेत। सम्मुप इत्यादावि ऽदिवत्। तस्माद्धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहु
व्रीहिरेव साधुः। एवं हि सति लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चैकनिमित्तकत्वं लभ्यत इति न कश्चित् पूर्वोक्तदोषः। स्यादेतत्। आरभ्य
कुतिचेत्स्यन्च– मालोप्यस्मिन्नित्यत्र लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्वारः। तथा हि। इह सूत्रे निषेध्यं किमित्याकांक्षायां पूर्वत्र निर्दिष्टौ इक्पदोप
स्थितिरेव संबध्येत। धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके इक्पदं नोपतिष्ठत इति। ततश्च भिदो मरीमृजो मिनो मर्द इत्या –कुतिचेत्स्येन–
दौ व्यंजनस्य गुणवृद्धिप्राप्तिः परमेतस्य प्रयदकस्य फलं स्यात्। लोलुवादौ तु स्यादेव गुणः। न च यदि भाष्यप्रातिशोभिमतं तथा

नीति ततः सर्वोपि विधिशिष्टविधिरेव तात्पर्यतस्तु कश्चिद्गुणविधिरिति सिद्धंतितं तद्वन्निषेधेपि बोध्यं । न्यायसाम्यात् । अत एव विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थ
गोचरतेत्यभियुक्ताः । तस्माल्लोलुवः पोपुवो मरीमृज इत्युदाहरणं सिद्धं । प्रत्युदाहरणं तूच्यते । धातुलोप इति किं । आर्धधातुके विधिनिषेधाभ्यां
षोऽशिग्लहणाग्लहणयोरिवगुणवृद्ध्योर्निषेधो मा भूत् । आर्धधातुक इति किं । तुर्वी धुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः । सु ध्ये मोह समुच्छ्राययोः ।
एतेभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यः क्विबादौ सार्वधातुके तिपि परे तोतोर्ति मोमोर्तीत्यादौ निषेधो मा भूत् । रालोप इति धोर्लोपस्य गुणस्य च एकनिमि
त्तत्वात् । इदं च रालोपे क्विब्ग्रहणान्नानुवृत्तिपक्षमाश्रित्योक्तं । तदनुवृत्तिपक्षे तु तोतोर्मीत्याद्युत्तमपुरुषैकवचने उदाहरणं बोध्यं । अनुना
सिकादिप्रत्ययत्वेन तत्र रालोपप्रवृत्तेः । ननु तोतोर्ति इत्यादिष्वार्धधातुकमप्युदाहरणमस्तु । रालोपापवादतया विलोपो व्योरिति लोपादिति चे
न । तस्य वर्णमात्रनिमित्तकतया गुणेन सहैकनिमित्तकत्वाभावात् । न हि तत्र प्रत्ययग्रहणं तदाक्षेपकं वा किंचिदस्ति । अत एव गो
धेरादिषु प्रत्ययपरतां विनापि यल्लोप इति दिक् । इक इति किं । अभाजि । रागः । भंजेश्च चिणि । घञि च भावकरणयोरित्युपधालोपे
कृते वृद्धिर्यथा स्यात् । कथं तर्हि पापचक इत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत् । शृणु । पापच्यते ण्वुलि यस्य हल इत्यत्र अहयादिमव्यीदित्या
दिवारणाय यस्येति संघातग्रहणेपि आदेः परस्येति हल्मात्रलोपेऽतो लोप इति पृथग्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन पापचकादौ न वृद्धिः ।
नन्विह न धातुलोप इति सूत्रस्य कश्चिदपि व्यापारः । यङ्लुगन्तात् ण्वुलि तु पापाचक इति भवत्येव वृद्धिर्नानावेति वात् । एतेन धातु न३
लोप इत्यत्र इक इत्यनुवृत्तेः पापाचक इति वदन् न धातुसूत्रे बेभिदिता मरीमृजितेत्युदाहरंश्च कौमुदीकारः परास्तः । पृथग्लोपस्य
न्याय्यत्वे भाष्यादिसंमतत्वे च सति वृद्धेरसंभवात् । अत एव वृत्तिकारादयोप्यत्र सूत्रे अचूपस्य यातान्येव लोलुवादीन्युदाजह्रुः ।

३ भिदिरस्यास्तु यदि यङ्लुक् तर्हि तस्यानैमित्तिकत्वाद्गुणः प्रसक्त एव । बेभेदिता मरीमार्जितेति यथा । यदि तु यस्य हलः इत्यस्य वयवलोपस्तर्हि स्थानिवद्भा
वादेव गुणाप्रसङ्गः इत्युभयथापि नेनिक्ते उदाहरणत्वमिष्यते एवं । भाष्यकारस्तु यस्येति लोपं वदन्नचि कुर्वन्नपि पृथग्लोपमाश्रित्येत
त्स्वैतत्प्रत्याचख्यौ । न च येन नाप्राप्तिन्यायेन । चिक्लिदे यङ्लुग्गतो लोपं बाधेतेति वाच्यं । यस्य हलः इत्यत्र यस्येति योगं विभज्य अतो लोप इति चानुवर्त्य
पश्चाद्यस्यातो लोपविधानेन लुग्बाधनात् अवशिष्टं व्यञ्जनमात्रं लुकोऽवकाशः । ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव बेभिदिता मरीमृजिता पाप
चकः इत्यादिवल्लोपलुग्वा द्वयोरपि सिद्धं तीति किं सूत्रेण । न चैवं नोनावेत्यादावपि पृथग्लोपापत्तिः । चकारानुकृष्टबहुलग्रहणाज्ज्ञायमानस्या
नैमित्तिकस्य लुकोऽन्तरङ्ग[illegible]त्वात् प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः । नन्वेवं चेक्रियः अलोलुवः तोष्टुवः इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवद्भावा
द्धातुगुणो न एव भियङुवङावपि न स्यातामिति चेन्न सं । अचमाश्रित्य न भवत एव उक्तयुक्तेः । किन्तु स्थानिवद्भावेन लब्धम् अकारमाश्रित्य
भविष्यतः । स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञकः । स्यादेतत् । लोलुवादिष्वकारे लुप्ते यलुगिति क्रमः । तत्र यकारस्थानिवत्स्याकाले अकारे प्रत्य
यत्वं न लब्धमेव लुप्तेऽपि तस्मिन्नकारे नास्त्येव । ततः प्रागेवल्लोपात् । सोऽयमसन् कथं प्रत्ययतां लभेत । तल्लोपस्य स्थानिवद्भावे
न प्रत्ययत्वमिति चेन्न । स्थानिनिर्दिष्टं हि कार्यं तद्वत्तिदेशेन लभ्यते न तु तत्रादृष्टमपि । अत्राहुः । तत्र सम्भावितमात्रमतिदिश्यते ।
यदि हि लोपस्य स्थानीभूतोऽकारः इह लुप्तेऽपि यकारे तिष्ठेत् तर्हि प्रत्ययतां लभेत उवङादिकं च प्रवर्तयेदिति कथं नातिदेशः । वर्ते र्४
निषेधश्चेह लिङ्गं । स हि योते चङ्ङ्ता हूरचिकृते अल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो लोपद्वि चेत्स्यालोपो मा
भूदिति एतदर्थं क्रियते । स्थानिनिर्दिष्टस्यैवातिदेशे तु किं तेन । न हि पापायाय इत्यस्य अवस्थायां आतो लोपस्य प्राप्तिः । अनडो
द्वितोदिदिति दिक् । नन्वेवं चे[illegible] क्षियस्तोष्टुव इत्यत्र अन्तरङ्गानपीति न्यायेनाकृत एवाकृत्स्नार्धधातुकयो दितिदीर्घे यङोलुक् । ततो

ल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यपि चेक्षिप अ अ तो गुणे अ अ इति स्थानषष्ठ्या मेलने महलघूपधसंज्ञा मध्यप्रत्ययपरं जातमिति लघूपधगुणः स्यादेव सत्यं । पूर्वत्रे
णाविपड्वडौ मविष्यतः । पथाह वार्त्तिककारः । शाबड्तस्यानं गाल्लक्षणत्वादिति । तथा च रिपिणा तो धिधारले इत्येतेषां तुदादित्वाच्छे लीय
तिपिपर्त्तिच्छियतीति भवति अपि श्रियत । प्रादुड्वदिति च लिखिति चडि दूयड्वडौ भवतः । तस्मात् पृथगाल्लोपे नैव सर्वं निर्वाहितव्य धातुलो ८३
पइति सूत्रं नारंभणीयं । न चैवं मरीमृजइत्यत्र अमृजेरलादेशे सत्यकृते इति पाक्षिकवृद्धिप्रसंगः । हरदत्तादिमते तु मुख्याजादावेव तत्प्रवृत्तेः ।
निवृत्ति तु पथोनरमुनीनां प्रामाण्यादिष्टापत्तेः । व्यवस्थितविभाषा वास्तु । अत्र वदंति । गुणोपधालोपपृष्टां नलोपाल्लोपयोरपि । प्रसंगात्पृ
थगाल्लोपोलुविवकृं नशक्यते । तथाहि सर्वत्रदीर्घांतेषु हूस्वांतेषु च इयङुवङोः कृतयोर्लघूपधलक्षणो गुणः प्राप्नोति । न चेह स्थानिवद्भा
वः आदिष्टादचः पूर्वत्वात् । किंच जोगमइत्यत्र गमहनेत्युपधालोपः स्यात् । अथात्रानङीति प्रतिषेधस्तर्हि दरीदृशाइत्यत्र ऋदृशोङीति
गुणः स्यात् । अपि च वेदे यइत्यत्र दीडो युडचीति युट् स्यात् । किंच सनीस्रंसोदनीध्वंसः अनिदितामित्युपधालोपः स्यात् । अपि च
पापाः वावाइत्यादिष्वाकारलोपः स्यात् । तस्मात्समुदायनिवृत्तिरेव व्योर्लुलुवादिसिद्ध्यर्थं च सूत्रमारंभणीयमिति । अत्रोच्यते । लो
लुवादिषु गुणस्तावन्न भवति स्थानिद्वारकस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्वेन स्थानिवद्भावात् । अत एव हि नपदांतेति सूत्रे सवर्ण
ग्रहणं कृतं । शिशीयते इत्यादौ अनुस्वारस्य स्थानिद्वारकमनादिष्टादचः पूर्वत्वमाश्रित्य तस्य सवर्णे कर्त्तव्ये असिद्धोपस्य स्था
निवद्भावो मा भूदिति । अन्यथानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य शास्त्रीयकार्यताभावात् कथमतिदेशः इति चेत् । अनादिष्टादचः पूर्वत्वापेक्षे भ
चः परस्मिन्निमित्ते सतिदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवदादेशः इत्यस्य पर्यवसितत्वात् सवर्णग्रहणव्याख्यावसरे सर्वैरित्थमेवोपपादितत्वाच्च ।
ननु योयादेशा उवङ्स्तेनानादिष्टादचः पूर्वत्वं स्थानिद्वारकं कथंचिद्भमतां न तु तस्येह कार्यं किंचिद्विधीयते । येनाल्लोपः स्थानिवत्स्या

५ त्। यस्य च कार्ये विधीयते उकारस्य मासाभावादेशः। येन स्थानिद्वारा पूर्वं तां लभेत सत्यं। सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रयणात् तस्य स्थान्यादेशाभावस्तावदर्थवति
विश्राम्यति। अत एव तरूदिस्यस्य ते स्तुरिति पर्यवसितमर्थमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रे लोपवत्सिद्धत्वात्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं नारब्ध
व्यमिति वक्ष्यते। अत एव स्थानिवदित्यत्रौ सर्वं पि शब्दत्वादेवादेशाद् इसस्य लोपे सिद्धे पुनरादेशग्रहणं आनुमानिकस्यापि आदेशस्यप
रिग्रहार्थमिति वक्ष्यते। एवं चेहापि दिवौकः इत्यस्य लोपे द्युवादेशः स चानादिष्टादचः पूर्वः स्थानिवद्भावात्। तस्य च लोपो लोवृद्ध्या
देशे कर्तव्ये अल्लोपः स्थानिवदिति युक्तमेव। किंच क्षुराजनो जेतिहीडः कृत इति सूत्रे दीर्घोच्चारणेन अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठित
स्येति परिभाषा ज्ञापयिष्यते तेनोवङि कृते गुणो न भविष्यति। दरीदशा इत्यत्र गुणस्तु न भवति। प्रतिपदोक्तस्याङो ग्रहणात्। अदर्शदिति यथा।
यङः स्तु मकार उपदेशावेलायां न प्रत्ययः। किंतु तदवयवः। यकारे लुप्ते लुना सौऽङ्कारविशिष्टो न वा श्रूयते। किंतु तदेकगोचरत्वाल्लुको
क्षतिः कवद्विलंबोपस्थितिकः। नन्वेवमनङीति पर्युदासेप्यग्रहणात्। तं गमद् इसत्राल्लोपः स्यादिति चेन्न। अनङीति पर्युदासे नाङः
सदृशो श्रूयमाणानादो उपधालोपविधानात्। अथवानेवाङः गुणविधौ गृह्यते इति तु न सम्यक्। विकरणानामनर्थकत्वात्। यन्तु
देयइत्यत्र युट् स्यादिति तन्न। अनुबंधनिर्देशात्। तदुक्तं। श्नपा शपानुबंधेन निर्दिष्टं यद्गणेन च। यत्रैकाच् ग्रहणं चैव पंचैता
नि न यङ्लुकीति। दीङो युड्चीति सूत्रे दाङ इत्यनुबंधनिर्देशात् यङ्लुङ्क्ष्व सर्वं इति त्वयैवोक्तत्वाच्च। अत्र चक्षुर्षपक्षे एकाच उप
देशे इति सूत्रे यङ्लुङ्निवृत्तिमुद्दिश्य क्रियमाणमेकाच् ग्रहणं। न हि कृतेपि तस्मिन्नुक्तपरिभाषां विना वेभेदिते त्यादि सिध्यति।
बिभित्सतीत्यादि सिद्धये तं त्रावत्स्याद्याश्रयतो नोपदेशग्रहणस्य उभयविशेषणतायाः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात्। न चैवमपि

द्वितपाश्यपेक्षायां भ्रांतरेकत्वं तत्र पक्षमिति वाच्यं। एकदेशानुमतिहूतात्पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्यगतिका दध्योपपदत्वानामित्या
दो व्युत्पत्तोरत्पत्त्वात्। नचैवमेकाचद्भूति विधीयमानं द्वित्वमपि यङ्लुकि न स्यादिति वाच्यं। गुलोलूय इङ्लुकि ति त्रिभिः पदं न तत्सम्ब
न्धः। यङ्लुकि बेभेदितेस्यादौ द्विङागमेलं दाहृत परिभाषेव शास्त्रत्वं। द्विप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति वक्ष्यमाणत्वात् यथा धात्वंतरस्य व
ति४ कुमभ्राव्यत्वात्। बेभिदितै यङः तेतु पृथगल्लोपामुपगमान्तेस्य च स्थानिवद्भावान्नेत्येनिषेधः। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव
स्य वक्ष्यमाणत्वात्। किंचयस्येति लोपस्य त्वया प्यवयवलोपत्वं स्वीकृतं। तत्र यद्यपि देयकेदूस अनुर स्यादिति नापादनार्हं।
हलः परत्वाभावेनेह पल्लोपाप्रवृत्त्या देदीयकदूत्तिरूपाभ्युपगमात्। सनीस्रसकदूसादो न लोपोपि सर्व सिमत्वादेव नापादनीयः। तद्
पापायकोवावायकद्रस्यादावल्लोपोप्यनापाद्यः। पल्लोपविरहेलणजादि क्ङित्दार्धधातुकपरत्वाभावात्। तथापि गमेर्यङ्तात् लु
ति जंगमकद्रत्र आल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् व्यवधानाभावख्योपधालोपः स्यात्। अथाप्यनङीति प्रतिषेधस्तर्हि ददरीदृशकदूस त्र
दृशोऽङीति गुणः स्यात्। अथ दोषेऽङगवत्तपरिभाषया संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इति वा समाधीयते तर्हि यङ्लुग्विषयापायावावा सनीस्रंसद्दस्य त्रंनञ्जोपो ५
दस्याल्लोपस्थानशं स्य। समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक्॥ क्ङितिच।१।१।५। इक इति प्रागुपार्थ्यविहिते गुणवृद्धी गित्किति ङिति
च निमित्ते तयाश्रित्य ये प्राप्नुत स्ते न स्तः। भित्। जिष्णुः। ग्ला जिस्थश्च ग्स्नुः। न चार्थं कृदेवास्त्विति वाच्यं। स्थास्नुरित्यत्र घुमा
स्थेतीत्वप्रसंगात्। नचैवं भूष्णुरित्यत्र इट्प्रसंगः। श्रयुकः किति सूत्रेपि चर्त्वे न गकारप्रश्लेषमाश्रित्य तन्निषेधात्। नचैवं चर्त्वस्यासि
द्धत्वात् विसर्जनीयो न स्यात् रोरुत्वं च प्रवर्ततेति वाच्यं। नमुने इत्यत्र नेति योगविभागात्। सौत्रत्वाद्वा। तथा च ग्लाजिस्थेति सूत्रे स्थोभ्रु

वार्त्तिकं। ग्लोर्ग्लिलानस्य ईकारः। धुङि· तौ द्वौ त्वक्शसनात्। गुणाभाव क्ङित्सु स्मार्यः। श्रुकोऽनि द्रुत्वं क्ङितोरिति। तथा दिशो वेर्वं। वामनस्तु ग्लाति स्पश्रो
5 स्त्रयस्या आदुत्साकारं प्रश्लिष्य कानु प्रत्यये तस्य स्थितिश्छते ग्राकार एव न तु ईत्वमिति व्याख्यानादेव स्या स्तोः श्लिष्टो न च्छा पिगकार प्रश्लेषः कार्यदूसा
हा ननेत्यतेदं श्ये उपसंख्यानमिति क्ङितो दःस्तावः परावदूसचानिदितामिति नलोपः स्यात् सत्यं। छंदस्त्वात्समाधेयः। क्नितं। चितं। स्तुतं।
सूनुतः।४ म्रुष्टं। डित्। चिनुतः। अस्यात्। निमित्त सप्तमी स्याश्रयणं किं। व्यवहितेपि यथा स्यात्। छिन्नं। भिन्नं। इत्यादिति किं। कामयते। शब्दस्या पाराश्रयणं किं।
लैगवायनः। ओर्गुणो हि इक एव प्रवर्तते। ननु तत्रैकपदे परिस्थितिः। ओदिति निर्दिष्टस्यानिवृत्तौ नू। तद्गुणं। तद्धितकाम्यो रिक्त प्रवृत्त गुणादिति।
ननु क्ङितीति सप्तमी निर्देशात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठेत तत्र निः शब्दस्य नेरं तर्ये पेवाद् इश्ये ओ आद् गुण क्रियत्वाद् व्यवहितो
आदितस्य निषेधः स्यात्। ननु भिन्नं छिन्नमित्यादावपीति चेत्। भवेदेवं यदि क्ङितीत्येतन्निषेध्यया क्रियया साक्षात्संबध्येत। इह तु गुणवृद्धि
भ्यां संबध्यते। यस्य च भावेनेति सप्तमी। क्रियां तयाश्रयणा दौत्सर्गिक सत्तारोपः। ततश्च क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति संबंधेत्। तेन नि
ड्सान्ध्य समभिव्याहार न्यायेनोपलक्षणीभूत सत्ताश्रयस्य निमित्तत्वे मुक्तमार्गतः फलति। न त्विह विशेष्य निमित्ततायां सप्तमी विधानमस्ति।
न चात्र निर्दिष्ट परिभाषा संभवति। विध्यंग भूतानां परिभाषाणां साक्षाद्विधेय निषेध्य क्रियान्वयित्वेन प्रवृत्तेः। इदं तु क्रियान्वयित्वेन विशे
षणं न तु क्रियायाः। अतोऽत्र न परिभाषाप्रवृत्तिः। अन्यथा वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रैकपदे भाषोपस्थाने शालीयादिर्न सिध्येत्। न च तत्रैकः
स्थाने वृद्धिः। अतएव तु दोचामात स्थानेऽत्र सूत्रे स्थाने ग्रहणं कृतं। भातः स्थाने योगार्थ इति भगवद्भाष्यमा न विशेषणे आत इत्यस्मिन्न षष्ठी स्या
ने योगे ति परिभाषाया अप्रवृत्तेः। गुणानां च परार्थत्वाद संबंधः समत्वात्स्यादिति न्याया यो घ्यत्रानुसंधेयः। ननु तर्हि नेनेवन्यायेन क्ङितीत्येतत्
प्रधानीभूतया क्रियया संबध्यतां ननु तच्छेषभूताभ्यां गुणवृद्धिभ्यां प्रधानाश्रयस्य संभवतस्याग्गादिति चेन्न। यत्र हि गुणाः कृतास्तत्संस्काराः योगा २
प्रधानोपकाराय समहते प्रभवंति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन संबध्यते। यथा पानीयमेलादिसंस्कृतं पुरुषेण। उक्तंच। गुणाः कृता

स्मर्संस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते इति । इह गुणवृद्ध्योः क्ङिति ह्रस्वत्वेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भवति ।
व्यवहितस्यापि प्रतिषेधसिद्धेः । श्नोः क्ङित्करणं चाग्रहणापत्तेः । अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्टपरिभाषया चोपस्थितौ ससांव्यवहिते निषेध
स्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव श्नोः क्ङित्वं स्यात् । तस्माद्यथाव्याख्यातमेव साधु । ननु यदि येन परस्सप्तमीत्वं हि श्चर्त्वे दोषः । ...प्रधानगुणप्रा
मेद्यति चेन्न । अन्तरङ्गत्वादियङुवङ्प्रवृत्तेः । धि धारणे रि पि गतौ तुदादयः धियति रियति पियति । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । अशिश्रियत् ।
अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् । इह तिपमाश्रित्य प्राप्तो गुणो बहिरङ्गः । श्चङाश्रयाविषयङुवङावन्तरङ्गौ । तदुक्तं । श्चङि तस्यान्तरङ्गत्वादिति मृ
जेरजादौ संक्रमे वृद्धिर्वैष्यत इति काशिकायां । इदं चेक्को गुणवृद्धी इति सूत्रे प्रसंगात्कैयटाकरणं तेरमनत्वे नोक्तं भाष्ये । अस्यार्थः । संक्रामतोऽ
पक्रामतो गुणवृद्धी अस्मादिति व्युत्पत्त्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तं मृतः क्ङित्प्रत्ययोऽत्र संक्रमशब्देनोच्यते योगरूढेः । तेन मृजेरजादिसंक्रम
धात्वंशलोपनिमित्त [illegible] तयावृद्धिप्रतिषेधहेतावप्यच्प्रत्यये नासौ विकल्प्यः प्रवर्तत इत्यवधेयं । अत एव क्ङिति चेति वचनं तत्र भाष्ये कृतं ।
मृजन्ति । मार्जन्ति । अत्र हरदत्तः अचीत्युच्यमाने पिपठिषति विधिस्तदादावल्ग्रहण इति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिग्रहणार्थं । तेन व्यप
देशिवद्भावेनाजादौ प्रत्यये ममृजत्वयाममृजे इत्यादौ न भवतीति तत्रिंसं । मुख्याजादिपरिग्रहे प्रमाणाभावात् । नहि भाष्ये आदिग्रहण
कृतं येन तद्दुक्तार्थो लभ्येत । किन्तु क्ङिति चेति पठितं वचनं । यत्तु ततः प्राग्युक्तं भाष्ये इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धि
मारभन्त इति । ननु तदादिपरिभाषाबलल्लब्धवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयविधिवाक्यशरीरमिदं येन तद्युक्तमर्थं ज्ञापयेत् । अत
एवात्रेयो मृजेरिति भिन्नाद्विपाठादङ् । गणपाठादेव वृद्ध्यभावइत्याह । अत एव रक्षितेनापि धातुप्रदीपे [illegible] तुंदपरिमृजस्तुंदपरिमार्ज इत्यु
भयं दर्शितं । दुर्घटवृत्तौ तु तुंदपरिमृज इत्यत्र व्यवस्थितविभाषया वृद्धिर्नेत्युक्तं । अत एव धातुवृत्तिषु रूपं ममृजममार्जेति रूपद्वयमुदाहृतं ।

शु.को.

६ अन्यथा आचिनवं अमार्जमित्यादावपित्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्वापत्तेः। इह च ज्ञापकं नत्वपीति सूत्रं। ६

यत्तु मुख्याजादि ग्रहणवादिनोपि मते अत्र वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव। तथाहि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य परस्मैपदानामिति सूत्रेण विधीयमानो
कारादेशोऽप्यस्य प्राप्नोति। न चैवं विधिवैयर्थ्यं णलादीनां यथासंख्यसंपादनेन चरितार्थत्वादित्याशंक्य भाष्यकार एव द्वैधा संभाधास्यति।
अकार इत्यास्यायमनेकाल्त्वात् सर्वादेशः। यद्वा धातोरित्यधिकाराद्देः परस्येति थकारमात्रस्याकार इति तत्र पक्षद्वयेपि अतो गु
ण इति पररूपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्मुख्याजादित्वमस्त्येवेति वृद्धिर्दुर्वारा दनमि अभमते दूषणमुक्तं तन्न। आद्यन्तवदित्यतिदेशा
द्वस्थानिवद्भावेपि मुख्यत्वाभावस्य मुखचत्वादिति दिक्। स्यादेतत्। अचिनोदमार्ट् इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तिपो ङित्वात् क्ङिति चेति गुणवृ
द्धिनिषेधः स्यात्। न चाल्विधित्वात् स्थानिवद्भावासंभवः। अनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अन्यथा ल्यपः कित्वाभावादे
वइत्वाप्राप्तौ कित्त्वनिषेधार्थेनत्सूत्रेण। यत्तु सार्वधातुकमपिदिति अपिद्वचनं ज्ञापकमिति तन्न। शृणोति हि विश्वतः प्रतीत्यादौ स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया
स्या पित्वादनुदात्तौ सिपः स्थाने अनुदात्तस्यैव हेः प्राप्तौ उदात्तसंपादनेन चरितार्थत्वात्। अपित्वसामर्थ्याद्धि तत्रान्तरतमपरिभाषा बाध्यते।
प्रतिपत्तिलाघवार्थमुदात्त इति वक्तव्ये अपिद्वचनं ज्ञापकमिति वास्तु। न्यायसिद्धोप्ययमर्थः। अनुबन्धानामनेकान्तत्वेन स्थानिवद्भावप्रवि ने ५
ष्टतया स्थान्यलाश्रयविधिविषयकस्यानल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः। अनुबन्धा एकान्ता इति मतेपि स्थानिवत्प्रतीतेः प्रागेवान्तरङ्गेण
लोपेन तेषामपहारात्। तस्माल्लुङ्लङाद्यादेशानां तिबादीनां स्थानिवद्भावेन ङित्वं दुर्वारमिति। अत्राहुः। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च वचनं ज्ञा स्त्रे ४
पकं लादेशानां स्थानिवद्भावेन ङित्वं न भवतीति। तथा च वार्तिकं। लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेत् यासुटो ङिद्वचनात् सि
द्धमिति। ननु स्तु यादित्यादौ अनित्यलक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ गुणनिषेधार्थं च यासुटो ङित्वमस्तु। उतो वृद्धिर्लुकि हलि
सूत्रे हि उत इति निर्दिष्टस्थानिवद्भावरूपपरिभाषा नोपतिष्ठते गुणनिषेधेति तु क्ङिति चेत्यस्यापवाद एव। तथा च स्थानिवद्भावेन लब्धं ङित्वं स्तु याच्च

ऽधुरित्यादौ च वृद्धिगुणौ निषेद्धुं नालं। पुनर्ङित्त्वस्यासमर्थत्वाद्दुःभय निषेधो भविष्यति। तथा च गुणवृद्धिनिषेधे चरितार्थं यासुटो ङित्त्वं व्यर्थं तद्वादेशो पुनरपि
यङित्त्वस्य विरहं ज्ञापयेदिति चेत्। उच्यते। उत औदिति वक्तव्ये वृद्धिमहत्त्वसंज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येवमर्थं। तेन स्तुयादित्यत्र न वृद्धिः।
तथा चिनुयुरित्यत्र न गुणः। क्वसस्याचीत्यतोऽचीत्यनुवर्त्य अजादौ गुणसिगुणविधानात् भिदेर्गुणो गुणसिचेत्यकारं प्रश्लिष्य अ आत्सातुस्तूवेतिकृतम्
धारया श्रयतो न अजादौ गुसिगुणविधानाश्रयणोऽतु च कुर्वन्तु रित्यादावति प्रसंगः। गुणो विन्दुमविभक्ति कं उरुसीति वच्छेदः उकारादौ गुसीतिवा
र्थः। गुसिगुणो यासुट प्रतिषेधइति वार्तिकमपि उक्तरीत्या सिद्धार्थकं भवनपरमिति तावद्वार्तिककारस्य हृदयं। भाष्यकारमते तु सार्वधातुकमपि
दि५ दितिसूत्रे अपिदिति यो गाविभज्य ङिति चानुवर्त्य आर्त्तिचाश्रित्य ङिरपित् भवति पिच्च ङिन्न भवतीति वाक्यार्थ इयं वर्ण्यते। दृंदं चहलः श्रइतिसूत्रे
भाष्ये स्पष्टं। तेन श्रूतादित्यत्र श्रुवइत्यूत्। तातङ ओपदेशिकङित्त्वेनातङ्गोगुणादिदेशिकस्य वहिरंगस्य पित्त्वस्य बाधात्। अतिदिष्टादुपदिष्टं ब
लीय इति न्यायात्। अचिनोदित्यादौ औपदेशिकेन तिवादीनां पित्त्वेनाश्रय मातिदेशिकं ङित्त्वं बाध्यते। तेन गुणः सिद्धिः। अस्मिं
न६ अपक्षे यासुटो ङित्त्वं न ज्ञापकं किंतु स्यादित्यादावप्राप्तङित्त्वविधायकं। तेन च पित्त्वस्य चिनोतीत्यादौ सार्वधातुकस्य बाधः। अ
तः स्तुयादित्यादौ पित्त्वे हलीति विधीयमानाच्छ्रूर्नप्रवर्तते। चिनुयुरित्यादौ प्रागेव देवसमर्थनीयं। एवं हि तवार्तिकमते तु श्रूतादित्यत्र इतुप्रा तु५
प्नोति आगमशास्त्रमनित्यमिति तु कथं चिद्साधेयः। चक्षुतः हलः अः श्नानस्थानविति श्नानचः श्लिकरतो न कचिदनुबंधकार्येष्वनल्विध
धाविति निषेधः प्रवर्तत इति ज्ञाप्यते। तेन श्रूतादित्यादौ न कश्चिद्दोष इति। अतः तव भाष्यमते भवि सीदेत्यत्र ङित्त्वं नांकदिरुपमा लोपस्त्रो गित् दृ
श्यता छिन्नस्लोश्च ऊपूनेतिदिक्॥ दीधीवेवीटां॥ दीधीवेव्योरिट्श्च गुणवृद्धी न स्तः। आदीध्यनं। आदीध्यकः। आवेव्यनं। आवेव्य
कः। अकणिषं। अरणिषं। कणिता श्वोरणिता श्वः। इह अमंप्रतिसिसं तमंनतिपो ऽदेशं प्रतिनुकणितइतितां तमंनातस्य अभंडादेशं च

सार्वधातुकं निमित्तीकृत्य लघूपधगुणः प्राप्तो नेन निषिध्यते । दरिद्रस्तु दृढो न संभवत्येव । लुङि ततां स्फोरयितुं अद्युस इस्य प्रयोगः । न हि तुजं तेन तन्नं ते वा इहे
गुणप्राप्तिः । प्रत्ययावयवत्वात् तस्य । अथ दीङ् क्षये धीङ् अनादरे । वेञ्जतंतु संताने । वी गत्यादिषु । एतेषां मिह ग्रहणं कुतो नेति चेन्न । अवयवप्रसिद्ध्यपे
क्षया समुदायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात् । किं च वकुलेर्ग्रहणे अभिप्रेते संदेहार्थं दीवेधीवीटामित्येव ब्रूयात् । इदं चात्र आगमएवग्रहणे तेन लुङ्ग ... ग
तावित्यैति धातुः । ननु धातुसाहचर्याद्धातुरेव गृह्यतां । मैवं । साहचर्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् । अन्यथा हि स्त्रियाः तु द्रितिचलोर्थे इति सत्रेऽकूलोर्थग्र
हणं न कुर्यात् । हि स्त्रियि इति सुजन्ताभ्यां साहचर्येण तनुविष्यस्यापि सुजन्तस्य ग्रहणसंभवात् । अत एवागमापेक्षया पठ्यते न ध्यायितिव्या द्विधाडः पर्वनिपा
तः सत्रेऽकृतः । इदो पिधातुर्नैतु प्रकृतित्वोविशेषणम्भावृतरलो ते स्ये न पूर्वनिपातः स्यात् । अत्रेदमवधेयं । दाध्वको वेश्यघइतिपदुत्तरहूं तेन तदू
दाधावेवीभ्यां शुद्धभ्यामेव लघुलिङ्रूपं न तु एं पतभ्यामपि । पनुर्षीवर्णयोरितिसूत्रेहरदत्तेनोक्तः वर्णशब्दो ... वर्णविक्लारे इति धातोः पचाद्यजन्तः ।
अयमालेएवइवर्णयथास्यात् । नुमितामभूदिवमर्थः तेन एंपताभ्यां लघुलिति लोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वेपि अयमालेलोभावाङ्गोपाभावे
पतिरुतेदाध्ववोवेश्यघइत्येवशुद्धेनसमांकारं रूपं भवतीति । तदेतन्माहेशापिशादत्तामित्यविलिङ्गंत्यत्रे भाष्यकारैरेव एंपतस्यदाधपइतिकू
पंशुद्धस्य तु दाधकइतिव्युत्पादितत्वादुपेक्ष्यं । तत्र हि वर्णग्रहणं तु मत्पीवर्णयथा स्यादित्येवमर्थमिति शांक्य स्थानिवद्भावेन सिद्धं रं तरंगत्वा लि
लोपात्प्राकूर्पीवर्णयोरितिऔपसिद्धेअवर्णग्रहणं प्रत्याख्यातं । ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशयं भाष्यकारो ज्ञाद् न्यमेवाश्रि
सञ्ञ मइतिचेत्सत्यं । तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादृष्टा ... द्धिशु स्तदवस्थैवेति दिक् । स्यादेतत् । दाधावेव्योडिन्त्वात् क्ङितिचेतिसू
त्रेणैव निषेधो स्तु किमिह दीधीवेवी ग्रहणेन । मैवं । इग्लक्षणयोर्हि सति निषेध इत्युक्तं । न च अचो ञ्णितीति वृद्धिरिङ्लक्षणा । किं च कार्यि
णो निमित्तत्वे पर्वेण सिद्धिः संभवेदपि । न च कार्यी निमित्ततया श्रीयते । च्यवते प्लवते इत्यादावपि गुणनि ... षेधापत्तेः । अत्र च लिङ्गं
कुटादिमध्ये कुङ् शब्दे इत्यस्य पाठः स्यं डित्वाय यितर्ताति निर्देशश्च । पनु प्रकृतसूत्रेदाधावेव्यो ग्रहणं मैत्रस्य दि भाषाज्ञापकमिति त
वै१

न १ नः। अनिल्लक्षणत्वाद् द्विर्निषेधेन च चरितार्थत्वात्। भाष्यकारेण तस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वाच्च परिभाषायां लिङ्गं तत्र स्थानिवद्भावानुसर्तव्यत्वाच्च। स्यादेतत्।
यदि कार्यनिमित्तत्वेन नाश्रीयते। कथं तर्हि दुर्लुन विषतीत्यत्र द्विर्वचनेऽचीति नुशब्दस्य द्वित्वं। इषद्रसस्याज्ञादित्वेऽपि द्वित्वं प्रतिषेधात् पि मध्ये प्रविष्ट
तयानिमित्तत्वासंभवात्। सन्यङोरिति षष्ठीमाश्रित्य सन्नन्तस्य द्वित्वविधानात्। अन्यथा प्रतीषिषतीति सनो द्वित्वं न स्यात्। यत्तु सन्यङो
रिति सप्तम्याश्रयणे विसन्यङोरकारे आरत्वसामर्थ्यात् द्वित्वं भविष्यतीति तन्न। दिद्रसिषितादिष्वोपदेशत्वात् प्रतिबंधेन अजादेरिति पद
स्योत्पादनेन चाकारे आरत्वस्य चरितार्थत्वात्। अन्यथा दिदिषतीत्यादावपि व्याप्तेश्च। यदि हि तत्रापि स्थानिवत्त्वात् ईडसो द्विर्वचनेऽ
तेऽ ीषतीति स्यात्। अत्रोच्यते। कार्यमनुभवन्नेव कार्यी निमित्ततया नाश्रीयत इति परिभाषार्थः। अदिदिषतीत्यत्र हि अजादेर्द्विती
यस्येति दिसशब्दे द्वित्वप्रवृत्तिः। तदन्तर्गतश्च इस्शब्द इति नासौ द्वित्वं प्रति निमित्तं कार्यभाक्त्वात्। दुर्लुन विषतीत्यत्र तु नुशब्दस्य
द्वित्वं प्राप्तं तदन्तर्गतश्च इस्शब्द इति भवत्येव निमित्तं तत्र भावितामात्रेऽनाह निमित्ततेति सन्यङोरिति सूत्रे भाष्यकारेणैव स्फुटीकृत
त्वात्। तथा च द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावान्नुशब्दस्य द्वित्वमुचितमेव। यत्तु द्विर्वचनेऽचीति सूत्रे अचि किं जेघ्रीयते देध्मीयते इति प्रा
योमस्तु दाहरणं तेदव्याप्रातत। घ्रीयृध्मी यङस्य द्वित्वभाक्त्वात् घ्राध्मोर्ङि ईत्वं प्रति निमित्तमतस्य यङो द्वित्वं प्रति अनिमित्तत्वा
त्। तस्मान्नत्र अचीस्य भविष्यति जेदस्येत देवव्यावर्त्यं बोध्यं। गाङ्कुटादीति द्विलकारक निर्देशमाश्रित्य सन्वत्स्याप्यामेव गाङो देश
विधानात्। अत्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति तत्र संवार्तिकमपि अपि जगेदस्येत स्मिन्नुदाहरणे कार्यातिदेशाश्रयणे अनूरु
हणस्यवैयर्थ्यं स्यादित्येव योऽयमिति दिक्। यत्तु अतिदेशवत् सूत्रे वक्ष्यते अत्र ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्र आश्रयत्वं स्या

४ नितयानिमित्ततयावाक्यं चित्रा अयमा चेलान तु निमित्ततये वेत्सान्तहः। तेन भूताहाविनिशाभावो हे ऽपि लेव कर्तव्ये असिद्धो भवति। अन्यथापि लोहेः
कार्यितयानिमित्तत्वाभावाद सिद्धत्वं न स्यात्। अत एव समानाश्रयमाभीयमाभीये असिद्धमित्येवाहुर्न तु समाननिमित्तमिति। इदं च सू
त्रं भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यातं। तथा हि दीधी वेव्यो छंदसो धातत्वन तु लोके प्रयोगार्हौ। छंदसि चानयोर्गुणो दृश्यते। हे आयं तत ऋपयन्नदीधेत्। अदी
धयुरश्विना इव तासट्यादौ। न चायं बाहुलकं न समाधेयः। तथा सति निषेधसूत्रारंभस्यैवलाघवेनोचितत्वात्। तथा इटो पि तरह लोव्यर्थं। आर्ध ना ४
ने ५ धातुकस्येडित्यत्राद्यि ड्वधिकृतीतिस्त्रादिड्ग्रहणमनुवर्तते। तत्र इटो विकारा भावार्थं। इटू इडेव न तु विकृतेत्यि ति व्याख्यानात्। ततो ल य ५
दि।८ घुपधगुणाभावासिद्धं कुलिताद्रवोरलिनाद्भवद्दे त्योन चैवं पिपठीरित्यत्र दीर्घो न स्यादिति वाच्यं। नियमस्य सिद्धत्वात्। अपाठीसेदित्यत्र स्व
लोदीर्घस्तु न वार्यते सिचो ऽप्रत्यादेशो सिद्धो वाच्य इति शापकात्। यद्वा अंगाधिकारे क्वियमा लो नियम अंगमेव विकारं [redacted] व्यावर्तय
ति तेन वो रिति मकः सवर्णदीर्घ इति च दीर्घो भवत्येव। यद्वातेस्यत्र तु महोलिटीत्याद्यं मस्मामर्थ्याद्दीर्घो भवत्येव। इदं च वक्ष्यते। पिपठी
षि आखुलकुमार ति इत्यत्र सांतमहतः संयोगस्येति दीर्घो न स्यात्। सिद्धत्वादंगलक्षणे ओंसी स्यादौ चरितार्थत्वाच्च। पिपठीरपाठी इत्यते
त्यादिप्रयोगेष्वैतस्मात्तोऽस्यवैलक्षण्यादिति। अत्राहुः। पिपठी पीतिप्रयोगो साधुरेव। नह्यत्र नुमागमो लभ्यते। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनास
जंतत्वात्। न चैवमप्यजंतत्वमयुक्तो नुम् स्यादेवेति वाच्यं। तस्य सकाराद्युत्तरत्र प्रसक्त्या दीर्घस्य तथा पद्धतेः। सांत संयोगाभावात्। वस्तु प ४
तस्तु भजंतत्वमयुक्तो नुमत्र न भवत्येव। स्थानिवद्भावासंभवात्। अनादिष्टादचः पूर्वस्य विधौ हि सः। न चाजंतमनादिष्टादचः पूर्वस्ये
नतस्य नुमि कर्तव्ये ऽल्लोपः स्थानिवत्स्यात्। न नुपजंतत्वमयुक्तोऽदुर्वाह इः। न च तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भावः पूर्वस्य। धौ नुमंत स्थानिव
दिति निषेधात्। अन्यथा सरवीयतेः क्विपि सरवीः सुतीयतेः सुतीरित्यादि न स्यात्। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशाप्रसंगात्। अत्रो

यते। षिलुगुपधात्वचट्परनिर्ह्रासकुसेषु उपसंख्यानमिति तावद्वार्तिकशरीरं। तत्र धात्वंशस्यैव यद्यपि द्वैधा व्याख्यायते क्रोष्टुनं स्यान्निवर्द्दति। क्रौष्टिविधिं
तिनस्थानि विवर्द्दितिच। देश्यते: षिविद्युत्सिष्यादेरन्यतरथ्याख्यानाश्रयणेन सिद्धत्वविसर्जनीयते: ष्ठदीरिस्तस्या यथ्याख्यानं विनाऽसिद्धेः। स स्थ्या १
वमाचक्षाणोलोहिस्थस्यद्विप्रेतीव्याख्याने विनाऽसिद्धेश्च। तथाविधौ विधिं प्रतीति द्वितीयव्याख्याने वेसैस्त्तार्वत्रिकं। क्रौष्टुमनिति तु धातो
र्वं। स्यात्स्यादिसूत्रमपर्यंतस्येसूत्रचभाष्यादौ अश्विं तेन तु सार्वत्रिकं। अत्र चेडूहलप्रत्याख्यानपरमत्रत्यं भाष्यमेव प्रमाणं। कथमन्यथा विप ग्र ४
ठीपी सादो दीर्घस्येषेत्सूत्रीसाचतर्लूमेइदूस्यहलं प्रत्याचक्षीत। तस्मात्ते पिपठिषिभाष्यलोकुर्वनी स्वेवं रूपंभवतीति स्थितं ॥ हलोऽनंतराः
संयोगः॥ अभिरव्यवहिताहलः संयोगसंज्ञास्युः। संज्ञाप्रदेशाः संयोगांतस्यलोपइत्येवमादयः। इह इतरेतराश्रयेत्वद्विद्रुग्वाचिनावहुव्रीहौ निश्र
षिद्रुइत्सर्व्वज्ञमादवग्रहे संशयानभाव्यं। आधेयप्रधानेनां तरेसव्ययेन सह बहुव्रीहौ आधेयनिषेधप्रतीतेरवग्रहे पि भाव्यमेव संशयान
हितत्रांतरामध्योऽक्कंचिदस्तिकिंतुमध्यमात्रंवर्तते। मात्राहृस्वत्वावदवग्रहां तरमितिप्रातिशाख्यवलेनतत्र मात्राकालाववसानाभ्युपगमा तु १
त। यत्तुप्रातिशाख्यांतरं अर्धमात्रोवग्रहइतितत्तु सर्वत्रसंहितायां अर्धमात्राकालस्य सत्त्वात्तत्तोतिरिक्तोर्धमात्राकालोवग्रहोस्तीत्ये
वंपरं अतःप्रातिशाख्ययोरविरोधः। तदिहकतरःपक्षोग्राह्यइतिचेत्। उभयथापदेषइतिभाष्यकाराः। ननु वक्ष्यइत्यादेौसत्त्वं संयो
गसंज्ञायां संयोगगुर्विति गुरुत्वात् गुरोरनंतइति प्लुतेनभाव्यं। नत्वन्यथेतिमहान् फलेविशेषः। तत्कथं पक्षद्वयाभ्युपगमइतिचे
न्न। अक्षुइत्यस्याधिकरणल्ट्‌नेहइत्यत्र संबंधाभावात्। विचार्यमाणेनानिमित्तादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्ततेनतुगुरोरनंतइति। न
प २ नक्षुभवोऽक्ष्यः दिगादिषु पाठो यते। अपोयोनिमिनतुषु चेतिसप्तम्याऽलुक्। ततःसंबुद्धौहे अक्ष्योऽत्र स्यादवप्लुतमेदइतिचेत्।
अत्राह:। नैवंविधेविषये अवग्रहंपदकाराःकुर्वंति। अत्र च संप्रदायएववशरणमितिबोध्यं। पुनर्वचैतत्। गोन्योगातुंगोभिर्मदायचि

9 यइ इत्याया त्वकाइन्यके इत्यादौ गोभ्यो गोभिः इत्यत्र काइत्यादौ नांसस्य पिपदत्वे अवग्रहाच्चरणात् इयिवांसमिति क्विध इत्यादौ इयिवांसमिति विना
पिपदसंज्ञां च स्तोः पूर्वभिज्ञागमांतेऽवग्रहकरणं च। एतेन सिसासन् उक्थशसः शिरिष इत्यादौ पदकाले सत्वह्रस्वत्वादयोऽपि व्याख्याताः
पत्नुमानो महां तमिति मंत्रे वेदभाष्यकारैरुक्तं छांदसः पदकालीनो ह्रस्व इति तदपि संप्रदायमात्रपरतया कथंचिन्नेयं। न त्वक्षरलोपेन पद
कारा इति भाष्ये पदविभागः पौरुषेय इति कैयटादिभिरुक्तत्वादिति दिक्। कथं तर्हि तत्र तत्रावग्रहे विशेष उच्यते इति चेत्। अवांतरपद
त्वे सत्यवग्रहः क्रियत इत्युत्सर्गमभिप्रेत्येति गृहाण। अप्सु यो निर्वा अश्व इत्यादावपि सुशब्दात् पूर्वं नास्त्यवग्रहः। अवांतरपदसंज्ञाने
कृत्वे उत्तरकालप्रवृत्तित्वात् याऽवग्रह इति वैदिकसंप्रदायात्। अत एव मधुरसेन भिरिस्य च भिसः पूर्वमवग्रहः न भ उत्तिभिरित्यत्रा
पीवं। इंद्रमणः पुर एते वेत्यत्र च वशाब्दात् प्रागिति दिक्। महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं संपृश्यंतेऽस्मिन् समुदाये वर्णा इ
ति। तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु प्रत्येकं ह्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं। तथा सति तिर्यगादि इत्यादौ यकारः संयोग इति वान्यस्य
संयोगादेरित्येत्वं स्यात्। सिद्धांते तु भवो रहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि तस्यासिद्धतया तिर्यगादि इत्यादावेत्वं न भवति। किं च प्रत्येकं संयोग
संज्ञेति पक्षे संहृषीष्ट इत्यत्र ऋतश्च संयोगादेरितीट् स्यात्। संस्क्रियत इत्यत्र गुणोऽपि संयोगाद्यो रिति गुणः स्यात्। दृषत् करोति इत्यत्र
ककारसंनिधौ तकारस्य संयोगांतस्य संयोगांतलोपः स्यात्। शास्त्रासिद्धत्वात्र स्कलितकारे परतः स्कोरिति लोपः स्यात्। तिर्यगित्यादौ सं
योगादेरातो धातोर्मण्वत इति निष्ठानत्वं स्यात्। जातौ वेदं बहुवचनं हल इति। जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात्। तेन द्वयोरपि सं
योगसंज्ञा भवति। अतः शि क्षेत्यादौ गुरोश्च हल इत्यै प्रत्ययः सिध्यति। यत्र तु बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां वाऽविशेषेणासं

सां। न चैकाच् द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यात् इति वाच्यं। वैषम्यात्। तथा हि। द्विर्वचनं समुदायावयवैकाचोर्युगपद्वक्तुमशक्यं संस्तातुश
क्यात्। तथा समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवंति। वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलतीति न्यायात्। इह तु समुदाये प्रवर्तमाना संयोग
संज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिः। अतोऽविशेषेण द्वयोर्बहूनां च संज्ञे ति स्थितं। यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि संस्वर्यत इत्यत्र गुणोऽर्तिसंयो
गाद्योरिति गुणो न स्यात्। गोमान् प्रियोऽस्य? इत्यत्र संयोगान्तलोपो न स्यात्। निर्ग्लान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यात् इति दिक्। ननु यदि द्वयोरपि सं
ज्ञा तर्हि इंद्रीयतेः सनि इंदिद्रीयिषतीति न स्यात्। इह हि संयोगौ द्वौ। नदोर्दरौ च। तत्र नकारस्यैव दकारस्यापि नन्द्रा इति द्वित्वनिषेधः प्राप्नोति।
नैष दोषः। तत्र हि अजादेरित्यनुवर्तते सा च कर्मधारयात्सप्तमी। तेनादेरचः परा नदराः संयोगादयो न द्विरुच्यंते इति सूत्रार्थः। एवं च पूर्व
सूत्रे द्वितीयस्येति न कर्तव्यमेवेति वक्ष्यते। हलः किं। तितउच्छं। अत्र तनोतेर्डुः सन्वच्चेति डुप्रत्ययः सन्वद्भावात् द्वित्वं। सन्ध्यक्षरे तीत्वं च।
व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः। यदि हि अचोरप्यनंतरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्। तर्हि संयोगांतस्येति सकारलोपः स्यात्। अनंतरा इ
ति किं। पनसम्। यदि हि सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात् तर्हि स्कोरिति सूत्रेण सलोपः स्यादिति दिक्॥ मुखनासिकावचनोऽनुना
सिकः॥ मुखसहिता नासिका मुखनासिका तयोच्चार्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। संज्ञाप्रदेशा आङोऽनुनासिकश्छंदसीत्यादयः।

अभ्र आँ अपो ... । गभीर आँ उग्रपुत्रे। इह उच्यते इति वचनः। कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। राजभोजनाः शाल्यय
यो २ इति वदितिव्यसन्नसादिनः। भाष्य ... कैयटौ स्तु। उच्यतेऽनेनेति वचनं। करणे ल्युट्। सामान्येन पुंस्त्वं। शक्यं चक्षुरुपहंतुमितिवत्।
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः। संस्कृतं भक्षा इति वत्। इदं च विशेषणानां चाजातेरिति सूत्रे वक्ष्यमाणेन पदसंस्कारपक्षे गुणवचनानामितिस्था

शा०को०

ऊष्मसंज्ञकशकारस्थानीयस्य शश्च्योरिति द्विकारस्य यमवारणाय प्रवृत्ते इत्यर्थः

10 दिशा च निवृत्ति स्वनेन सह यथा न विरुध्यते तथा तत्रैव वक्ष्यामः। ततो मुखनासिकावचनो यस्येति बहुव्रीहिः। मुखेति किं। यमानुस्वारयोर्मा भूदिति भा
ष्ये। तत्र वर्गाद्यादि तथा तुरीयं पंचमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारं वर्णान्तरं प्रातिशाख्ये आगमत्वेन विहितं तद्यमसंज्ञं। यमश्च यमः। यमो हि द्वितीये
प्रायेण समानाकारो भवतः। यथा पलिक्नीः चख्नतुः अग्निः अघ्घ्नत् इत्यत्र ककारादय इत्येष्यः परभागो मात्रार्द्ध शो यमाग्गमः। यत्र नं विवरणे वर्णपं तं ७
तं ८ चमयुक्ताः प्रथमादयो यमा इति तन्निवृत्त्यर्थं। अयोगवाहप्रतिपादके नह यवरा सूत्रस्य भाष्येण सह विरोधात्। केवलनासिक्यत्वपरेण यमानुस्वारा
णामेवेति भाष्येण सह विरोधाच्च। अथेदं भाष्यं न केवलं नासिक्यत्वपरं किंतु ओं इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यं। यमानुस्वारानां तु मुखे नासिक्य
त्वे विप्राप्ते सावकाशा सिध्यायेन नासिक्यत्वमप्यस्ति न तु तदीयं भागमात्रं तथैवैतं परं। तथापि आदितश्चतुर्णां तदसंभवात्। किं चैवं नैव क्षेपो न प्रयोज
१ विरोधः। नमिति तद्दूषकभाष्यग्रंथः। यदुक्तं तीस्यादौ यमे तु नासिका इत्यस्य प्रवृत्त्यापत्त्या तत्पक्षे दोषस्योद्धृतत्वात्। अत एव प्रातिशाख्ये - स्पर्शा यमाननुनासि
काः स्वान् परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु इति सूत्रस्य प्रदेपुवत् भ्रमं श्रुति तत्र यमं निषेधुमारभ्यं न स्वप्रसंयोगप्रकृतेः परस्तात् यमापत्तिमिति सूत्रे परस्ता
च्छूत्रयुक्तः यमः प्रकृत्यैव सदृक् श्रुतिर्वा यमेन मुख्यास्ति समानकालेत्यादि सूत्रोतरे विपिस्पष्टमेव यमस्य वर्णान्तरत्वं। तथा च नारदीयशिक्षा
यामपि। अनंत्यश्च भवेत्पूर्वो त्यंतश्च परतो यदि। तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत् सवर्णः पूर्ववर्णयोः। सवर्णः सदृशः। अत एव वर्णयोरिति द्वित्वमवि
अनचि चेति द्वित्वेन वक्षितं पश्च इत्यादौ जकारद्वयसत्वे विभ्रमया अत्रैव सवो रं तदेवाद्ध इत्यादौ जकारद्वयाभावादिति व्याख्यातारः। तथा कल्कं तत्र व्याकरणस्य स्वधा
दे पवलक्षणस्य प्रणेता औदव्रजिः ... प्यसूत्रयत्। अनंत्यासंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्य गुण इति। पूर्वस्य गुण इत्यस्य पूर्वस्य भक्त इत्यर्थः। एतेना
गमत्वेऽस्फुरीकरोति। तथा संयोग श्लंखव्याख्यायां गौतमशिक्षायामपि। अथ चतुर्यमलक्षणमुदाहरणं सयमायमाभ्यां यमास्ताव यथा जिं
अनचि चेति द्वित्वेन रिति हौर्गकादौ यमनकारो। यज्ञ इति हैर्जकादौ यम भकारादित्यादि। तथा तत्रैव तंत्रारंभे। अयस्पिंडो यथा क्षिप्तं पिंडश्चेति त्रेधा संयोगं विभ
ज्य यमसहितमयःपिंडमित्युक्त्वा अंतस्य यमसंयोगो विशेषोपलभ्यते। अशरीरं यमं प्राहुः अंतःस्थः पिंडनाय इत्युक्तं। अंतस्थो वर्णपंचमः। अ
शरीरमिति स्वरभक्त्यादिवत् व्यंजकलिपि विशेषशून्यमित्यर्थः। लक्षणावशेनैव तदीयस्य लिपिविशेषानिश्चयसंभवाल्लिपिसंप्रदायप्रवर्तकाचा

यैः स्वरभक्तेर्विषयमस्यापि व्यंजनाद्भिन्नतालिपिर्न कल्प्यते इत्यर्थः । रलयोरूष्मणि परे मध्ये स्वरभक्तिरिति हि प्रसिद्धं शिक्षादौ । यत्र तु भेदं विधेन लक्ष्यते
न स्पृष्टावधारणं कर्तुं शक्यते तत्रास्यालिपिर्नतरां प्रवर्तितं यथा विसर्गादौ । पाणिनीयशिक्षायामपि । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा । स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः । अनुस्वा
रो विसर्गश्च ᳵकᳶपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च । अत्र हि यमानां पृथग्गणनात् स्वपक्षमेव वर्णांतरत्वं । गणनामित्थं ।
अ इ उ ऋ इति चतुर्णां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् त्रैविध्ये द्वादश ऌकार एकः । ए ओ ऐ औ दीर्घप्लुतभेदादष्टौ इत्थं स्वरा एकविंशतिः । य र ल व श ष स हेत्यष्टौ य
माश्चत्वारः । प्रथमयमद्वितीययमादिभेदेन विभजनात् । अत एव कुं खुं गुं घुं इति यमचतुष्टयं व्याख्यातारो वदंति । क च ट त पाः कुः ख छ ठ थ फाः
खुरित्यादिपरिभाषाभाषितस्य ततदुत्तरस्याशरीरस्यापि कथंचित्प्रदर्शनितात्पर्यकं चेदमिति ध्येयं । अनुस्वारविसर्गᳵकᳶपाश्चत्वारः । दुःस्पृष्ट
श्च ळ्हः वानां प्रसिद्धः । ईषे वोढ्वे ति । इत्थं त्रिषष्टिः । ऌकारस्य प्लुतसंभवात्तेन सह चतुःषष्टिः । तदेतद्दुष्टं संभवतद्वितिह यवरट् सूत्रे क्षीरो
दकारोऽप्याह । वर्गांत्येन स्यात् परे तयोर्मध्यवर्तीनासिक्यस्थानो यम इति । यत्तु कश्चिदाह । यमा आदेशाः । न च ते षामानुनासिक्यपक्षे तत्र स्तद्
पंक्तौ स्यादेव सानुनासिकद्वित्वस्यानुनासिकादेशपक्षस्यात्रैवाद्योऽप्रयोजनमिति भाष्यविरूपमेतेति वाच्यं । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति । त
दुष्टं । प्रागुक्तप्रातिशाख्यनारदीयशिक्षादिसकलग्रंथविरोधेन आदेशपक्षस्याग्रहस्याचेत्तोऽगतत्वात् व्यवस्थित । विभाषाकल्पनेनस्य निर्मू
लत्वाच्च । तेन तदीयलेखनमप्रामाण्यमेव । अनुपसर्गाद्वा इत्यादौ चवर्गाभावे द्विः कस्य चुत्वाभावं साधयंतस्तदनुगामिनोऽपि परास्ताः ।
नारदेन यथा इत्यत्र अकारद्वयस्य स्फुटमभिधानात् । तस्मिन्नस्य ... यस्यास्मांभट्टानां पर्वणामिती स्पारस्य कप्रयोगद्वयसजातीयस्समभिव्या
हारात्स्पष्टो भेद इति तु प्रसिद्धं शास्त्रे । अत एव व्यंजनकारस्यैकस्यानेकस्य वा विशेषोऽस्तीति भाष्यं । व्यंजनात्स्वरस्य व्यंजनं परं यस्य ... स्वरं भूत

ततश्चाविधिप्रदेशे आङोनुनासिकइत्यादौ यथाप्राप्तस्यागमस्य एव विधिरिति ।७

॥ स्य च दुर्लक्ष्यो भेदाभेदविभागइत्येवं परतया तत्र अतएव पदेन व्याख्यातं । अतएव कुकुपुत्रसेषु तत्र आपयसा वार्य इति भाष्यग्रंथः । अनुपसर्गादिति सूत्रेपि
केषांचित् अनुनासिकपाठः संमत एव । पाठांतरं तु अस्याचतुरं आसु च तदसहनैः इतिवत् सौत्रत्वाद् संहितायोः समाधेयमिति दिक् । तदेतत् सकलमभि का २
भिसंधाय प्रक्रियाप्रधानो गुरूणां वरयोर्लघु । तत आङोनुनासिक इत्यादौ तु अनुनासिकत्वं भवत्येवेति । यमथ मुखनासिकावचनोनुनासिक इत्यनो वेति मतद्वयं । नासि
क्या नासिकास्थानां मुखनासिक्या वेति तैत्तिरीयप्रातिशाख्यात् । अनुनासिकविषये तु दर्शनद्वयं केचिद्वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यत इत्ये
पे ५ कं । पूर्वो भागो मुखेनापरो नासिकेति द्वितीयं । तदेवमिदं त्रैतीयं । द्वितीयपक्षे तीययोर्भागमात्रस्य नासिक्यत्वे पितृ उपसर्गात् भागांतरमपि च
इदं संभासते । तथा च नासिकास्थानीयस्य भागमात्रविषयतया नासिकावचनग्रहणेन मुखनासिक्यो वर्णो न गृह्यते । किंतु मतविशेषे केवलनासि
कास्थानतया यमादयएव गृह्येरन् । विड्वनोरनुनासिकस्यात् इत्यादौ त्वनुवादे अप्रवृत्तिरेव स्यात् इत्युदाहृत भाष्योक्तराश्रयः । तस्मादुभयनिष्ठ सिप ७
यो मुखपदोपादानं सार्थकमिति स्थितं । प्रथमदर्शने तु प्रासादवासिन्यायाश्रयणेनोभयवचनानामविशिष्टा संज्ञा । अंतरतम्या अविधिप्रदे
शे पुमस्यानुस्वारागमप्रवृत्तिः तथा च मुखशब्दोपादानं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितं । मुखवचनं दूषयत्वेवं तु ककारटकारादीनामपि स्या
त् । तत्र अभ्रांक इत्यत्र ककारलोपः स्यात् पक्व इत्यत्र वकारलोपः स्यात् । तत्र भित्सत्र पलोपः स्यात् । ओदनपाकेऽत्र अनुनासिकस्य चिह्न स्यालोपे इति
दीर्घः स्यात् । अनु पश्चात् नासिकाव्याप्रियते यस्मिन् नासिकायाः पश्चात् मुखं व्याप्रियते यस्मिन्निति वान्वर्थसंज्ञेयं तेन नासिकाव्यापारस्य
भागविषयकत्वेन नात् प्रासादवासिन्यायस्याविषयोयमिति ध्वनितं । एतदयं प्रत्याख्यानं तु शरणं । प्रदेशवाक्ये त्वेव प्रायुक्तस्य ना
सिकामनुगतस्य स्वस्य वा योगस्याश्रयने लौकिकेषु सिद्धि इति दिक् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं ॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद
द्वयं यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह समानं स तस्य सवर्णो बोध्यः । संज्ञाप्रदेशास्तु अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादयः । तुल्यमास्यं तुल्यमिति बहुव्रीहिः । लो त्यादयः २
वयोधर्मविशेष नाम्येतानि तुल्यास्य धानास्य सममित संमिते पुरुषः इति सूत्रे तुल्याशब्दात् संमिते यत् इत्याधानात् । तथाप्य

येस्तदृशमात्रेरूढः शब्दः। अस्यंतेसुध्याद्यंतियेनवर्णा निस्सास्यं अस्पृष्टेपैवाह्लब्धातलवरलोप्यत्। यद्वा। आस्यंदतेअन्नंप्राप्य द्रवीभवतीत्यास्यं अन्येष्व
पीतिऽप्रत्ययः। अथवा अनेन द्रवीक्रियते इत्यास्यं अंतर्भावितण्यर्थात् कर्मणि डः पदितः स्नातापदि द्रवेतिवत्। तत्र भवं मास्यं ताल्वादि स्थाने
हलौ ३ शरीरावयवात् यत्। यस्येति लोपे यस्य मामिति यलोपः। न चात्र लोपस्य स्थानिवद्भावः शंक्यः। यलोपे पूर्वविधौ तन्निषेधात्। प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रक
र्षश्चात्र तद् आस्यंतरं प्रयत्नो वा प्रयत्नः। आभ्यंतरप्रयत्नो हि वर्णोच्चारं भवत्कालस्तव व्याप्रियं ते तथा च तुल्यौ स्थाने प्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो
बहुव्रीहिः। यद्वा। तुल्य आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदे बहुव्रीहिः। आस्ये इति विशेषणात् बाह्यप्रयत्नव्युदासः। आस्ये इत्येकत्वं विवक्षितं। तद्भिन्न
तोस्य शब्दोपादानसामर्थ्यात्। तेनभिन्नस्थानानामर्थाद्व्युदासः। यद्वा। तुल्यः आस्ये तुल्यास्यः मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। तुल्यास्यं प्रयत्नो
यस्येति विग्रहः। यद्वा। आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति। एवमन्येपि विग्रहादिकं प्राग्वत्। तदेवं समासचतुष्टयमपि भाष्ये स्थितं।
द्वंद्वगर्भो बहुव्रीहिः। त्रिपदो वा पूर्वभागे तत्पुरुषगर्भः उत्तरभागे वेति। तुल्यशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात् येन सह तुल्यस्थानप्रयत्नं तेन सह
सवर्णमिति लभ्यते। न हि सातापरलेरेसुखे स्वसुतमातामार्या दृश्यते किं तु पूर्णस्य वमातेति दिक्। तुल्यस्थानमित्येति किं। तुल्यप्रयत्नानाम
पि कचटतपानां माभूत्। तेन तमेर्त्र सत्र शस्ते शसरीति परस्य लोपो न भवति। प्रयत्नग्रहणं किं। चकारशकारयोर्माभूत् सति सावर्ण्ये वा
श्चो तति इत्यत्र शकारलोपः स्यात्। आभ्यंतरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव। अस्ति हि श्वासाघोषविवारा स्यबाह्यप्रयत्नसाम्यं चशयो
रपि। नन्वस्य प्राणत्व महाप्राणकृतो भेदोस्तीति चेत् किं ततः। न हि सर्वप्रयत्नसाम्यं विवक्षितुं शक्यं। अः ङ्किं तद् इत्यादावसिद्धिप्रसंगा
त्। ऋकारयोरपि बाह्यप्रयत्नभेदात्। सर्वप्रयत्नसाम्यं हि स्वस्य स्वेनैवायाति न तु परेण। तथा सवर्णसंज्ञाप्रणयनमपि व्यर्थं स्यात्।
अणुदित् तुल्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्ते सर्वमाप्यंभस्यात्। प्रकृते धातरीस्युक्ते हल्लोपमंपानी सवेवयथासंख्यप्रवृत्त्यामाहा तस्यमिस्सा

१४ दोषमकारस्यैव शिष्टिः इत्यादौ ऽकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धान्ते सवर्णग्रहणं कृतं । स वाच्याप्ति तदेवोपादानं प्रयत्ने साम्यं विवक्षायां तद्वक्ष्यति ए
वस्यात् । अथ यावद्भ्यां साम्यं यावदाभ्यंतरसाम्यं वा विवक्ष्येत एवमपि मधुलिट् इत्यत्र विसर्गस्य संयोगान्तलोपः स्यात् । संवारधकारयोः सव
श्वासाघोषविवारमहाप्राणत्वरूपबाह्यप्रयत्नचतुष्टयेनापि साम्यात् । अथ स्थानप्रयत्नविवेकः । अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः । इचुयशा
स्तालव्याः । ऋटुरषा मूर्धन्याः । लृतुलसा दन्त्याः । उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः । ए ऐ कण्ठतालव्यौ । ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ । वकारो दन्तोष्ठ्यः । जिह्वा
मूलीयो जिह्वामूलस्थानः । अनुस्वारो नासिक्यः । यत्नो द्विधा । आभ्यंतरो बाह्यश्च । तत्राभ्यंतरश्चतुर्धा । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृत
ता चेति । तत्र स्पृष्टता स्पर्शानां । ईषत्स्पृष्टता अंतस्थानां । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतता । शास्त्रीयेष्वपि तु विवृतता प्रतिज्ञायत इति म
हाभाष्ये प्रतिपादितं । ऊष्मणः संवृतता इति तु प्रातिशाख्यव्याख्यातॄणां सर्वसाधारणं । ऊष्मणां च स्वराणां च विवृतता । एषां चतुर्णामप्याभ्यंत
रत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् । तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहंति । ततो व
र्णस्य तदभिव्यंजकध्वनेर्वा उत्पत्तिः । तत्रोत्पत्तेः प्राक् यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानैः तालुआदिस्थानैः सम्यक् स्पृशंति तदा स
स्पृष्टता । ईषत्स्पृशंति तदा ईषत्स्पृष्टता । समीपावस्थानमात्रे संवृतता । दूरत्वे विवृतता । अत एव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषे
पि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये सम्यक्स्पर्शः । यकारे ईषत्स्पर्शः । शकारे [illegible] कारयोस्तु दूरेण स्थितिरि
त्यासामनुभवं शिक्षाकाराणां चानुसृत्य विवेचनीयं । भाष्यकारास्तु नाकृतकालोविवृतस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊष्मणां स्वराणां चेष
द्विवृतत्वं विवृतत्वं चेति वैलक्षण्यं वक्ष्यति । तदप्यनुभवानुसार्येवेति सुहृद्भिराकलनीयं । बाह्यास्तु प्रयत्नाः पुनरेकादश । विवारः
संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । एते च वर्णोत्पत्तेः पश्चात् ऊर्ध्वं प्रतिहते निवृत्ते प्राणा
ख्ये वायौ उत्पद्यंते । अत एव बाह्या उच्यंते । गलबिलस्य संकोचात् संवारः । तस्यैव विकासाद्विवारः । एतौ च संवृतविवृतत्वरूपाभ्यां भा

इतरे सर्वे महाप्राणाः ।२

म्यं तस्मात्संभिन्नावेव। तयोः सम्यगपि स्पृष्टत्वस्थानाभ्यन्तरादिसवर्ण्येयं। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया
यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः। वर्गयमानां प्रथमेऽल्पप्राणाः। वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः अन्तःस्था हका
रानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तो। वर्गयमानां तृतीया अन्तःस्थाश्चाल्पप्राणाः यथा तृतीया तथा
पञ्चमा आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः इति शिक्षासु स्थितं। वर्गयमाः खफछठथाः विसर्गः शषसा एव च। एते श्वासानुप्रदाना अ
घोषाश्च विवृता एव ते। कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः। यद्यप्येते वाह्याः प्र
यत्नाः सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथापि अन्तरतमपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इतीह प्रदर्शिताः। अन्तरतमविशेषणव्यावर्ण्यतया व्युत्पादिताः।
नन्विह सूत्रे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं। तल्लुप्तं तास्यशब्देन ताल्वादिस्थानस्य प्रयत्नस्य च लाभादिति चेन्न। प्रत्येकं व्यापारे
निराकांक्षार्थमुभयोरुपादानात्। तेन स्थानप्रयत्नोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येपि। एवं स्थिते यत्फलितं तत्स्पष्टार्थमु
पन्यस्यते। अष्टादशधा अवर्णः परस्परं सवर्णाः। तथा इवर्णोवर्णौ ऋकारश्चाष्टादशधा वर्णस्तु द्वादशेति त्रिंशन्मिथः सवर्णाः। लृवर्णस्य दी
र्घा न सन्तीत्युक्तत्वात्। ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं स्योपसंख्यानाच्च। एचस्तु द्वादशधा मिथः सवर्णाः। ननु एकारैकारयोः ओकारौकारयो
र्वा मिथः सवर्णौ यथा चेतन तथा अइउण्सूत्रे एव प्रतिपादितं। अकारेण एचोः न सावर्ण्यं प्रयत्नभेदादितीहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। अत ए
व एदैतोरपि शकारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाज्झलाविति सूत्रे उदाहरणत्वं नास्ति। न चात्र स्थानभेदेन निर्वाहः। एचामकारेण सह
कण्ठस्थानसाम्यात्। एदैतोः शकारेण सह तालुस्थानसाम्याच्च। नहि यावत्स्थानं तत्साम्यं विवक्षितं। असमानानां त्ववर्णैः सह अ
सावर्ण्यापत्तेः। यवलानां सानुनासिकनिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्च। नहि निरनुनासिकानामपि नासिकास्थानं येन साम्यं स्यात्। सर्व ७

13 ननु तद्धितांतात्स्वशब्दवलोत्तात् आदि सामान्यमात्रं लभ्यते। ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् आस्यं मुखं च जीवायाः तु अंतप्रदेशाः पंचदशमतिरित्या
भ्यस्तेभ्यः कथं नासिकास्थानभेदे नासवर्ण्यं मापाद्यते इति चेत्। नासिका हि नवाख्या वर्णान्तस्य निमित्तं। तत्र जिह्वाग्रादिव्यापाराभावा
त्। किंतु अंतरास्ये वितते च मांसपिंड एव च भवेत्। तत्संबंधोऽदेश्या विशेषो नासिकायास्तु वर्णान्तस्य निमित्तमिति सिद्धांतोऽत। तस्यास्य ओष्ठादि व२
भ्यो विशेषात्। वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः। तुल्यास्यप्रयत्नत्वात्। रेफस्य रेफ एव सवर्णः। एवमूष्मणामपि ऊष्माण एव सवर्णाः नान्ये।
रा.का.५ तुल्यास्यप्रयत्नत्वाभावात्। शषसहानां यथाक्रमं इकारऋकारलृकारैः सह भाष्यकारमते यद्यपि तुल्यास्यप्रयत्नास्तथापि न सवर्णाः नाज्झ
सि.८ लाविति निषेधात्। भाष्यकारमते तु प्रयत्नभेद एवैष्यते। इह स्थानभेदात्प्राप्तां सवर्णसंज्ञां विधातुं वार्तिकमारभ्यते। ऋकारलृकारयोः
सावर्ण्यं विधिरिति। होतृ लृकारः। होतृकारः। उभयांतरतमः लृकारांतरतमश्च दीर्घो नास्ति भवतीति परिशेषाद्दीर्घकारः। स्यादेतत्। अकः
तस्यायमर्थः ७ सवर्णे दीर्घ इत्यत्र ऋति ऋ वा वचनं लृति लृ वा वचनमिति वक्ष्यति। अकः सवर्णे ऋति परे पूर्वपरयोः स्थाने वा ऋ भयमादेशो भवति। द्वि
मात्रो यो मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितो अज्भक्तेरपरा ईषत्स्पृष्टश्चायं। तत्र प्रयत्नभेदात् ह्रस्वादेशो हलादन्त्याद्दीर्घसंज्ञाया
अभावादप्राप्तो यं विधीयते। लृति लृ वेति। अयमपि द्विमात्र ईषत्स्पृष्टश्च। मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा अभितोऽज्भक्तेरपराऽपूर्वव
दप्राप्तो विधीयते। तत्र वा वचनमिति वाशब्दो दीर्घसमुच्चयार्थो भविष्यति। वास्याद्धि विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चयेऽस्याभिधानात्।
तेनाप्राप्तत्वदीर्घो भविष्यति। तत्किं सवर्णसंज्ञया। ननु लृति लृ वेत्यत्र सवर्णे इत्यनुवर्तते न वा। आद्ये होतृ लृकार इत्यत्र ऋलृवर्ण
योः सवर्णसंज्ञां विना नेष्टसिद्धिः। अंत्ये दध्युकारो मध्वृकार इत्यादावतिप्रसंग इति चेन्न। प्रथमवार्तिके ऋतीत्युपनीय ऋत इति पंचम्यंत
पाठेनैव सर्वसामंजस्यात्। सवर्ण इति च पूर्ववार्तिकेऽनुवर्तते। तेन धात्रंश इत्यादौ नातिप्रसंगः। द्वितीयवार्तिके तु सवर्ण इति निवृत्तं

तइत्यनुवर्तते। तस्मादृवः सवर्णे इत्यत्र अवर्णग्रहणं कर्तव्ये न वचनद्वयेनैव सवर्णे निर्वाह इत्यारलृकारयोः सवर्णविधिर्दिलीहत्यं वार्तिकं व्यर्थमिति। एवं द्वयमेवं
वार्तिकमाश्रित्य सुपा ह्रस्ववचनद्वयप्रत्याख्यानं द्वैवन्याय्यत्वात्। तथाहि तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफद्वयलकारद्वयगर्भयोर्ऌद्धिजेययोर त्वं लावदेष
यं। तन्निर्वाहार्थं वर्णसमाम्नायेलो पठनीयो। अन्यथा हि विधानमात्रमनयोः स्यान्नत्वचकार्यं प्लुतः। तद्विधाने हि अवश्यमेतत् परिभाषया अचट्
स्तुपतिष्ठते। ननु ईषत्स्पृष्टस्थानं चूत्वा तन्मा भूत्त्वप्लुतः। विवृतस्य तु ऋकारस्यापि त्वेन प्लुतः सिद्ध एवेति चेत् सत्यं। विवृतः प्लुतः सिद्धः। ईषत्स्पृष्टो तु द्व
यौ रेफद्वयलकारद्वयगर्भौ न सिध्यतः। अत एवाच्संज्ञामात्रेणापि न निस्तारः। ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणानिर्वाहात्। किंतु अणस्तु
पाठ एव कर्तव्य इत्युक्तं। सति च णसुपाठे तान्यां त्रिमात्रयोरपि ग्रहणात् प्लुतसंज्ञायां सत्यां पक्षे ईषत्स्पृष्टो प्लुतौ भवतः। एवं स्थिते पाठे वच
नद्वयं मास्तु तद्धि येययोरपि दीर्घतया अकः सवर्णे इत्येव सिद्धेः। ननु स्थानेन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृता एव वर्णा दीर्घौ स्या
तां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेन्न। रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रेफद्वययुक्त एवादेशः सदृशः इत्यपि हि संभवति। तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादर्तव्यं
किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेन पर्यायेणोभयप्रवृत्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात्। ऌकारेपि कलृप्तिद्वकारस्य लतरत
मो विवृत दीर्घः कृत चित् लृकारांतर लमोलृकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृष्ट इति सवर्णे दीर्घसिद्धिः। तदेवं पाठे वचनद्वयं न कर्तव्यमि
ति स्थितं। ननु तदेवास्तु संज्ञाविधाने तु मास्त्विति चेन्न। वचनद्वयारंभे गौरवस्य स्पष्टत्वात्। किंच संज्ञाभावे ऋ सकेः उपसर्गादृ
ति उरण् रपर इत्यादिषु ऋकारे णलृकारग्रहणं न स्यात्। एवं सिद्धांतेपि न वृकार इत्यादौ रपरत्वप्रसंगः। रप्रत्याहाररपरत्व
स्य वक्ष्यमाणतया लपरत्वसिद्धेः। ऋदितां लृदितां च धातूनामनुबंधकार्येषु संकरस्तु न भवति। धातुपदेशकाले पृथगनुबं
धकरणसामर्थ्यात्। विधिवाक्येष्वपि पृथगुपादानसामर्थ्यात्। अन्यथा सर्वान् ऋदितः लृदित एव पठित्वा विधावपि तेनैव रूपे

त्वानुवदेत् । संभवत्येकरूप्ये वैरूप्याश्रवणायोगात् ॥ नाज्झलौ ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ न स्तः । अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयो
र्लृकारसकारयोश्चेति स्थलचतुष्टये पूर्वसूत्रेण प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते । तेन आनडुहं चर्म वैपाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेति हकार
शकारयोर्लोपो न । अन्यथा हि यस्येत्यनेन दीर्घाणामिव हकारशकारयोरपि लोपः स्यात् । तथा दण्डहस्तः दधिशीतलंऽत्र षड्भि
त्यादौ सवर्णदीर्घः स्यात् । दधिसान्द्रमित्यादौ यणादेशश्च स्यात् । इह अज्झलौ कस्यापि न सवर्णौ स्त इति वाक्यार्थो न ग्राह्यः । संज्ञोरं
भवे यथार्थापत्तेः । विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पोऽनुत्पाद्यवात् तुल्यास्यप्रयत्नं वेत्येवानुवदेत् । नाप्यचामज्भिर्हलां हल्भिः सावर्ण्यं निषिध्यते ।
नाज्झलावित्यत्रैव सूत्रे सवर्णदीर्घस्य प्रसक्तेः इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य च निर्देशात् । ननु सूत्रे वाऽऽत्र निर्देशो न तु ह्रस्वः तावतैवेष्टसिद्धे
रिति चेत्तर्हि दीर्घनिर्देश एव ज्ञापकोऽस्तु । तेन हि अचामज्भिः सावर्ण्यमनिषिद्धमिति ज्ञापितेऽपि परिशेषाद अज्झलोर्मिथो निषेध एव
पर्यवस्यति । सत्येऽपि सवर्णदीर्घ इति ज्ञापकाच्च । यत्तु नाज्झलावित्येव कुतो न सूत्रितमिति तन्न । कर्तृषड्दधिसान्द्रमित्याद्यसिद्ध्याप
त्तेः । ऋकारलृकारयोरनच्त्वात् । अहलत्वात् इति चिह्नपूर्वं एवासिद्धत्वात् । अस्तु वा पक्षे तथापि अज्ञपेक्षया व्यक्तिगौरवमे
व स्यात् इति अजग्रहणं सपठनीयाय इह शंक्यपतामिति शंकायागर्भ स्वावर्णौ वर्णतत्वात् । शाब्दे श्रोत्रव्यक्तिज्ञप्ते सत्यपि वर्णा
श्रवणे विशेषो नास्तीत्येवोत्तरं । वस्तुतस्तु नाज्झलावित्येव सूत्रयितुमुचितं । स्यादेतत् । शान्तं भाभिरपि सावर्ण्यं निषिध्येत । ते
हि इकारादिभिर्गृहीतत्वात् अच्च संज्ञकाः । हलं सूपदेशादुत्तरत्र । न चास्यादेवनिषेधादिकाराद्योर्न सवर्ण इति वाच्यं । एतत्सू
त्रार्थबोधात् प्राक् पदार्थोपस्थितेरावश्यकतया तस्यामवस्थायामिकारादिभिः शादीनामुपस्थानस्य दुर्वारत्वात् । ततश्च परस्परा
तः शासषषः यशस्कारमित्यादेः प्रवृत्तिर्न स्यात् । ततश्चैकैकत्रैश्यं अयंस्यैतादृष्यते तद्दृष्यं । तथा च पूर्वपक्षवा

तिर्वं। अच्‌ स्थलोः प्रतिषेधे शाकार प्रतिषेधो व्यर्थत्वात्‌। अकारशकारस्य हलोः ग्रहणमुपलक्षणं। किंच अवर्णस्याकारादृत्त्वाभिन्नस्य परस्वर्णं स्याव
र्ण्यं न स्यात्‌। तत्‌ तत्र अदंड ज्ञाव भिस्या सेदृश्येन स्यात्‌। तथा हि हकारे ल्लग्नहलः एकारो हल्लक्ष्ये पाठ आत्‌। नन्वा सि भिन्नेव सूत्रे एतस्य प्रवृत्तिः ये
न ग्रहणं लक्षणस्य मसावर्ण्ये न प्रवर्तेतेति। मत्र सिद्धांते वार्तिककार एवाह। सिद्धमनच्‌त्वा द्वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। तत्र सूत्र प्रत्या
ख्याने तोतरं प्रथम वार्तिकं मिप्रेते। तथा हि शिक्षा वाक्ये विवृत मूष्मणामिति योगो विभज्यते तत्र च इ उ वदित्यनुवर्तते स्वराणां चे
त्यत्र विवृतमित्यनुवर्तते। ईषदिति निवृत्तं। तथा च प्रयत्न भेदादूष्म स्वरयोः सावर्ण्यप्राप्तौ विंशं सूत्रेण। तथा च भूराम न वृत्त्वादे
वासिद्धमित्यर्थः। उपलक्षणं चेदं। अकारस्याहः करणादित्यपि बोध्यं। सूत्रारंभमभ्युपेत्येदं। वस्तुतः स्तु तुके [illegible] ीत्या सूत्र मेवनारं
भणीयमित्यर्थः। ईषद्विवृतस्यानुवृत्तिं समानप्रयत्नतो च स्वीकृत्य सूत्रारंभ पक्षे प्याह। वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति। अयमाशयः। इ
ह पूर्वेण वर्णनामुपदेशः। ततः इत्संज्ञा ततः आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहार सिद्धिः। ततो नाज्झलाविति सूत्रस्य वाक्यार्थबोधः। ततो पवादविषय
परिहारेण सवर्णसंज्ञा निश्चये सति ग्रहणक शास्त्र प्रवृत्तिः। नैवं तत्सूत्र ति ष्यति समये। अन्यथा एतत्सूत्रे ले वइकारशाकार प्रदीनां सा
वर्ण्य निषेधादिकारेण शकारा ग्रहणे सति मस्त्वलत्वादिति हेतोरसिद्ध्या त्वदीयः पूर्वपक्षोऽसंभवदुक्तिः एव स्यात्‌। अथ पदार्थ ज्ञा
नस्य वाक्यार्थ बोधहेतुतया एतद्वाक्य स्थ पदार्थ बोधकाले एतद्वाक्यार्थ ग्रहाभावादिह सूत्रे इकारेण शकार ग्रहः स्यादेव। इतः पू
र्वे सावर्ण्यनिषेधाग्रहादिति चेत्‌ न। इतः पूर्वं ग्रहणक शास्त्र मेवनेति घन्न भिस्य पि कथं न प्रवर्तेत चेत्‌। नन्वेवं तुल्यास्य प्रयत्नं
नाज्झलाविति सूत्रे भक्तः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घो न प्रवर्तेतेति चेन्न। सवर्णसंज्ञा पुनरकाले प्रवर्तमानदीर्घशास्त्रस्य दंडहकारादावि

15 वेह प्रतिबद्धप्रवृत्तित्वात् । उद्देश्यतावच्छेदककूपाकांतत्वाविशेषात् । न च सवर्णदीर्घविधानात् प्रागेतत्त्वार्थबोधानुपपत्तिरिति वाच्यं ।
पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसंपत्तौ सत्यां साधुत्वबोधकवाक्यार्थज्ञानविलंबेन शाब्दबोधविलंबादर्शनात् । अन्यथा व्याकरण
शास्त्रापरिशीलनविकलानां क्वापि शाब्दबोधो न स्यात् । तथा वैयाकरणानामपि व्याकरणस्य च घटादिशब्देषु व्याकरणादेव साधुत्व
बोधे तदुत्तरकाले च वाक्यार्थावगतौ आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकाणां दुर्वारत्वादिति दिक् । साधुत्वज्ञानं तु न शाब्दबोधे हेतुः
अस्तु वा अभियुक्तवाक्यत्वेन साधुत्वानुमितिः । ततः शाब्दबोधे जाते उच्चारितेऽपि लक्षणवाक्यांतरेऽपि लक्षणप्रवृत्तिरिति दि र्ण
क् । वस्तुतस्तु शरोपरस्वरे सावर्ण्यनिषेधे सत्यपि न क्षतिः । परःशतादिषु हि रूपद्वयं सिद्धं तेपीष्यते । शतात्परा इति विग्रहे
कर्त्तर त्वेकता वर्तुलमिति बहुलं च नाद्धा सुप्सुपेति वा समासे कृते पारस्करादित्वात् सुडिति सकारस्य श्रुत्वं ततो न चिचेति द्वित्वे च
नेऽनुशरोचीति अनचीति वा द्वित्वनिषेधो द्वित्वे चेत्तत्रान्यतरस्य द्वित्वनिषेधादिका देश शकारस्य ग्रहणात् । ततोऽस्य शरोऽस
रीति लोपविकल्पात् द्विशकारे त्रिशकारं वा रूपमिति सावर्ण्यनिषेधेपि सिद्ध्यत्येव रूपद्वयं । अनचि चेति द्वित्वस्यापि वैकल्पि
कत्वात् । तत्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे यदोनुनासिकेऽनुनासिकोवेत्यतो वेत्यनुवर्तनात् सर्वत्र शाकल्यस्येति पाक्षिकनिषेधाद्वा ।
लोपस्य वैकल्पिकत्वेनुस्वयोऽहोऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेरिति सवधेयं । तस्मात्सावर्ण्ये सत्यसत्यपि वा परश्शतादि
ति द्विशकारकत्रिशकारकरूपयोरविशेषः । परश्शता धास्ते येषां परश्शत्याशतादिका दित्यमरः । एवं रामष्षष्ठो यथास्स्रो
रमित्यादावपि । अत एव भाष्ये अपर आह तस्य पक्षस्य वार्तिककृद्रूपमपि एतदाहेति वाचयाख्याप अस्तु वा ग्रहणमित्यादिभिः ॥

कारादीनामिति कास्यशेषाध्याहारेण प्रतिज्ञाविरुद्धार्थो वाशब्द इति व्याख्याते। तत्र अपर आह स्यपदिष्टो पोद्भावनं तद्वीजं तु इजन्तरीत्या भार्षुस्साव र्ण्यनिषेधानिषेधयोः फलाविशेषेपि प्रागुक्तरीत्यादंडागमित्यादि न सिध्येत्। तदर्थं च सूत्रं प्रत्याख्यानस्य वाक्यापदिसमाप्ति न्याय स्ववा आश्रयणे आवश्यक शुद्धांशाभिः सावर्ण्याभावाभ्युपगमे निर्मूलत्व एवेति। स्यादेतत्। अगृहीत सवर्णानामेव नाज्झलाविति निषेध इति तावत् स्थितं। तथा च ईकारादीनां शकारादिभिः सावर्ण्यं निषेधात् कुमारीशेत इत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यादित्याशंक्या पीत्यनुवृत्त्या समाहितं। एवं स्थिते मालाढ्य इत्यादौ षत्वं स्यात्। हकारे ण आकारग्रहणे सति गौरी विस्रादि वदिणः परत्वान्नेपा धात्। किंच विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं स्यात्। वागाशीरित्यत्र झयोहोन्यतरस्यामिति आकारस्य चः स्यात्। गासीधभिरित्यत्र इणः षीध्वमिति मूर्धन्यादेशः स्यात्। दृस्रोषित्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात्। रामआयाती त्यादौ हशि चेत्युत्वं स्यात्। देवा आयां तीत्यादौ हलि सर्वेषामिति यलोपः स्यात्। श्येनायितेत्यादौ क्यस्य विभाषेति लोपः स्यात्। निचाय्येत्यादौ हलोयमां यमिति यलोप श्चस्यादिति बहूपप्लवप्रसंगः। अत्रोच्यते। आकारो न हकारस्य सवर्णः। ततो आकारः इत्यइ उण्सूत्रोद्दृत शिक्षादीत्यामि न प्रयत्नत्वात्। सवर्णे ण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृति ग्रहणादिति वार्तिकमते तु हकारा कारयो देवदत्त्यनाकृतत्वा देवनाति प्रसंगः। यद्वा आकारसहितौ च आचसच हलश्च आझलाविति सूत्रे आकारप्रश्लेषो व्याख्येयः। तेन आकारस्य अचांच हल्भिः सहसावर्ण्यं निषिध्यते। आकारप्रश्लेषे लिंगं तु कालसमयवेलासु तुमुन्नित्यादि निर्देशाः। अत्र पक्षे आश्च आश्चेति द्वं द्वेन सवर्णदीर्घेण च नाज्झलाविति सूत्रे दीर्घस्वरः प्लुतोपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयं। तेन पिपासो इत्यादौ गुरोरनृत इति प्लुताकारस्य

निस्यो

चाकवापितेत्यादौ घस्यहलइति यलोपः स्यात्। १८

16 रस्य सन: सस्य षत्वं नेसन्वधेयं। भाष्यमते तु द्युष्मणामीच ह्रस्वतत्ताभ्युपगमेन सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति तत्र प्रत्याख्यानात् सन्देहस्य नावकाशः॥
इति श्री शब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं॥ शुभमस्तु॥ ॥ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्या
त्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गंगे अमू। तपरकरणमसंदेहार्थं द्विरदिति कार्यः। अन्यथा ह्रस्वयणादेशोऽस्त्विति स्वस्यापि निर्देशः स्यादपि सम्भाव्येत।
ततश्च अकुर्व... त्रे स्यादवति प्रसंगः स्यादिति भावः। भाष्ये तु व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति पक्षमाश्रित्य गुणानां तपरकरणं नादार्यो
णां संग्राह्यार्थं तपरकरणमित्युक्तं। इदं च ईदिति प्रथमतकारस्यैव फलं नित्यवधेयं। तावतैव ऊकारेऽपि सिद्धेः। तासर इति पंचमीस
मासपक्षस्यापि स्थितत्वात्। एकारस्य तु अपरत्वादेवानुदितत्त्वेन सवर्णग्राहकतासिद्धेः। ईदूतोः परमन एत्वान्नगुणानां तपरकरणसं
ग्रहाय पुनरायत्नः। तस्माद्भाष्यमतेऽपि द्युदेतोस्तपरकरणमसंदेहार्थमेव। गुणानामभेदकत्वे तु ईदित्यपि तथैव सम्भिप्रेत्य एकरूपत्वं
विवक्षितं। इह तपर इति सूत्रे पंचमीसमासो मास्तित्वभिप्रेत्य उदिति तथापि ततपर एव एकारो निर्दिष्ट इत्यपि सुवचं। स्या
देतत्। असंदेहायापि क्रियमाणं तपरत्वं प्लुतं व्यावर्तयेदेव। यथा योगीलितं चक्षुः पदं न हि न पश्यतीति न्यायात्। अथायंदकारः
कदेशविकृतिवदिति चेत्। एवमपि एकारोऽग्नक्ता तु प्लुते। अग्ने त्वान्त्वीदूतौ। वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनोपस्थितत्वात्। जातिपरो निर्दे न ४
श इति चेत्। तर्हि ह्रस्वेऽप्यतिप्रसक्तिः। अस्तु वा व्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत्। कथं तर्हि प्लुतसंग्रहः। न च प्लुतव्यावृत्ति
विशिष्टैवेति वाच्यं। अग्नी३ इति इत्यत्र अप्लुतवदुपस्थितौ सूत्रेण प्लुतत्वे प्रयुक्ते प्रकृतिभावेन सिद्धेऽपि प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्याप्य
मानत्वात्। अप्लुतवदित्यस्य तु देवदत्तेनासाद्यो रिगार्थ्यत्वाद्वैयर्थ्यं न शंक्यं। तथा च षष्ठवार्तिकं। न ह्रस्वे नप्लुतकार्यप्रतिषे

इति २

ध्यार्थं प्लुतप्रतिषेधो हि प्रगृह्यस्य प्लुतप्रतिषेधप्रसंगोऽन्येन विहितत्वादिति। अत आह भाष्यकारः। यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे अयमुत्तरप्रगृह्यसं
ज्ञां प्रति प्लुतोऽसिद्धः। तथा च त्रिमात्रत्वेऽपि द्विमात्रप्रतिपादनासिद्धत्वसंज्ञाकार्यकालपक्षे परं प्रगृह्यसंज्ञाया अप्रवृत्तेः प्रगृह्यस्यैवेन तद्देशं तया
तां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वेन अनुनासिकः प्रवर्त्तेतैवेति स्यादेवं दोषः। एतेन अग्नी३इती इत्यादौ प्रकृतिभावोऽपि व्याख्यातः। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्य
पकार स्वरसंधिषु प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि संज्ञाप्रसिद्धत्वानपायात्। यथोद्देशपक्ष एवेहाश्रयणात् तदनुकूलत्वात्। वस्तुतस्तु अनुनासिकप्रवृ
त्तिभयेनैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणं प्रकृतिभावस्तु कार्यकालपक्षेऽपि समुपपादः। न च प्रगृह्यप्रकृतिसूत्रेणैव एकवाक्यतापन्नां संज्ञां प्रति
प्लुतस्यासिद्धतया त्रिमात्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यं। प्लुतस्यासिद्धतायां बीजाभावात्। यत्तु प्लुतः प्रकृत्येत्येतदेव ज्ञापकमिति। तन्न।
प्लुतग्रहणेन तत्संस्थानिनो लक्षणया सवर्णसामंजस्यात्। न चैवं लक्षणे व [illegible] दोष इति वाच्यं। श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्ष
याः लक्षणाया एवाभ्यर्हितत्वात्। अस्तु वा विशेषापेक्षं ज्ञापकं। सिद्धः प्लुतः प्लुतस्य प्रयुक्ते प्रकृतिभावे इति न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तेऽपि। तस्मात्
कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतिभावस्य समर्थयितुं शक्यत्वेऽपि अनुनासिकप्रवृत्तिवारणायैवेह यथोद्देशपक्षाश्रयणमिति स्थितं। अ
ग्नहरत्र यद्यपि संज्ञायामसिद्धः प्लुतस्तथापि अनुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव। तेन तत्र पक्षस्यानेन संज्ञाकृता द्विमात्रत्वं। न सोऽनुनासि
कविधौ स्थानी। किंतु त्रिमात्रः। न चास्यैव विवक्षा नास्यापि प्रगृह्यत्वं अविधित्वात्। किं च। अवश्यं सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु सिद्धस्याश्र
यणीयं। दे३ आ३ इदं इति प्लुतस्य दीर्घेण निर्दिष्टत्वात् यथा स्यात्। अत एव सुश्लोका३ इति सुश्लोके तीस्य च गुणो भवति प्लुत स्वेव निवर्तयति
न तु स्थानिनं। अन्यथा हि आदेशरूपे प्लुतः स्यात्। तेनेदिह यथोद्देशेऽपि संज्ञापरिभाषं कथमिदं वैष्णवसिद्धिः कथं वा नंपेषु प्रवृत्तिपरवि

17 ग्रोध इत्ति विपश्चित: प्रश्नपकाङ्गति। अत्राहुः यद्यपि ह्रिमात्रत्रिमात्रेणापहृतः तथापि दीर्घत्वासिद्धत्वात् तिश्चतस्त्रासिद्धत्वे बोधनात् त्रिमात्रे ह्रिमात्रत्वे
नायमिति बुध्वा प्रश्नः स्व संशोधियते। अतएवामुनेस्तत्र मुनेरुक्ते तत्रुपतीयते न नाभावे चक्रते सुधि चेतिप्रियौ मृशाद्देणेव दशव्रो यमिति बुध्वा
ता ३ याचो नाति तस्य दिहौ पृते त्राष्टस्याप्यार्थ नाभावेक्ते व्येकृतेच सतिमुभावो नासिद्ध इत्यस्य मेव्याख्यातं। कैमे ऽने तस्त्रे चे संनिपातेप
रिभाषया समाहितं। न चिह ह्रिमात्रेकृता संज्ञी स्या चिवं द्रावे न त्रिमात्रे आनयामः। येनानाप्ति धा विति निषेधः प्रांक्यै त न हिरजत भ्रम
२५ प्रयुक्ता प्रवृत्तिः शृङ्क्ति न गोचयूदीति मुर्ह्रं। एतावानेव विशेषः। रुयत भ्यमो नाहार्यः प्रवर्तक इहतु शास्त्र प्रामाण्या दाहार्या शेषो ऽपि नतद्ध्रा
ते ६ स्त्र प्रवृत्ता प्रवृत्तौ च नियामक इति तदेव केय दे नैव स्कृ टी कृतं। यदाहशास्त्रा सिद्धत्वा श्रयणा च [illegible] म्रुतंबुद्धौ सत्यां प्रगृह्यत्वे विधीय व ६
मानेह्रिमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्तते। तथा च वक्ष्यति। असिद्ध वचनमुत्सर्गलक्षणाभावार्थमादेशलक्षण [illegible] णप्रतिषेधार्थं चेति। चित्ततु कोर
सिद्धएतत्सूत्रस्थं वार्तिकमिदं। उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गः स्थानी सर्वाणि निमित्तं यस्य कार्यस्य तु गादेः तस्य प्रवृत्त्यस स्व ५
र्थमित्यर्थः। तथा चैकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः। एतेन यस्थाने न संख्या कृतानसोनु नासिकविधौ स्थानीति प्रथ
मकृषणामुद्धृतं। यदपिडाढ्वं मुस्त्रोक्तेत्यादौ आदेशो प्लुतः श्रयेति तदपिन। उत्तरीत्या तथा प्यादेशेन प्लुतस्यैव निवृत्तेः। प्लुतो ते ४
नयापहृिमत इति बुद्धिः परं तस्यता सीस्त्यदेतत्॥ यत्तुषष्ठे भाष्यकारो वक्ष्यति सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु इति तत्तु इहानुना
सिकपर्युदासानुरोधाद् यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्थिते स्वरसंधि सामान्यापेक्षया पकाश्रयमतोपि न दोष इत्याशयेन ये २
तु सामान्यापेक्षतया मे वकिं चिदाचहे वीरमस्तीति दिक्। ननु उदात्त [illegible] हरणे षु ईदादिकमेवाद्ध्वचनं न तु तदंतमिति चेन्न।

व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वात् । ननु ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमित्येवं कथं न व्याख्यातम् । एवं हि सति व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयणीयो भवतीति चेन्न । कुमार्योरगारं
कुमार्यगारं वध्वोरगारं वध्वगारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तेऽतिव्याप्तेः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति सुप्तिङन्ते
पदमित्यन्तग्रहणेन ज्ञापितत्वा[illegible] तेन ईदाद्यन्तं यत् द्विवचनं तदन्तं प्रगृह्यं । कुमार्यगारशब्दो नु समासान्ते द्विवचनं न चीदाद्यन्तमिति प
राप्तं । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् । यत्तु अस्मिन् पक्षे दूषणं तेनैरमुक्तं । अ [illegible] अमुके संपद्येते शुक्लास्तां वस्त्रे इत्यत्रेश
दान्तेरप्राप्त्या अतिप्रसक्तं बाधित्वा परत्वाच्छ्रीभावेऽन्ते तस्य नु किं प्रत्ययलक्षणेन शुक्ली इत्यस्य प्रगृह्यत्वं स्यादिति । तन्न । अन्तरङ्गा
नपि विधीन् बहिरङ्गोऽपि लुग्बाधत इति परिभाषया औकारस्यैव लोपात् । तस्य चेदादीतत्त्वविरहात् । अप्लुत ईदादि विशेष्यं ।
तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्यर्थ इति चेन्न । गंगे इत्यादेः सिद्धावपि [illegible] इत्याद्यसिद्धेः द्विवचनावयवो ह्ययमेका
रो न तु द्विवचनं । किं च प्रगृह्यमित्यस्य संनिहितत्वात् द्विवचनमेव संज्ञि न तु ईदादिः विप्रकृष्टत्वात् । तस्माद्यथा व्याख्यातमेव मनो
रमं । वार्त्तिककारः मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव दंपतीव जंपतीवेत्युदाहृतः । मुनित्रयानु
मतादप्रमाणमिदमिति तिके यादयः । एवं च वदद्भिः समानन्यायतया अन्येषाममुनित्रयानुक्तानां वार्त्तिककारोक्तानां तु इय
त्वेष्टिः शं सिद्धुहि गुहि ष्योर्वा । क्रमेके छन्दसि इत्यस्य पिकस्य भाषायां च । अंगगात्रकंठेभ्य इष्यते इत्यादिनामनादर्त्तव्यतोक्ता ।
मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते इति तु इवार्थकेन वाशब्देन निर्वाह्यमित्याहुः । भाष्यकारस्तु संबुद्धौ शाकल्यस्येताविति शाकल्यग्रहणस्य सिं
हावलोकितन्यायेनेह संबन्धाद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणाच्छेदनमत इत्याह । केचित्तु इवार्थे वशब्दः प्रयुक्तो भीमो भीमसेनो

18 इति वत्-कार्दंव स्वांडितदलानिवपंक् आनी स्यादि व औस्याहुः । यस्तु तस्तुवद्वा यथा तथैवैवं साम्य इत्य मत् त्वं थेववेलि पाठमाश्रित्य शात्रवं व प पुर्यं शाद्
तिकालिदास प्रयोगस्य तद्या ख्यातम्भि रूदाहरु णात्तवं सुस्पं । युक्तश्चायमेव पाठः प्रातिपदिकप्रकृतेस्तद्धितस्य वनेरनेनुगुणत्वात् । एते
न स्फुटोस्तनाभ्यामलिदं पतीवतद्धितो चनाभ्यां कुचकुम्भाशश्यां निपस्यविंहहृदिकगतेना विलोमली वनी लोमरलै विरेजतुरितिश्री
हर्षप्रयोगोपि गतार्थः । अदसोमात् ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । न च अमुकेत्युदाहरणं पूर्व
सूत्रेणगतार्थमितिवाच्यं । तस्मिन्नुक्ते ऽर्थे मुत्वस्यासिद्धत्वात् । अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वं । आरंभसामर्थ्यात् । तथा चवा
र्त्तिकं । आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्वे इति । पुंद्विवचनमेव चेत्तोदाहरणं स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचने तु मुत्वस्यासिद्धत्वे पेकारांतत्वाद व
पर्वेतौ वसिद्धसंज्ञा । ततश्च प्रकृतिभावो नेनासिद्धः पर्युदास श्चासिद्धए वेत्स्वधेयं । यत्तु हरदत्तेनोक्तं । अलोपप्रगृह्यस्येसयोपस्थितेनास्य
वसूत्रेणसंज्ञायां क्रियमाणायां मुत्वस्यासिद्धत्वाल्लिंगत्रयेपि द्विवचने ऽनुनासिकपर्युदासः पर्वेतौ वसिद्धः एनत्सूत्रारंभसामर्थ्य
द्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति । तच्चिंत्यं । तुतसंग्रहानुरोधेन परं सूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैव स्थापितत्वात् ।
तस्मात्पुंसिद्विवचने ऽनुनासिकपर्युदासो प्येतत्सूत्रस्य फलं न तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयं । अथापि कथं चिद्धरदत्तोक्तिः समर्थयि
तव्ये सा महत्ताहीत्यं समर्थनीया । पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्षएवास्तु न चैवं क्षुतस्यानुनासिकपर्युदासेन स्यादिति वाच्यं । ईईऊत्तदुत्तद
इति शरपर्यासरभागे श्रुतस्यापि प्रक्षिप्य निर्देशात् । एकारस्तु अणत्वादेव श्रुतं न ग्रहीष्यति । न च मादपि परत्सपर इति तत्कालग्रहणा
पत्तिः । कृदोरविति वैदृष्ट्वा रएवायमित्याभाष्यात् । पुंलिंगे चैतत्त् । यथोद्देशपक्षे लुप्तादप्रागोवसंज्ञा प्रवृत्तौ सत्सां ततः लुते कृते

व

तस्येवाह्रस्वमात्रत्वेन पक्षद्वयस्याप्यविसंज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् । नाभावस्तु मुभावात् प्रागप्राप्तः । ततो मुत्वे निमित्तत्वेनाभावप्रा
प्तस्य मुभावे दशाहो यमितिनुध्याप्राप्नुवन्नदीर्घः प्रतिविधीयत इत्युचितं । न ह्यसौ लुप्तात् प्रागेव प्रगृह्यसंज्ञावन्मुभावात् प्रागेव
प्रवृत्तः । येन पुनर्न प्रवर्तेत । एतेन यद्वृत्तस्य हरदत्तेनेत्थं प्युक्तावित इति यावदुक्तं साधु । भाष्यके यदयोक्तमपि भावः ।
लुप्तात् प्राक् प्राप्तावपि प्रगृह्यसंज्ञापूर्वाभावान्निष्पद्यते । न च लुप्ते ऽनुनासिकप्रवृत्तिरेव पूर्वमस्मिन्निति वाच्यं । संज्ञाया अप
वादभावापि तद्भावात् । प्रगृह्यत्वप्रयुक्तपर्युदासस्येव विधिस्पष्टत्वस्य तरलतौ विरुद्ध्या व्रेति । मुख्योक्ते तौ तत्रादावप्यन्तरंग
त्वात् लुप्तः । अन्तरंगं बहिरंगमपीति न्यायात् । अकृतव्यूहा मनुंस्तरामः । नन्वान्तरंगन्यायमात्रेणोपयोगित्वमस्तु अपूर्वसूत्रे तौ नकृत्स्याद्यर्थं यथोद्दे
शपक्षेऽप्यनुपपत्तेः । तथाच रूढत्वे स्त्योर्लोपे प्रतीन प्रगृह्यसंज्ञां प्रत्येन मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वं स्यात् । नत्वपादीन्नप्रत्ययापि । तत
श्चामीआसत्ते इत्यत्र अभ्यादेशप्रसंगः । अन्न आसाते इति पुंस्त्वादेशः । अमी अत्र एङः पदान्तादतीत्येकादेशप्रसंगश्च ।
न च संज्ञां प्रत्येवासिद्धत्वेन वचनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यं । अनुनासिकपर्युदासेन चरितार्थत्वात् । अमी अत्र । यद्यनुनासिकपर्यु
दासमात्रं प्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञास्तेनप्र त्ययेत । अतो प्रगृह्यस्यानुनासिकः । अदसो नेत्येव भ्यात् । अमी अमुके अमु
काभ्यामित्यादौ नुसिद्धं तेपि न भवत्येवानुनासिकः । अनेनत्वादनवस्थानत्वात् । अतत्राभ्यामा हे हूल्ला मीहूदूह एवान कर्तव्यं ।
न चैवं हे अमुक इत्यत्रापि निषेधापत्तिः । सदादीनां संबोधनविभक्तिविरहस्य प्रोक्तत्वात् । अतः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्प्र

19 ऽन्तिभावार्थत्वमप्यस्य विज्ञायते। तद्बलाच्च अयादिविरहोपि सिध्यति। प्रकृतिभावस्यापवादरूपतया उपसंज्ञातनिमित्तोऽप्युत्सर्गो उपजनिष्यमाण
निमित्तेनापवादेन बाध्यत इति परिभाषाबलाच्च। यत्तु संज्ञाविधानसामर्थ्याद् याकीन्नं संज्ञां च प्रति मुखमीत्वयोः सिद्धत्वे ह्रस्वापनादयादीनां
विलोपरत्वान्मुखमीत्वे इति तन्न। अयाद्यभावस्य ज्ञापनेऽन्यथानुपपत्त्यर्थापत्तेर्हि साक्षादुपपादकत्वविषयताभोक्तव्यत्वात्। किंच मुखमीत्वयो
रेव पदान्वयत्वेन बलीयस्त्वं। अंतरंगो बलीय इति न्यायात्। तत्कथं विप्रतिषेधोपन्यासः नाज्ञानंतर्ये इति निषेधस्तु असिद्धं बहिरंगमंतरंग इत्यस्
स्यापवाद। नतरां हतपरिभाषायाः। यद्यप्यसिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यस्य नये वगतार्थत्वादंतरंगं बलवदिति पृथक् परिभाषा न कर्तव्येति
विप्रतिषेधे परमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। तथापि अस्मिन्नपि यत्रांतरं। सापवादनिरपवादत्वाभ्यां फले विशेषात्। एवं च इहेस
न्नेहि सततस्येकवचनेन सह गुणोंऽतरंगः सवर्णदीर्घत्वं तु बहिरंगं। न चेह असिद्धपरिभाषया गुणोंऽन्वयते। नाज्ञानंतर्ये इति निषेधा
त्। अत एव अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति। आरम्यमाणेऽपि निसो सोऽपरस्मासेऽव्यवस्थया। युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगे
ण सिध्यतीति एतच्चानंतर्येऽस्फुटीकरिष्यते। अत एव चोक्तं वार्तिककृता। शाचडंतस्यांतरंगलक्षणत्वादिति। धियति अदुदु
वदि [illegible] स्यादिचतस्रोदाहृतं। आपकं चाय ओमाङ्गे अचे आ ऽङ्ग्रहणं। एवं दृष्टा प्राकुठस्यापरमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूप
सर्गयोः कार्यमंतरंगमित्यंतरंगत्वाद्वृत्ते कृते वृद्धिप्राप्तो सत्संपत्रूपं यथास्यादिति क्रियते एतच्च संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भा
ष्यस्पष्टं। कथं तर्हि वार्तिककृतोक्तं विप्रतिषेधादिति। सत्यं। अत एवापरितोषाद्व्यवहारेण अथवेति पक्षांतरमाश्रितमिति
दिक्। माल्विं। अमुके त्र। नचेह स्वत्रे ईद्दूतावेवानुवर्तेते न तु एकारः। सामिमाह्नहतोए कारेणानुवर्तते। अदसो मात्परस्य

सत्वं १९

ईकं तस्य प्रगृह्य
यस्मैलेनअनेवा
लोपात्सर्वादेशः ४

तस्यासंभवात्। अन्यथा त्वनुवर्तेत। एकदेशानुवृत्तिस्तु दुर्ज्ञाना। तस्मादेकारानानुवृत्तिता स्वर्यजहत्कल्पं माकृहणमिति स्थितं। अत एवेदं दिवेष्टयं। इदू
तोस्तमप्यर्थे प्रगृह्यौ। अदसः एअ द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रितं। एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीग्रहणं हि तत्प्रकृतसूत्रे माकृहणं चनकर्तव्यमिति
महल्लाघवं एकदेशानुवृत्तिश्च नाश्रयणीया भवतीति ॥ शे ॥ अयं प्रगृह्यः स्यात्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। चतुर्थीबहुवचनस्य स्थाने
सुपां सुलुगिति सूत्रेण शे आदेशः। शित्त्वात्सर्वादेशः। शेषे लोपः। न युष्मेनात्तन्वं धवः। युष्मास्थितिस्यर्थः। अत्र पदपाठकाले युष्मे इती
उदाहरणं बोध्यं। संहितायां तु अभ्यूपर ... तेभावेन स्वरसन्धिर्वा प्रगृह्यत्वे विशेषाभावात्। एवं त्वे इति यः सुदुघास्त्वे इव शमा इत्यादी
नामपि पदपाठकाले उदाहरणं त्वे बोध्यं। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं। तेनेह न। काशे कुशे वंशे हरिशो वं
भृशे। हरिवभृ आभ्यां लोमादिलोपश्च प्रत्ययः। ततः सप्तम्येकवचनं ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ एको च निपात आङ् भिन्नः
प्रगृह्यः स्यात्। अनिषेधाधिक्षेपयोः अ अवधं। इ विस्मये। इ इन्द्रः। उ उत्तु पलाक्षेतापानयायोपर्येषु। उ उ मेशः। एकाजिति कर्मधारयः व
र्तिपदार्थप्राधान्येनांतरंगत्वात्। व्याहरति मृगाह इत्यादिनिर्देशाच्च। तेनेह न। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रं। प्रेदु इत्यादि। स्यादेतत्। प्रत्ययं
कर्मधारयस्याहिलकजहत्स्वार्थे। निपातोयोऽजिति तावतैवाभिमतसिद्धेः। नव विपरीतविशेषणविशेष्यभावेन अजन्तो यो निपात इत्यर्थः
स्याद्विशेषलेन नदंतविद्योतिवाच्यं। तथा सति व्यावर्त्त्यालाभेन विशेषणत्वैयर्थ्यापत्तेः। न चाहं तं नंख्यावर्त्स्यं। तस्य संज्ञायां सत्यामपि
बाधकाभावात्। न च पुरे स्त्री स्यादेकत्वं तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यादिति वाच्यं। प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वात्
वादोषाभावात्। न च संज्ञा न स्यात् ... प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् रेफस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावप्रसंगस्तदवस्थ इति

२० वाच्यं । प्रग्रहणं तत्र प्रतीत्य प्रकृतिभावं प्रस्य विकल्पस्यासिद्धत्वात् । ऋकारान्तस्य तु न किंचिद् विप्रतिषिद्धं कथं स्वयं प्राप्नोति यतः प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत तस्मा
द् वाचिपातस्य विशेषतो ऽच्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठूक्तं । ननु अजंतस्यैव यथा स्यात् प्राचस्य मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किं न
स्यादिति चेन्न । व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजंतत्वानपायात् । विशेषणसामर्थ्याद् व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्तत इति चेन्न । तदंतवि
धिपरिज्ञानेनापि तत्सार्थक्यस्य सुवचत्वात् तथापि अजंतग्रहणे परिभाषायोगे भावश्यके विनिगमकं किमिति चेत् । अच्ग्रहण
मेव लघवे हि । तद्धि व्यपदेशिवद्भावमात्रबाधे ऽव्यर्थं स्यात् । तस्मादचो विशेषणत्वे ऽपि अजाद्युग्रहणज्ञापकात् तदंतविधिर्न ।
अचो विशेषणत्वे तु न तदंतविधिरित्ययं यथाप्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितं । ननु प्लुतसमुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहण
मस्तु अ इ उ अचेह इति समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्प्रायग्रहणात् । एकाच्त्वे द्विर्वचनं न्याय्यादिति तत्र समस्यैव प्रकृतिभावः स्यात् न तु पूर्वयो
रिति चेदेवं । प्रतिस्वैकत्वस्य विवक्षये समुदायनिरासः संभवात् । अथाह भाष्यकारः । अच्समुदायग्रहणशंकानिरासार्थमे
कग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिः संख्या न विवक्ष्येते किं तु जातिरेव निर्दिश्यत इति । तेनेदमेहल्ग्रहणस्य जा
तिवाचकत्वात् सिद्धमिति वार्तिककृता नवप्रमाणं मत्वेतैन शापितं भवति । इदमेः सिद्धमित्यन्वयः । अत्र हेतुः हल्ग्रहणस्य जा
तिवाचकत्वादिति । तेनेदमेः समितिकृते समनीवंतेति विश्रव्यादि ऽभावेदम इष्येति इदोतोः कृतयोरन्त्योपोऽभ्यासस्येस भ्यासलो
पे हलंतात् पचेति स्रनः क्विलोपे ऽलोपे भष्भावे चकृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिध्यति । हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु धो भेदः स

मीपो हल् नकारः न ततः परः सन् यस्मा अपरः सन् भकारात् नासा विकः समीपद्धति कित्वं न स्यात्। तथा च हिंसायां तुक्रादिः उदित्वादिड् स.न.१२
वा इति तं हि षत्नि तिलक्ष मीतिदिक्॥ स्यादेतत्। अइउ अ एषां स्यर्थे एकाच् हि वचनन्यायेषपन्यासो न युक्तः समुदायसंज्ञया अवयवा
नामननुग्रहात्। अत एव हि निरुक्तौ या निर्ले याद् इत्यादौ बहूनां संनिपाते द्वयोरपि संज्ञा स्वीकृता। नापि निपाते समुदायस्य निपा २
तग्रहणेन ग्रहणं। एकैकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवात्। सत्यं। एकाच् समुदायग्रहणशंकामात्रं तु स्यादेव। तन्निरासायैव क्रिय
माणमेकाज्ग्रहणं प्रागुक्तमर्थं ज्ञापयति। वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञाया मेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याशिस्य प्रकृते सूत्रे एकाज्ग्रहणं समसा
ग एवव्याप्याख्ये। निपात इति किं। चकारात्र। तथा अततेर्डः अः हे अ आगच्छ स्यापि प्रत्युदाहरणं। आङ् नाङो व्यवस्थामाह भाष्यकारः।
ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्। इति। इह एतत् छन्दे न पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमि
त्यस्य एनादेशो न कृत इति क्लिष्टं तन्न। अन्वादेशो ह्यकथितानुकथनमात्रं न तु इदमेवंकथितस्येदमा अनुकथनमिति भाष्यकृ
तो वक्ष्यमाणत्वात्। न स्माद्यत्र किंचिद्विधायवान्यांतरे ऐतन्न्य दुपदिश्यते सोऽन्वादेशः इह तु ईषदर्थादौ योवर्तते तदिति वर्ततिर्न विधेया
किंतु परिचायकतामात्रेणोपात्ता। अतो न एनादेशः। एतेन नत्कं भीरूस्यं त्वमेव तदितं तद्येत्यहं प्राप्येस्यपि व्याख्यातं। भीरु
त्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात्। सिद्धस्यैव हेतुतानुवादादिति दिक्॥ ईषदर्थे। आउष्णं। ओष्णं। आङ् ईषदर्थ इति कुतः नीति सूत्रेण
तिरस्कृता ङित्त्वव ह तः। क्रियायोगे। आहृतः एतः प्रादिभिर्हि ङित्साहचर्यतः। मर्यादाभिविधौ चेति। समाहार द्वंद्वे आगमशासनम
स्यानित्यत्वान्नुमभावः। मर्यादया सहिते अभिविधावितिमध्यमपदलोपी वा समासः। मर्यादायां। आ उदकान्तात्। ओदकान्तात्।

२। अभिविधौ आ अहिच्छत्रात्। विनातेनेति मर्यादा। सहतेनेत्यभिविधिः। आङ् मर्यादाभिविध्योरिति ङित्निर्दिष्टः पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्या
न्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते। आ एवं नु मन्यसे नैवं पूर्वममंस्थाः सम्प्रत्येवं मन्यस इत्यर्थः। वाक्यारम्भसूचनाय आकार इत्यपरे।
तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते। ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते। आ एवं किल तदिति। अत्र च वाक्यस्मरणयोरङिदित्यत्रैव तात्पर्यम्। अ
तो वाक्यस्मरणयोरन्यत्र ईषदर्थाद्यभावे ङित्त्वं बोध्यं। तेन आ मेन्यस्व रजसो रजसोपदमध्यमौ अपोढ्ठणेने सत्रे ससप्तम्यर्थवर्ते
रप्याकारस्य ङित्त्वेन आङोऽनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्तत इति षष्ठे हरदत्तादयः। युक्तं चैतत्। ङिदङितोरन्यतरलक्षणमात्रेणार्थदु
र्मयविवेकस्याभेतत्रापि ज्ञापकत्वादङिल्लक्षणे तात्पर्यमाश्रित्य मार्गान्तरस्यावश्यंस्यानुवादरूपत्वात्॥ ओत्॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्य =अवधुतिरेकेशाः
संज्ञः स्यात्। आहो इति। उताहो इति। निपात इति किं। देवोसि। वषडूते विस्वावासा आ· वायवायाहि· विच्छेदे· यत्तु गवित्ययमाहेत्येतदेव नि
पातग्रहणस्य व्यावृत्त्यमिति। तन्न। प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामपि फलस्याभावात्। न चैवं प्रकृतिभावापत्तिः। प्रकृतिभावविधौ पदान्ताधिकारा
त्। न चायं पदान्तो विभक्तेरेवेति भ्रमितव्यं। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तेरनुत्पत्ता
वेन एतद्रूपाभ्युपगमात्। अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः। न चैवमपदस्य प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यं। अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्य अ
परिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीतेत्येवंपरत्वात्। तस्य च सुप्तिङादिविधायकतन्त्रविधिशास्त्रमूलकत्वात्। इह तु तत्करोत्याद्युत्पत्ति भक्तेरप्य
प्राप्त्या गो इति स्वरूपस्यैव परिनिष्ठितत्वात्। अत एवेह लोपः शाकल्यस्येत्यपि न प्रवर्तते। कथं तर्हि हृस्वसूत्रे शेऽर्थवद्ग्रहणादिति
वार्त्तिके एङः पदान्तादिति पूर्वरूपं कृतमिति चेत्। तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षितत्वात् विभक्तिं च कृत्वा शेषु अर्थवान् शेऽर्थवानि

तिसमासेनसुपोलुकं कलाव्याख्यानात् । एतेनउत्तरसूत्रेसंबुद्धाविति किंगविसयमाहेसुदाहरणेनोक्त विकारा अपि प्रस्तुताः । तस्मादिह देवोसीत्या
दिकमेव प्रत्युदाहरणं बोध्यं । नच एङः पदान्तादित्यारंभसामर्थ्याद् एवतत्सिद्धिः । हरेवगच्छेत्यादौ चरितार्थत्वात् । नच एङ्ह्रस्वात्सामर्थ्याद् ङ-
सिङसो अस्तु नत्वार्थत्वात् । उत्तरसूत्रे तु संबुद्धिग्रहणाभावे आहो इतीत्यादाव विपरत्वाद्धि क्यापत्तिः । पूर्वसूत्रस्य भवहो ई शाद् इत्या
दौ उत्तरस्य तु विष्णो इतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसंभवात् । न चेह ओदन्तस्यकार्यितया उत्तरत्वं तु विशेष्यासन्निधाने
नतदन्तविधिविरहादोकारमात्रस्यकार्यितया भिन्नविषयकत्वेन कथं विप्रतिषेध इति वाच्यं । अपरत्वास्त्रियादौ प्रकृतिप्रत्ययावयव
योर्नुमनुटोरिवेहापि फलविरोधे न विषयभेदेपि विप्रतिषेधसंभवात् । अर्थाधिकारपक्षे उत्तरसूत्रे योगाङ्गाक्षिप्तस्य सन्निहिताद्यात्र
दाधिकारपक्षे पि इकोऽझलित्यत्र सनाक्षिप्तस्य धातोरिकाविशेषणाव दिहापि संबुध्याक्षिप्तायाः प्रकृतेरोकारेण विशेषणे तेन
दन्तविधिसंभवाच्च तस्मात्सूत्रद्वयेपि गविसयमाहेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितं । प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणं नसंबध्यते इत्याशये
नतु च । निरंधो योज्यः । अस्मिंश्च पक्षे मण्डुकप्लुतिन्याये नइकोसवर्णे इत्यत्र पदान्तग्रहणं संबध्नीयमेव । अन्यथा गौर्यौ गौर्य
इत्यादावतिप्रसक्तेरिति दिक् । स्यादेतत् । निपातसमुदायात्ते आहउ आहो उत उ उतो इत्यादि । ततश्च आदिवक्ष्या निपातरू
कातिस्वनेनैव सिद्धा संज्ञा । नचैवमाहो इतीत्यादिषु ङुङस्य प्रसंगः । निरनुबन्धको मुकारः नतु उम् इति समाधानात् । अत
एव उमङ् इति सूत्रे मकारोच्चारणमपि सार्थकं । अत एवं च उमङ् इत्यत्र भाष्यकृता नोक्ता ह्यनुकारा विशेषे । एको ननुबंधकः अपरः सा
नुबंधक इति । नचैवमपि आ उ ओ इत्यत्र आङ नाङो एकादेशस्य आदिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि असम

१ अनाङिति प्रतिषेधोप्यसे प्रतिप्रसवायेदमिति वाच्यं । अनाङिसस्य पर्युदासाश्रयणेन आङ्नाङोरेकादेशस्य २

22 र्थसमासो वाक्यभेदश्च स्यात्। भाष्येपि प्रतिज्ञिद्धार्थमेतदित्युक्तिर् मुत्युश्र यमार्त्तं। कथमन्यथा अनुपदमेव अदो मवदित्यत्रातिप्रसंगमाशंक्य प्र
तिपदोक्तस्यैव ओकारस्य ग्रहणमिति समादधीत तस्मादिदमर्थं विनापि सर्वलक्ष्यं निर्व्यूढमेवेति चेत् अओ ब्यते। आहो ओइत्यादयो न निपात
समुदायाः किं त्वखंडा एव। एतत् अ एतत्सूत्रवलेन प्रातिपदोक्तस्य ओकारस्य ग्रहणमिति भाष्यवचनाद् अध्यवसीयते। तेन आम् अहो दवदते
त्येव आमएवं तत्र मामं त्रितनिपातप्रतिषेधः सिद्धः। अत एव पदकारै रपि ओ श्रुवतमकृत इत्यादौ ओइतिइत्यादि ऐवपदे नैव पठ्यते तदेवं
सत्यकार भाष्यकार पदकाराणां संवादस्तवेति स्थिते निपातसमुदाय एवायमित्याश्रित्य एतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः। स्यादेतत्। अ
नदः अदः सम्भवत् अदो भवदित्यत्रातिप्रसंगः। च्व्यन्तस्य निपातत्वात्। दुर्योदि च्विडाच श्रेति गतिसंज्ञाविधानेपि स्मार्यो श्वरान्निपाता
इत्यस्याधिकारात्। न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिके ओकारे प्रावर्त्यं नदृशिवाच्यं। वर्णग्रहणे षक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः।
अन्यथा ए चो यवायावः इत्यपि हरये इत्यादौ न प्रवर्तेत चक्रे चक्रिरे इत्यादौ प्रतिपदोक्ते चारितार्थ्यात्। वर्णस्य प्राधान्ये मास्तु परिभाषावि
शेषणत्वे तु स्यादेवेति चेन्न। अविशेषेणाप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। तथा च षष्ठे वक्ष्यामः। अभ्युपेत्यापि ब्रूमः। अमोगौणः समभवदहो भवद
त्यादौ गमेर्डो इत्यो कारस्य प्रतिपदोक्ततयातिप्रसंगः स्यादेव। न चेह गौणमुख्यन्यायेन समाधानमस्तु। तथाहि। संचीभवति श्राह्म
णास्तद्भवति देवदत्तः मद्भवति त्वं त्वद्भवाम्यहमित्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थानुरोधेन च्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति सिद्धान्त
स्थितिः। तथा च प्रकृतौ आरोपेण वर्तमाना छिप्रकृतिवाच्यकार्यवदा श्रुतेरुत्पन्नो च्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य ब्राह्मणादिशब्दस्य गौणा
र्थतास्यैव। अत एवा महान् महान् भूतो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यादावान्महतइत्यात्वं न प्रवर्तत इति चेन्न। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्। तथा
द्भू

हि। विशिष्टरूपोपादाने गौणत्वमुख्यन्यायः तस्यार्थवत्त्वहतेनानर्थक्यं स्यैतस्यादि भाषारूपत्वात्। अर्थोपस्थितेश्च रूपविशेषग्रहसापेक्ष
त्वात्। तथा च श्रुत्यन्तरगृहीत इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणेन भवतीति युक्तं। इह तु ओदितिवर्णपुरस्कारेण विधीयमानाप्र
ग्रहस्य संस्कार्यत्वं गौणार्थत्वे न भवेत्। निपातसंज्ञा तु तस्यापि मुख्यैव। अत एव हि संज्ञा श्वश्रूश्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र श्वश्रूश्वशुरपदं प्र
वर्तते। अतद्भूतं प्रवर्तत एव। अन्यथा इष्टोऽपत्यार्थतुल्ययोगक्षेमतैव स्यात्। अत एव गौर्वाहीक इति गोवाहीकं पाठयेत्सादोषत्वाध्या
त्वेऽस्त एव। एतयोरपि वर्णोऽर्थयत्वात्। गौरिति तपरत्वे ओकारान्तोपलक्षणार्थमिति वक्ष्यमाणत्वात्। तथा च ओतो णिदिति सूत्रे भाष्य
कृद्भविष्यति। गामित्यत्र परत्वादिकार्यविरहार्थेन आत्वेन बाध्यत इति। तत्रैव कैयटेऽपि वक्ष्यति। ओत इति सूत्रं पाठ्य। ओकारान्तो
पलक्षणतया वा गोत इत्येतद्ग्राह्यमिति। इत्यादिग्रन्थेषु एवमेव स्थितं। ननु वदंति। मुख्य एव स्वार्थे सास्नादिमति गोश
ब्दो व्यवस्थात्वेन मते। ततो वाहीकादिभ्यां तत्र संनिधानाद्गोत्वताप्रतीतिः। गोभवदिस्पर्शे तु गौणार्थतां विना चिरे व दुर्ज्ञमिति वे
षम्यं। तस्मात्सदृक्कार्येषु पन्यायोन प्रातिपदिककार्ये पितिस्थितमिति। तच्चिंत्यं। वाक्यसंस्कारपक्षेऽर्थज्ञानात्प्रवृत्तितः प्रागेव
गौणार्थावगतेः। यत्तु कारकाणां क्रियायैवान्वितः संबंधः ततश्च क्रियावशीकृततानामकेतोकहायनीन्यायेन पार्ष्णिकः पदस्याव
च्छेदः तथा च गामानयेत्यन्वयवेलायां न गौणार्थता। किं तु वाहीकेन सह पार्ष्णिकान्वयच्छेदवेलायां न चातत्र गत्वे न प्रवृत्तेः पदसं
स्कारो बहिरंगगौणत्वप्रतीतावपि निर्वर्तत इति। तदपि न। तावतापि भूते पाठयेति क्रियान्वयायैव गौणताया आश्रयणीयत्वात्।

23 कटोपि कर्मणीष्वाद्यो पातिपक्षे कथं । त्रिदुक्ति संभवेपि स्मामानाधिकरण्याद्भ्याद्वे द्विती ये सैवं रूपे भाष्ये नपक्षांतरेत्युक्तं न्यायानवतारात् । यथा श्रु
तिरित्यत्र इ औ ष्वभावापत्तेश्च । शाब्दप्रयोक्ता वा हीकः मि ष्टस्यैव कर्मत्वादे विवक्षितत्वात्तस्मात् उलो अयत्वात् उच्यात्वेदू सैव तत्वं नतु प्राति
पदिकार्थत्वादिति । अतएव च एकत्र अप्राचामित्याद्यो प्रातिपदिकार्थत्वेपि न स्यादयः विशिष्टरूपपुरस्कारे तौ च सर्वनामसंज्ञावि
धानात् । अभिव्यक्तपदार्थायेइस पि गौणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं । प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वे एव हि मुख्यत्वं गौणत्वेदस्यन्यत्र विस्तरः । अत एव सर्वादि
सूत्रे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणो हरदत्त आह । संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । अभिव्यक्तपदार्था य इत्येव सिद्धत्वादिति ।
पतुनत्वैकैय दोष स्यति । प्रसि स्य प्रसिद्धिवशात्संभवेन्नपि गौणमुख्यन्यायो नेहोक्तः पदकार्ये प्रयं ननु प्रातिपदिककार्येष्विति औत्सर्गिको
क्तत्वादिति । तदप्युक्तमात्रं । युष्मदस्मदोः स्वरूपमात्रार्थयोर्लाक्षणिकयोर्गौणत्वं उपसर्जनतायामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तेः । युष्मत्पुत्र पदे अस्मत्पु त्रम
दित्यादावपि तदापत्तेश्चेति दिक् । तदेवं अदोमव ह्नो भवदित्यादौ औदिति प्रगृह्यसंज्ञा अव्ययत्वादिवद्दुर्वा इति पूर्वपक्षः पर्यवसन्नः । अत्रोच्यते ।
पूर्वसूत्रे अनाङिति पर्युदासादाङ्सदृशाः प्रतिपदपठिता एव निपाता गृह्यन्ते । इहाप्यर्थाधिकारे तेन अनाङ् इहानुवृत्तावात तथैवेति सर्वं
सुस्थं । तथा च सर्वादिसूत्रे अकारान्तादौ अनुपसर्जनत्वे सत्येव भवतद्इतिप्रचारे तदोः सः साविति सत्वं तद्धे विशेषितत्वात् गौणताया म
पि स्यादित्याशंक्य त्यदादीनामद्दत्यत्र अनुपसर्जनादिति परिभाषया अनुपसर्जनानामेव ग्रहणात्सिद्धं तथाभूतानामेव सत्वविधावनुव
र्तनात्कश्चिद्दोष इति समाधत्ते कैयटः । संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ अपि वेदः । तद्रूतमपि तोस्यादौ तथा द्वर्णनात् । संबुद्धिनिमित्तक
ओकारो भवेदिति इतौ परे प्रगृह्यो वा स्यात् । विष्णो इति । विष्णविति । संबुद्धाविति किं । गवित्ययमाहेति वत्सिकाराः । एतन्निष्कर्षश्चाह ।

देवदत्तेउँमत्र्यत्र । अनार्षे किं । अमनवं पवित्यब्रवीत् । इ ताविति किं । पटोत्र । उञः । उअ इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यात् । उ इति विति । ऊँ । उञ इत्यनुवर्तते । शाक
ल्यस्य प्रगृह्यमित्यपि च । प्रगृह्यस्य उञ इतौ परे ऊँ आदेशो वा स्यात् । दीर्घोनुनासिकश्च । ऊँ इति इह यदि एको योगः स्यात् उञ ऊँ इति । तदा आदे
शो विकल्पितेरूपद्वयमेव स्यात् । ऊँ इति उ इति । अतो योगविभागः प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता एवमपि ऊँ इति द्वितीयसूत्रे यदि प्रगृह्यग्रहणं शा
कल्यग्रहणं चेति उभयमपि नानुवर्तेत तदा उञ्मात्रस्य नित्यं ऊँ भावविधानात् प्रगृह्यस्यैवा प्रगृह्यस्याप्यादेशः स्यात् । तत्र प्रगृह्यत्वादेशोक्ते स्या ४
स्यान्निषद्भावेन प्रगृह्यत्वा ऊँ इतीति रूपं सिद्धं । न चानन्विधाविति प्रतिषेधः । उञ इति समुदायरूपेणाश्रयणात् । तथा च ऊँ इ ईति सूत्रे
दि इ ई इति समुदायाश्रयणात् अम्नहोस्विच्च गृहोलिङीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य सिद्धं लोपः सिध्यतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते ।
अप्रगृह्यस्य तु आदेशे अनुनासिकोऽयं न स्यात् । तथा च इष्टरूपत्रितयमध्ये ऊँ इत्येकमेव रूपं सिद्धं । न त्वपरं रूपमित्यव्याप्तिः । अतिव्या
प्तिश्च । सानुनासिकवकारयुक्तस्यानिष्टस्यापि प्रसंगात् । अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्तेत । तदा प्रगृह्यस्य उञो नित्यमादेशः स्यात् ।
ततश्च विति ऊँ इतीति द्वैरूपं स्यात् । न तु उ इतीति तृतीयं । अथ शाकल्यग्रहणमनुवर्तेत । ततउञ्मात्रस्यादेशविकल्पनादूइ
ति उ इतीति द्वयं प्रगृह्यस्य विति । विंतीति द्वयमप्रगृह्यस्येति संकलनेन पारूपचतुष्टयं स्यात् । तत्रत्रितयस्येष्टत्वेपि सानुनासिकवकार
युक्तमनिष्टमापतति । तस्माच्छाकल्यग्रहणं प्रगृह्यग्रहणं चेत्युभयमनुवर्तत इत्युक्तं । इह विभक्तिविपरिणामेन प्रगृह्यस्योञ इति व्या
ख्यातं । आदेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्य ऊँ इत्यादेशो भवतीति व्याख्यानेपि न कश्चिद्विशेषः इत्यवधेयं । अनुपरिनिष्ठितमेव प्रयो गार्हं परि
निष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वं निँहतेतिङः तादात्म्यव्याप्तिवारणाय अप्रवृत्तेति । वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेद

१ = देवदत्तः पचतीत्यादौ कृतेपि निघाते अतिङः पदात्तिङन्तं वर्तत एव = १

२५ ऽकां तेऽसेदे स्यादव्याप्तिवारणाय योगं विभजते। अत एव पचूल दृइत्यादीनामलौकिकत्वेति सिद्धान्तः। तथा च उ इति इ इति दृ पंनस्यादेव। अत्र हि शाकल्यमते
ऽ आदेशेन भाव्यमेव। इतरेषां तु मते प्रगृह्यत्वमेव नास्ति इति चेन्न। अवदेवं यदि शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं स्यात्। तत्तु विकल्पमात्रतात्पर्यकं। त
था च भाष्यं शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति। ड्वा शाकल्यस्येतीति च। तथा च कैयटः। शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वा ग्रहणं न प्रतिपादयतीति
स्म स्पंतरानुसंधानं ह्रस्वेन विभाषा संपद्यत इति च। यद्वा अस्तु शाकल्यग्रहणं यथाश्रुतं। तथापि निपात एकाजित्यनेनैव सिद्धे उञ इति ता
वन्नियमार्थं। तथा च शाकल्ये भिन्नमतेन प्रगृह्यते इति प्रथमसूत्रार्थः। उञः ऊँ सूत्रे च प्रगृह्यसंज्ञा इत्येतावतैव शाकल्येऽर्थे पुनः शाकल्या
नुवृत्त्या इतरेषामपि मते पाक्षिकः प्रगृह्यो ऽस्तीत्यनुमीयते। तेन उ इति रूपं सिद्धं। अथवा ऊँ इति सूत्रे पुनः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याद्वि
दाधिकारात्तत्र यत्नेन शाकल्यस्यैव ऋषेरपत्यांतरं गृह्यते। अस्मिंश्च पक्षे प्रगृह्यसंज्ञा इत्यनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यता विकल्प्यतेय
था द्विर्यो प इत्यनुवादसामर्थ्यात् तृठक्लृ इति दिक्। आदेशश्चायमनुनासिक इति निर्देशादेव व्यक्तं। तथा च वृत्तिप्रोतिशाख्ये उक्ता
रश्चेति कर्तलो न युक्तो न लोप कोऽपि तु शाकल्येनेति। रक्तसंज्ञो ऽनुनासिक इति च। अत एव यदेतन्नेति पदकाराः पठंति इत्यनुकरणे
यदोऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्येष विधिः प्रवर्तते॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे॥ शाकल्यस्येतावितिनिवृत्तं। ईदंतं ऊदंतं च शब्दरूपं सप्तम्य
र्थे वर्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। अध्यस्यां मामकी तनू। मामकी तनू इति प्राप्ते सुपां सुलुगिति लुगसप्तमीकावेतौ मामकी इति तनू इतीति पदका
रैकार्यो ऽदाहरत्तेऽवोचेत्। सोमो गौरी अधि श्रित इति संहितायामप्युदाहरंतं। ईदूतौ किं। प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति। अग्नि शब्दात्
परस्याः सप्तम्या डा आदेशः। पदकारैः प्रगृह्येषु इति शब्दप्रयोगस्य नियमितत्वे नेहापि पदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसंग इति प्रत्युदाहर

णमिदं। सप्तमी त्वहल्लिङ्गं। धीती मती सुष्टुती धी साम सा सुष्टुसा इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णो ईकारः। ततोऽकः सवर्णे दीर्घ इत्येकादेशः। नविह
सुपो लुकः स्वत्र्अवर्णापत्तेः। अर्थग्रहणं किं। काष्ठामश्नोर्वात्यश्वः। नधामा तिर्नघातिः। संज्ञायामिति सप्तमी समासः। ननु सप्तम्यर्थो वीहा
स्येव तत्कथमर्थग्रहणेऽकृते पीष्टसिद्धिरिति चेत्। इत्थं जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षे पदे वर्णवद्धृत्तौवार्त्ते पदार्थानामानर्थक्यात् इदं तमिहानर्थकं।
न तु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमेव। अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षेपि उपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति किं तु तस्मै तेषु पे प्रधानार्थेऽप्यर्थग
हणे सामर्थ्याच्चयावानर्थः सप्तम्याभि धीयते आधेयमात्रं स्पष्टः निरूढाधिकरणरूपः तावन्मात्रस्येह ग्रहणमिति वृत्तिप्रविष्टे नभ
विष्यति। यद्यपि वाक्यवत्समासेपि लुप्तसप्तमीवलेन अधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्यार्थतया संसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते तथापि
सिद्धान्ते तावत्समर्थः पदविधिरिति परिभाषानुरोधात्समासस्थले एकार्थीभाव एव सामर्थ्यं न तु व्यपेक्षा। अत एवोपसर्जने विशेषणानन्व
योन भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादि द्वितीये वक्ष्यते। मीमांसकादीनामपि निषादस्थपतिन्यायेन पूर्वपदार्थसंबंधिनिलक्षणानुपपत्तिमापु
क्षैवार्थग्रहणेन वाप्यश्वनघातिप्रभृतेर्व्यावृत्तिः। आतिर्वलाकाशारादिरिति रातिरपि अवलाका विसकण्ठिका इत्यमरः। आघा स्त्र्यो पि स्त्रो
लिंगाः वलाका साहचर्यादिति केचित्। वस्तुतस्तु शरारी शरार्यादयस्त्रयः पक्षिविशेषवाचकाः न तु वलाका पर्यायाः। अतो बलाका सार्थे च भक्तिं ६४
शेष २ चित्कटं स्त्रीत्वं तु स्येव [illegible] कोशे स्त्रीलिंगकांडे आघाटिः शरारिर्वटः इत्युक्तेः। अतेरपि साहचर्यात्। न परवद्गुणमसंदेहार्थमिति द्रष्टिः।
अजवा जिर्कं। इद्वतो सप्तमी स्येव लुमेर्थग्रहणाद्वत्। पूर्वस्य चेत्सवर्णो सावाणमूभावः प्रसज्यते। नचैनापत्रदीर्घत्वं तत्रापि समर्णीय
[illegible] दि। लापकं स्यान्नदं तत्वे मानापूर्वपदस्य मत्।। अस्यार्थः। ईद्वतो सप्तमी स्येवास्तु नार्थो अर्थग्रहणेन। अत्रोत्तरमाह लुम इति संज्ञाविधौ

लें २

प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात्सरस्या एव संज्ञा स्यात्पुनरपि सुपि प्रकृतिभागस्य संज्ञासिद्धये कर्तव्यमेवार्थग्रहणमित्यर्थः । ननु सौ मौ औरी
९८ त्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किं तु धी ली मतीत्यादाविव पूर्वसवर्णे कृते अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घ एकादेशे तस्यादिवद्भावात्सप्तमीग्रहणेन ग्रहणाद
स्येन सप्तमीत्याशंक्याह पूर्वस्येति आद्यन्तवद्भाव इति । एकादेशं बाधित्वा परत्वादंगत्वाद्याश्रयो स्यातामित्यर्थः । तस्माद्दृतेनेवेति स्थिते अर्थ
ग्रहणं कर्तव्यमेवेति भावः । नन्वर्थग्रहणं मास्तु । वचनसामर्थ्यादस्य संज्ञाविध्यावपि तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशंक्याह वचनोदिति । यत्रैव दीर्घ
त्वं तत्रैव वचनात्स्यात् इति तद्युक्तं सरसीशयानमिति यथा । अत्राह सरःशब्दात्परस्य सप्तम्येकवचनस्य इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति
ईकारादेशे सप्तमी श्रूयते । तथा च सौ मौ औ रीत्यादौ न स्यादेवेत्यर्थः । तत्र दूषयति । तत्रापीति । तत्रापि सप्तम्या लुगेव न तु ईकारः । यदि स
रसीशब्दो वर्तते । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् । शक्यापि चेत्स्नातुमिति यथा । अस्ति हि सरसीशब्दः दक्षिणापथे हि महान्ति स
रांसि सरस्य इत्युच्यन्ते इति भवेगिदुक्तेः । कासारः सरसी सरः इत्यमरकोशाच्च । तथा च सरसीः परिशीलितुं मयेत्यादिप्रयोगा अ
तिध पि दृश्यन्ते । एवं च सरसीशब्दोऽपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात्तदन्तविधिरिति स्थितं । ननु सैरीसामन्तु सरसीशब्दः सरःशब्दोऽपि सांतो नि
र्विवाद एव । तथा च सांतादेव ईकारादेशोऽयमस्तु । एवं हि सति संज्ञाविधौ ज्ञापकात्तत्सप्तम्यस्य तदन्तग्रहणस्य पुनरप्यत्र न कर्तव्यं भव
तीति चेन्न । तथा सति ईकारस्य सुप्त्वेनानुदात्ततया सरःशब्दस्य च सर्वधातोरसुनित्युणादितस्य नित्स्वरेण सरसीति पदमाद्युदात्तं प्रस
ज्येत । गौरादि पुष्पिप्पल्यादयश्चेति पाठात् । पिप्पल्यादयन्तः पातितः सरःशब्दात् ङीषा तु अन्तोदात्तं न सिद्धिष्यते । तथैव वेदपाठात् । एवं

तर्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञापनायेदमर्थग्रहणमस्तु । एवं च ईदूदेद्द्विवचनमिति सूत्रे ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमिति पक्षे ईदूदेदन्तं
७२ यद्द्विवचनं तदन्तमिति पक्षे च असमर्थितो भवति । तत्र हि कुमार्योरगारं कुमार्यगारं अश्वक्रौ? श्वक्रौ संपद्येतां शुक्ला स्तां वेत्यत्र सत्रातिव्याप्तिरिति दो-
षः स च प्रत्ययलक्षणविरहाद्बोध्यस्तदुत्साह ज्ञापकमिति । प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नाव स्येति शेषः । ईदूदेदं ज्ञापनमुपयुज्यते तदा
ह तदन्तत्व इति । तदन्तत्वग्रहणे पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावादेव तदन्तपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह भावेति ।
वाच्यत्वमध्याहार्यमित्यर्थः । अत्रेदमवधेयं । अविवक्षितं त्विमईदिति सूत्रादीदित्यनुवर्तमाने याप्पोः किं दूत्वं वा तत्सप्तमी इति सूत्रार्थः ।
व्युत्पादितं । पीत्यनेनेति यद्यपि मुक्तिमार्गः । पिबति रसानिति पाति वा लोकमिति पपीः सूर्यः । वातप्रमिमीते संमुखं धावनादिति वा
तप्रमीः । निःश्रेणीमिवाकृतिः । वातप्रमन्नामा पशुविशेषः । एभ्यः स्त्रियां पितृस्त्रौ सवर्णदीर्घे पपी पपीनामप्र मीइति रूपं निर्विवादं । तथापि
हर्षूयमाणस्य ईकारस्य सप्तमीत्वानवापि सरसी यदीत्यसंगतं ईकारस्य श्रूयमाणत्वासंभवात् सामर्थ्यान्तदन्तविधिर्भविष्यतीति हि तस्या-
र्थः । तस्माद्धकारान्तं श्लोका मर्थ्यान्तदन्तविधौ बध्ये सोमो गौरी अधि श्रित इत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः कव्यः । पपी भ्रा मसकू इत्यादौ तु आध्येन प्रकृतिभा-
वेन । नचाप्ययोगः अर्थद्वलः तथाविधानामेवोदाहरणत्वेनोदन्तत्वादिति वाच्यं । मुनित्रयोक्तिं विनाप्यस्मादिधयाथांदसत्यत्वेऽनेऽतिप्रसंगात् ।
लोके प्रगृह्यत्वं न भवतीत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमनुपलं भाच्च । अप्रतिबिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन लोके पि पपी पपी वातप्रमी इत्येषां प्रगृह्यत्वं स्ये
वन्याप्यत्ता श्च । अत एव ईदूदेवनुच्छिति सूत्रे ईदृशे चेति वार्तिकमुपादाय कृत्प्रत्ययः स्वादेशश्चार्थं दस्येन । भाष्ये सहदृश्या सदृसुदाहृतत्वा-
दित्केचिदिति । व्याचक्षाणामुदाहरणतायेदेव्यर्थदसत्वं वदतां मते त्वस्यापदितोपमाविशकुरितिदिक् ॥ दाधाघ्वदाप् ॥ दारूपा धारूपा

26 अथात्र घुसंज्ञाः स्युः । दाप्दैपौ वर्जयित्वा । तत्र दारूपाश्चत्वारः । डुदाञ् प्रतिददाति । दाण् प्रतियच्छति । दो प्रतिद्यति । देङ् प्रतिदयते । धारू
पौ द्वौ डुधाञ् प्रतिदधाति । धेट् प्रतिधयति वत्सो मातरं । अदाबिति किं । दाप् लवने । दातं बर्हिः । न निसार्थः । घुसंज्ञाभावान्न दोदद्घो
रिति न प्रवर्तते । दैप् शोधने । अवदातं मुखं । इह घुसंज्ञाभावाच्च उपसर्गात् इत्येतन्न । घुप्रदेशाः नेर्गदनदेत्यादयः । इह दोदेङ्धेटां
नुकरणं निव्यवस्थापनार्थं प्रकृतिवदनुकरणमिति अतिदेशादेचउपदेशे ह्विलीत्वाद्वे क्रियते अनैमित्तिकमात्वं शितितुप्रतिषेध इति
सिद्धं तात् । न चैवं विभक्तेरुत्पत्तिर्न स्यात् । अथानुदितिप्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादिति वाच्यं । अथानुदितिहि पर्युदासोऽयं न तु प्रसज्य
प्रतिषेधः । अस्ति चेहत्स्वार्थ अयमर्थात् तुल्यं । यद्वा यत्नदेते ... दाविवेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैव अतिदेशः प्रवर्तनीय
विष्यते । तत्रैव तुल्यं दारूपात्त्वे घो अधारूपयोरेकशेषं कृत्वा द्वन्द्वः कर्तव्यः । प्रणिदातेत्यादौ कृतात्वानां दो देङ् धे टां तु स्यान्निवृत्त्या
सिद्धं पुत्वं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येत्यस्या अनेह प्रवृत्तिः । सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकरणत्वात्
अत एव दारयतिधारयत्योर्नास्ति प्रसंगः । तयोरनुकरणे आत्वासंभवेनेह दृष्ट इत्यनयोरनुपादानत्वात् । न च कृतात्वेष्वपि चेन्निर्दे
शात् प्रणिद्यति प्रणिधयति इत्यादौ चात्वविरहात् कथं घुत्वमिति वाच्यं । नहि वयं कृतात्वेषु मनुकुर्मः येनोक्तदोषः स्यात् । अपि
तु दद्दोधेइत्येतेषामनुक्रियमाणेषु लक्षणवशात् निष्पन्नमात्वं भिन्नं । न च लक्षणेन रूपान्यत्वे पि अनुकरणं नाद्रियते । म
ध्युरसेवुह्वातिसूत्रापि स्वरूपप्रतीतेः । गविधियमाहेत्यत्रो शब्दप्रतीते । दोऽरुनु नेहग्रहणं । तदनुकरणे आत्वासंभवात् ।
वार्त्तिकमतेन अन्तानां दाङादीनामात्वविधानात् । साप्येतत्त्वे ङिमिनेपरतस्त्वद्विधानात् । तेनदाऽरु... ... तेपि घुसंज्ञा

विरहात्सन्निपातेत्यग्रे नेर्गदेति निसेत्वात्वं न भवति। घुरेवेति भावे तिवैकल्पिकं तु स्यादेव। तथा उपादात्मनस्य स्वरः शिक्षायां सेत्यत्र स्याच्चोरि श्चेति द्वयं
न भवतीति सत्यकार मते। ननु स्मिन्प्रत्यये दापूर्वे पावंतुकतौ न वा। आद्ये अननुक्तदणोपयुदात्तो भयसामर्थ्यात् योघु संज्ञा विकल्पः स्यात्। अंते
अदाबितित्यर्थं स्यात्। अननुकूलत्वाद्देवस्यापूर्वे योघु संज्ञाभावमिति विरहादिति चेन्न। अदाबित्यस्मिन्न सतितयोरुप्यनुबन्धको संभाव्येत। नहि
लक्षणैकचक्षुषा दोदेङानांदानां दापूर्वे यो अवैलक्षण्यं किंचिदनुभूयते। यद्दुत्वा द्वहलोग्न्वहलो व्यवस्थाप्येकानां। व्याख्यानतो विशेष
प्रतिपत्तिरिति पदमवधि व्यते किंतु अगतिकगतिरेवा। अत्र भिधानेवद्। नच तद्वलेन सिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते। कार्तिककार
मते तु प्रयोगस्याप्यत्र मेवदाधारूपाल्लोमिदमनुकूलं। न चैवं प्रणिपतति प्रणिदयतद्वत्स्यादेशितिन स्यात्। आत्वाभावात्। तथा देङ्
रक्षणे अदितेत्यादे। व्युत्पादितं। प्रणिदाता प्रणिधाता तेत्योदावपि न स्यात्। आत्वस्य लक्षणाप्रतिपत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमितिवाच्यं। वचनबलेनैव तत्समाधानात्। तथा चमूल्यायनेवातिर्कं। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणे शिदर्थमि
ति। भाष्यकारीयास्तु पठंति शिद्विकृतार्थमिति। तथा च दाधा प्रकृतयो घुइति पठित्वोदात्त्वधाश्च प्रकृतय श्चेति द्वं द्वं कृत्वा सन्निधा
नाद्दाधामेव प्रकृतयइति व्याख्येयं। भाष्यकारास्तु वार्तिकं प्रत्याचख्युः। तथाहि। नेर्गदेति सूत्रे तावदवश्यं प्रकृतिग्रहणं कर्त
व्यं। प्रणिमयते प्रणयमयते सत्त्वापत्तिस्त्वं यथा स्यात्। तदेव पुरस्तादपकृष्य घुप्रकृतिमाङिति पठिष्यामः घुश्च प्रकृतिश्च माश्चेति द्वंद्वः। सन्नि
धाना घपूर्वोत्तरयोः प्रकृतिर्न गृह्यते। नचैवं मीनातिमिनोत्योरपि माप्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः। माङोङकारानुबंधस्यैवतत्रावश्यं
पठनीयत्वात्। अन्यथा मामानेद्यत्रातिप्रसंगात्। तस्मात् घुप्रकृतिमाङिति पाठेन प्रणिपतति प्रणिदयतद्वत्स्यादेः सिद्धत्वात् शिदर्थता

वत्पुंसंज्ञा यो प्रकृतिग्रहणं नवक्तव्यमिति स्थितं । भारद्वाजीयो ऽकरीस्य विकृतार्थवद्वक्तव्यमिति पुनरवशिष्यते । तदपि न । गामादाग्रहणेष्वविशे
ष इति परिभाषयैव लाक्षणिकस्यापि दारूपस्य घुसंज्ञासिद्धेः । अस्याश्च परिभाषाया दैपः पित्त्वं लिंगं । तद्धि अदाबिति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते
२७ ते लाक्षणिकत्वादेव घुसंज्ञायां दैपग्रहणाभावे तु दिवि निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्त्वेन । न चैवमपि दैपो घुसंज्ञा न स्यादेवेति वाच्यं । दोदद्
घोरित्यत्र धेतिनिर्देशस्य ध्वंक्रियमाणेन दद्वयनेन धे टो पि घुसंज्ञाज्ञापनात् । न च दधातिनिर्देशस्यार्थवद्ग्रहणमिति वाच्यं । तत्र दधातेर्हि रिति
त्यादेशविधानादेव दधातोप्रसंगात् । नन्वेवमपि गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यनेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः निरनुबंधकग्र
हणे इति परिभाषायाश्च यथा बाधस्तथा अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अपि बाधः स्यात् । तथा च प्रतिदारयति प्रणिधारयतीत्यत्रापि प्र
ति प्रसंग इति चेन्न । गदादीनां पउपसर्गत्वस्थानिमित्तादुत्तरस्यतानेव गदादीनूपसृउपसर्गस्य नेरिति व्याख्यानात् । दारयति धारय
त्यवयवयोस्तु दधारूपयोरनर्थकत्वान्न तेभ्य उपसर्गत्वं । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वक्ष्यमाणत्वात् । न चै
वं प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यं । तत्र पुगागमात्पूर्वं दाधाइत्येवस्थाया घुसंज्ञाप्रवृत्तौ पुग्विधिरित्यस्या
पि घुग्रहणेन ग्रहणात् । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानिवद्भावेन घुसंज्ञासिद्धेः । ननु नांतर्यमेवैतयोरंतर्यस्त
प्रयोगेनानप्रोश्वेदन्यदर्थवदिति स्थाने तरतमसूत्रस्थभाष्यरीत्यान्तरपत्यादेरपि दापयत्यादिसाम्यमेव । निष्पन्ने स्यान्तरोपरस्त्या
मुपगमे न रेफपुक्योर्विशेषादिति चेत्सत्यं । सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादि स्पुरणत्वरपरसूत्रस्थवार्तिकरीत्या समाधानं कृतं । उक्तं भाष्यदीपिका
तु प्रसक्तोद्देशः प्रागुक्तसूत्रेकारमतमाश्रित्योद्भर्तव्यः । नहि दृष्टे इत्यमपोरनुपरलो आलंलभ्यत इति दिक् । इदं लवधेयं । प्रणिदापयती

त्यत्रापि उपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेनासत्त्वेन नेर्गदेति नित्यं णत्वं । त्वं त्वर्थविशेषकत्वे तु घुसंज्ञकं प्रत्यनुपसर्गत्वात् शेषे विभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं णत्
त्वमिति । स्यादेतत् । उपदिष्टधातुरूपस्यात्र सन्निमीमेति सूत्रभावः स्यात् । वार्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात् । सत्यं कारणं भाष्यकाराशयोस्तु ना
सौ दोषः । सूत्रकृता दीङो न नुक्कृतत्वात् । भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेऽपि घुसंज्ञा यांत दिन्नहादिति वैलक्षण्य । वार्तिकमते चिने यदा प्रकृतिः एतं
तानामत्वविधानाभ्युपगमात् । न चैवं आदन्तत्वनिबंधनयुक्प्रत्ययापत्तिः । तत्राकारान्तलक्षण प्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तत्सिद्धेः ।
भाष्ये त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानापर ङिद्विषये आत्वं सिद्धमिति ताभिरन्यदेतत् । इदं तत्त्व शिष्यते । भाष्यवार्तिकोभयमते पिउ पादासत्तास्य स्वरः श्रि
क्षकस्येत्यत्र स्याधोदिती त्वं प्राप्तं । तत्र भाष्ये तन्निपातनपदि भाषया परिहृतं । उपदिष्ट इति स्थिते ङिद्विषये प्रवर्तमानं आत्वं सिचोऽकित्व
मुपजीवति । यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात् । तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्वं स्यात् । अतोऽकित्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वं प्रवर्तितं घुसंज्ञा
नप्रवर्तयत्येवेति । वार्तिककृता तु दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति वचनमेव कृतं । उभयमते पिदीङ्सूत्रादात्वे कृते प्रणिदातेत्यादेर्नो
देति णत्वं भवति । अत एव वार्तिककृता दीङः प्रतिषेध इत्येव नोक्तं किंतु स्थाघ्वोरित्त्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः । तच्च मते तु न भाष्यं णत्
त्वेनेति स्पष्टमेव । किंच । भाष्यवार्तिकयोर्न केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किंतु परस्परेणापि । तथाहि ॥ भाष्यमते प्रणिदीयते प्रणिदीनं इत्या
दावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् । वार्तिकमते तु वैकल्पिकं । एतं तानामेव प्रकृतित्वाभ्युपगमेन ईदं तस्याप्रकृतित्वात् । अन्यथाउ
पदिदीधातद्रूपस्यैव सन्निमीमेति सूत्रभावापत्तेः । तदेवं प्रणिदातेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः । प्रणिदीनं इत्यादौ तु भाष्यकृता सह इतरेतरयोर्विरोधो
उपदिहर इति । अत्रेदं वक्तव्यं । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्या हृष्यो करी सा सर्वत्र दाङि परे नेर्नित्यं णत्वमिति स्थिते सत्यं वार्तिकमते पिदृशेष

विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भाष्याविरोधः संपादनीयः । एवं वाक्यभेदेन सर्वनिर्वाहसंभवे मतभेदकल्पनं न स्यान्नाश्रयणीयत्वादिति । ननु
२४ अदाविति प्रतिषेधे दापलवन इत्यस्यैव ग्रहणं प्रयुक्तं न तु दैपः । पकारे श्रूयमाणे आत्वायोगादिति चेन्न । अनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे श्रूयमा
णस्यापि पकारस्य ककारादिवदनवयवत्वेन धातोरेजन्तत्वानपायेनात्वप्रवृत्तेः । एकान्ता अनुबन्धा इति पक्षे विभक्तस्यैवात्वं । नानुबन्धकृतमन
नेजन्तत्वमिति सिद्धं तावत् । अत्र च उदीचां माङो व्यतीहार इति निर्देशो ज्ञापकः । न च माङ् मानइत्यस्यैवायं निर्देशः । व्यतिमिमीते इत्यादौ त
स्यापि प्रदाने व्यतीहारे दैपोऽपि संभवादिति वाच्यं । अपूर्वत्वात्तदर्थस्य एकवाक्यसमस्य माङ् मानेइत्यस्मादनभिधानात् । अत्र च भाष्यकारोक्तेरेवं
प्रमाणत्वादित्याहुः । एवं च मेङ् इत्येव पठनीये माङो व्यतीहार इति गुरुकरणं नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति ज्ञापनार्थमेव । भाष्यकारास्तु मा
यं देपूर्विं तु दिवादिपुस्तकपूश्शोधने इत्येव पठिष्यन्त इत्याहुः । न च स्वरे भेदः दायतीत्यादेरुभयथापि प्राप्त्युदात्तत्वात् । ननु ताच्छिल्ये चानशि
दायमान इत्यत्र स्वरे भेदः श्यनि धातोराद्युदात्तत्वं । शपि तु चानश्यौतोदात्तत्वमिति चेन्न । उभयथापि तोदात्तत्वानपायात् । नन्वेवमप्यनुक्तस्व
रस्य प्रतिशिष्टत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यं । अन्यत्र विकरणेभ्य इति पर्युदासात् । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति भाष्यकृत्पदवत्त्वेन स्वशीवचानश्यप
पि अन्तोदात्तत्वेनानापि प्राग्निर्लोपात् । स्थानिवत्त्वेन समस्यके परं गुणस्तु दकारस्वरस्तु च स्य भाष्यस्योक्तिभ्यां विरोधात् सामान्यादिवद् इति वक्ष्यते । प्याप
त्यादयस्तु दिवादिष्वेवादन्तत्वेन न पठिताः गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुं । तेन न विश्वसेदविश्वस्ते । पथिकृवनिताः प्रत्ययादाश्च सं
सइत्यादि सिद्धं । यत्तु भाष्ये एकान्तत्वपक्षे पिनद्धा इत्यत्र पकारस्य पकारलोपे कृते भविष्यति । दापूत्वं तु भूते सर्वमनुबन्धमाश्रित्य संरुत्पाद
नीयमिति सिद्धान्तितं । तत्र एषां प्रत्यवतिष्ठते । सत्यप्येजन्तत्वे उपदेशे एजन्तत्वं कथमिति । अत्रोच्यते । पित्करणसामर्थ्यादुपदेशे एजन्तत्वाभावेपि
आत्वप्रवृत्तिः । वस्तुतस्तूपदेशग्रहणं भाष्यकारेण न मन्यते । तथा चेतत्र वक्ष्यति । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । यत्तूपदेशग्रहणम

करिष्यते चेत्तान्तो तेष्वपि प्राप्नोति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न पदनिमित्तस्यान्तवदात्वं भवतीति। यदयं क्रीङ्जीनां णौ च आत्वं शा
स्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं विषमार्थमेतत्स्यात्। क्रीङ्जीनां णावेवेति। यस्मात् हि मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्र एज्ग्रहणमनुवर्तयिष्यतीति
न तु मलिदपयतीत्यत्रापि अन्तरङ्गत्वाद्विति प्रतिषेधः स्यात् इति चेन्न। यथोद्देशपक्षे तदङ्गत्वाद्वस्था पानेव पुसङ्गाया निर्वर्तनत्वात्। कृता
र्थत्वपक्षे तु पुसङ्गायाने त्वसमानदेशत्वात् यथा पुक् प्रतिपत्तिर्पुसं तद्योरसिद्धत्वेन प्राप्नोति पुक् ततो घुसंज्ञा न स्यादिति दोषः प्रसज्ये
त। अत एव भाष्ये दूषणं समाहितम्। तद्यथावपि दिति वक्ष्यामि। यद्भावात्त्वात्तोधात्। सत्यमपि बान्तम्। वृत्त्वेन सर्वत्र पदकार्ये निर्दिष्टः। अ
लोपयतीत्यत्र न सोऽनिषेधस्त्वस्याप्यादत्वान्तत्वान्वेति॥ आपतत्वेव एकस्मिन्। अन्तरङ्गेऽपि आत्त्वविधाविव कार्यालिङ्गः। लोप
गवः। यथा तस्यादीनां प्रत्ययाद्युत्तरत्वं प्रवर्तते। एवं इहापि। आत्वम्। यथा वृक्षाभ्यामित्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भवति। तद्वदिह
पि। ईङ्गतौ दिवादिः। एयं। अचोयदिति यत्नोत्तौ विधीयमानो यः स्वपो यथा चेयमेयमित्यादौ भवति तथेहापि। इल
न्तु एति स्तु इति स्यपि ह्रस्वमित्येव रूपं न तु एयमिति। एकस्मिन्निति किम्। सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः। अत्र हि आकारस्य
आदित्वे सति नमेवात्रिस्य सभासन्नयनशब्दस्य वृद्धत्वं स्यात्। ततश्च अणं बाधित्वा वृद्धाच्छ इति छः प्रसज्येत। ननु वृद्धिर्य
स्याचामादिरिति सूत्रे आदिग्रहणस्यापि दर्शनव्यावर्त्यं। तत्सामर्थ्यादेव सभासन्नयनशब्दे वृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न। यदि
हि वृद्धसंज्ञासूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणं नाहिं शालनातीति शालाप्रत्याहारादिरसहायोपि वृ
द्धेर्न स्यात्। ततश्च शालायां भवः शालीयः इत्यादि न सिध्येत्। असति हि प्रकृतसूत्रे असहायस्यैकस्य ग्रहणे यत्र आदिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति अ

29 सहायमध्ये अंते च सत्त्वेऽप्यविशेषादतिदेशस्य विषयः स्यात्। यदि तु अतिदेशसामर्थ्यात् साक्षादेव दृष्टं तर्ह्यविशेषाज्जातसभासंनयनेऽपि
स्यात्। वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं तर्हि व्यर्थमेवेति चेत्। हंतैवं अतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्र विध्यापत्तिः। इह एकग्रहणे
कृते तु अंतमध्ययोर्व्यावृत्त्यार्थं वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणं सार्थकमिति दिक्। यत्तु न्यासकृतोक्तं। अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृ
द्धसंज्ञासूत्रस्य मादिग्रहणं अनातिदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं स्यात्। असहायादीनां शालादीनामेव वृद्धसंज्ञां बाधयेत्। न तु सभासंनयन
स्य। सभासंनयने ह्येतदंतर्गतां श्रुतरोऽभावोऽपेक्ष्य अनातिदेशिकस्यादित्वस्य तत्र सत्त्वादिति। तच्चिंत्यं। परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वं ना
स्ति स आदिरिति सिद्धांतरीत्या मध्यस्येऽपि आदित्वविरहात्। इयानेव हि विशेषः। असहाये सत्यंत विशेषणविरहात् विशिष्टा
भावः मध्यस्थे तु विशेष्याभावाद्विशिष्टाभाव इति। वार्त्तिककारस्तु लोपवादपूर्वत्वमात्र मादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं।।
अनुत्तरमात्रं चांतशब्दस्य। न तु सत्यन्यस्मिन्निति विशेषणं। गौरवात्। तथा चासहायेऽपि मुख्ययोरेवाद्यंतयोः संभव इति
मन्वानः स्वयमेतदस्याचख्यौ। आह च। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यंतयोः सिद्धमेकस्मिन्निति। भाष्यकारस्तु नेतन्मेने। सत्यन्य
स्मिन्निति विशेषणपक्षेऽपि अयुक्तस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वात्। लोके हृदयमादिरंतो वेत्युक्ते अवशिष्टमपि किंचिदस्तीति निय
मेन प्रतियंति। पदान्निपततो पक्षिण इति आशास्तिसाध्या। अनुभवमपलप्य एकदेशमात्रेऽशान्तिकल्पने तु श्वश्रुरादिपदानामपि लो
पवाद्यापत्त्वेमात्रं पि तत्त्वेमात्रं तद्दृष्टं पुत्रस्य मातेत्यंशाशक्यतावच्छेदकं स्यादिति विशिष्टविषयकशाब्दबुद्धेरनवच्छिन्नविशिष्टव्यवहा

स्याकोपः स्यादिति । ननैवमपि व्यपदेशिवद्भावेनैकतः स्वमेव । इयाय आरद्ध स्यादौ धात्ववयवत्वं प्राथम्यं एकाच्त्वं चाश्रित्य द्वित्वं यथा स्यात् ।
एकाच इति हि बहुव्रीहिरिति वक्ष्यते । नचैवं लोके व्यपदेशो यो वर्तते स च ह्रस्वपरत्वे कृते भावे आरद्ध इत्यत्र योरेकाच्त्वं पदादेरिव मुख्यत्वे
वास्तीति वाच्यं । ह्रूर्वं च नेनीतिरूपाति देशेनेद्वः अनयोरेव द्विरुक्तेः । किं च यजेः पंचमलकारे सदेवान्यस्यादि जितो यजी यानि स्वादौ प्रिपे
कृते इति सिषत्स्यपत्वे व्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं । प्रत्ययस्य यः सकारः तस्य षत्वमिति सिद्धत्वात् । तस्माद्व्यपदेशिवदेक
स्मिन्निति सैव सत्यता किं प्रकृतसूत्रेण । व्यपदेशो नाम विशिष्टो मुख्योऽपदेशो व्यवहारः एकाजित्यादिः सो यस्यास्तीति व्यपदेशी
यच्चिप्रत्ययः तिः । तस्मिन्निवासहाये विकार्यं स्यादित्यर्थः । अत्राह भाष्यकारः । अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धमिति । वचनं निरपेक्षा
लोके व्यवहारादेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेरादन्तवदिति व्यपदेशिवदिति चोभयमपि न सूत्रयितव्यमित्यर्थः । अस्ति च लोके निरूढोऽयं व्यवहारः ।
अयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनिष्ठ इति । तथा अस्तु तायामसोऽप्यमाणयां च प्रथमगर्भे लेहते इति व्यवहरंति ।
तथा पूर्वमनागतोऽनिअनाजिगामिषुरप्याह इदं मे प्रथममागमनमिति । ननु सर्वेऽपि मे गौणव्यवहाराः । तत्कथं मुख्ये चरिता
र्थं शास्त्रं गौणे प्रवर्तेतेति चेन्न । निरूढतरतया गौणस्यापि अस्य मुख्यसमकक्षत्वात् ज्ञापकाच्च । यदयं इट् दीर्घो इति सि
चोऽजो यं ग्रहणं स्ति तज्ज्ञापयति व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति । तथाऽन्यथा सिच इट् इत्युच्यते । वस्तु रूपत्वे पि वलादित्वविरहात् । तथादि
र्घ इटः किंतीत्यादावप्यपिठ्ठापकानि । नहि व्यपदेशिवद्भावं विनाइणोऽप्रयोगोऽन्यत इति दिक् । कैयटेन अर्थवता व्यपदेशिवद्भावाद पत्नु ९

30 कृते इत्यादौ तशब्दाकारस्यानर्थकत्वेन तत्र दीर्घसिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति । अत्रेदं वक्तव्यं । अर्थवत्ताव्यपदेशिवद्भावद्वति
वचनावलोपपरिभाषा । तस्याविधेयत्वात् । व्यपदेशिवद्भावस्तु लौकिकव्युत्पत्त्या तं प्रति अंगत्वायोगात् । किंतु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भाव
योजनायथार्थसमुदायमाश्रित्य तस्य लब्धदेशः अव्यवद् इति व्युत्पादयितुमर्थवत्तापेक्षितेति परं तस्याशयः । अत एव पक्षे निर्मोचना
दर्शका व्युत्पत्तेः व्युत्पादनावसरे भाष्यकृदुपरयो दनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतः । लोके इव शास्त्रेपि अनर्थकस्य व्यपदेशि
वद्भावसंभवात् । तस्मादर्थवतेति प्रायोवादमात्रं । सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्यग्जेवेति स्थितं ॥ तरप्तमपौ घः ॥ तत्तो घसंज्ञौ
स्तः । कुमारितरा । कुमारितमा । घरूपेति ह्रस्वः । नद्यास्तरो नदीतर इत्यत्र न भवति । तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणा
त् । यद्वा । तरबिति रूपं संज्ञासमवतावाश्रितं । तदपरिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीति औपदेशिकं गृह्यते । न चात्र तरप्प्रत्ययस्यैवा
स्ति । अपि च प्रतिपदोक्तत्वमपीह स्फुटमं । तेनावयववृत्तेर्व्युत्पत्तिर्नदीतरेनातिप्रसंगः । किंच । समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे
पदे ह्रस्वत्वं विधीयते । अन्यथा महिषीवद्रूपं महिषीरूपमित्यत्रापि स्यात् । सुप्सुपेति समासः । महिषीवेषं आकृतिरित्यर्थः । सा
मानाधिकरण्ये स्त्रीत्वेवस्याविशेषणत्वात् । आतिशायनिकस्यवत्तः न तु नदीतरे । अतो नोक्तदोषः । न चातिशायनिके प्रकरण एव
तादीप् इति चिनोपद्वतिवा क्रियतां लाघवादिति चेन्न । प्रकरणोत्कर्षे लोकेह संज्ञाकरणस्यान्योपि तरबसौ तिङ्ज्ञापनार्थत्वात् । स
चानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति । तेनाप्याचतरं लोपचंवकवनरदइत्यादि सिद्धं । केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य सर्ईपस्तु

नोपिस्वार्थिकतामाहुः। तेन अहो महीयस्तव स्वाहास्विनस्य मित्यादि प्रयोगाः समर्थिता भवंति ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥ एते संख्या संज्ञाः
स्युः। बहुकृत्वः। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। बहुधा। संख्याया विधार्थे धा। बहुभिः क्रीतो बहुकः। संख्याया अ
तिशदंतायाः कन्। बहुशः। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामनुव र्तमाने संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्। गणकृत्वः। गण
धा। गणकः। गणशः। तावत्कृत्वः। तावद्धा। तावत्कः। तावच्छः। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। आ सर्वनाम्नः। शेषं प्राग्वत्। कति
कृत्वः। कतिधा। कतिकः। कतिशः। किमः संख्यापरिमाणे डति च। शेषं प्राग्वत्। स्यादेतत्। वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्तते। बहुर्हि
भवानिति। संघे च गणशब्दः। भिक्षुकगणो गच्छतीति। समवायश्चयो गण इत्यमरः। तथा च संघवैपुल्यवाचिनोरप्यनयोः सं
ख्यासंज्ञा स्यादिति चेन्न। संख्यायतेऽनयेत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्। तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणशब्दयोरिह ग्रहणं।
तच्च नियमार्थं। अनियतबहुत्ववाचिनां मध्ये अनयोरेव संख्यासंज्ञा न तु भूर्यादीनामिति। तेनाबहुविषययोर्द्व्येकयोर्निय
तबहुत्ववाचिनां त्र्यादीनां च न व्यावृत्तिः। ननु नियमार्थत्वे सिद्धे सजातीयापेक्षत्वान्नियमस्य लघुत्वमवस्यासिध्येत्। निय
मार्थत्वमेव तु दुरुपपादं। विध्यर्थतायां एवोचितत्वात्। तथा हि। अस्ति तावत्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति। यदि
भाषा सा चेन्न्याय्यमत्र। संज्ञासूत्रेषु संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदितरं बोधयेत्। एवं स्थिते बहुगणयोरि
ह ग्रहणाभावे संख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न स्यात्। अकृत्रिमत्वात्। तस्मात्तत्संग्रहार्थमेव बहुगणग्रहणं न तु भूर्यादिनिवृ

31 त्वर्थमिति । अत आह । संज्ञिविशेषे क्रियमाणे संज्ञानियमो यदि स्यात् सामान्यापेक्षस्तदा युक्ता अकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः । विशेषपरत्वे तु सत्यतीयं
कृत्रिमं । न तु स्वमेव नियमेन व्यावर्त्यते न त्वकृत्रिममपि । तदेतदुच्यते उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति । कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोरपि ग्र
हणमित्यर्थः । अस्ति च संख्याप्रदेशे भूयस्य ग्रहणे लिंगं । संख्याया अतिशदन्ताया इति सूत्रे शदन्तपर्युदासः । न हि कृत्रिमा संख्या श
दन्तास्तीति दिक् । तेन पंचकृत्व इत्यादि सिद्धं भवतीति । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापि वतुडत्योः केवल
योः संज्ञाप्रयोजनाभावात् सामर्थ्यात् तदन्तग्रहणं । तद्धितविधौ हि ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतं । न च केवलस्य प्रातिपदिकत्व
मस्तीति बोध्यं । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् । वतोरिड्वा । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् इति सूत्रैः
इडिति पदे आगमविधौ यस्मात् बहुप्रभृतीनां इटो निर्वाहकं संख्यासंज्ञां ज्ञापयतीति किमनेन सूत्रेण । ननु बहुपूगगणसंघेभ्या
दौ विशेषाश्रवणात् संघवैपुल्यवाचिनोरपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यं स्यादिति चेन्न । अनियतसंख्यावाचिनोरेवे
तयोः संख्याकार्यं भवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेन चरितार्थत्वे सति सर्वथा संख्यामप्रतिपादयतोरपि संख्याकार्ये कल्पनस्य
गौरवपराहतत्वात् । पर्यादीनां तु अनियतसंख्यावाचिनां ग्रहणं न भवति । नियतसंख्यावाचिनां पंचादीनामेव लोके संख्या
शब्दत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । न चैवमपि बहुगणयोरिव पूगसंघादीनामवि
धाशब्दत्वसुजादि संख्याकार्यप्रसंगः । न च बहुगणयोः सामान्यापेक्षं ज्ञापकं पूगादीनां तु ऽदूविषयकमिति वाच्यं । अनुप

पत्नेः समानत्वेन लक्षणत्वोपादानं तेन च वैषम्येऽपि आभावादिति भैमैवं । लक्ष्यानुरोधेन क्वचित् सामान्यापेक्षं क्वचिच्च विशेषापेक्षं लक्षणं । मित्रा
अथ लाभत् । तदनुरोधेन वैरूप्यस्य स्फोटव्यत्वादिति दिक् । इकोऽकृतस्थित्समासहमानेनेन सूत्रकृता स्वप्रयोगे न मिति तु परमार्थः । अत्र
वार्त्तिककारः । अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं । अर्द्धेनाधिकमध्यर्द्धं । एकदेशवाचिनोऽयमर्द्धशब्दः । तस्याधिशब्देन समासो वृत्ते
योगिरत्यर्थः प्रतीयते । ननु संख्येति वार्त्तिकारंभः । अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतं अध्यर्द्धशूर्पं । दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने च तद्धितार्थेति स
मासः । ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञ् ठञ् वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । अध्यर्द्धेन क्रीतं अध्यर्द्धकं । संख्याया अतिशदंताया कनिति
कन् । इह समासविध्यर्थमिति संबंधसामान्ये षष्ठी । समासे विधीयमाने समासनिमित्ते वा अन्यस्मिन् कार्ये विधीयमाने इत्य
र्थः । तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते । तथा चाध्यर्द्धपूर्वेति सूत्रे अध्यर्थपूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तद्धितेऽनुवृत्ते आग्रहण
मिति । अर्द्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययांतः । संख्येत्यनुवर्तते । पूरणप्रत्ययांतादुत्तरस्य पूरणप्रत्ययांतोत्तरपदद्वयार्थः । समासक
न्विध्यर्थमित्येव । अर्द्धपंचमं येषामिति बहुव्रीहिः । अर्द्धपंचमैः शूर्पैः क्रीतं अर्ध पंचमशूर्पं । पूर्ववदञ
ठञोर्वा लुक् । अर्धपंचमेन क्रीतं अर्द्धपंचमकं । अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थं । अधिकया षष्ट्या क्रीतः अ
धिकषाष्टिकः । अधिकसाप्ततिकः । तद्धितार्थेति समासः । प्राग्वतेष्ठञ् । अलुगिति वचनात् लुक् कर्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्ती
ति द्विगुत्वमपि न । तेनाध्यर्धपूर्वेति लुङ् न । ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । न त्वलुक्करणमित्यर्थः । उत्त

३२ रपदस्थध्वर्थमिति वचनादेवानुगमाभावस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न । अर्हत्सुधर्मा स्तरेष्वर्थेषु येऽस्य यास्तेषां लुगागमः स्यात्तस्यैनो नरपदस्थछेदः सार्व
काशत्वात् ।। ष्णान्ता षट् ।। षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षट् । तिष्ठन्ति । षट् पञ्च । पञ्च सप्तैत्यादि । संख्येति किं । विप्रुषः । पामानः ।
ननु शतानि सहस्राणि सन्निकृष्टेषु लेतत्स्य पूर्वमकृत यानान्ता संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेत् । अत्र । नन्वेवं षड्भ्यो लुगिति लुक् स्यादिति चे संज्ञा२
यं । सर्वनामस्थान संज्ञि पातेन कृतस्य नुमस्तद्विधानत्वात् । न चैवमपि अष्टानामिति न सिध्यति । तथा हि । अष्टन् आमिति स्थिते
परत्वान्नित्यत्वाच्च अष्टन आ विभक्ताविति आत्वे कृते अनां नत्वात्संज्ञायामसत्यां षट्चतुर्भ्यश्चेति नुडागमो नेति चेन्न । यथोद्देशप
क्षे आत्वात्प्रागेव षट्संज्ञा । अंतरंगत्वात् । ततः कृते पात्वे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् षट्संज्ञकत्वेन नुटः सिद्धत्वात् । कार्यकालप
क्षे तर्हि उक्तदोष स्तदवस्थ एव । किंच यथोद्देशे पदं विधित्वादतिदेशे दुर्लभः । अत एव वृत्तौ सत्र अचः परस्मिन्निति सस्य फलमिति के
यद् इति चेन्न । अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणे नकृतात्वस्यापि षट्संज्ञाज्ञापनात् । तथा हि । न संख्यायाः इत्यानुदात्तत्वं वा विहि
यत्तादि पाठादंतोदात्तोष्टन् शब्दः सा विहितः । तस्याद्विभिरष्टाभिरिति रूपं । तत्रात्वाभावे मध्योदात्तं । आत्वपक्षे त्वंतोदात्तत्वे
मिति सिद्धांतः । तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रे ... षट्संज्ञापक्षे [illegible] द्विभिः स्यादविव विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं तद्बाधितं भूतपूर्वोपोनमभि
ति प्राप्ते षट्त्रिचतुर्भ्यो याऽजलादि विभक्तिस्तदंते पदे उपोत्तमम् उदात्तं भवतीति हितस्यार्थः । तद्बाधनायाष्टनो दीर्घादिस्यारंभ
ते । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थः । तत्र यद्यात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात्तर्हि सावकाशोऽष्ट

नः स्वरः परत्वात्तथा आत्वपक्षे सत्यपि तन्मध्यपतितषट्स्वरेण बाध्यत इति किं दीर्घग्रहणेन । कृतात्वस्यापि षट्संज्ञायां सत्यां तु षट्स्वरस्यापि न
स्वरोपवादः संपद्यते । न चाष्टनः स्वरः श्रुतिस्थानेकाच इति वाच्यं । तथैकादेशे उदात्तेनोदात्त इति स्वरे तैरुपगतार्थत्वात् । अष्टन् शब्दे तो
दात्त इति समन्तद्विवेकत्वात् । तेन दीर्घपक्षेऽपि तदभावपक्षे विभक्तेरुदात्तता स्यादिति तेष्वात्वस्यार्थं क्रियमाणे दीर्घग्रहणं सार्थ
कमेव । तस्माद्दीर्घग्रहणेन आत्वपक्षेऽपि षट्संज्ञा ज्ञाप्यत इति स्थितं । न चैवं दीर्घग्रहणस्य आत्वविकल्पज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यं ।
उभयज्ञापकत्वसंभवात् । न ह्येकेन एकमेव ज्ञाप्यत इति नियमः । यावता विना अनुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात् । तत्रैकमनेकं वेत्य
न्यदेतत् । प्रकृते चोभयं विना दीर्घग्रहणं वैयर्थ्यानुष्टुत्यादिति दिक् । यदि तु छात्राः पकारनकारयोः आकारान्तं तेषु स्याः सा छन्दसि तिष्ठ
न्तेसत्य एव आकारोऽपि प्रक्षिप्यते तदा ह्यभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात् । आद्युदात्तं हि भ्याम
द्यहीस्यादेआद्युदात्तमेव तु दृश्यामिति पदं पठ्यते । तस्मादिह आकारप्रश्लेषो न वर्णनीयः । किं तु नकारप्रकार एवा
दर्तव्य इति स्थितं । तथा सति सर्वे योगविभागं कृत्वा तत्र दूर्लेनापि दृष्टानामा पद्ये समाहितं । तथा हि पञ्चम्यास्तु जिश्च
श्च इति विभज्यते । अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्तते । तेन षड्भ्योऽप्युक्तं कृताकारादष्टनोऽपि तस्यादि
तिसूत्रार्थः । न चैवं जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्यते इति वाच्यं । औश्त्वविधिवैयर्थ्यापत्तेः । अथवा । अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रा
दनंतरं [illegible] राय इति योगं वाभिमत्य हलोसुभयो योगयोः शेषो व्याख्येयः । तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेवात्वं
न तु प्राक् । न चैवं जश्शसोरात्वं न स्यादिति वाच्यं । हलाचवार्थमष्टभ्य इति निर्दिष्टत्वे अष्टाभ्य औशिति कृता

३३ त्वनिर्देशेन अष्टशब्दोऽविषये आत्वानुमानात् । पञ्चात्वं तत्रैवोपयुक्तं यथा स्यादित्येतदर्थं हि तत्र डापोर्भ्यासार्थं कृतमिति । स्यादेतत् । हल्ङीति
पञ्चमयोः शेषस्त्वह प्रियाष्टन्शब्दे औजस्शसौ दृश्याष्ट टाङेङसिङसोसाम्सु वैकल्पिकं तथेष्यमाणमात्वेन सिध्येत् ।
न च तत्रात्वं नेष्यत एवेति वाच्यं । इतः प्राचीनपक्षालम्मतिव्याप्तिप्रसंगात् । तेषु ह्यात्वं प्राप्यत एव । विभक्तिमात्रे तद्वि
धानात् । न च षड्भ्यो लुगित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां विधीयमानौ लुग्नुटौ यथा गौणतायां न स्तस्तथा आत्वमपि न
स्यादेवेति वाच्यं । वैषम्यात् । लुग्नुटौ विधौ हि षड्भ्य इति षट्चतुर्भ्य इति च बहुवचननिर्देशात् तत्पदार्थप्राधान्य एव तौ
भवतैते । आत्वविधौ तु अष्टन इत्येकवचननिर्देशात् गौणत्वेऽपि प्रियाष्टाभ्यामित्यादावात्वं प्रवर्तत एव । परं गाङ्गिका
देन स्यात् तदुत्तरपदस्य चेति वक्ष्यमाणत्वात् । न च अष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशेनानुमीयमाने मात्वं बहु
वचने प्राधान्ये च अष्टौ परमाष्टौ इत्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेऽपि प्रियाष्टौ इत्यत्रापि भवतीति तन्निर्देशेनानुपपत्तिरिति वाच्यं । औश्त्वं
हि लुग्नुडाविव गौणत्वे न भवति । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचने
नैव निर्दिशेत् । अष्टा औशिति अष्ट इति वा । स्पष्टं चैतदिहैव सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तथा च औश्त्वविधौ कृता
त्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एव स्यान्न तु गौणतायामिति तन्निर्देशोऽप्यनुपपत्तिसाम्यात् ।
तस्माद्धलि सुप्युभयत्र षष्ठ्येव स्यादात्वं प्रियाष्टनः । टाङेङसिङसोसाम्सु तथैवौजस्शसोर्दृश्यते । प्रागुक्तेषु तु

पक्षेषु भवेदात्वमपि प्राप्तिः । फलभेदे महत्येवं वक्ष्यं पक्षविकल्पनं । अत्रोच्यते । प्रियाष्टन्शब्दस्य अजादौ कालमनिष्टमेव । हल्यपि तु भवेतः शे
षस्य भाष्य एव सिद्धमिति तल्लाभः । तथा औजसोः कृत्येण प्रियाष्टौ प्रियाष्टा नइत्येवरूपं स्यान्न तु प्रियाष्टौ प्रियाष्टाइत्यपि स्यात् शं
क्य यथालक्षणं भवपुत्रेइत्यभिहितं तल्लाभ्यं च । अत एव यथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय न भवत्येवात्वमित्यर्थइतिकैयटो
व्याख्यत् । एवं स्थिते प्राचीनाः पक्षा अपहितोपमतस्तालव । अत स्थिते विभाषयाऽनोणतायां प्रथमादिषु आत्वं न भवतीत्याश
येन वायोऽयाः । उदाहृतं भाष्य कैयटप्रामाण्यात् । तस्मात् प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राजन्शब्द साधारणं रूपं हलादौ तु हल
ल शब्द साधारणमपरं रूपं । औ शस्तु वेस्तु भाष्ये विवक्षितौ नेति प्रामाणिकाः पथाः । अत एव सर्वनामस्थानानीति सूत्रे हर
दत्तेन भोगतो औ शस्तु न भवतीति स्पष्टमेवाभिहितं । अत एवा ष्टाभ्य औशितिसूत्रे तदंतग्रहणं मन्ये ष्यते । परमाष्टौ इत्यु
क्ता प्रियाष्टान इत्यत्र आत्वस्याभावादौ शश्च न भवतीति काशिका संगच्छते । अत एव च अष्टन आविभक्ताविति सूत्रे तदंत
विधिश्चाश्रेष्यते प्रियाष्टो अष्टौ यस्य प्रियाष्टाइत्यपि यथा स्यादिति काशिकाग्रंथोऽपि संगच्छते । हलादावात्वनिबंधनत्वात् ।
एतत्तस्तु अष्टाभ्य औशितिसूत्रे प्रियाष्टान इत्यत्रेति वृत्तिग्रंथमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्वि
धावेव वक्ष्यते इति प्रतिज्ञाय अष्टन आविभक्ताविति सूत्रे एकवचन निर्देशात् स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य तेनोपसर्जनि
प्यष्टनि भवति । तत्रापि विकल्पितत्वात् प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्यपि भवति । तत्राप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये औ
तोऽल्लोपमिच्छंति । प्रियाष्टः पश्येत्यादि । आत्वाभावपक्षे प्यल्लोपेऽपि तुल्यं । प्रियाष्ट्न इति भवतीत्यनेन ग्रंथेन पूर्वं प्रतिज्ञाता

= वार्तिकं प्रत्याचक्षाण इति। उच्चिच्छिषतीत्यत्रोपधीविवासइत्वस्यान्तरंगत्वाच्छे चेति तुक्प्रसिद्धिः पूर्वत्रासिद्धमिति चुत्वस्यासिद्धत्वात् तुक्विधिः। खिशब्दो हि दूष्यत इति तुक्त्वः शेषे प्राप्ते छकारश्रवणे वाधं वार्तिकं प्रत्या =
= चक्षाण इत्यर्थः। न कर्तव्यमिति। उच्चिच्छिषतीत्यत्र तुक्छो पेधकारश्रवणेपि तस्याभ्यासीयस्य चर्त्वं प्रसिद्धमिति पुनस्तुक्प्रसंगेन भवति तु छिसत्राभ्यासीयस्य सिद्धत्वादादेशादिलोपादन तर्के दसे =
= त्येच प्राप्ते सिद्धकांडे पठितव्योऽभ्यासजश्त्वचर्त्वमेतत् तुक्छे इति वार्तिके एत्वतु गहणेन कर्तव्यमित्यर्थः =

३५ र्वविधपरीतं भाष्यवदस्यादि विरुद्धं न च कथमपि हितवाक्षितितस्याशयं स एव प्रष्टव्यः। अल्लोपे पूर्वत्वमित्यपि तद्युक्तिश्चिंत्यैव। पूर्वस्मादपि
विधौ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन पूर्वत्वायोगात्। न च पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधः। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे
ष्विति सावर्णवाद्यत्वात्। ननु द्वयोः भ्यां नो णः इति प्रतिपदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते। ननु ष्टुत्वविधिर्विल्वमपि विलंब्य प्रतीति कृत्वादि
ति चेन्न। अपदांतस्य मूर्धन्य इति सूत्रं सं पूर्वं षाभ्यामिति सूत्रेनुवर्त्य तत्रत्यस्य णत्वग्रहणस्य पदांतस्येति निषेधसूत्रस्य च
भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्। पचोतरं मुनीनां प्रामाण्यात्। न च मूर्धन्यश्रवणेन पूर्वश्रवणेन वा निर्वर्त्यमानेन णकारेणैव षष्ठ्यमस्ति।
सूत्रकारशीलावृथं चितत्वं भवनत्र पिव्याया पोत्र भाष्यानुरोधात् तत्स्यागस्यएव। तथा चशर्पूर्वाः खय इति सूत्रे खयपूर्वग्रहणं
कर्तव्यमिति वार्तिकं प्रत्याचक्षाणो भगवान्नाह अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमिति खय एत्वतु ग्रहणं न कर्तव्यमिति। तथा
चहलादिः शेषे कर्तव्येपि तु कृप्रभुत्वेन निष्पन्नस्य चकारस्यापि चर्त्वेन सिद्धतया उच्चिच्छिषतीति रूपं सिद्धमिति तदाश
यः कैयटेन वर्णितः। [redacted] तदेवं प्रियापूद्दस्यायेन रूपमुचितं। न चैवं पूर्वसिद्धस्यादानपि नकारएव पठ्येतेति वाच्यं। तत्रा
दृकुप्वाङ् इति सूत्रे णत्वप्रवृत्तेरिति दिक्॥ डति च॥ ष्णांता संख्या षट् संज्ञा स्यात्॥ कृति संति। कस्य ड्याश्वीः। षट्
त्वोऽप्रशस्तोऽर्द्धकं। संख्येति किं। पात्वेई ति। पतयः। नन्वाद्यस्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यं। ननु साहचर्येण तत्र त
डितस्यैव ग्रहणात्। इदं प्रत्याख्यातं भाष्ये। बहुगणवतु संख्या। डति। संख्येत्यनुवर्तते। ततः ष्णांता षट्। संख्या डतीसुभ
यमनुवर्तते। पूर्वसूत्रे अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् संख्याप्रश्नविषयस्यैव डतेर्ग्रहणं न तु गणादिकस्येति॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। क्तः। क्तवान्। ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा संज्ञया च विधानं। वक्ष्यति हि क्तक्तवतू निष्ठेति। तथा चान्योन्या
श्रय इति चेन्न। स्वरूपग्रहणादववद्धविसंज्ञाविज्ञानात्। तौ क्तक्तवतू भवतः प्रत्ययौ विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति। स्यादेत
त्। अनुबंधाः कार्यार्थमुपादीयंते न तु श्रवणार्थं। तेषां लोपविधानात्। तथा च लुप्तानुबंधस्य परिनिष्ठितस्य प्रत्ययस्य सारूप्यं तत्र
धानुबंधकार्यं भवतु धकाने तितुनिश्चेतुमशक्यं। न च ककारादिवदुपलक्षणस्यापि व्यावर्तकता भविष्यतीति वाच्यं। ककारा
दिनापि हि वेदिकापुंडरीकादिकं स्थिरं किं नियामिवारयते। तदुक्तं अग्रडीने पिकाकेव्यवहारो न संवादीयते। न चेह परिच्छेदांत
रमुपलभ्यते। न च प्रत्ययान्तप्रत्यययोः ककारादिवल्लोहितककारनकारौ तद्रूपगमे संपद्येते तद्वत्सत्र परिच्छेदमस्य परस्परव्यावर्त
स्य दुर्वचत्वादिति। अत्राहुः। ककारनकारविशेषणयोर्थोऽत्र वेदिकापुंडरीकादिस्थानापन्नाः तद्दर्शनात् अनुबंधस्मृतौ
सत्यां तत्तत्प्रयुक्तकार्यं समाधुतयाज्ञायते तथा क्तः शानितितिदेवत् प्रयुक्ते लक्षणत्वेन कर्मणि तत्कालवत्त्वात्
प्रत्ययोपमितिति निर्लोपयते। क्तोतमालम्भेतेति प्रयुक्ते मेघकाचीकोतशब्दस्तन् प्रत्ययांतः प्रयुक्त इति निर्लोपयते। हसि
मसिनिरवाभिदमिल्लू क्व विम्य स्त्वनिस्युणादिसूत्रात्। क्तोतः स्यादश्रुचिहयोरिति तु पंचपादीव्रतौ स्थितं। तथा प्रा
भितपदं देवदत्त इति प्रयोगे वर्तेवत्ता पवगमा क्लुरुं तस्यापि प्रयोगो न तु निष्ठांतस्येति निर्लोपयते। स्यादेतत्। अं
जिघ्र सिभ्यः क्त इति क्त प्रत्यये अक्तं घृतं सितमिति व्युत्पादितं तत्रापि निष्ठासंज्ञा स्यात्। ततश्च निष्ठा च द्व्यजनादि
ति स्वरः स्यात्। निष्ठांतं द्व्यच् संज्ञायामाद्युदात्तं स्यात् स चेष्टादित्याकारो नेति सूत्रार्थः। न चेष्टापत्तिः। घृतं मिमिक्षुद्
त्यादावंतोदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादिति। अत्राहुः। अतः क्रकमीति सूत्रे च मिश्रहलो नैव सिद्धं संसहलो नव्राधितं उणादयः

५ विद्यते· पत्तुव ति वास्य योर्विशेषे स्य संपन्न ये चित्रा लंगावामयमित्यादि विग्रह वर्तनं भीमांसा कार्य देकं तं तत्तु न मुनि वचसानुकूलं । अस्य प्रथमा वि भक्त्यर्थे बहुव्रीहि ५

३५ कृचित् वस्तु स्यत्तिकार्यं न लक्ष्मं तद्दृति । अतो नात्र निष्ठा संसेति । यद्वा । प्रतादानां वेति विग्रह सूत्रे ला सिद्धं ॥ इति शब्द कौस्तुभे प्रथमाध्याय
स्य प्रथमे पादे पंचम माह्निकं समाप्तं ॥ श्रीः ॥ सर्वादानि सर्वनामानि ॥ एतानि सर्वनाम संज्ञानि स्युः । तदन्त संविज्ञानो यं बहु
व्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्यान्वयित या संविज्ञानं यत्र स तद्गुण संविज्ञानः । त
त्र सर्व आदिर्येषां तानीति विग्रहः । तच्छब्द प्रयोगेणान्यपदार्थ प्राधान्यं लभ्यते । एवं चित्रागावो यस्य स इत्यादावपि । अन्य
था हि यस्य गावश्चित्रा इति गोशब्दार्थ प्राधान्यं स्यात् । न चैवं त्रिपदे बहुव्रीहिरिति वार्तिक कृता वक्ष्यमाणत्वात् भाष्यकृ
ता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेष माश्रित्य सूत्रारंभे दोषो न स्यादर्थस्य साधितत्वात् । द्वितीया श्रिता तीतादि
भिः तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादि क्रमेण हि यर्लं त्रिकाणां समासयुक्तः तदपेक्षया शेषः प्रथमारूपा विवक्षितः तस्यैव बहु
व्रीहि संज्ञेति वक्ष्ये देवे गतद्द्वादे शिवचित्रागावामयमित्यस्यापि हृतपादास्ते बहुव्रीहित्वं । किं च मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमा
णत्व वचनात्कथं चित्रागावाम्स्यत्र तत्प्रसक्तिः । ननु दंडिस्यादभ पिंड स्यायमिति विग्रहा सुपगमाद स्मद्रूपा अयमे
व मत्वर्थ इति चेन्न हि सुतरां मुनिवचन विरोधः । तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रे ल प्रथमांतादस्त्युपाधिका लंबंधि निमतुव
विधानात् । समर्थानां प्रथमा इति सूत्रे ल प्रथममनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणात् । न चैतान्यपि सूत्रवार्तिकभा
ष्य वचांसि कथं चिद्व्याख्येयानीति वाच्यं समर्थः पदविधिरित्यादानि श्रीहिमिर्य जे ते स्याद् द्विपुपदविधि मिन्ने धपि
यो न यिला सामर्थ्यं व भाष्यादि संमता द्विपरीतमेन वर्णयन्न भवाद्दृशोनिरंकुशाः किं किं न कुर्वन्तु । किं तु व्यावहारलाघि

करतो सिद्धमिति तं व्याकरणप्रामाण्येन कथं त्वेष व्याख्याकुलयसीति परं पर्य्यनुयोजे स्म साधारणं विभावय । तस्माच्छि-त्रांशावोपस्थे स्वे वविग्न
हः सर्वत्र शिष्टसंप्रदायसिद्धमुनित्रयवचसामनुकूल्ये(?)ति दिक् ॥ आदिशब्दस्यानवयववाचित्वादिदं तावदयमवभेदः समुदायः
समासार्थः तस्य च समुदायस्य पूगपक्षस्य प्रयोगाभावादानर्थक्याभावादं जेष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसं
ज्ञा अविशेषात् सर्वशब्दादि प्रवर्त्तत इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वं । हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्चेह लिङ्गं । अस्मिन्समादयः पदि
तिसंचयेन लक्ष्यइति योगविभागश्चाद्वेः संज्ञाविधानसामर्थ्यादिव इदमादयः तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एतेन हृतं तेभ्यः
कृत्वादिष्वइत्सु समवयवं विशिष्टे कुलशब्दे समन्वतार्थं यथा तत्पुरुषबहुव्रीह्योर्वेदकशेष इति चतुर्थे वक्ष्यते तथेहापि च पुंसक्षमन
पुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्यैकनरः स्वरविधिः सन्धिश्चेत इति वा तत्पुरुषबहुव्रीह्योः सहविवक्षायां बहुव्रीहेः शेष इति प
रास्ते । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्येव सर्वशब्दस्यापि सेन्द्रहे सिद्धं लक्षशेषा अपलस्य गोरवपत्तह तलोत् । महासंज्ञाकर
णमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं । सर्वेषां नामानीति । तत्सामर्थ्याच्च सर्वाभिधानसामर्थ्ये विशिष्टानामेव संज्ञेत्यनुमीयते ।
तथा च तथाभूतानां गणे पाठस्यानर्थक्यं तथा प्रकारान्तरं नरसुपांच पाठेऽप्यालग्नभावादेव विशिष्टेष्वेव स्थितानां संज्ञानामनुप
सर्जनानां च सर्वादित्वमेव नास्ति । तेन तेषां गणलक्षणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तकार्यं चेत्सु भयमपि न भवति । गणलक्षणकार्यं यथा । त्वत्तदिनामः ।
तद्नामकृत्वित् । अतिक्रान्तस्त्वं भवितेति त्वत् । तथा अहुनत्यादिभ्यः । अन्यमतिक्रान्तः अत्यन्यः । अतिकतरं । संज्ञाप्रयुक्तं यथा ।
सर्वनाम्नः स्मै । अतिसर्वाय । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वार्त्तिककृता संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः पाठात्सर्वादिसः पठितानां संज्ञाकर

36 ण्णमिति। तस्मात्सर्वादिष्वेन प्रवृत्तिरिति भिन्ने नञ्समुत्कृदूतं प्रत्ययस्यानुपसर्जनीभूतत्वेऽपहलंस्तीति सिद्धितं। ननु स्वरूपमात्रग्रहणे कुर्यां न तु गणपाठं सं
ज्ञां वाऽपेक्षते यथा युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यादि। तदुपसर्जनत्वेपि भवत्येवेत्याशये यं। न चैवं युष्मद्युपपदे इत्यादावपि स्वमादिप्र
संगः। लोकप्रसिद्धार्थपरतया मेवतस्थत्वनेः। प्रसिद्धश्च पदार्थो येऽइति न्याया... त्। तदंतस्यापि लाभ भवेत्वोऽयं। द्वंद्वे चेति ज्ञाप
कात्। तच्चतत्रैव वक्ष्यते। प्रयोजनं सर्वनाम्ना ख्यय संज्ञायामिति वार्तिकं च दनाम्ना। तेन परमसर्वतः परमसर्वे परमसर्वस्मै
इत्यत्र समस्तात्तेषिद्धं तत्तु प्रकृत्य सिध्यति। न च तल्लिंगादिविधौ प्रातिपदिकादिस्यानुवृत्तेः सर्वनाम्नाय न तु द्वि भेषलोनतदं
तविधिर्भविष्यतीति वाच्यं। समासप्रत्ययविधौ न तदंतविधिरिति निषेधात्। न चैवमपि सर्वादेस्तादावपि प्रसंगः। उप
सर्जनपर्युदासस्य कलात्। अत एव परमसर्वस्मादित्यादौ स्यायादयो भवं स्येव। स्यादेतत्। असः अतस्मिन् अनेन्वदित्यादावपि अ
तेऽस्मिन्नादीत्तिनस्युः। अति सर्व इत्यत्रैव उपसर्जनत्वात्। तथा च अयायस्ते इत्यादि आहवला मिनत्यादि क्रमेण पूर्वप
दार्थप्राधान्येनावियरलं कुर्वंति। सत्यं। ऐषाक्षरलमतेन ... सिद्धमासमस्युत्तरपदार्थप्राधान्यमेव। नञ्सूत्रे भाष्यका
रेण तथैवाभिहितत्वात्। तथाहि। आरोपितत्वं नञर्थः। तथा च ब्राह्मणो मनुष्यः स्मार्यमाणः क्षत्रियादिः... रूपत आह
लादिशब्दे स्यादेवमारोपितो मिथ्याभूतो यं ब्राह्मणादइत्येवं शाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवर
णं न तु शाब्दोयमर्थः। अत एव तत्तत्रादौ रितिसूत्रे नञ्समासइति सार्थकं। अत एव च औत्सर्गिकी नञ्युक्तपद्योत्तरपदार्थ
प्रधानताधिर्निर्वहतीति दिक्। ननु पदाद्यन्तदंतविधिरिष्यते हि भाष्यविरोधः तन्नहि संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधइति वार्तिकस्य

प्रत्याख्यानमुपक्रम्यार्थग्रहणं विभक्तिविशेषणत्वमाश्रित्य तिप्रसंगाद्युक्तः । सर्वनामार्थसमवेतसंख्याकारकाद्यभिधायिनो ङेः स्मैस्यादित्या
दिना । युष्मच्छब्दात्तदंताद्विधेः सत्त्वेऽपि तु प्रतिसर्वाद्येसाद्देर्यप्युत्पत्तिस्सर्वनामतया अर्थग्रहणविभक्तियोगात् श्रयत्वेऽपि स्मायादिप्रसंगः स्यादत्र स्याद
वस्यादिति चेत्सत्यं । अत एवापरितोषात् ज्ञापकं प्रत्ययानामुत्पत्तिपक्षे ज्ञाप्यत इति पक्षांतरमुपन्यस्तमिति मन्तव्यं । ननु यदि यत्नार्थसंज्ञा नहि प्र
वैपदात्वं ज्ञायामगादिति त्वं स्यादिति चेत्सत्यं । अत एव निपातनात्वं गामवः । सत्यं तु रूपमसाध्वेव । निपातनेनैव त्वलक्षणस्य बाधि
तत्वात् । अत एव प्राग्भवत्वं ईश्वरस्यापि असाध्वेव । येषां च विशेषः प्राग्भवानिष्ट इति निपातनेन नद्यसुमुखानादिस्य स्यबाधितत्वात् । नन्वे
वमपवर्गः त्रिपासातत्स्यादिति निपातनेन संततशब्दो बाध्येतेति चेन्न । तत्र सातत्यस्य नैवं प्रत्ययानुमतिः प्रत्युपेदवश्यमः कृत्स्नेद
ति पूर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात् । नन्वेवमपि पुनरागमो नेषु आङ्गलात्वं त्येष्वितिपुनरत्वं न पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति । स
त्यं । पृषोदरादिषु पुरातनशब्दस्य पाठो बोध्यः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे ज्ञापकस्य चानित्यता मात्रं पुरातनेति निर्देशेन ज्ञाप्यत इति
तत्त्वं । तदेवं बाधकान्येव निपातनानीति भाष्ये स्थितं । यत्तु नेदं संज्ञासूत्रं किंतु गणसूत्रशुद्धिमात्रफलकं । यानि सर्वनामानि तान्येव
सर्वादौ निपातितानीति व्याख्यानात् । यथाति उभौ गोत्रादि त्रिकुत्सनाभीक्ष्णययोरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति योगविभ
ज्य गोत्रादीनि सनुवर्त्यतत्तयोरर्थयोः पर्यवसितेति नाविगोत्रादीनीति गणशुद्धिपरतया व्याख्यास्यते । तेन च न चिदिवगोत्रादि
तद्धिताम्रेडितेष्व गते : कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ इति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थनामत्वे न गोत्रादीनां ग्रहणं तद्वेहापि । नन्वतद्दीसास
दादीनामग्रहसागंतर्गणकार्यं सिध्यतु । सर्वनाम्नः स्मायिस्यादिवं तु कृत्स्नसकलादिषु तिथ्या संख्यादिति चेन्न । गणपाठसाम

३७ र्थान्तरअपठितानामेव महत्त्वात् । तन्नावानेव हि भेदो यत्सर्वो न पक्षे संज्ञाविधेया न त्वगुरुद्धिस्त्वार्थवती । अस्मिंस्तु पक्षे न लघुवृद्धिः शाब्दी कृत्वा
दिव्यावृत्तिस्तु अर्थादिति । अथवोभयमनेन क्रियते । पाठवृद्धिः संज्ञा च । तंत्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् । तत्र सहविव॰ वक्षां
विनापि वाचनिकत्वेकशेषः । आकृतिपक्षे हि प्रत्याख्यातं सरूपसूत्रमिको गुणवृद्धी इत्यादिवत् भाग्यमक्रियार्थं तत्सहविवक्षां विना
पिल्वेकशेषं विधत्ते । तदित्थं पंचापि पक्षाः स्थिताः । संज्ञाभूतानां व्यावृत्तिस्तु गौणमुख्यन्यायेनापि सिद्ध्यति । नन्वासौ पदन्कार्येषु
तिवार्थं । विशिष्टरूपोपादाने च सर्वत्र तत्प्रवर्तेति सुपपादितमेतत्सूत्रे । वार्तिककृता त्वेवं संज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञानंतरमेवहृ
ष्वति वेशिनीसंज्ञेति संज्ञासंज्ञया सर्वनामसंज्ञा वाध्यते इत्यपि समाधानांतरं बोध्यं । पद्म पूर्वपदादि तिगल सूत्रे असंज्ञायामिति
योगविभज्य पूर्वोत्तरयोः श्रेयो व्याख्येयः । उक्ताः सर्वादयः वक्ष्यमाणाः स्वादयश्च संज्ञाग्रामिति । तस्मादुपसर्जनव्यावृत्तिरेवान्व
र्थसंज्ञाश्रयणस्य मुख्यं फलं । नन्वनुपसर्जनादिति योगं प्रकृतं तदेव व्याख्यायत इत्युक्ते नैवान्तर्गणकार्यं वाधितं भाष्ये । तद्यथा । अनु
पसर्जनेति लुप्तषष्ठीकं पदं अ आदिति च्छेदः । अश्च आच्च तयोः समाहारः आत् । अकारान्तस्य वै अ अत् इत्यादेशौ पचक्रि
येते तत्र अनुपसर्जनस्य ग्रहणमिति पठितभाषार्थः । तेन यदा यत्वं अद्डुतरादिभ्य इत्यद्भावस्य गौणतायां न भवति । अकारा
न्तस्यत्वेन विशेषणं किं । पंचम्यां अत् । मुख्मानतिक्रान्तेभ्योऽति मुख्मत् । एकवचनेस्य च । मुख्मानतिक्रांतात् अति मुख्म
त् । नत्ययमकारान्तस्य सेविधीयत इति । तथा चोपसर्जनव्यावृत्तेरपि अन्यथासिद्धेः किं महासंज्ञयेति चेन्न । अति सर्वा
येस्यादिवारणस्य नदेकदेशाप्यत्वात् । नहीदं अनुपसर्जनादिसनेन साधयितुं शक्यते । तन्तदपदितो पादेव हि भाष्ये प

क्षांतस्याश्रयत्वमिति दिक्। एवं चानुपसर्जनादिति सूत्रं परिभाषात्वेनापि नोपयुज्यते तदुक्तसामर्थ्यात् प्रत्याख्यानमेव भवतीत्यवधेयं। स्यादेतत्। कौं
भकारेयस्सिद्धये सूत्रमारंभणीयं। तत्र हि कुंभकारीशब्दादेव ढगुत्सर्गो विधेयः। अन्यथा कुंभेत्युपपदस्य वृद्धिर्नस्यात्। तथा च विशिष्टस्य स्त्री
प्रत्ययांतताप्येष्टव्या। सा च तदेव निर्वहति। यदिदं कूलमिति सूत्रे प्रत्ययग्रहणे परिभाषया अनिष्टेन नालंतग्रहणं तेन च प्रातिपदि
क विशेषणात्तदंतं तत्संप्रत्ययः स्यात्। तच्च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति प्रतिषेधाद्दुर्लं
भं। अनुपसर्जनादिति उपसर्जननिषेधात्तु सामर्थ्यात्तु प्रधाने न तदंतविधौ ज्ञापिते कौंभकारेयः सिध्यतीति स्पष्टमेव। न च बहुकुरुचरीहेले
गतिकारकोपपदात्कृत्स्वाप्नीति परिभाषया कुंभकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिरिति वाच्यं। अलितीति हि तद्धितोपि गृह्यते। औपगवीति यथा।
कं प्रति लक्ष्यमिति परिभाषा तु कुंभकारशब्दादनहलोपि वर्तते न तु कुरुचरहलोपि लमन्नर्थमेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृता चतुर्थे स्थापयिष्यते।
तत्कथमिहोक्तमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इति। उच्यते। चतुर्थे सूत्रस्थानस्याभिप्रायवर्णनमात्रं करिष्यते। निष्कर्षे तु इ
यमाले सूत्रे वैयर्थ्यमेवायातीत्याशयेनेह भगवतोक्तं प्रत्याख्यायत इति। तथा हि। कारशब्दात् ङीब्बुत्पत्त्यापि कौंभकारेयः सिध्य
त्येव। षष्ठ्यः संप्रसारणमित्यत्र भाष्यकृता परिष्यमाण [redacted] पावाचेति व्या स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने इति परिभाषया अनुपसर्जने
स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन कुंभकारीशब्दात्तु ढगुत्सर्गः। अत एव हि परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र ष्यङः तस्योपमानं संप्र
सारणं परमकारीषगंध्याशब्दस्यापि भवत्येव। न चैवं मतिकारीषगंध्यशब्दस्यापि भवतीति प्रसंगः। अनुपसर्जन इत्युक्ते तेन उपसर्जने
तदादिनियमसत्वात्। न चैवं मध्यपि प्याप्नीत्यादौ हठ्यादिः पो न स्यादिति वाच्यं। हठ्यादिसूत्रे दार्ष्टानहलमासामर्थ्येन तदनोप
सर्जनेपि तदादिनियमो नास्तीति ज्ञापितत्वात्। एवं तु तत्सुनिष्ठेशंव्यादेः समुदायस्याश्रावंतत्वे अवयवस्य भन्नकन्नक्स्या वंगत

३८ यातनः परस्परसेलोऽपि समासे नैव तत्पुरुषः । अर्थविशेषस्याव्यवधानस्य स्वत्वं तथैव निर्वाहः । नच विहित विशेषण लोपाय कुंभस्य । यासेसा तत्र व्या
सेः । न च तत्र महत्त्वं तादृशि हि नत्वे नामनिर्वाहः । कर्तृ हि तत्स्यात् वलोपायते । यः सद्स्यादेलोपायते । यद्वा सुमि समीति प्रत्यये । प्रकृतिरा क्षिप्यते ।
हलंत्यस्य अंते यदुक्तं स निर्वाहित यदि वरलोत वै व वर्णनात् । एवं च तत्पुरुषे मुख्य । एकदेशस्या प्रकृतित्वात् । अन तत्व एव चमस सप्रासौ गोस्त्रियो
रुपसर्जनस्येति सूत्रे चकारे पदेनस्या पक्ष पक्ष एवोभ्यः । नेन स्य यथा विभाजा हृस्वः स्यादेः समुदायात् अंतेत्वेय पुंवद्भावः सुः स्यात् ततद्वेदपद्येद
स्यर्थयोसापत्तिः । एवं वाक्य तथा विधि इति पक्षे पि प चति कल्पस्य प्रसंगादि सिद्धये एव च न च न मुख्यत्वाद्वृस्य स्या न श्या अय लोप स्यो द्विती वे
भे । अस्या वृः महलस्यान्यार्थं तथा यथा वक्ष्यं चिकृष्यातिपदिक स्वहलेलिंग विशिष्ट स्वहलेनस्या वेतलोत् सुपुत्वे तेश्च वक्ष्य मालत्वा
त् । इह च समुदाय स्याप्राति पदिकत्वात् । अर्थवत्समुदाया नां समासात्वहणं नियमार्थमिति हि स्या स्यति । न वैव मपि कदाचित् कारी
शब्दात ठक् स्यादेवेतिवाच्यं । तदा च हित्वं चतन्याये न समुदायादेवोत्पत्तेः । कुंभेने कार्थी भूतस्यति सूत्र अपत्येन योगात् तिथकुम
शब्दस्य व । किंच सत्र म मात्र भमाल स्याप्येवगतिः । औपगवी स्यादा विवक्षेवन्या तकार रक्षाद्वाद् विवक्षा विभक्ती पुंप्रसंगेन चैव भवा
देयपाक्षिकत्वे पस्यत्व स्वपक्षे चितुल्यत्वात् । स्यादेतत् । अक्षिपमाले स्मिन्नस्य जे कुंभकारी स्यात्मंडी वेवन स्यात् । कुंभेनेकार्थीभूतस्या
लंतस्य स्त्रीत्वेनायोगात् । पश्य चस्त्री त्वेन योगे विशिष्ट स्यनतदंतं । तस्मात् महत्त्व ष्टांदितिनिषेधे नशाप्यमानस्तदंतविधिरू
नरत्वाप्यनुपगंतव्यः । सच यथापूर्वं औपसर्जने नापि भवति । नपद् स्व स्यादिभ्यः । त्रिपदं चाद्रोपदी । वनोरच । अतिधीवरीति ।
तथादि हदावपि स्यात् । ततश्च बहुकुरूचरेस्यादवति प्रसंगाः । अतो निषेधस्य अनिदं सार्थकं । ननु पूर्वं ओपाते न दंते च सिद्ध पाधि
स्वेन विशेष्यते । हिंसा लगतिस्यादेतु पातं हि तादि कमेव । तेन बहुकुरूचरे स्यादौ दे हितादे र स्त्रीत्वान्नाभिप्र । कुंभकारी स्यादेत्वलं

२५

तस्य क्रियायां वृत्तेस्तत्वं तावदपि ङीप् भविष्यतीति चेन्न । एतद्धि सप्तमि आगमस्य दुष्कृतया तद्वृत्तानार्थमेव समाधारं भस्योचितत्वादिति । नैतदेवं ॥ आरम्भे
प्यस्मिन् तस्य ऐव्या सत्या नस्यैव शरत्ली च तेष्वात्तात् । अन्यथा पंचासीस्मात्ङा नाम कल्पी ते पि तदंतस्य क्रियायां वर्त्तमानात्ङीप् प्रसंगात् । अतो
विशेषणविशेषभावं यति क्तान्तमचारद् आप तत्रा विस्य अदि दुत्काल मित्यादे लोपानं स्त्री ते न विशेष्यते । वनोर च आदैतत्वात्तदंत
वेति मतं लेपक्रिते ङः सत्वं यथार्थमेव । स्यादेतत् । तदंतविधिश्चार्थं तार्थमेवेदं समधारं भत्ति यं । न आमहत्सूत्रे वैश्वनेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यं ।
तस्य ल्यापदत्वात्याया गात् । पंचाशी स्वादिद्विपथ्य थे अजादिभिः ङस्त्री तं विशेष्यतत्प्रति हि वक्ष्यते । तथा च महत्युक्तं द्विसप्तम सुपदयस्य क्रि
यां विशेष्यत्वेपि भवत्यवश्यात तथात्वेन सत्स्वपितदं तविधौ टाप् नञा प्रोक्तीति कथं तदं तविधिं प्राप्य लाभिवेधः पर्यवस्येत् । मैवं ।
इतरेषामादिभिः स्त्रीत्वविशेषत्वे पि रूढ ड शब्दे तदं ते नापि विशेषणत्वात् । एवं च स्वपृष्ठे मेवडापकपर्यवसानं । न चैवं कल्पसूद्रीय
प्राति प्रसंगः । जातिविशेषणेन भवसूड स्वाविशेषणत्वात् । स्यादेतत् । पूर्वसत्वनिर्देशो वा पि शब्दमधीतङ्मीति कृत्वाय मोक्ष रसस्य
चे सार्थकं । तथा हि । अप्रधानमुपसर्जनं । तथैव पूर्वं कार्यसत्वेष्वपि च अव्यवहारात् । नतस्यापि शक्तिनाप्नो कः । इ न च चे सत्ये । ततो
ऽेभ्यो तदधातदुत्वलं । तस्य प्रोक्तात्दुक्तुं दुतिनुकं । आपिशल्याभ्यासलोऽ । अग्रप्रोक्तार्थ स्यालो ऽप्रधानत्वात् संदेहान्तङीपः । भव
त्यो अ । प्रधानमिति विशेषणत्वात् । न चैवमपायोध्यामुस्य न स्या लोनुपसर्जन तथा तदुत्पत्तो ङीप् स्यादेवेति वाच्यं । तस्य लक्ष्मतत्वा
त् । न च समस्यपदलक्षणं गृहं तं । वक्षे अन्येन निषेधात् । द्विगुत्वल मित्स्व उत्तङ्ग स्यनुवर्तते । अण च अव्यको विशेष्यते । अल्य कोक
रङ्कृते । न तस्य विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः । वर्णस्या प्राधान्येप्यपदलक्षणत्वपत्तेः । अतल्लोङिस्यद्भव तल्लेहङ्सूक्ष्मतत् । ननु क्रिया

मित्वेनेनातो विशेषणामौ न्दोषइति चेन्न॰ नाश्रयसिद्धि नामो कामीनां स्वकाश्रयस्ती तामधीनेकाश्रयकत्वमात्रमस्ति । अतएव तामेव प्रोक्तामुपजि
तिन्तु विसृष्टथमो पपदस्थित्वयामेयो सन्नइति नदन्तात् प्रातिपदिकत्वेन तस्मिन्नान्तरी प्रसंगात् । तस्मात्प्रधाभात् पथास्यात् अयं प्रान्नामा मत् दि त्येत
दर्थमाहेभत्तीयं सूत्रमिति ॥ अतो नमते ॥ अत्रैवमाममभिधेयायामत्यर्द्धरादेतो भवितव्यं । यत्र ओहं चेस्यामतत्र उसनने: सर्व तत्र व यत्र
श्रयते तस्मादीकारस्य नोन्नुतरओतिपुनर्न भवति । सकृतं प्रवृत्तस्योक्तस्य च रितार्थत्वात् । तस्मादनुप सर्जनादित्र पंयोगः सत्या
यनइति भगवदुक्तिर्निर्थोधेवेति दिक् ॥ सर्वादिय श्चपं चविंशतत् ॥ सर्व॰ विश्व॰ उभ॰ उभय॰ डतर॰ डतम॰ अन्य॰ अन्यतर॰ इतर॰ त्वत्॰ त्व॰
नेम॰ सम॰ सिम॰ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि । स्वमज्ञातिधनाख्यायां॰ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः॰
त्यद्॰ तद्॰ यद्॰ एतद्॰ इदम्॰ अदस्॰ एक॰ द्वि॰ युष्मद्॰ अस्मद्॰ भवतु॰ किम्॰ इति । तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ॰ सर्वशब्दस्य सांग
श्रितात्सिस्याघुनदत्ते वैश्वान् तोदत्तवत्त्वैरालेनिपात्यते॰ नेनम॰ उभं विधारद्धस्वआनुदात्तादेरन्तसिद्धः । सहस्रे तुदत्तादिप्रकृतिका
द्वित्वीयनइति द्याप्रकृत्ये भाष्येस्थितं । प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्याघुदात्तत्वं । उभयशब्दो द्वित्वविशिष्टस्वार्थवचनः अनतएवनित्यं द्विवच
नांतः । यद्येवं तर्हि किमर्थं प्रवृत्तौ सर्वादिरुपपद्यते । न त्यत्रसुपादयः संभवंति । कावचोसन्तु नास्तिस्वप्ये स्वरेवाविशेषः । अवगाहसुये
प्रत्ययेपिपदत्वादेर्नाप्रियते । विमइप्रताराज्ञवाइदत्यवेदत्वादेतवेबानिर्लोपितत्वात् । न च उभाभ्यां हि तुभ्याम उभयोर्हत्वे द्विवचनस
र्वनाम्नस्तत्ता यामेतिचाप्लिवदत्तत्ती या प्लिष्यर्थइहपाठइतिवाच्यं । निमित्तत्वात्कारला हेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमितिवार्तिकेन गतार्थ
त्वात् । अत्रवदन्तिकृत्सर्वनाम्नस्तृतीयाचेतितत्रेपठितत्वादिदं वार्तिकमपि सर्वनामसंज्ञासापेक्षमेवेति वाच्यं । भाष्येहेतावि ३८

निस्त्रैतस्यपठितत्वात्। अत एवान्नेमकारलोन्वसतिअन्नस्यअकारलस्येसुत्त। तं हरदत्तेन उभशब्दस्तावत् द्विवचनमात्रविषयः। एतौ तु द्वि
वचने पानास्तो प्रयुज्यते। उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीत निष्ट इति विग्रहे उभयपक्षेत्यादि प्रयोगदर्शनात्। कथं तर्हि उभस्थाने उभयशब्दस्तिष्ठति
येत्। इत्थं उभाभ्युदात्तो नित्यमित्यत्र उभादित्ति योगो विभज्यते। अत एव नवृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादयपविन्यर्थे अयच् स्यात्। उभयोमतिः।
ततो नित्यं। उभशब्दादुत्तिविषये नित्यमयच् स्यात्। अतिदिष्टार्थता स्वार्थे। तदेतदुक्तं वार्तिककृता। उभयोन्यत्रेति। एवं स्थिते उभयत्रेत्यादा उभयतः ४
५ विवक्षप्रत्ययेषु उभयप्रत्ययप्राप्तः अद्यापितुउभकाविल्यादि सिध्यति। न चेह प्युभयग्रहणे स्यादेवेति वाच्यं। अवचनस्य सर्वादिषु पाठेन अय
चो बाधात्। अन्यथा पाठवैयर्थ्यापत्तेरितिदिक्। संगाशिदामदे तानामित्याप्युदात्तार्थं पाठ इति तु नयुक्तं। गणपाठे एवौ तोदात्तस्याति
पाद्यमानत्वात्। अन्यथा उभे भद्रे जोषयेते। उभा उ नूनं। उभाभ्यां देव सवितः। सप्तत्यन्तउभयोर्न्मा मयो द्विसादौ आपुद्रानयसंगात्।
उभयशब्दस्तु अवयवद्वयात्मके अवयविनि वर्तते। उभयो मणिरिति यथा। श्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामारब्धस्य उपर्थः। तिरो
हितावयवभेदत्वादेकवचनं। उभयमेव वदंति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायि द्वयघटितः समुदायोर्थः। तिरोहितावयवभेदत्वं तु
ल्यमेव। यदा तु वर्गद्वयारब्धे महासमुदाये वर्तते तदावयवभिन्नेन सहाभेदविवक्षया द्वितावयवभेदत्वात् बहुवचनं। एवं उभये दे वर्गद्वये न॰
वमनुष्याः। न ह्यत्र भिन्नात्यभिन्नास्ते पेचये चो भयेन्द्र पा इति यथा। यदा तु प्रागुक्तरीत्या उभयोमणिरितिवत् यावद्घटितादृशायेवमणिर्द्व
यं सह विवक्ष्यते तदा लक्ष्यैकदेशे लोद्विवचनं प्राप्नोति। अनभिधानात्तु न भवति। तथा च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत
द्धितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यप्रवृत्तोस्यनरकैयटआह। उभयशब्दस्य द्विवचनाभावात् सर्वविभक्तित्वं नेति। हरदत्तस्तु त
स्मिन्नेव सूत्रे उभयशब्दात् द्विवचनमंगीकृत्य पाठाश्रयणं तु प॰ चतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिप्रसंगं वारयितुमित्याह। इदम्

५० यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति सूत्रेण जसि विभाषा प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषेधेन वा नित्यमेव जसि
सर्वनामतेति केचित् । विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गतया नित्यसंज्ञया बहिरङ्गा वैकल्पिकी बाध्यत इति तु सिद्धान्तः । न वेति विभाषेति सूत्रे भा
ष्यकारस्त्वाह अयच्प्रत्ययान्तरमेव न त्वसौ तयपः स्थानादेशः । उभादुदात्तो नित्यमिति सूत्रे तयपो ऽननुवृत्तेः । अयच एव चानुवृत्तेः । न चैवं उभयीद्
स्यादि ढाणञिति सूत्रेण तयबन्तत्वप्रयुक्तो ङीप् न स्यादिति वाच्यं । तत्र मात्रजिति मात्रशब्दात्प्रभृति अयच्च अकारेण प्रत्याहारग्र
हणेन तु । एवं च तयप्प्रत्याहारेणापि तत्र न कार्यं । यद्वा द्वयसजिति प्रत्याहारः । तथा दघ्नच्मात्रचोरपि प्रत्याहारेण ग्रहणं न तु तद्व्युत्पत्तिमिति भट्टदेव
जापवं । वस्तुतस्तु प्रमाणे मात्रच् द्वयसच् दघ्नच् इति पाठे ... मिति भाष्याशयः । तथा च ततो ऽपि न दोषः । न चैवं वक्ति स्त्रियां यद्
त्यत्रातिप्रसङ्गः अत इत्यननुवृत्तेः । न षट्स्वस्रादिभ्य इति निषेधात् । न चैवं तैलमात्रेत्यादावतिप्रसङ्गः सदृशस्याप्यस्य प्रत्याहारे असंनिवि
ष्टत्वादिति ॥ अत्र कश्चित् । उभयेत्यर्थपरो निर्देशः । तेन यथा द्वयेषामपि भेदिनीभूतामिति माघप्रयोगः समर्थितो भवतीत्याह तन्न । अ
र्थपरतायां चतिकारादयनिमुन्न च नानुपलम्भात् । महाकविप्रयोगबलादेवेदं कल्प्यत इति चेन्न । महाकविभिरेव तद्रूपस्य
बहुशः प्रयोगात् । तथा च माघः । गुरू द्वयाय गुरुणोरिति । कालिदासोऽपि । अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्न इति । श्रीहर्षश्च । अये
मयोदास्तिमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजन इति । तस्माद्द्वयं द्वैधं इयति गच्छतीति द्वयेषः । तेषां द्वयेषामिति द्वेषः धिवं
तस्य रूपं बोध्यं । यत्तु कश्चिदाह । चान्द्रवर्णव्याकरणे द्वयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात्तदाश्रयं प्रयोग इति । तदपि नामु
नित्रयमतेनैकत्तनी साध्वसाधुविभागः । तस्यैवेदं नीलनत्रिषिद्धैर्वेदाङ्गतया परिगृहीतत्वात् । दृश्यन्ते हि निपतत्काकाः स्मृतयः । यथा

रुलौ पाराशरस्य तिरिस्मारीति । शतात्र ठन्यता वषात दति स्यैसर्वै दुवाक्यतयाप्तिर्जुंतितत्वात् । डतरडतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रह
णे तदंतग्रहणं नास्ति तथापीह प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञा प्राप्तिर्निवृत्तिश्च निवृत्तं दंतविधिः । केवलयोः संज्ञायां प्रयोजनाभावात् । अन्यो भिन्नः
अन्यतर अन्यतमशब्दाव्युत्पन्नौ स्वभावात् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते इति पस्पशायां कैयटः । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न सर्व
नामकार्यं । नाप्यडुतरादिष्वन्यतमशब्दस्य गणितत्वात् कार्यं । तथा च प्रयुज्यते । न तावत्तावन्मात्यादिषु अन्यतमं तमदिति । शाकटायनस्तु न अन्यतरान्य
तमौ डतर डतमांतौ व्युत्पादितवान् । तन्मते प्यन्यतरशब्दपाठस्य नियमार्थत्वादन्यतमशब्दे तत्कार्यं सर्वनामसंज्ञा कार्यं च न लभत
ख्य इति तत्र्यौतारः । इतर स्वन्यनीचयोरिति सप्तमः । त्वत्व इति द्वावप्यदंतौ अन्यपर्यायौ । तत्रैकः उदात्तः अपरोनुदात्तः । तत्र त्वं समेदश इत्यत्र अनुदात्तपि
त्वपुदात्तस्य प्रयोगः । उत त्वः पश्यन्नित्यादिषु अनुदात्तस्येति विवेकः । केचित्तु त्वदिति तान्तमेकमेव पठंति । तथा च जयदेवः प्रायुंक्त । त्वदधरमधु
रमधूनि पिबंतमिति । त्यतः अन्यस्याः अधर इति षष्ठीतत्पुरुषः । ननु तवाधरस्त्वदधर इति । पश्यतीति दिशि दिशि रहसि भवंतमिति पूर्ववा
क्येन सह अनन्वयापत्तेः । अनुदात्तत्वमार्षं । त्वत्व समसिमेस्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात् । तथा च प्रयुज्यते । स्त्रीकृत्य त्वद्वनितिसूत उत्वदिति । सर्वना
मसुपठितो नुदात्तो यमन्यपर्याय इति तत्त्वार्थस्याधापं वेदभाष्यकाराः । इह हि प्रायशः केऽपि उदात्तानुदात्तयोरकारांतयोरनुदात्तस्य तकारांत
स्य चैषा मा लिप्कत्वं निर्दिशात्मेव । गणपाठे परं विप्रतिपत्तिः । तत्राप्यनुदात्तस्य अकारांतस्य गणपाठे न संशयः । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे इत्यादि
प्र[redacted]योगात् । अवशिष्टयोर्मध्ये एकतरस्य गणे पाठ इति तु संशयः । उदाहृतप्रयोगालोचनया त्वौदासीन्यात् । तस्मान्तांतस्य अकारादिकमुदा
त्तस्य वास्मात्यादिकं धत्र । विद्याख्यायांसप्रयुज्यते नवेति विभाज्यतत्त्वं निर्णेयं बहुश्रुतैरिति दिक् । वस्तुतस्तु नीते आपस्तांत छेददत्तवपुः ।

अन्यथा तेभ्यः आकृष्टशब्दस्य सर्वनाम्ना एकश्रुत्यो भयसंग्रहः संभवात्त्वशब्दे नैवनेवापादिष्टं स्यादिति ज्ञेयं। तेयस्कृति· तेशायः इत्यादयस्तु शेषस्य
पं तस्य युष्मदः प्रयोगाः न तु त्वशब्दस्य· पदकारैः प्राग्दृष्टत्वप्रयुक्तस्य इति शब्दस्य प्रयोगादिति स्थितं वेदभाष्ये। नमइत्सर्थे· प्रयोगश्च· प्रने
मस्मिंश्च इति शेषो मइति· समः सर्वपर्यायः। नमता मन्यके समे। मा नोष्टकायवर्ण्ये समस्मै· उरूण्या लोके अचायतः समस्मात्· उतो समस्मिन्
तुल्यपर्यायस्य तु समशब्दस्य न सर्वनामता· यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात्· कन्ने अंतइति सूत्रेलते दोषाः समाश्च यां सोव
तिभाष्यकारप्रयोगाश्च· एतेन समे यजेतेति प्रयोगो व्याख्यातः। सिमः कृत्स्ने चभाले नस्या मर्यादावचनइयोदितिनिर्णयं इः। आद्रात्री बास
स्तनुते सिमस्मै· उरुक्रमत्कमज नेक्षिमस्मात्· यद्यपीह त्वत्वसम सिमेत्वनु आनीति प्रातं तथापि सिमस्यार्थवत्त्वं तंउदा मइत्सुदानला·
अथर्वशिरस्यपि दृष्टमंत्रे कस्वदादिगते पीति भनियुक्तैर्व्याख्यातत्वादित्यवधेयं। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराः पंच दिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च·पू
र्वस्यां दिशि· पूर्वस्मिन् काले· पूर्वस्यां वाच्यां· पूर्वस्मिन् गुरावित्यादि· दक्षिणाधरशब्दौ दिशि तदवच्छिन्ने च· अर्थनियमश्चाये· व्यवस्था
याभिमुख्ये गम्यते। स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो हि व्यवस्था। पूर्वादिशब्दानामुक्तार्थो हि नियमेनकंचिदवधिमपेक्षते। स्थागा
पापचौ भावे इति क्तिन्निपातः। अत एव निपातनादङ्। व्यवस्थायां किं। दक्षिणा गाथकाः। प्रवीणा इत्यर्थः। अधरे तांबूलरागः। उत्तरे प्रत्युत्तरे वाग्रा
काः। कथं तर्हि तथापरेषां युधि चेति कालिदासः। अपरे प्रस्थवतिष्ठंत इत्यादि च। असंज्ञायां। देशवाचित्तया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयो
रुपयापश्च औत्तराहदिति च प्रयोगः। न चैवमुपसर्जनता। न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं। किंतु स्वार्थविशिष्टार्थांतरसंक्रमः स तु न वर्तिप
विष्टस्यापि प्रधानस्य· न वा लाक्षणिकस्यापि वृत्तिमप्रविष्टस्य। अत एव तस्मा इहि मानिस्यादौ लक्षणापक्षेपि सर्वनामकार्यं। तथोहं

प्रति

[illegible]

सोमौ यो मौ सोऽहमित्यत्र भागस्यागलक्षणयामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरिति भवादिमतं चेत्तन्नाऽप्यपीतित्वं नस्प्रतिपाद्यानि वस्तूनी स्वर्थ्यदूतिवैयट
चैवं वस्तुतस्तु अत्र शत्रुत्वादि प्रकारकबोधोनेश्वरादिशब्देभ्यो भिन्नत्वादेवाधिकः। शब्दस्तु देशांतरनिष्ठत्वादि प्रकारकत्वेनेति तत्त्वं। अस्मिन्नर्थे यांगिकं।
उत्तराः कुरवः। सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरूणां तच्छब्देन तत्र इत्यस्तीह व्यवस्था। प्रसिद्धत्वात्तु नावधेः प्रयोगः। मेघो वर्षति सप्तजलस्य यथा। ए
वं दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः सा स्ववपिव मस्तुतोऽप्यवस्थास्तीति सर्वनामकार्यं सर्वमेवेव। न च संज्ञायां निषेधः। आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा।
न च दिक्षु सा स्तीति पंचमेऽस्माति प्रकरणे वैयाकरणादयः। अत्र दिक्षु चिरंतनः। कुरुषु आधुनिकः संकेतः इत्यस्य व्यास्वात्तु वचनमेव प्रमाणं।
स्वशब्दस्य च त्यागोऽर्था आत्मात्मीयौ ज्ञाति धनं चेति। स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इत्यमरः। यद्यपि स्वाभिन्नेऽर्थे इति सूत्रे
ईश्वरत्वेनाऽप्यपि स्वशब्दः स्वीकृतस्तथाप्यसौ मत्वर्थीयामिनिच्प्रत्ययमात्रविषयो न तु केवलप्रयोगार्हः। तत्र ज्ञातिधनयोर्निषेधाद् आत्मात्मी
ययोरेव संज्ञा। भाष्ये त्वाहृतं च स्वं। आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य ज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामतापद्यास्यात्। आत्मात्मीययोरित्येतत्तु वक्तुमुचितं।
स्वस्मै इत्यादि। जसि विभाषा विधायके तु अष्टाध्यायीस्थे सूत्रे चैवं। यत्तु स्वमात्मीये इत्येव वक्तुमुचितं आत्मवाचिनो नपुंसकत्वं या जसि विभा
षाया अनुपयोगाभावादिति कैचित्। तच्चिंत्यं। तत्र सामर्थ्याद् आत्मन्यपि पुंस्त्वाभावात्। अत एवामरकोशेऽपि। आत्मनीति पूर्वोन्वयि स्वमिति तु
तेनान्वयि। तथा च हेमचंद्रः। यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञातावात्मनः स्वं त्रिष्वात्मीये धने इति। मेदिनीकारोऽपि। स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये धनेऽस्त्रि
यां धन इति। वस्तुतस्तु पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्र्यां मर्थनिर्देशः पाठविशेषणं। तेनैतदेषां पाठादेव पर्युदासः। तथा च विभाषा जसीति प्रकरणे पू
र्वादीनि नवैसेनलाघवात्कर्तव्यं। त्रिसूत्रीतु न पठनीयेति निष्कर्षः। अथ वा तत्र गणपाठ एव पूर्वादिवैनेकपाठानंतरं विभाषा जसीति कर्त

५२

यं। पूर्वादीनि च अर्थविशिष्टान्यनुवर्तनीयानि। न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः शंक्या। नेमस्य जसि विभाषारंभात्। यत्तु। अस्तु ङसिङ्योर्नां शिस्मात्स्मिनः
पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा· औङ आपः ७।१ नपुंसकाच्चेति समर्थे न्यासः कर्तव्यः। परमार्थतस्तु समर्थे यथान्यासमेवास्तु· पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेत्येतत्तु
जसः शी ७।१ इत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते। वा छंदसीत्येतदपि पूर्वसूत्रे न यथा· तथा चेयं त्रिसूत्री अष्टाध्याय्यां नपाठ्येति स्थितं· असंज्ञा
यामिति तु न कार्यं· अन्वर्थसंज्ञया अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन वा संज्ञायां व्युदस्तत्वात्· अंतरशब्दस्तु नानार्थः। तथा चामरः। अंत
रमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये। छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येंतरात्मनि चेति। न च बहिर्योगोपसंख्यानयोस्तादर्थ्ययोः
संज्ञा। बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते। तथा चेतेंऽतरे अंतरा वा गृहाः। नगरबाह्याश्चांडालादिगृहा इत्यर्थः। द्वितीये नगरस्यांतर
गृहा इत्यर्थः। उपसंख्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्यांतरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्यांतरीयपरः। उभयथापि बहिर्योगे गतार्थत्वात् उपसं
ख्यानग्रहणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितं। केचित्तु शाटकानां त्रये शरीरसंयुक्तस्य तृतीयस्य चतुष्टये तु चतुर्थस्य तत्संयुक्तस्य च तृतीयस्य
बहिर्योगाभावादुपसंख्यानग्रहणं कर्तव्यं शाटकयुगार्थमिति वदंतो वार्त्तिककारस्यापायमेवाशयमादिशंति क्लेशं गदर्वगम्यते। भा
ष्यमते तु बहिर्योगग्रहणं स्वर्यते। तेन शीतो वान्त्याकादिशोलासादय विवर्गो ग्रहणं स्वरं पराबाह्यसंवृत्यापि भविष्यति स्पृहः।
मस्यापि बहिर्योगे पुरि विषयतायां न सर्वनामता। अपुरीति च वक्तव्यमिति वार्तिकात्। तद्ग्रहणं सूत्रस्य प्रयोजनं तु जसि विभा
षाविधायकस्य· अतद्गुणसंविज्ञानसमासः ७।१ विधानात् दृष्टान्तस्याभावात्· अंतरायां पुरि· प्राकारबाह्यायां नदंतर्वर्तिन्यां वे
त्यर्थः। लिंगविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणात् प्राप्तिर्बोध्या· स्यट्· तत्र तेनो पूर्वोक्तपरामर्शः· तत्राद्य

च्छंदसः। एतस्य भानुदितिगणरत्नकारः। तन्न। तथा सति स्यच्छंदसि बहुलमिति सूत्रे छंदोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। यद् उद्देश्यसमर्पकः। एतदिदमो
न्वादेशोपस्थिते। अद सूत्र्यवहिते। एको न्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समाने चाल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते। द्विशब्दो द्वित्ववि
शिष्टे। अलिंगः संबोधने त्वं विषयश्च युष्मदर्थः। अस्मदः वक्तृ आत्मविषयोऽर्थः। सलिंगः संबोधनव्यभिचारी च भवदर्थः। भातेर्डवतुरिति व्यु
त्पादितोयं। यद्यप्यस्य स्मादयो न संभवंति। सर्वनाम्नस्तृतीया चेति तु निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति सनैनैन गतार्थं। तथा
पि भिन्नक्रमयत्नः पूर्वनिपातलक्षणः सो तथा। आत्वशेषष्यमिविरहा भवद्भ्यां भवतः फलं। पि भ्रू भावतायानिः। त्यदादित्वेन त्वद्यादुदी
चांवद्वादिति पिंम्। अद्भि। भवंतमंचति भवद्धङ्। विश्वग्देवयोश्चेति चकारेण सर्वनाम्नो नुकर्षणात् द्यादेशः। भवद्। भवन्मयः। नित्यं क्व
दृशादिष्विदृतिमयट्। भवन्मित्रः। सर्वनामसंख्ययोरिति प्राङ्निपातः। भावत्कः। भवदीयः। भवतष्ठक्छसाविति सत्रेहि शत्रंतु निव्व
तयेव दृगादिष्वनुवर्तते। आत्वं। भवादृक्। आ सर्वनाम्न इत्यात्वं। देवदत्तश्च भवांश्च भवंतौ। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति शेषः। भवतो भावो भव
त्वमत्र सर्वनामसंज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधनात् ष्यञ्विरहेऽपि फलं। अन्यथा भावत्कमिति स्यात्। भवकान्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
इति पुंवद्भावोऽपि फलं। भवत्साः पुत्रो भवत्पुत्रः। किंशब्दः प्रश्ने आक्षेपे चेति दिक्। त्वत्। सर्वादिगणे त्वतः समानार्थयोर्थः। यदि द्वावन्यौ अव
मस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यां मुक्तस्य इत्यत्र तु अवममध्यमपरमशब्देषु छंदसि सिद्धेः विधिव्यत्ययात्स्याडागमः। नत्वेतदनु
रोधेन सर्वादिगणकृतिगणत्वमिति मंतव्यं। अत एव छंदस्यपि सर्वनामकार्यमेषां न नियतं। ये मध्यमाः पितरः। विष्णोः पदे परमे इत्यादौ त
दभावात्। त्वहानु भीमाखितरेतरस्मात्। अन्योन्येषां पुष्करेणामिश्रं तदित्यादि तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे तदंतविधिना सिद्धं। स्था
ने द्विर्वचनपक्षे तु स्थानिवद्भावेनैव बोध्यं। ननु वक्तृन साक्षाद्विनप्रकृतिप्रत्ययविभागस्य संमोहात्स्थानिवद्भावेनापि पदत्वमात्रं स्यात् न तु

५७ सर्वनामता । सुब्विधिशिष्टस्थानिनिमित्तद्विरूपहानिरिति चेन्न । संनियोगशिष्टत्वेनांतरंगत्वमसिद्धत्वं बाधित्वा समासवत्प्रकृतमिति समासवज्जावप्रयुक्तस्य लुकः प्रथमं
प्रवृत्तेः । अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधत इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य द्वित्वप्रवृत्तेः · एतेन तत्र नाम नम
तमीतयद्रूह्यादि व्याख्यातं । न च समासकरी स्याद्वितरेतरस्मादित्यस्य सिद्धिः । अन्योन्येषामिति तु कथं । न ह्यत्र समासवत्त्वोस्तीति चेत् · तत्रैव प्रथ
मैकवचनांतत्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्सुप्परपद इति वचनबलेनैव प्रत्ययविभागस्य सिद्धेरिति दिक् । वन्येतराजानपक्षे पदद्वमिद्रिति तु वन्याइ
तरेयेष्व इति बहुव्रीहिलक्षणसमाधेयं । तपर इति ज्ञापकात्सर्वनाम्नः पूर्वनिपातोऽनित्यः । पुत्रादेकास्यराज्ये य इति तु प्राधान्यादिना आख्यातादि
स्यर्थे आख्यातं तिजंतात् प अर्थे कप्रत्यये लाक्षणिकस्य सर्वनामताविरहस्समाधेयं ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ अत्र सर्वनाम
संज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै · दिङ्नामान्यंतराल इति प्रतिपदोक्तो दिक्समासोऽत्र गृह्यते । तेनेह न । या पूर्वस्यै वोत्तरा यस्य
स्यांतस्य तस्मै पूर्वोत्तराय । एवं च बहुव्रीहिग्रहणं न कर्तव्यं । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति द्वंद्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणा
त् । न हीतरार्थेन तत् । तथा हि । एवं बहुव्रीहिवत् आबाधे चेति द्विर्भावे एकैकस्मै देहि दक्षिणदक्षिणस्यै इत्यादाष्यते । तत्रोत्तरसूत्रे
णान्निषेधो मा भूत् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्नत्वतिदिष्टबहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति । नैवं । समासग्रहणानुवृत्त्यापि तदर्थलाभात् ·
उत्तरसूत्रस्य प्रत्याख्यानाच्च ॥ न बहुव्रीहौ ॥ बहुव्रीहौ कर्तव्ये सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य सः त्वकत्पितृकः · अहकं पिता यस्य
मत्कपितृकः । द्वकौ पुत्रौ यस्य द्विकपुत्रः । इह हि समासवृत्तेः प्राक् अंतरंगत्वात् प्रागकच् प्रवर्तेत तत्र च समासेऽप्यपि श्रूयेत · अतिक्रांतो भव
कंतं अतिभवकानिति वत् । न हि वृत्तेः प्रागपि उपसर्जनतास्ति · ननु यदि वृत्तेः प्रागेव प्राप्नुवन् अकच् निवर्त्यते तर्हि त्वकंपितेत्यादि कथं विग

घटते त्वकः । पितेत्यादिकप्रत्ययप्रदर्शनो पि स्यात् इति चेत् । आन्तो सि । नह्यस्मिन्नकि पावाक्ये उत्प्रेक्ष्यमाने गोचरे बहुव्रीहिसंज्ञाप्रवृत्त्या सर्वनामसंज्ञा च
निषिद्धा न संयुज्यते अपरिनिष्ठितत्वात् । किं तु तस्त्र दर्शां बहुव्रीहिसंज्ञार्थ न्यं वाक्यं तदर्मेव । यदाह कैयटः । अप्रयोगसमवायि यत्राकि पावाक्यं तत्राय
निषेधो न तु लौकिके तस्य पृथगेव प्रयोगानादर्थाभावादिति । अत एव दृष्टाः सर्वे ये ते येव विग्रहः न तु सर्वा इति । प्राज्ञाः पुरुष इत्यादि विग्रहे पि एषैव
गतिः अलौकिके वाक्ये ऽकृलोपो नद्यादेरप्रवर्तनेऽन्तरंगानपि विधीनिति सिद्धान्तात् । अत एव गोमत्प्रियः इत्यादौ सोऽनु गेव न तु हृस्व इत्यादि लोपः । ते न नु मुद्दि
घादेचो न प्रवर्तते । भाष्ये तु चकदीति तर्कं इत्याद्येव रूपं स्वरस्तु कं त्यदादं सर्वं प्रत्याख्यातं । यदाह कैयटः स्वरे तु कृते त्येव प्रत्ययं गं मुक्त्वे सेशया । विसंगप्र
तीतिप्रत्ययं गमनकारान्तेषु तु त्वकेति त्वकौ हृद्धि पुत्र इत्यादि प्रकेच् विभ्रप्रिय इत्यादि प्रदं तेषु तु स्वोगशिष्टमन्दं ता नाम्नि त्युदाहृतेति विषयावि
वेको बोध्य इत्यर्थे पि पुनरस्मुनी नाम्प्राप्ता त्याज्यो तत्रैव व्यवस्थेत्यवधेयं ॥ तृतीयासमासे ॥ अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय ए
क्षणप्रतिपदोक्तस्य हि भाष्यादर्थवसदृशेति तृतीयासमासो गृह्यते न तु कर्तृकरणे कृता इत्यादि पि तेन त्वयका कृतं त्वकत्कृतं नाम इत्यादौ निषे
धो न । समास इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थं । तेन समासार्थवाक्ये पि निषेधः । मासेन पूर्वाय । अयं च लौकि
के वाक्ये निषेधो न तु बहुव्रीहाविति वद् लौकिके । अकारान्ते कार्यं चोर विशेषेण अनकारान्तानां प्रतिपदोक्त तृतीयासमासविग्रहेण चालौ
किके निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । हुं हे च । इहोक्त संज्ञा न स्यात् । एवमपि साधु राजन् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानां । तथा हि त्यदादीनां ताव
त् हुं हूत्वेन नास्ति । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण बाधितत्वात् । न च हुं हे कृते एकशेष इति भ्रमितव्यं । एवं बहुव्रीहि स्वरसमासां
त प्रसंगेन हुं हूपवाद त्यपक्षस्येवैसंपापविषयमाणत्वात् । अन्यथा तेषामित्यादावपि हुं हे चेति निषेधापत्तेश्च । त्यदादिभ्यः प्राचीनां सर्वाद

ताः तत्रकाकयोरविशेषः। सर्वनाम्नोऽद्यानि मात्रे इति पुंवद्भावस्त्विष्यत एव। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। किं च। सर्वनामसंज्ञानिषेधे नाप्यसोऽदुर्वारः।
तत्र हि मात्रे ग्रहणं धकचित्सर्वनाम्नोऽनेन हृष्टानां संप्रत्ययः सर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावार्थं। अत एव दक्षिणपूर्वस्यै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः। न च व्यवयवे
संज्ञा चेन्न निषिद्धा तर्हि अंगाधिकारेऽतस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सु~~ट् सर्वनाम्नो विहितस्यामो ङे ङसि ङ्योः सिन्~~
ङाममादिप्रसंगः। न च निषेधसामर्थ्याद् अंगस्य तदेव प्रवृत्त्या चारितार्थत्वादिति चेन्न। अंगकार्येषु सर्वनाम्नो विहितस्य आमः ङे ङि सिङ्यो रि
त्यादिक्रमेण व्याख्यानात्। विहितविशेषणत्वाश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव। तस्मात्समुदायस्यैवो
पप्रतिषेधो नावयवानामिति स्थितं। अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदंतविधिज्ञापनार्थं द्वे द्वे चेति ज्ञापकमित्युक्तं। विभाषा जसीति काप्यपे नसि।
क्षयाधिकरणसप्तमी। जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वंद्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे। वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्र
त्येवेयं विभाषेति व्याख्यातं। तेनाकच् न भवति। तस्मिन्कर्तव्ये द्वंद्वे चेति नित्यं निषेधात्। अतस्तत्र कच् प्रत्यय एव भवति। वर्णाश्रमे
तरकाः। केचित्तु व्यवधानान्नेह शीभावः। अकचि कृते तु तन्मध्यपातिना येन शीभावः स्यादेव। प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपय
नेमाश्च। एते जसः कार्यं प्रति सर्वनामसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे प्रथमाः इत्यादि शेषं रामवत्। नेमे नेमाः शेषं सर्ववत्। इहापि प्राग्व
त्शीभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः। तेन प्रथमकाः इत्यादावकच् अन्यथा प्रथमके इति स्यात्। उभयशब्दस्य तु नेयं विभाषा किंतु नित्यासंज्ञेति गणे
व्याख्याप्रसंगेनोपपादितं। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां।। स्वमज्ञातिधनाख्यायां।। अंतरं बहिर्योगोप

नं २

९६६२ शब्दकौस्तुभ

परिसंख्यानयोः। एषां त्रिसूत्री गणमध्ये पिपठ्यते। साध्वाख्यातान्तेयायस्मिन्नेवोपाधौ नित्या संज्ञा प्राप्ता तत्रैव ज्ञसि विभाषया न
त्वा विधीयते। पूर्वे पूर्वा इत्यादि। स्वेस्वाः आत्मीया इत्यर्थः। आत्मनत इति वा इह त्रिसूत्र्यां यदुक्तं तत्सर्वं गणव्याख्यावसरे एवो
क्तं। विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं। द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि। एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणात् ह्रिंग वि
१४ शिष्टपरिभाषया वा द्वितीयस्मै द्वितीयायै त्याप विसिद्धं॥ एवं च विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामिति सूत्रं न कर्तव्यं भवति। अर्थ
वत्वात् अति परोक्षत्वाच्च द्वितीयः त्रेः संप्रसारणं चेत्यप्यमेव शृण्वते। ते नेह न। प्रकारवचने ज्ञातीयर। पटुजातीयाय जा
त्यंतात् छबंधुनि॥ ब्राह्मणराजातीयायमुखपार्श्वशतान्तपसन्ताभ्यां गहादिभ्यश्चेति छः मुखतीयाय। पार्श्वतीयायां तथा
सि द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति। पूरणाद्भागे तीयादन्निति अनिकृते यस्मै ति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य लाक्षणिकत्वादि
ति दिक्॥ इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणं॥ स्वरादिनिपातमव्ययं। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यादि अधि
धिरीश्वरे इत्यतत्पर्यंतं ये वक्ष्यंते ते निपाताः॥ नन्वेवं चादिष्वेव स्वरादयोपि पठ्यंतां प्रकृतसूत्रं च त्यज्यतां। अव्ययप्रदेशेषु निपात
शब्देनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न। चादीनां ह्यसत्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा। यथा लोहितं यंति पशुमन्यमानात् इत्यत्र सम
गर्थस्य पशुशब्दस्य। न तु सत्ववाचिनां। यथा पशून् अश्चक्रे चायव्यानितपादौ। स्वरादीनां तु सत्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञेष्यते। स्व
स्ति वाचयति स्वः पश्येति यथा। अथ प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्वे इति कृते न सत्वे तमिति चेन्न। एवं हि सति नि
पात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत। तस्माद्धि स्वरादिषु किमोदक्षिणादाच् इत्येकाचो न हि तौ॥ के

ता ३

५

श॰कौ॰

न्यमत यस्तु कृत एकाचो यदि तु चादिरेकाजन्तादिति क्रियेत तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वं विशेषणं न लभ्येत। ततश्चाः स्यापत्यं इङ् मद
नस्तस्य संबोधनं ए अ वेत्यत्र प्रगृह्यत्वं स्यात्। ननु चादयोऽसत्त्व इत्यत्रासत्त्व इति पाठविशेषणं। तथा हि चादय इति योगो विभज्य
ते। चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ततः असत्त्वे इह शास्त्रे चादयोऽसत्त्वे ज्ञेयाः ततश्च चादीनां सत्त्ववाचिनां प्रयोगस्त्वपर्युदासः। तेन
एवेत्यादौ न दोषः॥ एवं च उभे संज्ञे न कर्तव्ये। अव्ययं निपाता इति किं तु प्राग्रीश्वरान्निपाता इति वा व्ययानीति वा सूत्र्यतां।
ततः स्वरादीनि तद्धितश्चासर्वविभक्तिः। इत्यादि अव्ययीभावश्चेत्यंतं सूत्र्यतां। ततश्चादयोऽसत्त्वे इत्यारभ्य यावदधिरीश्वरे वि
भाषा कृञीति। तत्र यस्मिन्प्रदेशे निपातग्रहणं तत्र चादिग्रहणमस्तु। अव्ययप्रदेशेऽव्ययग्रहणं निपातग्रहणं चेति॥ उ
च्यते। अव्ययसंज्ञाविरहेऽन्वर्थसंज्ञाबललभ्यं वक्ष्यमाणप्रयोजनं न सिध्येत्। निपातसंज्ञाविरहे तु शान्तनवाचार्यप्र
णीतस्य निपाता आद्युदात्ता इति फिट्सूत्रस्य विषयविभागो न लभ्येत। अथ फिट्शास्त्रे हूणावादिशब्दानामिव निपातशब्द
स्याप्यन्यत एवार्थोऽध्यवसायः। तर्हि अव्ययसंज्ञामात्रेणानिर्वाहः सुकर एवेत्यवधेयं। महासंज्ञाकरणं अन्वर्थसंज्ञाविज्ञा
नार्थं न व्येति विविधं विकारं न गच्छति सत्त्वधर्मान् लिंगसंख्याकारकादीन्न गृह्णातीति यावत्। तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सि
द्धः। अत्युच्चैसौ अत्युच्चैस इति। अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मपरिग्रहान्नेहाव्ययसंज्ञा न तु स्वरादिसूत्रे शब्दः पठ्य
ते तत्र कथं तदंतप्रसंग इति चेन्न। अन्वर्थसंज्ञैव तदंतविधेरपि ज्ञापनात्। अन्यथाऽनुपसर्जने प्रसंगाभावेन तन्निवृत्त्यर्थो

राम॰

यास्तस्याः वैयर्थ्यापत्तेरस्ति न परमस्वः। परमोऽत्रेरित्यादौ स्वरादिपाठात्वेऽव्ययत्वसिद्धं। अव्ययसंज्ञायाः अन्वर्थत्वं आथर्वणो
प्रणवविद्यायां श्रुतिरपि दर्शयति सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति॥ एतेषु प
न्न व्येति किं तु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना यद्वा यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति। त्रिषु लिंगेषु सदृशं लिंगविशेषप्र
तिपादने सामर्थ्याभावादिति भावः। विभक्तिषु कारकेषु एकत्वादिसंख्यासु। अव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकारकसंख्यायोगोऽस्ति
तथापि वचनादव्ययत्वं। अथ स्वराव्ययं। स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः स्वर्गे स्वर्यायेव यास्वर्जेत्लधेत्लेषु। परलोके। स्वर्यातस्य पि
पुत्रस्येति। अंतरिति मध्ये। अंतर्बाष्पश्चिरमनुचरः॥ प्रातरिति प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत। एते त्रयोऽन्तोदात्ता इति का
शिका॥ तत्र स्वरित्यस्य शतृसंस्वरितत्वात्तथा च फिट्सूत्रं स्वरौ स्वरितौ विति प्रयोगश्च। अंतरिक्षमप्पोस्वः। यत्तु प्रातः
शब्दः आद्युदात्त इति कश्चित्। तन्न। प्रातरग्निं प्रातरिंद्रं हवामहे इत्यादावंतोदात्तस्यैव प्रसिद्धतरत्वात्। पुनरित्यादि छंदांतः।
अप्रथमे विशेषे च। अप्रथमे पुनरुक्तं। विशेषे किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः। सनुतरित्यंतर्धाने। सनुतश्चोरो गच्छति। उच्चै
रिति महति। नीचैरित्यल्पे। शनैरिति क्रियामान्द्ये। ऋधगिति सत्ये वियोग शीघ्र सामीप्य लाघवेष्वित्यन्ये ऋत इति ज्ञे
ने। युगपदित्येककाले। आरात् दूरसमीपयोः॥ पृथगिति भिन्ने। एते सनुतर प्रभृतयो नवांतोदात्ताः इति काशिका। प्रा
ने श्चिघन्तो अद्रिवः ऋधगित्या समर्त्यः इत्यत्र तु शाने ऋधक् शब्दौ आद्युदात्तौ प्रयुज्येते॥ ह्यस्त इति अतीतेऽह्नि श्वो ना

गते ह्नि दिवेति दिवसे। रात्रा विति निशि। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनागिति ईषदर्थे। ईषदित्यल्पे। जोषमिति सुख
मौनयोः। तूष्णीमिति मौने। बहिरिति। अवस्तादित्येतौ वाह्ये। समयेति समीपे मध्ये च। आ अंसमया निकषेत्यन्तिके च। अलं अलं कानि
कषा ह निष्पति। स्वयमित्यात्मनीत्यर्थे। स्वयं कृतं। वृथेति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ॥ नञिति निषेधे हेताविति निमित्तार्थे। इद्धेति
प्राकाश्ये। प्रेत्यद्धेति स्फुटावधारणयोः। तत्वातिशययोरित्येके। सामीत्यर्द्धे जुगुप्सितयोः॥ एते ह्यस्मप्रभृतयः साम्प्रताह्यावि श्रु
तिरंतोदात्ता इति काशिका। दिवा चिंतमाक्र रावति॥ वृथा स्वजात्यथिमि॥ नक्तं दस्ले कुह चिद्दिवे युः इत्यादौ त्वाद्युदात्ताः
प्रयुज्यंते। वत्। वत्प्रत्ययांतमव्ययसंज्ञं स्यात्। ब्राह्मणवत्। तेन तुल्यमित्यादिभिर्विहितो वतिरिह गृह्यते। न तूपसर्गाद्धात्वर्थे इ
ति विहितः सत्वार्थकत्वात्। यदुद्वतो निवतो यासि वप्सत्। सनेति नित्ये। सनाज्जातमद्दृद्रा। सनातनः॥ सनत्। इदम
पि नित्ये। सनत्कुमारः। तिरसिति अंतर्द्धौ तिर्यगर्थे च। तिरोहितः। कार्ष्णकुरु। परिभूते तु लक्षणा तिरस्कृतोरिः इति यथा।
सनेत्यादयः तिरोन्ता आद्युदात्ताः इति काशिका। सनाच्च होता नमस्य सत्सितिरः पुरू चिदर्णवं इत्यादौ त्वंतोदात्ता प्रयु
ज्यते। अंतरेत्यंतोदात्तो मध्ये विनार्थे च। त्वां मां चांतरा कमंडलुः। त्वा मंतरा तामारमायत्ताक्षि। अंतरेणेति वर्जने। अंत
रेण हरिं न सुखो ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। कमिति वारि मूर्द्धनि निन्दासुखेषु। वारिणि। कंजं
पद्मं। मूर्द्धि। कंजाः कचाः। निंदायां। कंदर्पः। सुखे कंसुः॥ शमिति सुखे। शंकरः। सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोर्दिवः

अस्तूनं सहसा पपात। सहसा विदधीत न क्रियाम्। स्वधेति पितृदाने। अलमिति। भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। भूष
णोऽलंकारः पर्याप्तौ। अलमस्य धनं। वह्नित्यर्थः। शक्तौ अलं मल्लो मल्लाय। शक्त इत्यर्थः। वारणे। अलमतिप्रसंगेन। नानि
षेधे। अलप्यालमिदं वभोर्यत्स दारानयाहरत्। न वक्तव्यमित्यर्थः। वषडिति हविर्दाने। विनेति। अस्तीति सत्तायां। अस्ति
परलोकमतिरस्यास्तिकः। उपांश्विति। अप्रकाशोच्चारणे रहस्ययोः॥ क्षमेति क्षांतौ। क्षमा करोतु भवान्। विहायसेति वि
यदर्थे। विहायसा रम्यमितो विभाति। दोषेति रात्रौ। मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे। मुधेति व्यर्थे। अंतिकातो सुनुकस्तु नः॥ कृन्मकार
संध्यक्षरांतः॥ अव्ययीभावश्च॥ इदं गणसूत्रं तत्र यत्र प्रष्ठाध्यायीस्थत्रिसूत्रासमानार्थी वैयर्थ्यं तु उद्धरिष्यते। पुरेति अ
विरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च। पुराधीतेऽविरतमपाठीदित्यर्थः। पुरिलुङ्चेति लट् चिरातीते। पुरापि नवं पुराणं। पु
रेदमूर्द्धं भवतीति वेधसा। समनंतरं भविष्यतीत्यर्थः। स्यात्प्रबंधे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः॥ मिथोद्वति
रहः सहार्थयोः। मैत्रेयं ते मिथो मिथः। इत्यपि पूर्ववत्। प्रायसिति बाहुल्ये। मुहुरिति पुनरर्थे। प्रवाहुकमिति सम
काले ऊर्ध्वार्थे च। केचित्तु प्रवाहिकेति पठंति। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटायनस्वाहा॥ आर्येति प्रतिबंधे
हलमि तिप्रतिषेधविवादयोरिति। अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये। साकं सार्द्धमित्येतौ सहार्थे। नमसिति नतौ।
हिरुगिति वर्जने। धिगिति निंदाभर्त्सनयोः। तसिलादिस्तद्धितएधाच्पर्यंतः। शसूतसी। कृत्वसुच्। सुच्। आस्

व्या॰२

यालो। त्वमर्थो ऽथेति। तसिलादीत्यादिरयमर्थः। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्य प्रधाङ्क्षेत्येतदन्तैः सूत्रैरुक्तो यस्तद्धितस्तदन्ताः स्वारादिषु बो
द्धव्याः। तथा चैव हूर्थी च्छस्त। प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। दूरणश्च आसिरित्युणादि
सूत्रेणाऽऽसिप्रत्ययो विहितः। अयाद्यत्युदाहरणं॥ पञ्चम्यर्थं पूर्व विभिन्नमाश्याल्कं दर्शिस पचकर्तरि स्थितः। विभाषासातिकात्स्न्ये दे
यत्रा च। एतदन्ता अपि ग्राह्याः॥ अमू इति। अमु च च्छन्दसीति विहितः आमित्यंगीकारे। आमू कूर्मः। किमेतित्ङ्व्यय घादाम्
कास्व प्रत्ययादाममं त्रेलिटीत्यपीति केचित्॥ प्रतामू इति शान्तो प्रशान्तिति समानार्थो प्रशीन देवदत्तो यज्ञदत्तेन। प्रतानि
ति विस्तारे। माङ्इति निषेधो मा भवतु मा भविष्यति। माङिति निषेधाशंकयोः माकाषीं अस्य पापं मा भूदिति। आकृतिगणश्चायं
तिनान्येति ग्राह्याः। तद्यथा। ओमिति ब्रह्म। अल चकाममिति स्वार्थे घोत्र काममित्यतिशये। भूयदिति पुनरर्थे। सांप्रतमि
तिन्याय्योपर मिति किंत्वर्थो गुणावान्नसि। परमहंकारि॥ साक्षादिति प्रत्यक्षे। साचीति तिर्यगर्थे। सत्यमित्यर्द्धांगीकारे। मं
क्ष्विति शीघ्रे। आश्विति चासंवत इति वर्षो अवश्यमिति निश्चये। सपदि शीघ्रे। बलवदित्यतिशयो बलवदपि शिक्षितानां
। प्रादुः आविः इति प्रकाशे। अनिशं नित्यं नित्यदा सदा अजस्रं संततमेते सातत्ये। उषेति रात्रौ उपातनो वापुः॥ रोद
सी द्यावापृथिव्यर्थे ओमिति ब्रह्मवाची। भूर्भुवरिति पृथिव्यंतरिक्षलोकयोः॥ भूर्लोको भुवर्लोकः। झटिति झगिति तरसा
शीघ्रे। स्नाकुद्रुतार्थे घ्रंक्षि प्रमितिचा। अतिचेत्यतिशये सु सु इति प्रशंसायां कु इति कुत्सिते च दर्थयोः। कापथः कवो
ष्णोऽत्रं जसेतितत्त्वशीघ्रार्थयोः। व इति बहिरर्थो। मिथुरिति द्वावित्यर्थे मिथुमन्त्रयेते॥ विष्वगिति समंततो भावे। साङ्ग

गिति श्री ग्रो। भाजकूपं चतिति। अन्वक्त्यानुकूल्ये चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः। आद्यशब्दाच्चिरं चिरेण चिरादिति गृह्य
ते। अस्तमिति विनाशे। आनुषगित्यानुपूर्व्ये आनुषक्प्रविशती त्याहवंधुता। अनु मानेनुषगिति शाकटायनः। आनुषगिति दाने
केचित्। आम्नास्तद्भूति शीघ्रंसा प्रतिकयोः। अम्बरेवेति रूफोवा। स्थाने इति युक्तार्थेवरमिति हि दुःखदुत्कर्षोद्भूनिक्त्वार्थो बलारि
तिह ठार्थो श्रुदृति पूजायां। सुनासीरः। क्षमेतिक्षान्तौ। अर्वागिति प्राचीनेवदिक्क्षपक्षेशुदि शुक्लपक्षो इति स्वरादिः तद्धितश्चासर्ववि
भक्तिः। तद्धितांतः शब्दोऽव्ययंस्यात्। यस्मात्सर्ववचनत्रयात्मिकाविभक्तिर्नोत्पद्यते। किं त्वेकमेव चनांततः तत्रात तद्धितइतिकिं।
एकः द्वौ बहवः। असर्ववेविभक्तिरिति किं। औपगवः। ननु गोदोवरणाः इत्यादावतिव्याप्तिः॥ नचलुप्तयोगाप्रख्यानाद्योगप्रमाणे
तदभावेदर्शनंस्यादिति परतः सूत्रकृतो मतेनैतेनतद्धितांता इति वाच्यं। एवमपि पचतिकल्पं। पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दु
वीरत्वादिति चेत्। अत्राह। वार्तिककारसिद्धमनुनामात्। तसिलादयः प्राक्त्वाशपः शस्प्रभृतयः प्राक् समासांतेभ्यो मांतः कृत्वोऽर्थाः॥
तसिवती। नानाञाविति। नचइवे प्रतिकृतावित्यधिकारे बलपूर्वे बिम्बेमास्यात् लूच्छंदसि॥ इति विधानात्तदंतस्यासंग्रहइति
वाच्यं। प्रकारवचने थालिति प्रकरणाएवप्रयत्नादिभ्यइवे थाल्छंदसि। प्रकारवचनेद्दमस्थ्युः इति पठितुं शक्यत्वात्। स्वरादि
गणे आस्थालाविति पाठेन सिद्धत्वाच्च। मांतइति। आमूत्रं चेत्यर्थे तसिप्रतियोगेपंचम्यास्तसिः तेने कदिकृतसिद्धतिहावपि
गृह्यते स्यादेतत्। सूत्रमतेकथं मुक्तिसंभवः। यावज्जाकर्मणि द्वितीयात्येकयोर्द्विवचनैकवचनेइत्यादीनांस्वादिवाक्येनए

कवाक्यतापक्षेऽव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति। अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकेन तु सर्वा विभक्तयः। उच्यते। अव्ययेभ्यः सप्तानामपि
विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानि। तथा सप्तानामप्येकवचनत्वे वा। अथवा प्रथमाया एकवचनत्वं। यद्वा प्रथमादी एकवचनमेवेति
पक्षचतुष्टयं यद्यपि ग्रन्थे पुलभ्यते तथापि प्रथमैकवचनमात्रमेवेति चतुर्थपक्ष एव क्षोदक्षमः तमेव गृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसंभ
वः स्पष्टः॥ इतरत्तु पक्षत्रिकमभ्युच्चयमात्रमात्रेणोपन्यस्ते। ननु तत्त्विंकां तथा हि। यदि कर्मणि द्वितीयेवमभिहिते प्रथ
मेव। एका च एकवचनमेवेत्यादिरर्थो नियमः॥ यदि वा द्वितीया कर्मण्येवेत्यादिः उक्तेतार्थोपेक्षो विभक्तिनियमः॥ यदि वा।
एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्षवचनविभक्तिनियमेऽपि वाऽव्ययादाप्सुप इति सामान्यापेक्षज्ञापकाद्विभक्तिसिद्धिस्तदाऽविशे
षात्सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानीति ४ पक्षो लभ्यते। यदा तु द्वित्वे द्विवचनमिति सूत्रयित्वा एकवचनमि
त्येवं पृथक् सूत्र्यते तदन्यथानुपपत्त्या च कर्मण्येव द्वितीया न करणादौ। द्वित्वबहुत्वयोरेव द्विवचनबहुवचने न त्वेकत्वा
दिकर्मणा सजातीयापेक्षो नियमः। ततश्चाव्ययेभ्यः सकलविभक्तिप्राप्तौ एकवचनमित्यनेन नियमः। क्रियते यत्रै
कवचनं चान्यत्र प्राप्नोति तत्रैकवचनमेवेति यदि वा सामान्यापेक्षनियमाश्रयणादव्ययादप्राप्तौ एकवचनमिति
सूत्रं क्रियते। तस्य च ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यनेन एकवाक्यता। तथा च ङ्यावादिभ्यः कर्मादिषु एकवचनं सिद्धमेवे राम॰
ति एतत्सूत्रबलादव्ययेभ्य एव भवति। तिङन्तात्कृतं न भवति। एकवचनमित्यस्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेपि ङ्याप्सूत्रे

णाऽएकवाक्यत्वात्। एवं देशांतरे पाणिनसामर्थ्यात्त्वाख्यातं त्वेणापि ङ्याप्सूत्रं विधायकमिति द्विविवे द्विवचनमित्यादेर्नियामकत्वं संगच्छ
ते। तदा त्र्यव्ययेभ्यः सर्वेभ्योपि कवचनानीति द्वितीयः पक्षो लभ्यते। यदा तु हि ती याकर्मेणापि वेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियम
मः त्र्यव्ययेभ्यस्तत्प्रथमैव। प्रथमा प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमेन हि कर्माधिकास्थल एव सा निवार्यते। द्व्येकयोरिति तु यथान्या
समेव तत्र च एकत्व एवैकवचनं न संख्यांतरे इति त्वज्जातीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षः॥ तदा तिः संख्याभ्योव्ययेभ्यः प्रथमाया
वचनत्रयमपि भवतीति तृतीयः पक्षो लभ्यते। त्रिष्वथयीषु पक्षेषु पचतिकल्पं। पचतिरूपमित्यादौ दोषः। तत्र हि प्रथमैकवच
नमात्रमिष्यते। उक्तपक्षत्रये प्यधिकं प्राप्नोति। तस्माद्द्वितीयपक्षरीत्या सकलैकवचनानि प्राप्यप्य एकवचनमित्येकत्व
स्याविवक्षितत्वात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमैकवचनमेव कर्तव्यमिति सिद्धांतः एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्तिसंभवे प
चतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिभयात्परिगणनमेव कर्तव्यं सूत्रं तु न कर्तव्यमिति स्थितं। कृन्मेजंतः कृद्योमांत एजंतश्च तदं
तमव्ययसंज्ञं स्यात्। स्वादुंकारं भुंक्ते। वक्षेरायः। तुमर्थे सेडिति वचेः सेप्रत्यये रूपं। नन्वेवं कारयां चकारेत्याम्न्तस्य न प्रा
प्नोति। अत्रातिं वितयालिटः कृत्वेपि मांतत्वाभावात्। सत्यां स्वरादिषामिति पाठात्सिद्धं। यदि तु तत्र तद्धितस्येव ग्रहणं तर्हि
इह कृदंतत्वादुत्पन्नानामपि सुपांश्रामइति लुग्भविष्यति। तत्र हि लेरिति नानुवर्त्तते। न चैवं तरवादेरपि लुग्वर्त्तिः॥
अपरिसमाप्ताथैतपात एवाघुत्पत्तेरेवाभावात् अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकर्चादिविषयकोपस्थिताकांक्षत्वं। अतएव

5

का०कौ०

वानुप्रयोगः प्राप्नोति। आमंताथे गतप्रकर्थोऽपि प्रतीतिस्तु अनुप्रयोगादुत्पन्नेन तरबादिना भविष्यति। अत एव सूत्रितं। कृञ्चानु
प्रयुज्यत इति। अनुशब्दो हि व्यवहितस्य विपरीतस्य च प्रयोगनिवृत्त्यर्थ इति वक्ष्यते। यद्वा पूर्वसूत्रोक्तनिष्कर्षरीत्या आमंतात्सोरिवोत्प
न्नो हल्ङ्यादिलोपो भविष्यति॥ अस्तु वा कदंतं यत्नेऽजंतमिति वाक्यार्थः॥ आमन्तं हि प्रत्ययलक्षणेन कृदंतं॥ श्रूयते च मा तां।
न चैवं प्रतामौ प्रतामः। लवमाख्याणो लो रित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं। स्वरादिषु प्रशान्शब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणे
न कृदंतत्वमुपजीव्याव्ययसंज्ञा न भवतीति ज्ञापितत्वात्। न च मीनो धातोरिति नत्वे कृते नेते न्मांतमिति कथं ज्ञापकतेति वाच्यं
। नत्वस्यासिद्धत्वात् तेन च शान्ततेर्जनत्वस्यार्थत्वे रवृत्तिलिप्सान यतीत्यादिप्रयोगस्तिङ्घर्थे चुरादित्वस्वीकारेणानित्य
सन्नंतत्वाभावान्तस्यैवायं स्वरादिषु पाठ इति वाच्यं॥ अनभिधानान्तस्यात्क्विपोऽनुत्पत्तेः। अत्र च ज्ञापकत्वं वर्णापरं भाष्यमेव
प्रमाणं। अव्ययमित्यन्वर्थसंज्ञाबलादसत्वार्थस्य साम्यवाचिन एव प्रशाम्शब्दस्य तत्र ग्रहणं न तु शांतिमद्वाचकस्यापि
न प्रशामौ प्रशामद् इत्युदाहरणं न विरुध्यते। स्वस्यादीनां तु सत्ववाचिनामपि पाठसामर्थ्यादव्ययत्वमिति विशेषः। अं
तग्रहणसामर्थ्यान्नित्यं योगे बहुव्रीहिराश्रीयते। तेन श्रोपदेशिक एकजूग्रह्यते। नेह। श्राधये॥ चिकीर्षवे। कुंभ
कारेभ्यः। वस्तुतस्तु अंतग्रहणमनर्थं। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैवातिप्रसंगभंगात्। ननु वर्णग्रहणे इयं प
रिभाषा न प्रवर्त्तते। अन्यथा एचोपवायाव इत्यादावतिप्रसंगादिति चेन्न॥ एवमपि वद्विरंगपरिभाषया सन्निपा राम०

तल्लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषया चेष्टसिद्धेः। अयमत्रार्थः। सन्निपातः संश्लेषः। तन्निमित्तो यो विधिः स
तद्विघातस्यानिमित्तं। तं सन्निपातं यो विहन्तीति स तद्विघातस्तस्येत्यर्थः। एवं च सत्युक्तं निपातलक्षणस्य घेर्ङितीति गुणस्य
बहुवचने जस्लोपे दित्येतस्य चाव्ययसंज्ञां प्रति निमित्त[illegible]ने त्ववधेयं। तथा परिभाषायाः प्रयोजनं तराणपि संजि। दिङ्मात्रे तू च्य
ते। श्रीयं कुलं। तस्मै श्रीयायेत्यत्र नो लोपो भवति। तथाऽतिजरं कुलं अतिजरं अतिजरेण। अतिजरैः अतिजरैः। अतिजरादित्यत्राऽम
तुन्नोन्से अमात इत्येते षकारमुपजीव्य कृतेषु सत्सु जरसादेशो न भवतीत्यादि। अनित्या चेयं परिभाषा कष्टाय क्रमणेन या
सयोरित्यादिज्ञापकात्। तेनाग्निमानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यन्तोदात्तात्तस्मात्परस्य मतुप उदात्तत्वे कृते शेषनिघात्वे
न प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक्। गोस्त्रोनोरित्यत्र नेदं सूत्रं प्रवर्त्तते। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्। व्युत्पत्तिपक्षेपि
त्विरव्ययमित्युणादिसूत्रेण डौ डो प्रत्ययांतादर्थप्रत्ययांतादेवाव्ययमिति नियमस्य कृतत्वात्। क्त्वातोसुन्कसुनः। एतदन्तमव्य
यं स्यात्। कृत्वा। पुरा सूर्यस्योदेतोः। पुरा वत्सानामपाकर्तोः। भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्। पु
रा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। पुरा जतुभ्य आतृदः। सृपितृदोः कसुन्निति कसुन्। अव्ययीभावश्च। अयमव्य
यमव्ययसंज्ञः स्यात्। विषयपरिगणनं कर्त्तव्यं। लुकि। मुखस्वरोपचारयोर्निर्दिष्टत्वाच्चेति। पु उपाग्नि प्रत्यग्नि। अ
व्ययादाप्सुप इति सुपो लुक्। उपाग्नि मुखः। मुखं स्वांगमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्दगोमह

तस्थूलमुक्तिपृथुवत्त्वेप्सदूति प्रतिषेधः। तथा च वहुव्रीहो प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। पूर्वपदं च समासस्वरे
णांतोदात्तं विसर्गस्थानिकस्य सकारस्योपचार इति प्राचां संज्ञा। तन्निवृत्तौ यथा। उपपयः कारः। उपपयः कामः॥ इहान्तः
कृकमीमिति प्राप्तं मत्वमनव्ययस्येति पर्युदस्यते। इह मुखस्वरनिवृत्तिरेव मुख्यं प्रयोजनं। लुक्तु तोऽव्ययीभावादिति इ
ति विशेषप्रतिषेधात्सिद्धः। उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनं। अतः कृकमीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्त्यैव तत्सिद्धेः॥
परिगणनात् किं। उपाग्न्यधीयान॥ सुबामंत्रिते ति पराङ्गवद्भावेन षाष्ठमामंत्रितस्य चेत् घुदात्तत्वं यथा स्यात्। तत्र ह्यव्य
यानां प्रतिषेध उपसंख्यानं च। उच्चैरधीयाने पानेऽस्या द्यो माभूदिति। तथा। उपाग्निकमित्यादौ ऽव्ययसर्वनाम्नामिव
कच्प्राक्। उपकुंभंमन्यः स्वित्यनव्ययस्येति अनुवर्त्तमाने ऽरुर्द्विषेति मुम्प्रतिषेधो न। उपकुंभीभूतः। अस्य च्वावि
त्यस्य चौपसंख्यानिकः प्रतिषेधो न भवति। वस्तुतस्तु। इदं सूत्रं न कर्त्तव्यं। लुक उपचारनिवृत्तेश्चान्यथोपपत्तेरु
क्तत्वात्। मुखस्वरनिवृत्तिः परमवशिष्यते। तत्र केचिदाहुः। मुखस्वरो नेष्यत एवायघेनावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रै
वायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति भाष्यस्वरसादिति। अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यर्थे संज्ञाविज्ञानादे
व मुखस्वरो नेष्यत एवायघेनावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति भाष्यस्वरसादिति राम०
॥ अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव मुखस्वरस्यापि निवृत्तिर्भविष्यतीति स्यादेतत्। स्वरा

द्वित्वे नैव सिद्धत्वात्तद्धितश्चेत्यादि चतुःसूत्री व्यर्थेति तत्र हि तसिलादिस्तद्धितः एधाच्पर्यन्त इत्यादिना ज्ञापितोऽयं श्चैत्यं तेन शस्ति
मो णादिकं च वर्जयित्वा तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते। कृन्मकारसंध्यक्षरांतं इत्यनेन कृन्मेजंत इत्यस्यार्थः
संगृह्यते। न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च लभ्यते इति। वस्तुतः कृन्मका
रसंध्यक्षरांतं इत्यनेन कृन्मेजंत इत्यस्यार्थः संगृह्यते। क्त्वातोसुन्कसुनः अव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पश्च
तद्द इति। अत्राहुः॥ पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन प्रागुक्तं लुङ्मुखस्वरोपचार इति परिगणनं लभ्यते। न लो
काव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेध इति वक्ष्यमाणं च लभ्यत इति। वस्तुतस्तु मास्तु चतुःसूत्री। अ
व्ययीभावश्चेति तु गणेऽपि मास्तु॥ उक्तरीत्याऽनुवर्त्य संज्ञयैव सिद्धेः। तोसुन्कसुनोः प्रतिषेध इत्येव लाघवात्पठ्य
तामिति युक्तः पंथाः॥ शि सर्वनामस्थानं। शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात्। कारीषि। सर्वनामस्थाने चासंबु
द्धाविति दीर्घः॥ यदि तु पदं शेषवशो चेत्याद्युच्यते तर्हि सुटि न स्यात्। अथ यशि सुट् इति तु उच्येत तर्हि नपुंसकसुटा
पि ग्रहणं स्यात्॥ शिग्रहणं तु शसर्थं स्यात्। तस्मात्संज्ञा तावत्करणीया। महासंज्ञाकरणं तु पूर्वाचार्यानुरोधात्॥
सुडनपुंसकस्य। सुडिति प्रत्याहारः। नपुंसकभिन्नस्य स्वादिपंचवचनानि उक्तसंज्ञानि स्युः। राजा राजानौ

राज्ञान इत्यादि। प्राग्वद्दीर्घः॥ अनपुंसकस्येति किं। साममनी विभाषाङिश्योरित्यल्लोपाभावे दीर्घो न भवति। अनपुंसकस्येति पर्यु-
दासः। तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः॥ तेन वनानि संतीत्यत्र पूर्वसूत्रे प्राप्ता संज्ञा
भवत्येव। प्रसज्यप्रतिषेधे तु साविनि निषिध्येत। यद्यपि अनंतरस्य विधिर्वा भवति निषेधो वेति समाधातुं शक्यते तथापि अस्य समर्थ-
समासो वाक्यभेदश्चेति गौरवं स्यादेव। प्रत्यासत्त्या स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति सूत्रपाठः प्रसज्यप्रतिषेध एव संमत
इति गौरवं च प्रामाणिकं॥ एतेन हि केचिन्नसमासमसामर्थ्येऽपि विभाषेत्यव इति ज्ञाप्यते तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादि सिद्धं भ-
वति॥ नवेत्यनुवादः। तथा विभाषोर्णोरित्यप्राप्तविभाषा प्रोर्णुचीत्यत्र परत्वात् सार्वधातुकमपिदिति विभाषा॥ इति शब्दः
काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते। स च पदार्थविपर्यासकृत्। तेनार्थ एवेह संज्ञी संज्ञा च। निषेधविकल्पयोर्विकल्पः सं-
ज्ञा स्यात्। स्वार्थाभावे तया न च तयोः पदार्थतया ऽनन्वयप्रसंगः॥ एतत्सूत्रारंभसामर्थ्याद्देव विधिवाक्येषु विकल्पवा-
चिपदस्य लाक्षणिकत्वात्। उभयत्र विभाषार्थे वेदं सूत्रं। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्य प्रयोगः। तथा हि
।विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति प्राप्तविभाषा। तत्र स्वरितञित इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषायामप्राप्त राम॰
विभाषायां च नास्य प्रयोगः। तथा हि। विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति प्राप्तविभाषा। तत्र स्वरितञित इत्यादिना
नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषाश्रुत्या पक्षे तन्निवृत्तिमात्रं क्रियते। यक्षे भवतीति त्वनुवादः। तथा विभाषोर्णोरि

त्यप्राप्तविभाषायामोर्गुवीत्यत्र परत्वात्सार्वधातुकमपिदितिनित्यङित्वाभ्युपगमात्। तत्र कुणोवितेत्यादावभावांश स्यघ्यितत्वाद्वा
वाशामात्रपरता। विभाषाश्वेरित्युभयत्रविभाषायांच यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्त्वेवविकल्पः स्यात्। कित्त्वे तु यजादित्वा
न्नित्यमेवस्यात्। अथप्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वेवविकल्पः स्यान्नतु पित्त्वे॥ नच पित्त्वेविधिस्तुत्वे नकित्त्वे तु निषेध
मुखेनेत्युभयथापिप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेः॥ संज्ञाकरणे तु सति श्रुतिक्रमानुरोधेन नेतिनिषेधः
प्रथमं कित्त्वे प्रवर्त्तते॥ ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन्लिटि ऐकरूप्यं प्रापिते सति पक्षेभवतीत्यैकरूप्येण विधिमुखेनैवविकल्प
: प्रवर्त्तते॥ आकृतौ पदार्थे समुदाये सवृत्तलक्षणं प्रवर्त्तत इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते॥ पदातु प्रतिलक्ष्यं विभाषाश्वेरि
त्येतद्विघतेतदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेनप्रवृत्तेः संभवान्नेदं सूत्रमारंभणीयं। तथाचवार्त्तिकं॥ अ
ङ्गिष्णाधाविदितत्वादिति॥ वस्तुतस्तु आकृतिपक्षेपि अदर्शनेषेवनवाश्वेरित्यादि पठित्वा इदं सूत्रं प्रत्याख्यातु
शक्यं। युक्तं चैतत्॥ अन्यथाऽन्यार्थमप्याईरधासंज्ञाविभाषेणोरित्यत्र सवर्ण्णेन॥ प्रतिषेधावलीयांसो भवंती
प्रोर्णोत्रीत्यत्रापिसार्वधातुकमपिदित्यस्यनिषेधस्ततो विकल्पश्च स्यात्। नन्वारंभमाणेसूत्रेनवेत्यखंड निपा
तस्यार्थोनिषेध एव संज्ञी किं न स्यादितिचेन्न। तथासति नबहुव्रीहावित्यनेनैवसिद्धो विभाषादिक्तमासद्वृत्त्यसवे
प्यर्थापत्तेः॥ इतीति किं। घुसंज्ञावत्त्वहृतपमितिवचनाच्छृतस्य संज्ञामाभूत्। तथाहि सति विभाषाश्वेरित्यस्य नवाश

द्वः श्वयतेरादेशाद्रूपार्थः स्यात् । इति शब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथा हि लोके बाह्यार्थप्रधानः शब्दः । गौरित्यत्र यथाहेत्यादौ तु शब्द
स्वरूपपरः संपद्यते । व्याकरणे तु स्वं रूपमिति परिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इति शब्दस्य समभिहारे त्वर्थपरतेति विशेषः ॥ अर्थस्ये
व संज्ञात्वमपि न तु विभाषाशब्दस्येत्युक्तं । तेन इह क्रोष्ट्रत्पत्तरस्यामित्यादावपि वेहृष्यो ड्डुरोबोध्यः । एतत्प्रसंगेन त्रिविधा अपि विभाषाः
प्रायेण भाष्ये विवेचिताः । तत्रोप्राप्तविभाषा यथा ओ यङि अविभाषेति पठितं । अत्र वदंति ॥ अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं किन्तु त्रि
सुश्याद्युपक्रम्य प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र विषये वैरूप्यकोटित्रयप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेव व्युत्पाद्यमानत्वादत्रापि को
टित्रयस्योक्तिः संभवो वक्तव्यः । स च दुर्वचः तथा हि निजेगिल्यते इत्यत्र ओ यङीति नित्यं लत्वं विभाषायास्तु तत्र प्राप्तिरेव ना
स्ति गिलति गिरतीत्यादिरेव नास्ति तत्कुतः प्राप्तविभाषा पक्षः । अथोच्यतेऽपि विभाषेत्यत्र यङीत्यनुवर्त्य यङि मित्यस्य
रेफस्यापि अनंतरे वा लत्वमिति व्याख्यानात् त्रैत्ये चोक्तिः संभवद् इति । तन्न निजेगिल्यत्र चूडूति स्थिते हि ओ यङीति प्रा
प्नोति न च तस्याभवस्यायो विभाषायाः प्राप्तिरच्यरत्वाभावात् । अथ ब्रूयाः । विभाषारंभसामर्थ्याद्यङ्लुकः पूर्वं ओ यङीति न
भवतीति एवमप्युभयत्र विभाषात्वं दुर्लभमेव गिरति गिलतीत्यादौ विभाषायाश्चरितार्थत्वेन यङ्लुकः प्रागेव ओ यङीत्य
स्य प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालीनत्वान्न चलत्वस्यासिद्धतया ततः प्रागेव लुगिति वाच्यं । अंत भूतयङपेक्षत्वेनांतरं
गलत्वं प्रति वहिर्भूतात्ययापेक्षत्वेन वहिरंगस्य लुकोऽसिद्धत्वात् । पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेरिति । अ

त्रोच्यते। प्राप्तविभाषात्वे तावत्समनन्तरं रीत्यैवोक्तिसंभवः उभयत्रविभाषात्वे त्वित्थमतरङ्गात्तपीति न्याये न लत्वात्पूर्वं लुक् न च लुङ्नि
मित्तमङ्गे वद्धुलोभः तस्यार्थापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्ऽसिद्धत्वात्पूर्वाभावे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तेः तथा चाचः पूर्वमेव लत्वं स्यादि
ति वाच्यं। क्वतिङ्जुविधिग्रहणेन बहिरङ्गपरिभाषायाश्च नित्यत्वज्ञापनात्। धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुक इव तद्दुपतीव्यानां स
मासादीनामपि प्राबल्यसिद्धेश्च। ननुक्तेचित्तन्निमित्तेलु किंच सति निज्झिगिरश्चद्रुति स्थिते गिरो यङ्गीति न प्राप्नोति यङ्ग्य
रत्वाभावात्प्रत्ययलक्षणं तु न लुमतेति निषिद्धं। तत्र हि अङ्गस्येत्यनेनाङ्गाधिकारेण निर्दिश्यत इति वक्ष्यते न च स्थानिवद्भावे लु
काल्लुमतेन स्थानिवदिति निषेधात्। अक्रलादेशतास्वतथा च कथमुभयत्र विभाषेति चेन्न नधातुलोपसूत्रवृत्त्याख्यान
पक्षे हृथग्रहणोपाश्रयणेन स्थानिवद्भावसंभवात्। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधः तस्य द्वोषः संयोगादिलो
पलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात्। यद्यपि अत्रचिविभाषेत्यस्य पूर्वत्रासिद्धमिति गिरो यङ्गीतिप्रत्यसिद्धत्वाद्विप्रतिषेधासंभवः
ततश्च सत्यामपि यङ्गीत्यस्य निवृत्त्या उभयत्रविभाषात्वं न संभवति तथाप्यधुनेत्यादिवल्लाघवार्थममुनेत्यैव वक्तव्ये न सु
नङ्लुक्यर्यां गविभागार्थतया न योगे यो गोसिद्धः किंतु प्रकरणे प्रकरणमिति चाऽसिद्धत्वं न भविष्यतीत्याशयेन उभय
त्रविभाषात्वे उक्तिसंभवो बोध्यः सिद्धान्ते तु विभाषाया असिद्धत्वादेतन्नित्यलत्वं समुदायलोपवादिनां तु मतेऽन्तरपेक्ष
याऽन्तरङ्गत्वान्नित्यलत्वमिति व्यावस्थितविभाषेति चास्मिन्नर्थे यतितव्यं॥ इति सिद्धं ॥ प्र·प्रष॥ पत्रमिदमेकं त्रुटित

वर्णस्य तु कुर्यादिति चेत्. तं प्रत्यक्ष संप्रसारणसंज्ञानिमित्तमात्रयलोमार्थं दृष्टान्तमुपगम्यसूत्रे वेदि। अत्र च विधेयान्तराद्यसमर्थकत्वमन्तराज्यासूत्रेऽपि दृश्यते लिङ्गं। आहच। विभक्तिवि
शेषपदं दृश्यस्तु ध

॥ इति श्रीरुद्रकोसुमे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ १

मेवतद्बोद्धव्यं जिज्ञासित्राजित्ता पयिपि त्रावाप्रस्मदीय पुस्तकाथिनां॥ इग्यणः संप्रसारणं॥ यणः स्थाने इग्भवतीत्येवंरूपो वाक्या
र्थः यणः स्थाने कृदूरूपो वर्णश्चेत्युभयमपि संप्रसारणसंज्ञं स्यात्। तत्र ष्यङः संप्रसारणमित्यादि षु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थे
संग्रहणं संप्रसारणाच्चेत्यादावनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः। पूर्वसूत्रादितिशब्दानुवृत्त्या वाक्यार्थस्य संज्ञित्वं लभ्यते। तत्प्रत्या
ख्याने पक्षे तु वाक्यमेव संज्ञि। न चैवं तदेव विधेयं स्यादिति वाच्यं। वाहऊठ संप्रसारणमिति सामानाधिकरण्यबलेन तदु
पस्थापितार्थस्यैव विधेयत्वनिर्णयात्। न चैवमपि ष्यङः संप्रसारणमित्यादौ दोषतादवस्थ्यं। सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणा
त्। ननु तथापि वाक्यतदर्थयोरन्यतरस्य संज्ञित्वमस्तु ज्ञापकं उभयसंज्ञात्वे किमिति। उभयोः संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषः। मत्वेहरे
श्राह। संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभ्यां वर्णवाक्ययोः। अविभागस्तथा सूत्र एकस्मिन्नेव ज्ञायते। तथाहि द्विवचनेचीति तन्त्रे
पायादिलक्षणः। एकशेषेणानिर्देशो भाष्य एव समर्थितः इति। तत्र च शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं वेति मतभेदेन व्यवस्था बोद्धु
व्या। अर्थभेदाच्छब्दभेदे आद्यः पक्षः। शब्दैको द्वितीयः आद्येपि व्यंजकध्वनिमात्रभेदे व्यंग्यैकेत्रावृत्तिरेवेत्यादि बोध्यं
। एवं चर्तंत्रत्वमेकरूपेणाभवेत्तुल्योपकारत ः॥ उपकारान्यथात्वंतु भवेदावृत्तिलक्षणमिति मीमांसकमयोदानुरो
धावैयाकरणेनैकत्नेव्यः। तस्मा भाष्यादिसकलवैयाकरणग्रंथविरुद्धत्वात्। मूलयुक्तिशून्यतयादुरूपपादत्वाच्चे
ति दिक्॥ यद्वा। वाक्यार्थ एवसंज्ञी। अनुवादे तु तन्निवृत्तिर्नावर्णोलक्ष्यते॥ संप्रसारणाज्ञातः संप्रसारणमिति। अथ

वावर्णो एव संज्ञी॥ विधिप्रदेशेषु तु सत्र शाटकवद्भाविना संज्ञाश्रयणीयेति। सर्वैष्येते पक्षा भाष्ये स्थिताः॥ स्यादित्यत्र। अदुहितरामि
त्यत्र लकारस्य यणः स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिट्। तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां हलङ इति दीर्घः स्यात्। न ह्ययं प्रतिलङं तस्यांग
त्वादिति। अत्राहुः। संख्याता नुदेशाद्यकारस्थानिकस्यैव इकारस्य संज्ञा। न तु लकारस्थानिकस्येति। अत्रेदमवधेयं। वाक्यार्थः
संज्ञीति पक्षे तु स्योद्देश्यविधेयसमर्पकपदयोः तत्र यथासंख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इक् स्याद्यथासंख्यमित्यवान्तरवाक्या
र्थः सोयं संप्रसारणसंज्ञः स्यादिति महावाक्यार्थः। न चावान्तरवाक्यार्थं गृहीत्वा याति वाति इत्यादावतिव्याप्तिप्रसंगः। तस्य सं
ज्ञासंबंधमात्रफलत्वात्। अन्यथा ष्यङः संप्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः। अनेनोक्तदोषः। अदुहीत्यादेस्तत्रत्वाभा
वाच्च उभयसंज्ञात्वपक्षेपि उपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्तेः एव वर्णः संज्ञीति। अतो अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसंगः॥
इदं च कर्मकर्तृकं तु रेरूपमिति हरदत्तः॥ उपलक्षणं चैतत् केवलेकर्तर्यपि संभवात्। वर्णएव संज्ञीति पक्षे यथासंख्य
दुर्लभं। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वात्। न चैवं स्थाने योगोप्यस्मिन्पक्षे न लभ्येतेति वाच्यं। षष्ठी स्था
नेयोगेत्यत्रानुवर्त्य एतत्सूत्रस्य व्याख्येयत्वात्। उक्तं हि इको गुणवृद्धी इति सूत्रे। सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति। इहैव
वा सिंहावलोकनन्यायेन स्थानग्रहणाकर्षोस्तु। यथासंख्यं तु दुर्लभं इत्युक्तं कथं तर्हि अदुहितरामित्यत्र नातिप्रसं
ग इति चेत्। तत्रावृत्या द्या अयणो न संप्रसारणमित्यत्र तद्भावितग्रहणात्। यद्वा। कार्यकालपक्षे यणः स्थानि संप्रसा

रणामिग्भवतीतिवाक्यार्थेऽनुवादेतेन नास्तीति तत्रच परिभाषोपस्थितौ सत्यां यथासंख्यप्रवृत्तेरेव संज्ञी स एवं संप्रसारणस्येत्यादौ उ
पतिष्ठते। अथवास्यानन्तरं संज्ञासंबंधो लौकिकन्यायसिद्धत्वादनुवादेपि सुलभः। यथासंख्यसूत्रं परं न प्रवर्त्ततामितिदिक्। ता घुभा
मित्यत्र हलइति दीर्घो नादिचउदितितपरकरणात्। अतएव घुलाकइत्यत्र संप्रसारणस्येति दीर्घो नान्वेवं भाव्यप्राप्युकारादेश
ःसवर्णानां ग्रहणातीत्यर्थे ज्ञापकतयाकथमसौ पन्यासइति चान्नास्य वाक्यार्थे संज्ञातिपक्षीणोक्तत्वात्। संप्रसारणस्येत्यत्र तद्भा
वितग्रहणाद्वा। पक्षांतरेतुक्तत उदिति ज्ञापकं वी द्व्यानन्वेव अक्षद्युवो अक्षद्युवइत्यादौ ऊठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणाच्चे
ति पूर्वरूपं स्यादिति चेन्न। संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणस्य वार्त्तिककृता कृतत्वात्। तत्स्यात्वाख्यान पक्षे तु वार्णादांगं ब
लीय इत्येवद्भ भविष्यति। वाक्यार्थः संज्ञीत्यादिपक्षांतरे तु पूर्वरूपप्राप्तिरेव नास्ति हृतोज्ञीनइत्यादौ तु हलइति सूत्रारंभ
सामर्थ्यात्संप्रसारणान्निवृत्तस्यादेशेपि दीर्घप्रवृत्तिः वर्णसंज्ञापक्षेपि अल्विधौ स्थानिवद्भावासंभवेन हलइति सूत्रा
रंभसामर्थ्यात्संप्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वाच्यत्वादितिदिक्॥ आद्यंतौटकितौ। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यंता
वयवौ स्तः। भविता। स्थापयति। पुरस्तादपवादाइतिन्यायेन स्थाने योगत्वस्यायमपवादः। प्रत्ययः परश्चेत्यनेनतु परत्वा
द्बाध्यते तिना चरिष्टः गापोष्टक ब्रीहिशाल्योर्ढक् इत्यादयः परएव भवंति॥ परेणापरिभाषाप्रकरणेव साहचर्यात्परि
भाषेयं। भाष्येतु संज्ञापक्षोपिध्यावित ः। तथाहि। टकिनावितिकर्मधारयः। इत्संज्ञको टकारककारौ आद्यंतपोः सं

ज्ञेस्त ः। तथा च इडिति बहुव्रीहिः॥ इडूङादिर्यस्येति विग्रहः। तथा च स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया तव्यस्य इत्वादेशे सिद्धं इङ् घं।
एवं याप यतीत्यत्र यातेः यपि पूर्वादेशः स्युव पस्येति व्याख्यानात्। न चैवं आ घंतो टकारान्तिये चास्त्विति वाच्यं॥ आल इनाट चोगस्य
कइत्याद्रावपि रकरा घंतयोरा घंतस्य संज्ञाप्रसंगात्। इत्संज्ञकत्वेन तु टंशा विशेषेत्लक्ष्यते। तिन इत्संज्ञकस्य योदेश स्तत्रा
वस्थितो टकोसंज्ञो न च आट च एकार इकादेशस्य ककारश्चतथेति तो क्रदोषः। नन्वस्मिन्पक्षे लुङ् लङ् लङ् क्ष्णुइत्या
दिना भूइत्यादेशः स्यात्सचोदात्तइत्यंतो दात्तः प्रसज्येत। नैष दोषः। अः ऊतुदात्तचयस्येति त्रिपद बहुव्रीह्याश्रयणात्।
।विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रः परनिपातः तेनोदात्तकारादिरादेश इति सिद्धं। न चैवमप्याङ्ज्ञादीनामित्यत्र दोषतादवस्थ्यं
अनुवृत्ते नो दात्तशब्देन सह श्रूयमाणस्य बहुव्रीह्यसंभवादिति वाच्यं। आङ्ज्ञादीनामिति सूत्रे स्य प्रत्याख्यास्यमानत्वा
त्। वक्ष्यति हि। अज्ञादीनामटा सिद्धमित्यादि॥ मिदचोऽन्त्यात्परः। संनिविष्टानां अचां मध्ये अन्त्यो योऽच् तस्मात्परो मित्स्या
त्स च पूर्वान्तः स्थानेयोगस्य परश्चेति परत्वस्य चापवादः॥ वनानि पयांसि। हरणाद्भ्यामनुपूर्वे योगवइयमपि पुरस्ताद
पवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्तु न तु प्रत्ययः परश्चेत्यस्यापीति चेन्न। बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य विष
ये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इतिह्यभ्युपगमात्। अन्यथा अभोमित्कारणं व्यर्थं स्यात्॥ न च श्रवणार्थ एव अभो मकार इति
वाच्यं। टराईहइतिनिर्देशात्। अय इति ज्ञात्वाभिप्राये लोकवचनं। तिद्धेरेणो षष्ठी। न च अत्यादित्यनेन सामाना

धिकरणपाचेदेँड्डतिपंचम्येवास्तामिति चाच्यं शिमुचारीनामित्यादौ अंत्यस्याचो संभवेनैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तेर् अलोंत्यपरिभा
षाप्रसंगात्। तथा च मिक्करणावेपष्ठी पत्नेन पूर्वसूत्रे आद्यंतावितिसमासनिर्देशेपीह अंतग्रहणमात्रमनुवर्त्तते। एकदेशाय
वस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्। जेतमित्यूर्वोतः॥ यदि तु अभक्तः स्यात्तदा तातापिंडानामित्यादौ नेऽस्भुदमिबद्दलमिति शेलोपेकृतेन
लोपोन स्यात्। प्रातिपदिकांतत्वाभावात्॥ तथा वहंलिहइत्यत्र वहाभ्रेलिहइति प्रयोगे अरुर्द्विषदजंतस्येति मुमि मो मु
स्वारइत्यनुस्वारेण स्यात्। अपदांतत्वात्। यदि तु आदिग्रहणाननुवर्त्य परादिः क्रियेत तदा वारिणोइत्यादौ घेर्ङितीति
गुणः स्यात्। वहलिहइत्यनुस्वारेण स्यात्॥ अतिशायिनः संख्याय यातात्यतिसायी निम्ना ह्लणाकुलानि इत्यत्र स्रस्युर
सं वुद्धाविति णित्वप्रत्युक्तावृद्धिः प्राप्नोति। सा हि णोणत्वेपीष्यते। आख्याघनड्डत्। एतच्च इहसूसूत्रेयेन विधिरिति सू
त्रे च भाष्यकैयटयो। स्फुटं। तस्मात्पूर्वोक्तपक्ष एव स्थितः। अत्र वार्त्तिकं। अंत्यात्पूर्वोमस्जेरनुषंगसंयोगादिलोपार्थं।
मगभवान्। ओदितश्चेति निष्ठानत्वं। तस्यातस्यासिद्धात्कुत्वं। मस्जिनशोर्झलीति नुम्। स च यद्यंतादचः परः स्यात्तर्हि
दाअनिदितामित्यनुषंगलोपोन स्यात्। उपधाभूतस्य नकारस्यानुषंगइति प्राचां संज्ञा। अथ स्कोरिति सलोपेकृते
नकारउपधात्वाल्लुप्यतामिति। चेन्नान्तलोपं प्रति स्कोरितिलोपस्यासिद्धत्वात्। बहूनां समुदायस्यैव संयोगसंज्ञेति
पक्षे सलोपस्याप्राप्तेश्च। तथा च मउक्तां मड्क्त्वं इत्याद्यपि प्रयोजनं बोध्यं। मज्जिमच्यौश्च। अंत्यात्पूर्वो मिदित्यनु

वर्त्तते। मृजी मार्जने। अस्मादौणादिके अचि कृते ऊमागमः॥ मरुज्जा मर्चे पृवृद्धियो चुरादिकः अस्मादचूडुरित्यौणादिक

उ प्रत्ययः ईमागमः। निपातनादिन्दुं मरुज्जागृवृद्धिं गुल्मादिषु पठ्यते। मरीचिशब्दो बाह्वादिषु। उणादिषु तु मृकणिभ्यामी

चिरिति इति प्रत्ययं कृत्वा मरीचिशब्दो व्युत्पादितः। तदुपायान्तरं बोध्यं॥ एच इग्घ्रस्वादेशे॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच

इगेव स्यात्। हे शब्दमतिक्रान्तं कुलं अतिहि कुलं। चित्रगुः अतिरिः अतिनु। पदत्रयं क्रमत्वंतदेव्वोऽङ सूत्रस्थ एवोक्तं॥ षष्ठी स्थानेयो

गा॥ अनेकसंबंधपरतया संभाव्यमाना षष्ठी स्थाने प्रयुक्तसंबंधपरेति बोध्यं। अस्तेर्भूः। अस्तेः समीपोऽनन्तरो वेति संशये तत

स्थाने उच्चारणीय इत्यर्थः॥ स्थानं च प्रसंगः दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमितिवत्। तथा च इगुच्चारणे प्रसक्ते यण उच्चारणीय

इत्याद्यर्थपर्यवसाने सामीप्यादयः संबंधाः अर्थान्न्यावृत्ताः॥ योगः संबंधः। स बहुविधोऽस्यास्तीति योगा। अभ्रादित्वा

त्प्रत्ययः तमस्त्वर्थीयोऽत्रास्ति च भूम्नि। अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः॥ तेनानेकसंबंधपर तयासंभाव्यमानेत्यर्थो लभ्यते। अयो

गेति वा छेदः अनिश्चितयोगविशेष इत्यर्थः। योगेत्ययोगेति वा किं॥ ऊदुपधाया गोहः॥ शास इदङ्हलोरित्यादौ गो

हः शास इत्यत्र माभूत्। सति हि तत्रापि स्थानेयोगत्वे गोहि शासेः स्थाने धातुमात्रस्योपधाया ऊदिति स्यात्। तन्निरदि

कृ। यद्वा स्थानेयोगा यस्यास्तीति बहुव्रीहिः अत एव निपातनात्सप्तम्या अलुक्। यद्वा स्थाने नयायोगोऽस्याः इति विग्रहः।

निपातनादेत्वं। न चानयोः पक्षयोर्गोहः शास इत्यादावति प्रसंगः। परिभाषाणामनियमे नियंतृत्वप्रवृत्तेः। युक्तं

चेत्तत्। आकांक्षापूर्वकत्वात्संबंधस्य इह चोपधासंनिधाने नावयवषष्ठीति निर्णीते आकांक्षाविच्छेदात्। लोके पि हि पंथानं पृष्टः तं प्रति
ष्ठते अमुष्मिन्नवकाशे दक्षिणो ग्रहीतव्यः। अमुष्मिन्नुत्तरइत्यादावुपदिष्टे सति यत्र मार्गद्वैधात्संशयस्तत्रैव तदुपतिष्ठते। न त्व
संदिग्धेत्रियेकू पथेपीतिदिक्॥ भाष्यकारास्त्वाहुः॥ अस्तेर्भूरित्यादौ अनेकसंबंधप्रसंगेपि लक्ष्यानुरोधादंतरंगत्वात्स्थानिवदा
देशइति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वं व्याख्यास्यते। तस्मान्न्यायमेतस्मात्सूत्रस्यार्थः॥ किंतु षष्ठ्यांतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते
न तु प्रतीयमानमिति सूत्रार्थः तदेतदुच्यते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति। तेन पादः पदित्यस्यायमर्थः। याकृत्वांतं यदंग
तदवयवस्य याकृतस्य सर्वस्य पदादेश इति। अलोंत्यस्यादेः परस्येति योगौ तु आरंभसामर्थ्यादिदस्य बाधकौ। अनेकाल
शित्सर्वस्येत्यनेन तु सह। अविरोधादस्य समुच्चये न प्रवृत्तिरिति। एवं स्थिते तल्लाघवाय यरोपनप्राग्युक्तोपि सूत्रार्थः
सुवचः॥ फलं तु स्फुरप्रतिपत्तिरिति दिक्॥ स्थानेंतरतमः॥ प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेशः॥ स्यात्। सादृश्यं च
चतुर्धा। स्थानतोऽर्थतो गुणतः प्रमाणतश्चेति। स्थानतो यथा सिद्ध्युपास्यः मध्वरिः॥ धात्रंशः लाकृतिः॥ यत्तु यथासं
ख्यसूत्रेणैवेहान्यथासिद्धिरित्युक्तं भाष्यादौ। तदभ्युच्चयमात्रं। अर्थतः साम्यविवक्षायां यथासंख्यालाभात्। इ
कोहि षट्षष्टिः यणस्तु सप्तेति वैषम्यात्। अथ इकशब्दा घणाशब्दाश्च प्रथमं चतुर्णां चतुर्णामुपस्थिते रस्त्येव सा
म्यमिति चेत्तर्हि सिद्ध्युपास्य इति दीर्घस्य कथं यणादेशः॥ इकारेणाग्रहणादिति चेत्तूतर्हि तृतीयेन तकारेण

चतुर्थेन लृकारेण परस्परस्य ग्रहणाल्लाकृतौ रेफप्रसंगः॥ धात्रे शेचलकारप्रसंगः पचोयस्मात् नासिकनिरनुना
सिकोनव्यचतिष्ठेपातामिति दिक्॥ दैत्यारिः श्रीशब्दस्याद्यपीहोदाहरणं॥ अर्थतो यथा। वार्तंड्ययुवतिः वर्तंडशब्दात्
डञ्चेत्यपत्येयञ्। तस्मात् लुकृस्त्रियामिति लुक्॥ शार्ङ्गरवादित्वाल्ङीन्। वर्तंडी चासौ युवतिश्चेति विग्रहे योठा युवत्या
दिना समासः॥ पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वर्तंडापत्यवाचिनो ऽवर्तंडीशब्दस्य तदपत्यवाची वार्तंड्यशब्दो
भवति। गुणतो यथा॥ पाकस्त्यागः चण्डौः कुचिरापतौ हितिचकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एव कारः। ङकारस्य
तु घोषस्याल्पप्राणस्य तादृवतस्थाने तादृग्गकारः॥ प्रमाणतो यथा। अमुं अमून्। अदसो सेरित्यनेन ह्रस्वस्य ह्र
स्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः॥ इह स्थान इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योपि वाक्यार्थः संमतः॥ ता
ल्वादि रूपे स्थाने यो ऽन्तरतमः तत्प्रयुक्तां तयैवानितियावत्॥ सप्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति। तदुक्तं। यत्रानेकविधमान्त
र्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं वलीय इति। तेन चेतासौ तेत्यादौ प्रमाणत आन्तर्ये चानपि अकारो न भवति॥ वाक्यभेदेच भयग्र
हणमेव लिंगं। एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे संमते हि स्थानेंतर इत्येव ब्रूयात्। सिद्धांते तु वाभ्व रित्यादौ सोष्मणः सोष्मण
इति द्वितीयाः प्रसक्ताः। नादवतो नादवंत इति तृतीयायः सक्ताः। तम ग्रहणात्तु चतुर्थो भवंतीति हि सोष्माणो
नादवंतश्च। ऊष्मा ऊष्मत्वं वर्णधर्मः तत्सहिताः सोष्माणः। तथा च बह्वृचानां प्रातिशाख्यं। वर्गे वर्गे च प्रथमाव

श०कौ०

घोषो युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोन्त्य इति। शादय ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था इति शिक्षा। इह त्रीणि वाक्या
नि ऊष्मणां वृत्स्वधर्मिवचनः॥ शषसहा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः। सस्थानेनेति। इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। हशषसाः क्र
मेण खछठथानां। द्वितीयानां सस्थानाः। यथा हादय ऊष्माणस्तथैव खादयोपीत्यर्थः। यकारस्तु यद्यपि सस्थान ऊष्मा
नास्ति तथापि तस्य विशिष्टैव ऊष्मत्वं बोध्यं हकारेण चतुर्था इति। यथा हकार ऊष्मा एवं तेपीत्यर्थः। नन्वेवमिष्ट उमइत्यादौ
आंतर्यादर्धमात्रस्य यणः स्थाने अर्द्धमात्र इक्स्यात् दध्यत्रासिद्धवास्य इत्यादौ तु मात्रिकद्विमात्रिकयोरिकोस्तथाविध एव
यणस्यादिति चेन्न। अर्द्धमात्रस्यैकमात्रिकद्विमात्रिकत्वं तु न स्य च लोकवेदयोरत्र सिद्धत्वात्॥ योस्ति स एव भविष्य
ति॥ इह भाष्ये अंतरतमे इति स समस्येन पाठोप्युपन्यस्य दूषितः। तथा हि। अंतरतम उरण्रपर इति संहितया तावत्सूत्रक्र
पाठात् पदकारास्तु व्याख्यातारः। तत्र सप्तम्यंतमपि शक्यं छेत्तुं। षष्ठीति चानुवर्तते। अंतरतमे स्थानिनि षष्ठी तूपसं
हर्तव्येति सूत्रार्थः। एवं वाक् सवर्णे दीर्घ इति अत्र विधेयस्य दीर्घस्यांतरतमे स्थानिनि अक इति षष्ठ्या उपसंहारात्सि
द्धिरिष्टा। तथा वांतो यि प्रत्यय इत्यत्र एच इत्यनुवृत्ताया षष्ठ्या वांतादेशस्यांतरतमयोरोदौतोरुपसंहारात्सिद्धं। अन्यथा
एज्मात्रस्य वांतादेशः अत्रेदं दूषणं। इको यणचीति यणां ह्रस्वानामेव स्यान्न तु दीर्घाणां। अर्द्धमात्रस्य द्विमात्रिकः स्थां
निकृष्ट इति षष्ठ्या उपसंहारात्। तथा इको गुणवृद्धी अचश्चेति षष्ठ्या गुणवृद्धी अरंतरतमेन मत एवेद्रक्ष्वक्ष्वोप

राम०

संहितायां नेतालवितानायको लावक इत्यादावेव साङ्गत्वात्तोता चापकः स्तावक इत्यादौ तु न स्यादिति दिक्॥ तदेवं सम्प्र
तपक्षस्य दुष्टत्वात् प्रथमो न पक्ष एव युक्त इति स्थितं। स्यादेतत्। एवं सति एज्मात्रस्य वा तादेशः स्यादिति चेत्। अत्राहुः
पूर्वसूत्रे तावद्यथासंख्यं प्रवृत्तं अन्तरतमपरिभाषया। अयोधिकारश्चेह आश्रीयते। या दशो वान्तादेशः पूर्वे दृष्टः ओकारस्था
निको ऽर ओकारस्थानिकश्च आवृत्तादेशो ऽपि प्रत्यये भवतीति सूत्रार्थः॥ यद्वा। वान्त इति न करिष्यते। न चैवं चेयं नेयमित्या
दावतिप्रसंगः॥ क्षय्यजय्याविति योगविभज्य कंठतालव्ययोर्य्यस्य चेद्भवति क्षिज्योरेवेति नियमपरतया व्याख्यानात्। क्षि
ज्योः शक्यार्थ एवेति द्वितीयः सूत्रार्थः। तेनाहोघर्थे तपोरपि नेति बोध्यं। नन्वेवमपि शार्ङ्गरवादिगणपठिते नृनरयो
र्वृद्धिश्चेति सूत्रेण नरशब्दस्य नारीति रूपं न सिध्येत्॥ तथाहि। नरशब्दस्य ङीन्॥ संनियोगेन विधीयमाना वृद्धिरलोऽन्त्य
स्य स्यात्। तथा च यस्येति चेति लोपे न तस्या निवृत्तौ वृद्धिवचनं व्यर्थं स्यात्। न च नृशब्दार्थं तदिति वाच्यं। एवं हि सति तु वृ
द्धिश्चेत्येवं कुर्यात्। न च नरशब्दे ऽपि परत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवतीत्यानर्थक्यमिति वाच्यं। प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वेन वृ
द्धेरन्तरंगत्वात्। ननु वचनसामर्थ्याद्बहिरंगलोपो बाध्यतां। आहोस्विदन्तरंगपरिभाषां बाधित्वा परत्वाद्यस्येति लोपे वृद्धिर्भवतु
। इति संशये परिभाषाबाध एव न्याय्यः तदुक्तं। अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति। किं च वाह ऊडित्यत्रत्या पितत्वेन
अनुमेयायाः परिभाषाया बाधेनोपपत्तौ साक्षाच्छ्रुतस्य यस्येति लोपस्य बाधो ऽनुचितः॥ तथा च लोपे कृते वृद्धिरिति

श०को०

सिद्धं रिति सिद्धं नारीति रूपमिति चेत् । सत्यं सिद्धं किंतु समप्तं तच्छेदपक्ष एव । तत्र हि प्रकृतित्वेनांतरतमनिवृत्तिरिति पूर्द्धांतरतमेस्थानि
निषेध्यात् उपसंहारादकारस्य वृद्धिर्भवति । प्रथमांतच्छेदपक्षे तु आदेशनांतरतमनिवृत्तिरिति ऋलोत्यसेतिवचनात् रेफस्य स्यात्
। तस्मात् सिद्धांते नारीति रूपं नरशब्दस्य रुः साधमिति पूर्वः पक्षः । अत्राहुः । नरशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानमेव भाष्यकृतोभिप्रेतं
॥ समप्तंतपक्षनिराकरणाभाष्येणा तथैवानुमानात् ॥ न चैवं नरशब्दाज्जातिलक्षणेङीषि सति नरीति रूपेणादिवाच्यं इष्टा
पत्तेः । तथा च प्रयुज्यते । किं नरीणां नरीणामिति । यद्वा । नरशब्दस्मनि यतः पुलिंगत्वमेवास्मात् तथा च क्वातिप्रसंगः ॥ उक्त प्र
योगस्तु पुंयोगलक्षणेङीषि भविष्यति ॥ यथान्यासे पि तस्य दुर्वारत्वात् । अथ वा नृनरयोरित्यत्रात इतिवर्त्तते । अजाद्यतष्टावि
ति सूत्रात् । तस्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् षष्ठ्यावि परिणतं नरशब्देन सह वैयधिकरण्येन संबध्यते । ननु नृशब्देन । असंभवात् । त
स्मात् सिद्धं नारीति । अत्रेदं वक्तव्यं वक्तव्यं । प्रत्याख्यायतां नाम नरशब्दः । नृनरयोरिति पठतः सूत्रकृतो मते तु कथमुक्ति
संभवः । न च नरीत्येवेष्टमिति वाच्यं ॥ वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य वैफल्यापत्तेः । अत इत्यनुवृत्त्या सामर्थ्येन
मपि षष्ठ्या एकदेशानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणात् । किंच नृनरयोरिति गणपाठपक्षे तेन तत्वष्टाध्यायां गणे च अ
त इति न प्रकृतं । तथा च शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनादि शब्देन गणसूत्रमपि हृदयमागमप्यत्र अत इत्यस्यान्वयो वाच्यः । स च क्लि राम०
ष्टतर इति स्पष्टमेव ॥ तस्मादित्थं समाधेयं । नरहृतिर्नतलुमाकारानुकरणांतस्य स्त्रः । नरः । नु स्त्रनसेति हूं दूः चाङ्गरा

पागद्वडीनूायद्दास्थानेंतरतमरेंड्रत्यत्रतंत्रेणाहुधा छेदः सूत्रकृतः संमतः भाष्योक्तरीत्या लौकिकन्यायाश्रयणेन सूत्र
प्रत्याख्यानपक्षेपिहि प्रकृतितस्स आदेशतश्चेत्युभयथाप्यंतरतमनिवृत्तिरस्त्येव। सूत्रकृतो वाचनिकी साभाष्यकृतस्तुन्या
यसिद्धेत्यन्यदेतत्। तथा चवांतोपि। न्तरयोरित्यादिसर्वमुख्यमेवा अतएव चतुर्थेस्थानितोंतरतमनिवृत्तिमाश्रित्यनारीतिरू
पंसाधयन्नइंरदन्नोपिनविरुध्यते। इकोयणाचीत्यादावतिप्रसंगः॥ वरमवशिष्यते। सचल्वादिभ्यः वादीनांदरुवः इत्यादि
ज्ञापकेनवाचनिकान्यायमूलिकयास्थानितोंतरतमनिवृत्तिरनित्यतामाश्रित्य परिहर्त्तव्य इति दिक्॥ सूत्रप्रत्याख्यानप्र
कारस्तूच्यते। समायामास्यतामित्युक्ते हि पंडिताः पंडितैः सहसमासते मूर्खाः मूर्खैः॥ कवयः कविभिः नतुसंकरेण॥ किंब
हुनागवांसंघंप्रतिगोधावति॥ अश्वोश्वानामित्यादिष्वप्येवस्यादितियक्ष्वपिदृश्यते। तस्मात्प्रथमवाक्यार्थस्यलौकिकत्वलाभा
न्ततदर्थंसूत्रारंभणीयं। एवंस्थानतआंतर्यंबलीयइत्यपिलोकतएवसिद्धं। तथाहि। भूयःसहचरितयोरश्वयोर्गवोर्वा
वीसजातीयांतरसंवलनेसत्यपिकृप्रात्वयाडुत्वादिगुणास्सह[illegible]पिहितास्थानसाम्यपुरस्कारेणैवपरस्परापेक्षादृ
श्यते। तदेवंलोकतःसिद्धेकिंवचनेनेति॥ उरण्रपरः॥ ऋवर्णस्यस्थानेयोऽण्सप्रसंगोच्चार्यमाणएवरपरइत्याह। रप
रः स्यात्। ऋकारेणसावर्ण्यात्त्रिंशतउपस्थानेसतिस्थानेंतरतमपरिभाषयानश्रुतिमतःस्थानेरपरोलश्रुतेस्तु
लपरइतिविवेक्तव्यं। कृष्णर्द्धिः तवल्कारः ऋलृस्थानीयोऽणितिग्रंथस्तुयथासंख्यसंभ्रममापादकः असंगतश्च।

प्रा० कौ०

ऋलृतः साम्येनाश्रितानि वोढा तस्माद्धि सूत्रे ऋलृद्वयमस्ति। अथ तस्मान्नतरां साम्यं। अथात्र नयथासंख्यमभिमतं तर्हि किं वृत्तिमध्ये
द्वयोरेव विशिष्योल्लेखेन०। आ चरलो क्रलोः स्यादिति विग्रहे उभयत्र लृ च ऋ लो रिति विग्रहे वा द्वन्द्वस्य दुर्लभत्वाग्वसहि विरू
पाणां अपि समानार्थानामिति एकशेषेणाबाध्यते। चित्रगुशकृस्य चित्रगवी परतायामिव सास्नाधुत्वनिर्वाहार्थं लक्षणामाश्रित्य
लक्षितलक्षणया शक्यार्थपर्यवसानमिति कथंचिन्निर्वाहस्तत्तद्ग्रन्थेभ्यो द्रष्टुलुभिरभ्यूह्यायेति दिक्॥ अत्र सूत्रे चतुष्टयं संभा
व्यते उः स्थाने रपरो णः स्यादिति रपरत्वविशिष्टो णः विधीयत इति प्रथमः पक्षः। उः स्थाने अणामनणां च प्रसंगे अण् एवेति नि
यमः स च रपर इति वाक्यभेदेन रपरत्वं विधीयत इति द्वितीयः पक्षः। उः स्थाने यः अण् इत्यनूद्य तस्य रपरत्वं विधीयत इ
ति तृतीयः। प्रसंगावस्थायामेव रपरत्वं विधीयत इति चतुर्थः॥ तत्राद्ये पक्षे नाप्तिसूदात्तादिषु विधीयमानो णस्तेनाबा
धकः स्यात्। तेरनवकाशस्य विषयस्यालाभात्। एवं तदावचनव्यक्तिः॥ षष्ठी निर्दिष्टमात्रस्य भवन्नादेशोंऽतरतमः स्या
त्। ऋवर्णस्य त्वणर इति तत्तच्छ्रुत उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोषः॥ तथा हि। कृतिरित्यत्र क्तिन्नित्यादिर्नित्यमि
ति प्राप्तमकारं बाधित्वाऽणार परो णः स्यात् तथा प्रकृतं प्रहृतमित्यत्र गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते शेष
निघातं दृ उदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितं च बाधित्वा तथा तृः चादिदृत्यत्र हृत्यइति तापकोत्पूर्वस्य वर्णाद्दीर्घसं   राम०
भवेपि अनुनासिकं बाधित्वाणार परः स्यात्। किंचाकर्त्तृकारक इत्यत्र गुणवृद्धी बाधित्वाणार भवन्नकार एवेति नि

यमाभावात्कदाचिदिकारउकारश्च स्यातामपि चायमीप्रत्तिपूर्वोक्ताद्भूत्वोत्वादयः ऋतद्भूद्भूतोरुदोषापर्वे सेतितिषुरपर
त्वं तस्मात् । द्वितीये तु गुणाद्वृद्धौ न दोषः । अगणनयोः प्रसक्तकरणे वेति नियमेन कर्त्तोकारकइत्यादिसिद्धेः । ननु ह्रस्वस्था-
निनि सर्वो वृद्धिरन्तरतमा । तारकइत्यादौ दीर्घे तु सर्वोपि प्रमाणतोन्तरतम इति । अविशेषादुभयत्रापि सकलवृद्धिप्रसंगे नि-
यमोक्तगुणः कर्त्तेत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः तरितेत्यादौ द्विमात्रस्य तु द्विमात्र एङेव प्राप्तः । तथा च अगणनयोः प्रसंगाभावे
न नियमाप्रवृत्तौ दीर्घे च एङेव स्यात् । ह्रस्वेषु तु अकारो भवन्नपि रपरेण स्यात् । यो हि प्रथमं वाक्येन गुणो वेति नियम्यते । तस्ये-
व द्वितीयेन परत्वं विधीयते । तथा च गुणो दोषास्त्येवेति चेन्न । न च जोः कुघिण्यतोरित्यादौ सावकाशायाः स्थानेन्तरपरिभाषाया
वृद्धिविधौ चरितार्थया पुरस्तात्प्रवृत्तया गुणप्रसंगे परत्वेन बाध्यत्वात् । तस्माद्द्वितीयपक्षे गुणाद्वृद्धौ न कश्चिद्दोष इति
स्थितं । उदात्तादिषु दोषस्तु स्यादेव । तथा प्रतिपदोक्ते क्षित्यादिष्वपि । तृतीये तु दात्तादिषु न दोषः । तत्त्वद्धि क्षिप्रिरन्तरमपरि-
भाषासंस्कृते ऋवर्णस्यैव विधानात् । किरतीत्यादावपि न दोषः । गुणाद्वृद्धौ तु दोष एव । तथा हि । आतपितो मात्रिकस्य मा-
त्रिके गुणे रपरत्वे च कर्त्तेत्यादि यद्यपि सिध्यति तथापि तरितेत्यादावेङेव स्यात् । तथा अविशेषाद्द्वित्रयेपि प्रवृत्ते आका-
रस्य गुणत्वाद्रपरत्वे कृते कारकस्तारकइत्यादि यद्यपि सिध्यति तथापि कायकास्तावकइत्यादावनिष्टमप्यापद्येत । यत्तु पू-
र्वसूत्रे भाष्यकारैरिमं पक्षमाश्रित्य समाहितं अनन्तरमेवैतयोरान्तर्यमिति । यच्चात्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं । यं यं यो-

गोचानष्टाचरग्रहणस्य वदितित्तदुभयमपि पाक्षिकं वोध्यं तथा हि। यदा क्त्वज्जात्यावच्छिन्नस्यैकोंतरतमा इति परीक्ष्यते। अत्र त्वजात्य
वच्छिन्नस्यैकस्येति तदा अनुरूपप्रतिसंबंधिता हि त्वेनैव धर्मेण तयोरान्तर्यं। न हि अंतर्ये च तुर्थेति मुनित्रयोक्तिरस्ति प्रत्युत
सोष्माराइति भाष्यादिहृत्तेश्च अनियम एव लभ्यते। एवं च श्राद्यदृग्ग्रहणस्य यापि जात्यवच्छेदेन परीक्षायामेव। व्यक्तिपुरस्कारेण
णापरीक्षायां तत्कारीत्यादुष्टोऽयं पक्षः॥ स्वतंत्रः कर्त्तेति निर्देशान्नवितिमयोर्प्याय द्यविविभाषेत्यारंभाच्च नविकल्प इति
सतिसमर्थेनेपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेवा तथा चान्त्यसूत्रे वार्त्तिकं॥ यणः स्थाने रणमपरपर इति चेद्धुरावृद्धौ रवर्णप्रतिपत्ति
रिति॥ किं चास्मिन्पक्षे एकरेफपरत्वं एकवालकारपरत्वमिति व्यवस्थापि दुरुपपादा स्यात्। स्वतंत्रः कर्त्तेति निर्देशान्नवि
तिमयोश्चोपदेशात्विभाषेत्यारंभाच्च नविकल्प इति समर्थनेपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेव रेफस्य पूर्वोत्तं संसाधयितुं आघ
तोटकितां किति सूत्रात्समासेकदेशभूतमंतग्रहणमनुवर्त्यं तस्य परपदइत्यन्यपदार्थे विशेषणीभूतेरेणान्वयश्च वा
च्य इति महान्क्लेशः॥ चतुर्थपक्षे तु नैतदुपयुज्यत इति वक्ष्यामि तस्माच्चतुर्थ एव निर्दोषत्वादाश्रितः॥ स चेत्थमुपपाद
नीयः स्थानि शब्दद्वयमिहानुवर्त्तते तत्रैकमुः स्थाने योऽण् इत्यनुवादेपि स्थानसंबंधलाभाय॥ द्वितीयं तु प्रसंगावस्था
यामेव परो भवतीति कालविधानार्थं॥ स्थानेन्तरतम सूत्रे स्थानशब्दस्य तात्वादिपरत्वेपि शास्त्राधिकारात्प्रयणादिह प्रसं
गपरत्वं वोध्यं। एवं च गुणवृद्धी प्राप्नुवत्स्थायामेवाणोरपरः स्यान्नाइति प्रमाणातोंतरतमावेदेश्चो वाधितत्वास्यानेन्तोंत
रतमाणो वभवतीति न कश्चिद्दोषः। एवमुदात्तादिविधिष्वपि अंतरतमत्वात्कारोन अहहइ नूउहइत्यचक्षेय। नचैवंक

त्रैस्या द्वावनेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसंगः। आनुपूर्व्येणासिद्धत्वात्। तथाहि ऋस्थानित्वस्योपजीव्यप्रवृत्तं रपरत्वं सर्वादेशतां नापादय
ति। उपजीव्यविरोधात्। तथा पूर्वसूत्रे वार्त्तिकं। सर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात्। न वानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वाद्वर्णादेशस्या
विघातइति। अत्र रग्रहणात्किं। रीङ् रिङ् दीनां रपरत्वमाभूत्। मात्रीयति। क्रियते तथा ढकि लोपो विरपरः स्यात्। एवं च सूत्र
वैयर्थ्यापत्तेः सामर्थ्यात् हलोन्त्यं विधिं वाधित्वा सर्वादेशः स्यात्। तथा होतापोता एवित्यत्र आनङोपि परत्वे संयोगान्तलोपे च कृते
न स्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति दिक्॥ अथ योरीङादिष्वरासरपरा कुतो नेति चेन्न। अनादेशत्वात्। आदेशत्वं हि समु
दाये विश्रान्तं। न चैवं कृत्स्नद्वित्वं रित्यादेः रपरत्वं न स्यात्। पूर्वपरसमुदायस्य स्थानित्वादिति वाच्यं। पूर्वपरयोरिति द्विवच
ननिर्देशेन सहितयोरवयवयोरेव स्थानित्वावगमात्। अत एव द्वयोः स्थानिनोर्भिन्नत्वाद्विभुनत्ववद्भावादेशो माभूदि
ति तदेकग्रहणं कृतं। तस्मादृकारस्यापि स्थानित्वमस्त्येवेत्युक्तं। यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेन्यतरतोव्यप
देशमिति। तस्मादेदेशेपि रपरत्वं भवतीति स्थितं सिद्धान्ते॥ उक्तरीत्या ऋत उदित्युकारादेशस्यापि रपरत्वं स्यात्। तथा
च विभक्तिसकारस्य हत्वे कृते पूर्वस्य रो रीति लोपे द्रलोपे इति दीर्घे णमातुः पितुरिति प्राप्नोतीति चेत्। मैवं। तस्या
सिद्धत्वेन रात्सस्येति सकारलोपे रेफस्य विसर्गे णामातुः पितुरिति सिद्धेः॥ नन्वेवं मातुःकार्यमित्यत्र षत्वं स्यात् इदुदुपधस्य चाप्र
त्ययस्येति सूत्रात्। न चायं प्रत्ययविसर्जनीय एवेति वाच्यं। अकारस्य प्रत्ययसंज्ञा। सकारे लुप्ते तु अवशिष्ट

सेवप्रत्ययसंज्ञा। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानात्। स्थानिवद्भावादेशग्रहणाद्वा। अत एव यञ्ञोपकारे तु से अकारस्य प्रत्य-
यसंज्ञेत्युक्तं। तथा चाप्रत्ययस्येति षत्वनिषेधः सिद्धः। न चैवं प्रत्ययावयवस्यानिकत्वेपि प्रत्ययस्यानिकत्वाभावात्षत्वं स्यादे-
वेति वाच्यं। अप्रत्ययस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थाने तस्या नियोगस्य दुर्लभत्वात्। अवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वसं-
भवात्। नन्वप्रत्ययस्येति पर्युदासः। तथा च पूर्वोक्तत्वेनैकादेशग्रहणात्षत्वं स्यादेव। किंत्वप्रसज्यप्रतिषेधपक्षेपि संभ-
वति सामानाधिकरण्येवैय धिकरण्येनान्वयोपपत्त्वादप्रत्ययो यो विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादिति वास्यार्थः। तथा चानिःकरो-
तीत्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गस्य प्रत्ययत्वान्मास्तु षत्वं। मातुःकार्यमित्यादौ तु स्यादेवेति चेत्। इद्देदं तत्त्वं। कस्कादिषु भ्रा-
तुष्पुत्रशब्दस्य पाठो ज्ञापकः। एकादेशशास्त्रे तानिर्दिष्टत्वात्परस्य षत्वं न स्यादिति। यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधवैयधिकरण्यान्वयवि-
वक्षायामेतोयत्तु भाष्ये लुप्यते तत्र प्रत्यययोरास्मस्येति। यत्त्वकैयटकर्त्तृव्याख्यातं। उत्वे कृते अवशिष्टः सकार एव प्रत्य-
यसंज्ञकः॥ स च लुप्त इति तदुभयं चिंत्यं। इह सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति पक्षे यद्यप्यरादिष्टपेशाविधानाद्भक्तत्वा-
दिशंकैव नास्ति। तथापि संप्रयोगोवृत्तिपूर्वस्त्वोकारीत्यात्तृतीयपक्षमाश्रित्य भाष्ये पश्चात्त्रयं विंतितं। तत्र अभक्तत्व-
पक्षे परादित्वपक्षे च वव्रे इत्यादौ उरदत्वे रपरत्वे च कृते हलादिशेषेणा रेफो न निवर्त्तेत। अभ्यासावयवस्यानादेर्हलत्स्एव
तेन निवर्त्तनात्। तस्माद्दंतग्रहणमनुवर्त्य पूर्वोक्तपक्ष एवेह स्थापित इति संक्षेपः। अलोन्त्यस्य। स्थाने षष्ठी

निर्दिष्टस्य यदुच्यते तन्न दृष्टं तस्मात् लः स्थाने बोध्यं । त्यदादीनामः । सः । यः । स्थानषष्ठीति किं । आर्धधातुकस्येड्वलादेः । अत्र चकारात्पूर्वो मा
भूत् इदं च षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रस्यानुवृत्त्या लभ्यते । अलइति किं । पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं वसुस्रंस्विति दत्वं परमानडु
द्भ्यामित्यादावंत्यस्य पदस्य माभूत् । एतेनालइति जसंतमाश्रित्य अलान्त्यकार्यादेशोऽन्त्यस्येति व्याचक्षाणाः परास्ताः । अं
त्यस्य पदस्यापि प्रसंगात् । किंचैवं लाघवार्थमलंत्यस्येत्येव सूत्रयेत् । अपि च अस्मिन्मते न चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपः पादश्
त्यस्य संख्यादेरिति लोपो ठकि लोपश्च सर्वादेशः स्यात् । ततश्च विरजीकरोतीत्यादि न सिध्येत् । यत्तु अलइति जसंतमिति पक्षे
अनेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्तव्यमिति तल्लाघवोपवर्णनं तदपि न । षष्ठीपक्षेपि ङिच्चेत्यत्र ङिदे
वानेकालित्यस्य अस्यान्तु आङिदपीति नियमाश्रयणेनानेकाल्ग्रहणप्रत्याख्यानसंभवात् । वस्तुतस्तु पक्षद्वयेपि अने
काल्ग्रहणं कर्तव्यमेव । अन्यथा अतो भिस ऐसित्यादिषु पंचमीनिर्देशेऽप्यनेकालत्वादेशः परस्यादेः स्यात् । सति अने
काल्ग्रहणे परत्वात्सर्वादेशः । अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति नास्य सूत्रं । तथा हि । अलोंत्यस्येत्यस्य द्वावपवादौ । आ
देः परस्य । अनेकाल्शित्सर्वस्येति । तत्र प्रथमस्यावकाशः । ईदासः । वहोलोप इति । आसीनः ॥ भूयान् ॥ द्वितीय
स्यावकाशः । अस्तेर्भूरित्यादिः । अतो भिस इत्यादेः परत्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धे रामैरित्यादि । न चादेः परस्येत्यत्रालइति राम०
जसंतमनुवर्त्य रामैरित्यादिसाधनीयमिति वाच्यं तथा सति भूयान् भूमेत्याद्यसिध्यापत्तेः ॥ तदेवं कार्यस्यांत्येऽल्यतु

शा०कौ०

संहारो व्याख्यातः। ङित्त्वेऽपि घसिमसंभोनु गुणात् स्यात्। यद्वा पक्षान्तरे वायमनुसंहारः। यास्यानियोगपक्षीसां त्वस्य लोपो बोधे
ति। अत्र पक्षे किं ङित्त्वस्य प्रयमर्थः। यत्र ङिदादेशो विधीयते तत्र यापक्षीसाऽन्त्यस्य स्यात् इति। एवमग्रेऽपि ङित्त्व ङिदनेकालस्थान्य
स्य स्यात्। दधा। दधे। अनन्त्यार्थे ङित्त्वे घनङादिषु चरितार्थमिदं तात ङ्। परेणानेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन न बाध्यते। ननू
त्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इति चेत् सत्यं। सर्वादेशेऽपि तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेधरूपं प्रयोजनं संभाव्यते। तावता
ता च किंचिद्धि लेभित प्रवृत्तिकोयमपवादोऽप्यस्मिन् विषये उत्सर्गेण समकक्षतामापन्न इति युक्तो विप्रतिषेधः। यद्
वा। एहि इत्यस्मान्नन्तरं तिह्यामादिति वक्तव्ये ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अस्तु वा विनापि
विप्रतिषेधं सर्वादेशः। प्रदर्शितस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशतामन्तरेणानुपपत्तेः॥ आदेः परस्य। परस्य यद्वि
धीयते तदादेरलो बोध्यं। ईदासः। अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते। तेनादेरीकारः। आसीनः। अनेकाल्शित्सर्वस्य।
अनेकालादेशः शिच्च सर्वस्य स्यात्। अस्तेर्भूः। भविता। इदम इश्। इतः। ङिच्चेति नियमात् सिद्धे अनेकाल्ग्रहणम
पवादविप्रतिषेधार्थमित्युक्तं। यत्तु वृत्तिकारैर्जनुशसोऽश्शरिति शित उदाहरणं दत्तं तच्चिन्त्यं। सर्वादेशतां विनापि त
त्र शित्वस्यैवालाभात्। सर्वादेशतायां आमुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव णल्डादेशेष्विव सिद्धत्वात्। तथाहि णल्डा
शिप्रभृतयो यदा सर्वादेशास्तदाप्रत्ययसंज्ञा। ततः प्रत्ययादित्व प्रयुक्ताद्युत्संज्ञा। ततो लोपः। तत एकाल्त्वे सत्यपि

राम०

न सर्वादेशत्वक्षतिः॥ उपजीव्यविरोधापत्तेः॥ अत एव हिकन्नित्यादौ न सर्वादेशतेत्युक्तं। शकारेणानुबंधेन इडूत्रभृतीनां न
नेकाल्त्वादेव सिद्धे शिड्ग्रहणं नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनार्थमिति न दिव उत्। अर्वणस्तृ इत्यादेर्न सर्वादेशतेति बोध्यं
। न नुकर्थं ज्ञापकता। इमसोरिद्भाव न्यासलोपश्चेत्येतदर्थं तया शिड्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। तत्र हि लोपश इति छिद्यते। संज्ञा
यां च कृतं शित्वं तत्रानुपयुक्तं सत्संज्ञिनि फलति। इ मुट् ष्ठिवव दिति सिद्धांत इति चेत्। सत्यं। अनेकांतास्त्वनुबंधा इति प
क्षे नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रयोजनाभावान्नेदमभिप्रायको लोपश्च इति श्चेद इति सिद्धांतः॥ एकांतत्वपक्षे तु उक्तरी
त्या ज्ञापकताश्रयणमावश्यकं। इमसोरित्यत्र तु लोप इत्येव वक्तव्ये दः। लोपो यीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः।
वार्त्तिकमते तु नानर्थके लोन्त्यविधिरित्येव सिद्धं। न चानभ्यासविकारेष्विति पर्युदासस्यायं विषयः॥ लोपस्य विकारत्वाभा
वात्। रूपांतरापत्तिर्हि विकारः॥ यथा मृत्तामित्र॥ अन्नेपि पद्योश्चेत्यादिः॥ अत एव पस्य शायालोपो विकारात्पृथगुपात्तः॥
लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वेदं परिपालयिष्यतीति॥ उक्तं च इदमोरादीनीतिसूत्रे कैयटेन। द्वौ चापरौ वर्णविकारना
शाविति॥ वस्तुतस्तु उपदेशावस्थायामेवांतरंगत्वेन। अत एवोच्चरितप्रध्वंसिनोनुबंधाः स्मर्यमाणाः संत एव का
र्यं निर्वाहयंतीति सिद्धांतः॥ इदं चोत्तरसूत्रभाष्ये एव कैयटे स्फुटं॥ तथा च दिव औत्। अर्वणस्तृ इत्यादेरेकाल्त्वादेकांत
पक्षेपि न सर्वादेशता प्रसज्यते॥ एवं च नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमि॥ ति सिद्धांतः॥ इदं चोत्तरसूत्रे एव कैयटे ज्ञापनं

श०कौ०

वर्थ्यं। शिड्ग्रहणं च स्फुटतरं॥ इदमिहेदमत्र शूर्दं किमोरीश्चकीदृतिद्रशीशोस्तशकारोच्चारणसामर्थ्योत्सर्वादेशं तायाः प्राङ्लोपः॥ यत्तु
कृतेऽपि सर्वादेशे प्रयोजनाभावाच्छकारस्येत्संज्ञा न स्यादिति हरदत्तेनोक्तं तन्न। लोपस्यैव प्रयोजनत्वात्। न चैवमुच्चारणवैय
र्थ्यं। सर्वादेशसंपादनेन कृतार्थत्वादिति दिक्॥ तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायश्चिन्त्यः॥ इहनानेकाल्। शित्त पठित्वा अ
त्यस्यादेरिति चानुवर्त्य अनुसंहारद्वयनिबंधे सर्वस्येति शक्यमकर्तुं॥ ॥इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तम
माह्निकं॥ ॥

शब्दकौस्तुभ
५२८

प्रथमपादे सप्तमाह्निकं

१ = तस्य स्थाने हि संज्ञा या सा प्राक् प्रयोगार्था वो धकत्वाद्धि धिकाबेधेकवाक्यता यां शास्त्रतात्पर्यविषयत्वाभावाच्च सुबादिसंज्ञा या अशास्त्रीयत्वात्तदतिदेशः प्रकृतः [illegible] नञ्श्व [illegible] तात्पर्यविषयीभूतो दार्ष्टिकेऽका
६ = आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते तद्दृष्टेनावनेव स कृते [illegible]

श्रीः स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ आदेशः स्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्तयति च । तृतीयान्तात् इति ना स्थानिना तुल्यं वर्तते इति वाक्यार्थः कार्यात् । यद्
पर्वैकल्यादुपदेशग्रहणं तौ सत्यामतिदेशो न गृह्यते तत्रोद्दुपस्थान्यलो ऽसाधारणं न भवेत् । आगमविधिप्र । अग्रहे तेऽधीयमानस्यात्मनेप
दं अतिदेशाद्धेऽदपि भवति । आङ्गे यग्रहणं नड्स्त्र अहि अल्लनाश्रीयते । रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घे कर्तव्ये यद्यपि यादेशविन्यला
श्रीयते तथापि न तत्र तद्ग्रहणं सह प्रयुक्तः सुपि चेत्यस्य स्यात्प्रवृत्तिः । यादेशस्य यञादित्वात् । सुप्त्वं वैकल्यात्तु उपदेशस्याप्रवृत्तिः । सु =सुपि चेत्यस्य=
त्वं चेह यद्यपि ल्यप् इस्मिन्नपि वर्तते तथापि मतदल्यो ऽसाधारणं । स्थानात्मे समुदायेऽपि श्रीयते । इदं च कार्यकालपक्षाश्रयेणोक्तं ।
यथोद्देशपक्षे तु सुप्संज्ञा या अविशिष्टायां यत्वात् सैवातिदिश्यते । तत उपदेशे नैव दीर्घ इति न किञ्चित्कष्टं । एतेन अकृदितां
अकृदित मित्याद्यविडागमोऽपि व्याख्यातः । तत्रापि सार्वधातुकसंज्ञातिदेशसंभवादिति दिक् । धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्
पदादेशाः प्रयोजनमिति वार्तिककृतः । उदाहरणादिकं च बोध्यं । ननु पत्निमिलेन मितिमित्यं । ग्नः सिजित्यादौ नाम संगृहीतानि । के
मेलोदाहरणानि । अस्तेर्भूः । आर्धधातुके विवक्षिते । अत एवाङ्गात् पृथक् धातूपादानं । धातुत्वाज्जनुप्रत्ययाः । भव्यं । केन । कार्य्यं ।
वैः । अङ्गत्वादिनादेशादीर्घैस्य भावाः । कृत् । प्रकृत्य । ह्रस्वान्तस्य पितीति तुक् । अघनत । तद्धितत्वान्तर्त्वम् पुंवत्प्रातिपदि
क संज्ञा । इदत्थः । स्थानिवद्भावेनाव्ययत्वाद् व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । तच्चिन्त्यं । स्थानेन्तरतमपरिभाषया तात्पर्यत्वादर्थं अ
धो ऽधइति कृदाहरणं । आद्मिकद्वित्वस्य स्थाने द्विर्वचनरूपत्वात् संभाव्यते । किंतु तत्रापि पदं द्विर्वचनं । तस्मादधोऽधः काम इत्युदाह
र्यं । अतः कवमाति ग्रामस्य सत्वस्याव्ययत्वात् पर्युदासः । यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्ये सव्ययादेशोदाहरणं । तच्चिन्त्यं । स्थानमात्रस्यानव्ययत्वा

त्। तदेतद्विधेः सर्वैकवाक्यतया सिद्धमिति तत्त्वात्। न च तत्त्वार्थापत्तौ कृत्वाऽनर्थक्यात् सर्वे सर्वपदादेशाद्द्रव्यमिति प्रायेणोद्भिदिति वाच्यं। द्रव्य
स्यापि निरूक्तीतिगुणभावापत्तेरिति दिक्। सुप्। सामाय। तिङ्। अपचतां। तिङ्। तत्वात्त्यदत्वं। वः नः। पदं तत्वात्त्वादि। न त्वेवमधोधःद्रव्यस्या
पिपदादेशत्वादेव गतार्थतेति चेत्सत्यं। गोवत्सौ वदन्त्यायेनोपयच्छहणादिति दिक्। इह स्याभ्यामित्यादावादेशः कार्यो न भवति। केन दे
दिसादेरुपरस्य प्रवर्तयतीति विवेकः। ननु वल्क रणं मास्तु। स्यान्यादेशाद्द्योगात्तस्यापि अस्य योगाद्धि। किं दिसादाविव वस्य धर्मला
=अन्यस्मिन्=५ भात्। यदाहुः। परैश्च परशब्दः प्रयुज्यमानो विनापि वतिं वत्यर्थं गमयतीति। न च स्यानी आदेशं प्रतिपद्यते इत्येन वाक्यार्थः किं न स्या
दिति वाच्यं। तन्तदादेशविधायकादेव गतार्थत्वात्। न चादेशः स्यानिरूपमापद्यते। वचनद्द्रूपप्रामाण्यादविकल्पयद्द्रूति वाच्यं। वा
लिटीत्यादिभात्। न च क्लिङः स्यान् आदेशः स्यानीतिवचनद्रूपप्रामाण्यात्तु सर्वत्र विकल्पापत्तौ लि द्वेवेति नियमार्थं तत्स्यादि
ति वाच्यं। एवमपि विभाषा लुङ्लृङोरित्यादौ प्राप्तविभाषा सुवाग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। अस्ति भूभ्यां रूपद्वयसिद्धावस्तेर्भूरित्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेश्च। अथाहुः। वत्करणाभावे स्यानी आदेशस्य संज्ञा स्यात्। प्रायेण तस्मिन्नू पादे संज्ञासूत्राण्येवारभ्यन्ते। तत्त्वा ऽऽयम
हनदुत्यात्मनेपदं वधेरेव स्यान्न तु हन्तेः। न च स्यानरूपमिति हन्तेरपि ग्रहणं। अशब्दसंज्ञेति निषेधात्। न च स्यानिनः संज्ञात्वे सिद्धरूप
=संज्ञायेन=२ मिति मित्सादित्याय बाधः। अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञितिविधिनियोगइति पक्षे संज्ञायाश्चोदेशः प्रक्रोदिनि वेशनात्।
न चैवमाङो वधिय मद्रूसे वध्यादि तिवाच्यं। वधाहन्ता यामिति भोवादिवद्स्यापि ग्रहणापत्तेः। न चैवमाङो वधयमद्द्रूति पठ्य
तां। अकारस्याविवक्षितत्वात् न भोवादिवदेशतिप्रसंगइति वाच्यं। स च वहन्तादेशसंग्रहार्थमाङो यमहन इत्यस्यैव वाच्यत्वात्।

तथा चावयविभूतदीर्घरूपद्वयप्रत्यासत्त्यैकपदं सिद्धं । तथा हि हंते ऌदित्वसामान्यापेक्षत्वादंतरंगत्वात् तिबादिषु कृतेषु परत्वान्नित्यत्वाभ्यां शेषात्कर्
तरीति वा चित्वा लिङ्गिद्धातोरिति द्विः प्रयोगे अभ्यासस्य चुत्वे अभ्यासात्परस्य च त्वे एकदेशविकारासंभवेन समुदायस्य समुदायादेशत्वात् =श्चुत्वानि सत्त्वा =प्रसंगात् =
कृत्स्नादेशत्वं ततो नपि ना सह तुल्ययोगत्वे समतेति दिक् । अस्तु वा स्थानित्वेन आदेशाः संज्ञा तथाप्यनिष्टत्वं तुल्यमेव । तथा हि । अस्य वृत्ति
वर्तीत्यत्र स्थानिपदेन वृत्तिग्रहणं । कृत्रिमत्वात् । तथा च समवर्तिषीष्टेत्यत्राङ् स्यात् । अस्य मेतेत्र च न स्यात् । न चैवं च ङ्गि
इत्येव भूयात् । अनुबंधनिर्देशेनापि पङ्कजु ग्वारलसंभवादिति वाच्यं । एवमपि गाङ्कुटादिसूत्रे गाङ्न्दुङः गाङो ग्रहणापत्तेः । इ
ङित्वं वचनसामर्थ्यादुभयगतिः स्यात् । गाम्नेदिति पर्यस्यैव पदस्य चेदुक्तिरिङ्गामेव ग्रहणं स्यात् । तस्मात् तदर्तव्यमेव वक्त
रणं । नन्वेवं वर्तद्रणानामाधीनत्वाच्च वानुबंधात् संज्ञाप्रवर्तनरूपद्रव्यत्रैव स्थानिवद्भावप्रवर्तनं क्रियतामिति चेन्न । तथा सति आ
देशग्रहणं विनापि स्थानिवद्भावस्य अहि वकुचौर वाप्नेतेः । सिद्धं ते तु आदेशग्रहणमतिदिश्यमाने आनुमानिकस्येव ग्रहणं भवतीति
तद्भेदेनैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमिति वार्तिकं प्रत्याख्यास्यते । अपि च । आ मम तिदिश्यतां वेति वक्ष्यमाणमपि व्यक्तरणं
पदमपीति दिक् । स्यादेतत् । यदि संज्ञाप्रवर्त्तकेव व्याकरणं विनाऽतिदेशानामसत्ताहिं चितत्ङिः तद्वृस्यादेकागतिरिति चेत् । उच्यते । ङ्गिद्
ति न संज्ञा । नत्वामोऽङित्सिद्धात् । न हि व्यक्तः विद्वसंज्ञा प्राप्ता यान्निषिध्येत । ननु मङ्गस्त्रदेति प्राप्ता सा निषिध्यतां । वचनसामर्थ्यस्या
यच विदन्यो स्त्रियति चेन्न । मृडे स्वत्रैव वाग्रहणस्य संभवात् । किं चैवं निष्ठा ङित्स्याद् व्यर्थं स्यात् । न हि शूद्रादिप्योनिष्ठायाः पेन
चित्संज्ञा प्राप्ता । एवं ङिदित्यपि अतिदेशः । किं तु माह वर्यात् । किं च ङिदिस्य स्य संज्ञात्वे गच्छि स्यादि सूत्रे स्यैव ग्रहणं स्यात् । कृत्रिमत्वा

र। तथा च नवश इति सूत्रं व्यर्थं स्यात्। आगमश्च यत इत्यत्र संप्रसारणप्राप्तेः। सिंच वृद्धिरिति चेत्यत्रास्याग्रहणं स्यात्। संज्ञा स्वरूपानुच्चारणात्। तथा च या
ऽनुपदिष्ट इत्यत्र कृदादिग्रहणं व्यर्थं स्यात्। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यतिदेशः अन्यथा दिधुमादिवदेकाच्स्वराप्राप्त्वसंज्ञायाः कर्तव्यता
पत्तेः। विधिविधौ लिङ्चेत्यादि तु न संज्ञाप्रवर्तनं। नेनलिङ्गादित्यतिदेशो निबाध इति दिक्। अथादेशग्रहणं किमर्थं। स्थानिवदित्येतावतैव
संबंधिशब्दमहिम्ना तल्लाभात्। यथा पितृवदध्यापयितव्य इत्युक्ते पुत्र इति गम्यत इति चेत् सत्यं। द्विविध आदेशः। अन्तर्भूतरितो प्रत्य
क्षः। तेस्तु दिस्यादि आनुमानिकः। अत्र हि इकारेण इकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारे ता चोकारान्त आदेशः तथा च नेत्नुरिति प्र
तितोर्थः। तयोर्मध्ये आदेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नानुमानिकस्य। आदेशग्रहणसामर्थ्यान्नूभयपरिग्रहः। तेन पचेत्यादौ
तिङः तान्तस्य पदसंज्ञा सिध्यति। ननु एकदित्यादि यथाश्रुतमस्तु। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाच्च पदसंज्ञा सिध्यतीति चेन्न। अर्थवत्ये
व स्थान्यादेशभावव्यवस्थितेर्वाच्यत्वात्। तस्यैव प्रसंगसंभवात्। तथाहि। षष्ठीस्थानेयोगेत्युक्तं। स्थानं च प्रसंगः। स चार्थवतः। अर्थप्र
त्यायनार्थं शब्दप्रयोगात्। यद्यपि लेः स्थिजादावसंभवीदं तथापि संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसंगो भाव्यत इति आदेशग्र
हणेनैव ज्ञाप्यते। उक्तं च सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः। एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यत इति। पदमिहार्थवत्। पिंघ्यते बोध्यते=५
नेनेति युक्तस्तेः। यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकार एव नास्तीति तात्पर्यं। तथा च वार्तिकं। कार्यविपरि
णामाद्वेति। कार्यमिह ज्ञानं। योग्यतावशात्। तथा च ज्ञानविशिष्टं उत्पादविनाशादिकं विषये आरोप्यत इति भावः। नन्वेवं बुद्धिविपरि
णाममात्रस्य स्थान्यादेशभावत्वे अपवादेष्वुत्सर्गकृतं स्यात्। तथाहि। केयस्यां तादपि अत्र नेत्य प्रयुक्तो ङीप् स्यात्। अत आह वार्तिक
कारः। सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनादिति। स्थानेयोगेत्यनुवृत्तेरिति भावः। न चापवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते।

षष्ठी

नाभिनभं चेत्यादौ तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोध्या। विश्रवणरवणस्त्याहादिति तु श्रवन्तं तदारोपे प्रत्ययविधानस्य विधौ ध्याति। विश्रवणरवणशब्दस्तु प्रत्ययो
न भवति अनभिधानादिति भावः। तथा च विड्रात्युपदिति सूत्रे भाष्यं। वाह्लवायोविड्रैच प्रकृत्यंतरमेव वा। नवैतत्रेति चेद्गा जिलो
वदुपाचरेदिति। अस्मिंश्च पक्षे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यंत इति द्विसूत्र्यभाष्यं यथा श्रुतमेव साधु। यत्तु स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्ये
वादेशत्वमित्येवं परतया द्वैपरे नभं व्याख्यातं तदन्यपक्षे तराभिप्रायेणेत्यवधेयं। अथवा श्यनः श्नित्करणं ज्ञापकं। अपवादे उत्स
र्गकृतं नेति। नचैवमित्त्वनिर्देशसामर्थ्यं तदिति वाच्यं। नित्यादेवतं हि सिद्धे नित्त्वं ह्लापुदात्तार्थं। श्यनः पित्त्वे तु पित्त्वादेवानुदात्तत्वे ह्लसार्वधा
तुकानुदात्ते च धातुस्वरेणैव सिद्धौ किं नित्त्वेन। न चानेकाच्सु विशेषः। दिवादौ तदभावात्। वार्त्तं तु वर्तनइत्यस्मादिति चेन्न। वाशब्दस्य
विकल्पार्थत्वात्। न च भ्वादिपाठेन सिद्धम् इत्यर्थं। भ्वादिपाठस्य वृधः स्यसनोरिति स्यानेतर्गणकार्ये तु पक्षीलत्वात्। नन्वेवं ततो
... समानाक्षराप्रशुना ... विकल्पेत इति यदि प्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न। तत्र वाशब्दस्येवार्थतया ... मपमानेव न तु तथा किंतु छन्द
... नार्थप्राप्ते समर्थात्। भयवृद्धेपट। ताध्यावादिविषये चानश्चित्स्यनोनित्त्वं प्रकृते तमपुदात्तार्थं स्यादिति। तत्र हि ल्सार्वधातुका
भावादनुदात्ताप्राप्त्याचितत्स्वरेणोदात्तत्वमेव प्राप्तं इष्टं च। तत्रानिष्टार्थमेव नित्त्वं किं न स्यादिति न स्याशयः। न त्वेतत् युक्तं। अन्यत्र वि
करणे त्याद् इति पर्युदासात् श्यन्स्वरस्य दुर्वारत्वात्। न च नित्त्वसामर्थ्यान्न बोधः। ल्सार्वधातुके चरितार्थत्वात्। तत्र स्थानिवद्भाव
... नपित्त्वेन गतार्थत्वेतिचेन्न। इह नित्यैनाति देशपर्युदासयोरन्यतरस्मिन् बाध्येति देशबाधस्यैव न्याय्यत्वात्। पूर्वान्तविधीन्
बाधंते नोत्तरानिति न्यायाच्च। यत्तु वैशिष्ट्यचानश्च तस्यापुदात्तत्वमिष्टमित्येवं परतया द्वैपरे ग्रंथं व्याख्यातं यद्विकल्पे न्योन्ययेनैत्तुप

१-पुंसं भास्त्रेति । तथा हि दैपः सानुबंधकस्यालाभस्तस्यासमहत्तेन महत्त्वं न प्राप्नोतीत्यपां स्वपत्तं देवानां नदेवस्ति अवत्तपैपतीति रूपसिद्धिः तस्मादिसुपठितस्योत्कं पदादावितुपाः
= तपमानदृष्टिचानशं तेशप्यंतो दात्तं स्यादयवितिला पुदत्तानिति पलेवैपस्य स्वस्य सत्वात् । न चानभिधानादिह चानभो न नास्ति पयो नरं पुनीनां पामाल्पादापुदान स्यैवं
= मानेस्वश्चेति सूत्रेकर्तृकर्मग्रहणं तदर्थं यं कर्मोपदिष्टो यकः यथा स्यात् अयन् मामदिति । कथान्नविशेषः यतो नाश्यमनो नापदि समसंतो पाम तेन भवितव्यं इय

3 पुंवत्सनुपचविवक्षणात्स्वरभाक्तं तद्धि पयः । इह तु विवक्षणां तमेव स्वरभाक् । सौवर्यः समस्यस्तदं तस्मात्स्यादिति सिद्धं तावदिसुन्के ... सु
संज्ञात्वं न भोपस्येन गवँ शरत्सुत्र स्येन च भाष्येण विरुद्धं चेत्सुपेक्ष्यं । किं च भातो नुपसर्गे वृद्धिति कपवादस्य गापोष्टगिति टकः । किं तु रणं तूणपर्वं
-मापवादेनुत्सर्गीकृतं भवतीति । अनन्त्यविधाविति किं । तेन तस्मान्नस्यानस्थिं अविधौ मा भूत् । तत्र अन्त्यविधौ यथा । वृक्षोरस्ते न अजन्तोपदादावि
ति विसर्जनीयस्य स्थाने विहितस्य सकारस्य स्थानिवत्त्वात् विसर्जनीयस्य प्रद्रूपदेशाद्दृव्यवायइति णत्वं प्राप्तं । अतः परस्य विधौ यथा । पौः
पंथाः सः भ्रमहत्तू द्यौ दिल्लोपो न भवति । अलो विधौ यथा । दिवउत् । घुकाभेः । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवति । उत्तविधाने तु अहर्विमले
घुइस्यादेश्चरितार्थं । अल्विधिविधौ यथा । पजे: नः इष्टः । वदूष्टइत्यत्र संप्रसारणस्य स्थानिवत्त्वात् दोपषष्ठे स्यादविवहमिचे सुत्वं न भव
ति । सइष्टइत्यत्र एतत्तदः सुलोपो न भवति । अनन्वइ इसु के पि संबंधसामान्ये षष्ठ्या प्राप्तु मानेकविभक्त्यर्थसंग्रहोपपत्तिसंभवति तथापि
विधिशब्दोपादानमप्राधान्येनापल्वभाअपलो निषेधार्थं । तेनामप्यथ्वेसादिसिद्धं । अत्र हि वलादेर्दृष्टस्य प्राधान्येनाल्ला श्रितः नतु प्राधान्ये
न । स्यादेतत् । स्थानम नुबंधकार्यालयपि ताहि निविधेयेर्न तथा च प्रदीव्येस्य स्थानिवद्भावेन कित्वेनेतल्भ्येनेति चेन । अनेकांताम नुबंधा
इति पक्षेऽनुबंधानां स्थानत्वलाभावात् । एकांतपक्षे पंतरंगेण लोपेन आदेशसंबंधात् प्रागेवानुबंधानाम पहारात् । न च्यपीति लिंगा
य । पनुसेह्यपि ध्वेति ज्ञापकमुच्यते । तस्यास्तिकं । अपि हृ चनासामर्थ्या त्स्यामेतरत मपरिभाषया प्रातं अनुदात्तत्वं न भवती त्यस्यापि सुवर्चलो
त् । यपपि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति सिद्धं तः । उपस्थिते सामान्यप्रयुक्तधर्मैस्तदाश्रितव्यापकसामान्यधर्मे अविधात्कां
स्रापहले सति अनुपस्थितस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात् । अत एव चाश्लत्वदस्मिन्द्रष्ट्रियेवर्त्तितव्यमित्युक्ते माठरादिवि

शेषकार्यं नातिदिश्यते । अत एव चाशंसायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये विहितयोर्लुङ्निष्ठयोरेवातिदेशो न तु भूतविशेषविहितयोर्लङ्लिटोर
पीति सिद्धान्तः । तथापीह सूत्रे नल्यपीति लिङ्गाद्विशेषोऽप्यतिदिश्यते । कृत्तिपदतो विहितमात्रं निषेद्धुं हि नल्यपीत्यारभ्यते । किंत्वं चेत्कौ विशे
षधर्मः । सेट्कत्वे तदभावात् । तेन प्रदाय्येत्यादि सिद्धं । तस्मान्नल्यपीत्येव सूत्रं विशेषातिदेशोऽनुबंधकार्यातिदेशे त्वस्तु भयत्राचि ज्ञापकमि
ति सिद्धं । यत्तु प्राञ्चः । अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति । तच्चिन्त्यं । व्यूढोरस्केन कद्रूष्ट इत्यादौ विसर्गस्य यत्वस्य
च व्यापन्नीभूतयोर्रदुरहश्शब्दयोर्निषेधेन चरितार्थत्वात् । यदपि स्फूदेशे कत्वं प्रत्ययत्वाद्यतिदेशमभ्युपेत्य कद्रूष्ट इत्यादौ हश्शब्दा
दि विशेषातिदेशो न प्राप्नोतीति प्रिश्रेष्ठः । तत्र विसर्गत्वयत्वयोर्रदुरहश्शब्दत्वेनैकार्थं विशेषधर्माविति विपश्चित एव विदांकुर्वन्तु ।
पयचितस्यानापन्नत्वात्सुमेलभत इति न्यायसिद्धं । अत एव श्रीहिंस्यात्मनेपदेषु नीवोरेपुर्वचनं विनैव श्रीहिधर्माप्रतिपादनात्पः क्रियते । तथापि
तेषां प्रकृतापूर्वसाधनत्वप्रयुक्ततयाप्युक्तं नीवारादावनुष्ठानं । आङोयमहन इति हते रात्मनेपदं तु न हिंसाधर्माभिधानप्रयुक्तं येन वधौ
भवेत् । किंतु स्वरूपभित्तिवचनात् स्वरूपविशेषप्रयुक्तं । अत एवाघ्नत इत्यादौ न भवति । तस्मात्पुक्त एवातिदेशोऽयं भः । स्यादेतत् ।
मामत्र न्यायेन गतार्थता । ज्ञापकमात्रं भविष्यति । तथाहि । युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रे अनादेशग्रहणं ज्ञापयति । आदेशः स्था
निवत्स्यादिति । अदोऽजधि इति सूत्रेऽतिकितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमनल्विधाविति भवं ज्ञापयति ॥ अप्राधान्येनापवर्गाश्रय ए
निषेधइत्यंशं च । तथा च किं सूत्रे लेति । उच्यते । उत्तरार्थं तावत् स्थानिवदादेश इति कर्तव्यमेव । तस्यैव योगविभागमात्रे लोपप्रपञ्चोऽस
त्यां आर्थापत्तिकं वचनं न कर्तव्यं । एवं स्थिते अनल्विधाविति यमप्यंशः स्वपप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते । उत्तरसूत्रे द्वितीयविधिग्रहणस्यानुवृत्त्य

= युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशि सत्यपि लुक्कःरलं त्वा युष्मानित्यादेशसंग्रहणं वेसपि वोधं = २

= वक्ष्याम इति । चिकंसयाकृत्रिमपक्षिपंक्ते इति माघश्लोके तु चिकंसे आदुन्निधेदः । अप्रत्ययादिस्वकारप्रत्ययान्ते तु चिकीर्षिषेत्येव भाष्यादिसम्मतः । ग्रन्थसंमतमस्तीति दिक् ॥ ७

५ र्थं च । तत्प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते एतदेव च समवृत्तमभिसंधाय प्रोक्तं भगवता । आत्मनेपदमाप्यस्मिन्सूत्रे इति । स्यादेतत् । अस्तु सूत्रारंभः । तथापि कार्यातिदे
शात्कार्यमिति कुतः । प्रकारान्तरस्यापि संभवात् । तथाहि । अतिदेशः षोढा । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपातिदेशभेदात् । तत्र
निमित्तमशक्यमतिदेष्टुं । आत्मनेपदवत् । नहि आत्मनेपदस्याप्रयोजनादौ निमित्तभूतं आत्मनेपदवचनशास्त्रं नापि सन्निधिदेष्टुं शक्यते । परवत्त्व
नइत्यत्रापि प्रकृतिगतं निमित्तं ङित्त्वादि न सन्नंतेति दिश्यते । किंतु प्रकृतिगतमेव तत्तनाव्यवधानेन सन्यपि आत्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्ये
तावन्मात्रमतिदिश्यते । एतावतैव च निमित्तातिदेश इति व्यवहारः । न चायं कार्यातिदेश एवास्त्विति वाच्यं । चिकंसते प्र
चिकंसते इत्यादावित्प्रसंगात् । निमित्तादेशपक्षे तु अनुपसर्गात् प्रपूर्वस्य क्रमेरवेह सनाव्यवहितो आत्मनेपदं प्रवर्तितवानि
ति अनुक्रमोपनात्मनेपदनिमित्ते इति नियमादिदं न भवति । निमित्तं हि तत्र प्रत्ययोपहितमेव गृह्यते न तु स्वरूपयोग्यमात्रमिति वक्ष्यामः ।
सिद्धं चात्मनेपदेन समानपदस्थस्येत् प्रतिषेधादिति वार्तिककारीया तु होइपि कार्यातिदेशतामुवाच । व्याख्या चेति तत्रैव वक्ष्यते ।
व्यपदेशातिदेशस्तु आद्यंतवदेकस्मिन्निति । एकस्मिन्नपि आदित्वं तद इति च व्यपदेशोऽतिदिष्टो तत्सूत्रे तत्रैव कार्यापत्तिरिति भावः । त
थाचमांच । आद्यन्तवत् व्यपदेशो निमित्तं पूर्ववत्सनइति । तथ निमूलमिति तत्स्मिन्नेव सूत्रे हरदत्तः । तस्यायंभावः । कार्याति
देश एव तत्र युक्तः । सर्वातिदेशानां कार्यार्थतया कार्यस्यैव प्राधान्यात् । अत एव कार्यातिदेशाभ्युपगमे यत्र बाध्यभावतात्स्तत्रैव
प्रकारान्तरानुसरणं । न चाद्यन्तवत्सूत्रे तदस्ति । प्रत्युत व्यपदेशातिदेशपक्ष एव बाधकं । तथाहि । कुरुते कुर्वे इत्यादावंत्यव्यपदेश आदिव्य
पदेशश्चास्तु । तथापि अंत्योपादिर्यस्येत्येवं रूपस्य कृञस्तदर्थस्याभावाद्धि संज्ञाया अभावे टेरेत्वं न स्यात् । कुर्वाते इत्यादौ दृष्टस्य

देरेत्यास्य स्वकार्यस्यातिदेशे तु न कश्चिद्दोष इति। तादात्म्यातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः। सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इति यथा। तेन यत्तेदि
वो दुहितर्मर्त्तभोजनमित्यादौ आमन्त्रितस्य चेति आष्टमिकसूत्रेण पदस्वरस्यामन्त्रितस्य क्विपमात्रेण निघातो दिवो दुहितरिति समुदा
ये प्रवर्तते। शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मतोस्य अपाक्षिको वक्ष्यते। कार्यातिदेशो गोतो णिदित्यादिः। रूपातिदेशस्तु द्विर्वचनेचि इ
त्यत्र क्रोष्टुरित्यादिः। तदिह कार्यातिदेश एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् उच्यते। कार्यस्य प्राधान्यात्तदतिदेश एवायं। अतिदेशान्तरे
बाधकसत्त्वाच्च। तथा हि निमित्तव्यपदेशातिदेशो नावतारक्षिका विमुक्ते। शास्त्रातिदेशोप्येवं। तादात्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहावस्थित
योः स्यात्। सुबामन्त्रितयोरिव। इह तु स्थानी आदेशेनापहृत इति तदसंभवः। रूपातिदेशे तु आदेशविधानं व्यर्थं स्यात्। ननु वचनं वचन
रूपप्रामाण्यात् द्विकल्पः। विभाषा लुङ्लृङोरिति विकल्पारंभात्। तस्मात्कार्यातिदेश एवायमिति स्थितं। यत्तु न्यासकारेणोक्तं व्य
पदेशातिदेशः संज्ञापक्षे पर्यवसन्नः। स च वत्करणसामर्थ्यादिह न भविष्यतीति। अत्रेदं वक्तव्यं। अस्तीह संज्ञापक्षे दूषणं। तथा हि। आ
ङो यमहन इत्यात्मनेपदे वधेरेव स्यान्न तु हन्तेः। तथा वेनवरस्मादित्यादौ अंगकार्यादि न स्यादिति संज्ञापक्षे दोषद्वयं। न चेदं व्यपदेशातिदेशे
ऽस्ति। स्वं रूपमिति वचनाद्धि हन्तेरितिरेव संज्ञा। न व्यपदेशस्य वधावप्यतिदेशो तु भाष्यकारमतेन पदं लभते। ननु हन्तेरेव। एवं स्थानि
निमित्तानां धात्वंगादिव्यपदेशानामादेशेऽतिदेशात् अंगादिकार्याण्यपि सुलभान्येव। तस्मात्प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयमिति सि
द्धत्वं। अत्र वार्त्तिककाराः। तस्य दोषस्तुपक्रम्य तयादेश उभयप्रतिषेधः। ह्वाप्रग्रहलोऽदीर्घः। आहिभुवोरीट्प्रतिषेध
इत्यादि पेठुः। न च उभयशब्दे यथा नातिप्रसंगस्तथा सर्वादिगणव्याख्यावसरे उपपादितं। ह्वाप्रग्रहलोपिङिदीदू आ आप्

5

इति दीर्घप्रश्लेषाददितिस्वद्भून अतिस्वद्भूद्यादौ नातिप्रसंगः। न चैवमपि अतिस्वद्व्यायेत्यत्र दोषतादवस्थ्यं। उपसर्गेनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमसत्वा
त्। न चैवंप्रश्लेषवर्णनं वैयर्थ्यं। अतिस्वद्भूद्यादौ अंगाधिकारविरहेणावयवादानेतास्वरस्य मात्रिसहत्वद्यादिलोपापत्तेः। नहि
तत्रविहितविशेषणाश्रयणं युक्तं। यः सः इत्यादावतिव्याप्तेर्या सेत्यादावव्याप्तेश्चेत्युक्तं। अत एव सूत्रकारोपि तत्र दीर्घग्रहणं कृत
वान्। दीर्घप्रश्लेषस्तु तत्संस्पारस्यानायवर्णतेद्युत्यदेतत्। युक्तं चैतत्। आर्त्विक्प्रते अतिस्वद्व्यायेत्यादौ वंगाधिकारवलेनकथंचि
न्निर्वाहेपि जरसेनसप्तेद्यादावतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। सुतौ भिक्षुन सुतौ त्रियादौ सुलोपापत्तेश्चेति दिक्। आहि भुवो रितिवा
र्त्तिकं तु इत्थं भाष्यकाराः प्रत्याचख्युः। आस्थेत्यत्र आहेः स्थानिवद्भावे नत्रा लोपि भुवई लू न भवति। आहस्थ इति शापकात्। तेन हि स्व
ादेः परत्वं विधीयते। न चकृतेपीत्यभूतपूर्वगत्या झलादित्वात्प्रथकारोस्तु इति वाच्यं। एवं हि सति प्राथमे व विद्यमानत्वात् गाथयानात्। ति
बादानां पंचानामपि झलादित्वादासामपि भूतपूर्वगत्या झलादित्वात्। तस्मादाह स्थ इति ज्ञापकादाहे। थत्वविधौ स्थानि
वद्भावो नेति स्थितं। अस्तेर्भूरिति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्वनिषेधो न वक्तव्यः। अस्मिन्निचोपकृद्इति सकारस्य निर्देशेन सकारां
तादेवास्तेः परस्य ईडिधानादिति। स्यादेतत्। अस्तुस इति सकारस्य निर्देशे धातुत्वाभावात् श्तिबेवानुपपन्नः। पदमध्यमविशे
षसकारेण स्तिचो विशेषणं संभवे स्तिपा अयस्य ईटः प्रसंगश्च। न चास्तेः सांतत्वेन विशेषणसामर्थ्यात् स्तिच प्रयुक्तोपीण्नेति वाच्यं। त
थापि स्वतंत्रस्य भवतेरिति प्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। तथा चार्थभेदाभावेपि स्वतंत्रास्वतंत्राभ्यां भूभ्यां अभूवीदभूदिति रूपद्वयापत्तिः।
पत्तु एतद्दोषोपन्यासपूर्वकं भाष्यवार्तिकं कृतं। स्तिचोत्पाचस्त्वादुह विषयत्वेनाभ्यर्हितत्वात् अपूर्वनिपातेकृतेऽस्ति सिच इति

वचनात्तं आदिना विधीयमानस्तिचड्डुसप्यर्थो लभ्यते । अत एव श्तिप्प्रयोगो विसार्थकः । अथो न्वेहि स्थिसंस्थमयाम्बिसि वर्भूयात् । न चैवमसत्ता
वस्यतो ऽतिप्रसंगः । विकरणव्यवधाने नतान्यंपरस्याप्रकसार्वधातुकस्याप्रसंभवादिति । तच्चिंत्यं । एवमपि विश्ति कृप्रसारणस्याभावाने
न द्वित्सकारको निर्देशः इति भाष्यस्यानिर्वाहात् । एतेन स्थिजअअस्तूचस्थिचस्तु । समाहार द्वंद्वे लुप्तषष्ठीकं पदं । अथ स्मयादित्येन
मत्वान्वकृत्तसशब्दे । अस्तिचतत्सिलस्तूचेति कर्मधारयः । ते न लुप्ताश्तिचो भूभावे नापहृतादस्तेश्नपरस्य नेति कृत्वनापि प्रसुला
उक्तरीत्यारूपसिद्धावपि भाष्यानिर्वाहात् । तस्मादिह भगवतोपि प्रायां तदेवं वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते । अस्तिसिचस्तु इति
छेदः । सांतादस्तेः न तु कृतनुभावात् । सांतात्सिचः श्रूयमाणादिति यावत् । तथा च सिचइत्यस्यानंतरं सकारः प्रश्लिष्यते न तु
श्लिष्टः प्राक् । येन भाष्यवोक्तः श्तिपः प्रत्ययानुपपत्तिरूपो दोषः स्यात् । अत एव सिचोपृक्त इति द्विसकारको निर्देशः इत्युक्तं भाष्ये ।
अन्यथा ह्यस्तीति निर्देश इत्येव ब्रूयात् । नन्वेवं अस्तिसिचोपृक्त इति संहितायां कथं निर्वहतीति चेत् । दृष्ट्वं । संयोगांतस्य लोप इति द्वि
तीयः सकारो लुप्यते । ननु लुप्तविभक्तिकं सइति पदं । न चैतत्संयोगांतं । तथा च संयोगांतं यत्पदं तत्स्याद्विधीयमानो लोपः कथ
मिह स्यादिति चेन्न । संयोगांतस्य पदांतस्य लोपः स्यादिति व्याख्यानात् । संयोगेति हि लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं । संयोगस्य पदस्येत्यु
भयं चांतस्य विशेषणं । एष एव च सूत्रकृतोभिप्रायः । यदि हि बहुव्रीहिरयं पदं चान्यपदार्थ इति वृत्तिकारकृतं व्याख्यानं संमतं स्यान्न हि
अंतग्रहणं न कुर्यात् । संयोगेन पदविशेषणादेव तदंतलाभात् । अपि च । सरूपसूत्रे पृथक्सर्वे व्योविभक्तावेकशेष इति प
क्षे वृक्षस् स् इति प्रसज्येते सा शंक्यसंयोगांतलोपात्सिद्धमिति भाष्यग्रंथः प्रकृतव्याख्यानएवानुकूलः । यत्तु तत्र केय

= प्रकृते राक्षेपे लोपः । न चाप्राप्तपक्षे यः सत्सादावति व्याप्तिः । विशेषविहितत्वाद्धि भवेद्यस्तदन्तलेन हलं ताया प्रकृतेः परस्य भावाज्झाही दंवि हितविशेषलसिद्धमेव नापि धातोः स्यादव्याप्तिः । आवृत्तस्य तत्त्वस्य प्रसङ्गे हलंता स्व रत्नस्या =
= नपेक्षत्वात् । एवं त्वेतिरवहितस्यापि प्रकृतेराव तत्व विग्रहदुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादि नियमस्य सल्लाङ्गृह्ण्यादि लोपप्रसक्त्या आवि हितप्रवृत्त्युपमर्दने नैव पर्याप्तमापद्यते । किंत्वाविति प्रत्ययान्ताद्धलोऽन्तेदंतं न्महलो देवतेन =
= चप्रकृते विशेषणाद्वं तौ ताया प्रकृतेः तस्य सोर्लोपः इत्यर्थे दोषप्रसंगादित्याशयः । प्रसिद्धस्यापमर्थस्य दुर्णाभिस्यादाव लंता तात प्रातिपदिकादिति व्याख्यानदर्शनात् ॥ = ४८ =

6 दोषस्यति । वस्तुतः संयोगांतस्य लोपात् । हल्ङ्याब्भ्यादि लोपादिति तत्र तु मल्लस्वरस्यापि विरुद्धं । अन्यथा चक्षतद्ध्युपक्रमाद्यपरितोष मस्ते च । अतएव
हलंत्यसूत्रे अन्योन्याश्रयोद्धारार्थं अंत्यस्य करस्य संज्ञायां लक्ष्योऽलि त्वे स्वरार्थं क्रियमाणं ज्ञापकमिति प्रक्रमस्य न तु लवकारः अव लार्थ
एवेत्याशंक्य अपृक्तं हल्ङिति हल्ङ्याब्भ्यो हल्ग्रहणं ल्व्यावर्तयेक्रियमाणं लक्लोपस्य कर्तां ज्ञापयतीति वक्ष्यति । तस्यायमाशयः । येनेत्यादौ
डादेशे हल्ङ्याब्भ्यो हल्ग्रहणस्य व्यावर्त्यं न संभवति । सुतिसीति प्रत्ययैः प्रकृते राक्षेपे ल्हलंताया प्रकृतेः परेषां स्वादीनां लोपः न च डादेशं प्र
तिताम्संताप्रकृतिरिति । एवं चेहापि वृक्षसूरित्यस्य प्रकृतित्वाभावात् कथं हल्ङ्याब्भ्यादिलोपः । अस्ति सिचो यक्कृद्धिसकारवकोनिर्देशाद्
तिप्रकृतत्वं यथोपि दुक्क्व्या स्वायामनुकूप[illegible]ता व । न च वस्तु कर्ती त्या संयोगांतलोपः तथापि तस्यासिद्धत्वाद्रोरुत्वं दुर्लभमिति
चेन्न । संयोगांतलोपो रोरुत्वे इति वार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् । हदिवोमेदिनंत्वेत्यादिवत् । सिचोपकृद्ध्विति प्रकृतनिर्देशाए
व च वार्तिकोक्तार्थज्ञापकोबोद्धव्यः । अथवा अस्तु व्यत्तिकारो रूपएव संयोगांतस्य लोप इति सूत्रस्यार्थः । अंतेन्महलं तु प्रत्येकं संयो
गसंज्ञेति पक्षे संयोगावंतौ पस्यति द्विलावगातयेस्तु । संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्ये पर्यायस्तथैवाभिधानात् । प्रकृते तु मा स्तु सं
योगांतलोपः । किंतु द्वयोः सकारयोः रुत्वेकृते अतोरो रित्यनेन एकएवउकारो भविष्यति । विधेयविशेषणस्य एकत्वस्य पश्येकत्ववद्वि
वक्षितत्वात् । रोरिति जातिपरनिर्देशेन अतः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात् । जातिपरत्वे प्रकृतनिर्देश एवप्रमाणमस्तु । न च परत्वा
द्द्विचेति प्रथमस्यैव रोरुःस्यादिति वाच्यं । रुत्वस्यासिद्धतया हश्यर परत्वाभावात् । न चाश्रयासिद्धत्वमिति वाच्यं । स्थान्यंशे तथात्वे
पि निमित्तीभूतहशंशे तदसंभवात् । एषएव च द्विसकारनिर्देशं वदतो भाष्यकारस्याशयः न तु संयोगांतलोप इति । अतएव वृद्धवि

(२ वस्तुतस्तु नलं इति वचनं तस्य स्वेत्यपकृष्यते तत्सामर्थ्यात्संयोगान्तस्य पदत्वाभावेऽपि लोपः स्यादुः २)

देति सूत्रे शुषः कृइत्यादिवत् योगविभागेनास्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरिति ॥१॥ अथ अन्यतरस्यां न ध्यांख्येति संहितापाठेन नकारान्तरप्रश्लेषइ
त्युक्तं भाष्ये । हलोयमामिति लोपइति हितस्याशयः । पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगान्तलोपेनैवासिद्धे संहितापाठपर्यन्तं नोपन्यस्येत् । संहितायां म
पि हि हलोयमामिति लोपस्य बहिरंगत्वेन त्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेनैव भाव्यं संयोगान्तलोपे यत्नः प्रतिषेधः न वा झलो लो
पात् । बहिरंगलक्षणत्वादिति वार्तिकोक्तपक्षत्रये प्रथमचरमयोः तस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्समुदाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानु
रोधेन इह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः । पूर्वोक्तरीत्या सिचइति समाहारमाश्रित्य तदुपरि सूत्रइति छेद इति पक्षे तु अस्ति
महल्ग्रहणव्याख्यानपरतया पीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक् । एतेन संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे अन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति प
दमंजरी प्रत्युक्ता । पक्षद्वयेपि प्रयोजनस्योक्तत्वात् । विधमानं यत्सिच इतिपक्षे वा योज्यो । यत्तु सिचः परत्वादीटि प्राप्ते आगहि
श्रुवोरीट्प्रतिषेध इति वार्तिकबलान्निषेध इति केचिदुक्तं । तन्न । तस्य दोषद्वयस्तुपक्रमात् स्थानिवद्भावप्रतिषेध [illegible] परे एतदुक्त
वार्तिकेन तावत्तः परत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्येटो निवृत्तावपि सिचः प्रयुक्तस्यानिवार्यत्वात् । अस्थादगादित्यादावनुक्तदोषतादवस्थ्याच्च ।
तस्मात्तत्रागुक्तेष्वेवान्यतमः पन्थाः । श्रा रक्षणमित्यत्रेव [illegible] कुना । व्याद्धश्लेषिद्भुतत्व प्रतिषेध इडिधिश्चेति वार्तिकान्तरं । अस्यार्थः । हते त्वुलि
कृते बहुलं तत्स्यन्नवपक्षगाज्जि वक्ष्यमाणिदाघ्यर्थमिति वार्तिकेन संज्ञाछंदसोर्वध आदेशः स च हलंत इति मत्वादिड्डिषापाद्यते । हन
स्तो वधलो इति तद्वारश्च । तयोः कर्तव्ययोः स्थानिवद्भावः प्रतिषेध्यः । तथा आवधिषीष्टेत्यादौ स्थानिवद्भावेनांगतया एकाचइ

तीण्निषेधः प्राप्तः। तस्मिन्नप्रवृत्ते स्थानिवद्भावेनांगता नेति वाच्यं। तदेतदिड्विधिश्चेत्यनेनार्थादुक्तं। एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातं। तथा हि। वध्यादेश
स्तावददंतः। अन्यथा अवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिप्रसंगात्। एतच्च उत्तरसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। वध इति तु नायं लुङ्। किं तु हनो वध
श्चेत्यौणादिकसूत्रेणाप्कुन्प्रत्ययः। तथा चेह वृद्धितत्वयोः प्रसंग एव नास्ति। आवधिषीष्टेत्यादाविलङ्विषयेऽपि न भवति। वध्यादेशो आघुङ्दाननिपा धो३
तनसामर्थ्यात्। न चैवं सति लिङि नते नयदावधिषीष्टेत्यादौ प्रत्ययस्वरो बाध्येतेति वाच्यं। आर्धधातुकीयानामादेशानां प्रत्ययविवक्षामात्रे
ण प्रवृत्तस्य प्रत्ययस्वरस्यैव सति शिष्टत्वादिति। स्यादेतत्। इड्विधिश्चेत्यंशो पूर्वपक्षत्वं विशिथिलः। तथा हि। उपदेशोऽनुदात्तादिति निषिध्यतो
नेच वधिस्तथा। स्थानिवद्भावेनायं तथेति चेन्न। अल्विधौ स्थानिवद्भावविरहात्। सत्यं। नेह स्थानिवद्भावं ब्रूमः। किंतु हंसुपदेश एव वधे
रुपदेशः। कृञुपदेशादिव कृतः कर्तुं मिस्यादौ कृषिसादीनां। स्थानिवद्भावस्तु अंगसंज्ञार्थं न त्वतद्धर्मुक्तमेव। न चैवमपि प्रीहरक्षयोऽ
संगत एव। यदि हि प्रागेव प्रसंग्यासत्तेर्वधादेशोऽभ्युपगतः स्यात् तर्हि वधभावात् सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति स्यसिच्सूत्रीयं वार्त्ति
कं विरुध्यते। अंतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगात्। तथा च कर्मणि सीयुटि वधिषीष्टेत्येकमेव रूपं स्यात्। इष्यते तु घानिषीष्टेति द्वि
तीयमपि। अत्रोच्यते। वार्त्तिकमते आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वे पि लिङ्लुङीत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन न विप्रतिषेधः संभ
वत्येव। अत एवेहाघुङ्दाननिपातनासंभवादिड्विधिश्चेत्युपसंख्यानं। भाष्यकारास्तु अयमाशयः। आर्धधातुक इति विलिङ्लिङ् इत्यादेर
पि विषयसप्तम्येव। तथा चाघुङ्दाननिपातनेनैवोपपत्तौ इड्विधिश्चेति न कर्तव्यमेव। घानिषीष्टेति कथं सिध्येदिति परमेव शिष्यते। तत्रे
दमुत्तरं। प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भाव इति। एतच्चास्यति च सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तं। तस्माद्वार्तिकमते विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भाव

= यदावधिषीष्टेत्यादौ सतिशिष्टे न तेन प्रत्ययस्वरस्य बाधः संभवतीत्यादिति भावः।१३=

= भानर्थक्यमुपपादयति । अंतरंगत्वात्प्राप्ति = ५ = इ सेवरूपं स्यादिति । तथाहंते: स्त्रीपुरी संशं विनापि वधे: स्त्रीपुंस्यार्थ आतुंक स्येतीटापि सिध्यतीत्येतदंशस्यानर्थक्यापत्ता तत्सामर्थ्यादंतरंगस्यापि वधादेशस्य बाध इति शंकाशयः = ६ =

प्रवः। भाष्यमते तु प्रतिपदोक्तत्वादिति विवेकः। एतेन एकाच उपदेश इति सूत्रे प्यार्थधातुकीयाः सामान्येन भवंतीत्यादि भाष्यं यथाव्याख्याताः।
प तु तत्रैकैपदेनोक्तं विप्रतिषेधे उपपत्तिश्चिंत्येति तन्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव स्मर्तव्येत्येवं परं। स्यादेतत्। प्रतिपदविधित्वमिह किंचिन्न क्षितं।
अनवकाशत्वं वा साक्षादुपादानमात्रं वा। नाद्यः। स्यसिचूस्त्रेह नू न्महलस्य प्रचारितिस्यतद्दस्यादौ लब्धावकाशत्वात्। तत्रत्यस्य सं, पूर्
महलस्य तु काशिवीषे स्यादेकतार्थत्वात्। न च अजंतादौ नां च तु र्थ स्यादि च तुष्कसंबंधे अस्य चरितत्वाच्य यथासंख्या भावेहंते: स्त्रीपुरी
तियोंशस्तस्यानर्थक्यमेव। अंतरंगत्वा द्विवधभावे कृते तत्स्यस्थानिवत्वे नहंतिं स्नहणा स्त्रीपुटिचि त्वविदिति कृते णत्वे ऽपाविषय ङितिपूर्वविप्र स्नहलोन ५
प्रतिषेधे नात्रोपेप्रतिवधि पीष्टे सेवरूपं स्यादिति वाच्यं। अंतरंगेण वधिना पहारेण्याप्यसति असंभवादेव हंते: स्त्रीपुटा समं संबंधायोगा
त्। संभवे व्यभिचारे च स्यादिशेषणमनर्थवदिति न्यायात्। अतएव भस्याढ इति सूत्रे भातः स्थानइत्येतत् स्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्था
दीनामिति वक्ष्यते। तथा नित्ये स्त्रीऽस्ती विकल्पो त्रिस्पत्र स्त्रीऽपां तच्चोऽसंभवादेव नैव तदन्वय इति वक्ष्यते। नांत्यः। वधादेशोपिह नो वध
लिङीति साक्षादुपादानस्याविशिष्टत्वात्। अंतरंगत्वस्याधिकत्वाच्चेति चेत्। अत्रोच्यते। चित्वविदित्वेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन
व्याख्यानाद्धंतेरपि परस्य स्त्रीपुरश्चिणवद्भावो विधीयते। तस्य चानर्थकत्वमेव प्रतिपदविधित्वं। अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यका
रेणैव वक्ष्यते। चं भगवानिति कृतवांस्तु तदर्थमिति। अतएव हि आ भात्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे कृते पीढि लोपः सिध्यतीति। सूत्रारंभे परं दूत्वा
सिद्धत्वेन मेलुप्यते लिङिति वक्ष्यमाणं बोध्यं। यद्वा लिङीति सामान्यं। स्त्रीपुरीति विशेषः। हंतेरित्युभयत्राविशिष्टं। तथा चापवादत्वमे
व। चिण्वदिट इति नास्य संभवः। येनहंतिः स्त्रीपुटानांन्वियान्। तथा चक्कै पदोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि सम्यगेव। पुनश्चैतत्। यदिह संभवे

= कारिष्यतद्दस्यादौ लि। लोप सिद्ध्ये च कारस्यानुक्त समुच्चयार्थत्वं । हरवेलोक्तं भाष्य कृता नत्संगच्छता यात् अतीपि। ७ = चं भगवानिति। चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेददिलोपश्चिन्निवर्तितिरिति तत्रोक्तं। अतत्र वहति।

४ स्तर्हि येनाप्यसंभवि नो विधानायोगेन प्राप्तुं कपक्षस्य दुर्बलत्वात् । अथवा वक्ष्यमाणनिष्कर्षरीत्यांतरंगां वङी पदस्य स्यामित्यं बहिरंगमित्यनेन प्रत्याख्या
नात्तस्य चकृतित्वात्गयहतो नानित्यत्वात् कृष्णानुरोधेन हत्यागापुंस्त्वे विप्रतिषेधः । अथ कालिङ्गाति परस्सप्तम्यो वास्तु । परत्वा आनिलवदिद् । आघुदन्त
निपातनं तु मास्तु । न चैवं वधिषीष्ट स्यन्द्र इति निषेधापत्तिः कृतेस्यादाविवेति वाच्यं । वधेर्हि हन्त्युपदेशो ऽहस्त्युपदेशो वध्युपदेशश्चेत्येकाच इति सूत्रे भाष्य
एव स्पष्टं । तथा च वध्युपदेशे ऽनेकाच्त्वादिण्निषेधो न भविष्यति । एकेति विशेषणसामर्थ्याद्धि अनेकाचो ऽपदेशो व्यावर्त्यते । ननु च
हन्त्युपदेशे ऽजन्तस्यैव स्यात् । नैवं । पचादीनामनुदात्तत्वस्यैव पर्य्यापत्तेः । अत एवकत्वविवक्षया अच इत्यस्य एकौच तद्धतः इत्यर्थे लब्धे एकग्रहण पो ५
सामर्थ्यादुक्तार्थलाभः । न च यत्रैकाज्ग्रहणमिति परिभाषाप्रवृत्तये एकग्रहणमिति युक्तं । धातुविशेषणतादस्य एकाच इत्यर्थमेवाश्रित्य प
रिभाषाप्रवृत्तेः सुवचत्वात् । न चैवं मिहेव विशेषणसामर्थ्यमेवेक्षिता । श्रुपेत्यादि परिभाषाज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यं । श्रीङः सार्वधातुकेगु
णः दीङो युड् वीत्यादि सानुबंधनिर्देशानामेव तज्ज्ञापकत्वसंभवात् । तदेवं सर्वथापि वधेः परस्येडस्त्येवेति स्थितं । अत एवानिट्कारि
कासु व्याघ्रभूतिना अदंतपर्युदासः कृतः । अदंतमदंतमत्तोवदेङ्कर्आविस्यादिना । यत्तु कौमुद्यां भावकर्मणः कारस्युत्पादनावसरे द्या
निषिध्येत्युदाहृत्य पक्षे वधादेशस्त्वं तत्र कैरीत्या भाष्यमते वार्तिकमते वा उभयथापि निर्बाधमेव । एवं स्थिते पक्षे वधादेश इति प्रतीक
मुपादाय यदुक्तं तुमिति ऽतं तद्विरुद्धं । भाष्यादौ वधादेशानभ्युपगमादित्येव दन्तमसारस्कारः प्रस्तुतस्यैवकण्ठकमाविष्कृतोत् । यदपि ते नस्त
रीपभ्रमवीजभूतं वार्तिकमुदाहृतं हनिलिङ्गादेशप्रतिषेधश्चेति नैतल्लिङि प्राप्तस्य निषेधपरं किंतु स्यादिष्वपि स्वितवदिसतिदेशे न प्रा
मस्य । अत एव अंगाधिकारादंगस्यैवातिदेशो न तु हलिलिङादेशानां अनंगत्वादिति अंगाधिकारबलेनैव भाष्येत वार्तिकं प्रत्याख्यातं च
ययेतास्सिद्धं तत्र वधे ष्वाविनादमेव तथाप्यंधस्येवांधलग्नस्येति न्यायेन प्रसादतां यं दृष्ट्वा बालामामास्येपुरिसेतदर्थमस्माभिः स्फुटीकृतं ॥

मकृतमनुसराम: । आकारांतान्नुक् पुक् प्रतिषेधः । ओऽदेशेऽभावं न भावयितुं हि ओपै ल प्रतिषेधः । यादेशे स्यंत प्रतिषेधः । ओमूर्विधौ च । स्व
रे चवस्वादेशे । एतान्यपि पंच वार्तिकानि प्रत्याख्यातानि । तथा हि । विंज्ञापयति भाष्य वती स्य च नुक्पुको न भविष्यतः । ओई औई इति ईकारप्रश्लेषात् ।
ह्रस्वप्रश्लेषाद्वा । तथा श्रिष्टा तृह ताता श्रिंता त कुरु ता त स्नातद इस त्र परत्वात्तातङ् कृते धूा हो । हं ते ज्र्तः । कुक्षन्त्व्यो हेर्धिः । उतश्च प्रत्ययाद
संयोगपूर्वात् । ध्व मेरेडु विस्येते विधयो यद्यपि प्राप्नुवंति । तातङः स्थानिवद्भावे नाहि न्वह लो नन्वहलान्तः । तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे य
द्बाधितं तद्बाधितमेवेति न्यायान्न भवंति । एवं पुष्णीतादि सत्र हलः श्नः शानज्झौ इति न भवति उभयोर्निसपोः परत्वात्तातङः प्रवृत्तेः । तथा तिसृ
णामपि सत्र परत्वात् निसृभावे न बाधितत्वे स्वरूपमिति त्र यादेशोपि बाधित एव । एवं च तस्यास्थि ष्टी सत्र परे णा च तसृभावेन चतुरनडुहोरित्याम्
बाध्यते । तथा अशान्सं त्वा विदुषी सस्मिन् हन् निस त्र विदेः शतुर्वसुरि ति वस्वादेश स्य शात्वन्नह लो नन्वहलाछ तुरनुमो नपजादी इत्यस्य
त्रैलोक्ये तो क्षा नातद् शा त्रे ता तृ परत्वमुपजीव्य प्राप्तं न पाउदात्तत्वं यस्मै वं विदुषो ज्ञिहोत्रं जुहूति इ सत्र विदुष इति षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति अतुम
इति निषेधात् । तथा हि । अविपमा न उमूय स्येति वृकुश्री हिः उमू इति च समनाथातस्तुकारात्प्रभृति भानुमो मकारात् प्रत्याहारः । तनादि कृञ्म
भ्य इ सुकारात्प्रभृति का । तत्र च वसुः संप्रसारणं चांतर्भूतं । न चैवं ह्रीतीयपक्षे नुनतां अध्वार्वं प्रथमाजानती गादि साद विपि निषेधापत्तिः ।
तनादि कृञ्भ्य इ सु पक्षे भाव स्य प्रस्यापि त अंत भर्भावादिति चेत् न । तद्वि प ह्र भावप्रवृत्तावपि शतुरनुमू त्वान पायात् । नुमागमान ह लाम
से पि हि शतु रे व तद्धाहि संविशेषणत्वेन तु शत्रंतस्य । मुंचतां मुंचते इत्या दाव पि निषेधापत्तेः । इदं तु वार्तिकं सिद्धांते पि स्थितं । गोः पूर्वणित्वा
ल स्वरेषु प्रतिषेध इति । चित्रगवा गभिस्तत्र हि सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वस्वरं प्राप्तं । नांतः पादमिति पाठस्य इको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्ये च

9 स्थितत्वेन तद्भावात्सा सर्वत्रेति स्वरस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वौचित्यात् । कैयटस्तु भाष्ये ऽस्मिन्सूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृतस्येत्स्यनुकृष्यत इति दर्शनात् प्रकृष्टान्तःपाद
मित्यपाठमनुसृत्य वार्तिकस्यैव पूर्वपदं तस्यापि पूर्ववत्प्रकृतिभावो ऽवङ्पक्षेऽपि इति सूचितवान् । न च सर्वत्र विभाषेत्यत्र एङः इत्यनुवर्त्य अवङि विधित्वान्निषेधः
स्यात् । हे चित्र गो अग्रमित्यत्र एवमप्यतिप्रसंगात् । न ह्यत्र स्थान्यत्र आश्रयणं । स्वतन्त्र एव तत्र ऽन्तत्वात् । चित्रगुरित्यत्र गोतोणिदिति णित्वं प्राप्तं । चित्र
गुश्चित्रगव इत्यत्र तु आ गो तो म्नूश्शसोरिति षाष्ठवार्तिकेन सा भात्वं प्राप्तं । अत्र लिङ्गत्वाल्लिङ्गविशिष्टग्रहणं शब्दस्य भवतु । गोत इति तपरकरणसामर्थ्याद्देवलिङ्गलो
लोपवतेः । औतो म्शसोरिति पाठस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वाच्च । अपि च नवमि स्यादावतिप्रसंगस्य भूयसा साहचर्येणापि वारणसंभवात् । स्वर । बहुगुमान् इह
इहस्वनुड्भ्यां म तु बिसुदात्तेनापानगोश्वन्निति निषेधः प्राप्तः । तस्मात्तैः पूर्वस्वरयोरिति पठनीयमिति स्थितं । एवं च न गोश्वन्निति सूत्रेऽपि तौ पूर्वस
च्यते बहुगुना बहुगुभ्यामित्यादावन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामिति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । तच्चिन्त्यं । भाष्यवार्तिकविरुद्धत्वात् ॥ अचः परस्मिन्पूर्ववि
धौ । परनिमित्तोऽच आदेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य तस्माद्विधौ कर्तव्ये । बभूव । इह ऊरदित्सत्त्वस्य स्थानिव
द्भावेन संप्रसारण इति निषेधाद्वकारस्य न संप्रसारणं । न च पूर्वसूत्रेण गतार्थता । अ[illegible]लिविधित्वात् । न च परग्रहणं निमित्तत्वं म सिद्धमिति वाच्यं ।
अंगाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वात् । न च प्राग्भ्यासविकारेभ्योंऽगाधिकार इति वाच्यं । आ सप्तमाध्यायसमाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धान्तयिष्यमाणत्वा
त् । पूर्वस्माद्विधौ यथा । तन्वन्ति । तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् । तत्र हि तद्दूष्यं गं निमित्तं । नस्य उकारात्पूर्वमिति । अचः इति किं । विश्नः ।
प्रश्नः । धूत्वा । स्यूत्वा । अभिगम्य । तथा हि । विश्नः प्रश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात् छ्वेति तुक्प्राप्तः अच इति
वचनान्न भवति । स्यादेतत् । इहान्तरंगत्वात्पूर्वमेव तुक् भाव्यं । न च वार्णादांगं बलीय इति शकारः स्यादिति वाच्यं । यत्र ह्येकमेव निमित्तं रूपयुग
पदांगवार्णयोः प्राप्तिस्तत्र वार्णादांगं बलीयः । यथा करोतेर्लिटि णलि कृ अ इति स्थिते गोदित्यत्र सावकाशगुणमचो ञ्णितीति वृद्धिं बाधित्वान्तरंग

५= सिद्धान्तयिष्यमाणत्वादिति । न च प्राग्भ्यासविकारेभ्योंऽगाधिकारे एव भ्यासेन प्रत्ययाक्षेपो भविष्यतीति वाच्यं । अभ्याससंज्ञैव वाच्यत प्राच्छि टिपरेयेह तयोः पूर्वस्य ऋत उदित्सर्थेषत्वस्य परनिमित्तत्वानुपपादनात् - स ... स्थषष्ठीत्वेन तद्विषये स्मिन्तस्य ये ह्रुत्स्यर्थेन परनिमित्तस्य रूपपादत्वा थं -५=

= निर्विषयतापत्तिरिति • इयतुरियायेसादौ सर्वत्रैव सवर्णपरत्वेनेयङ् प्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वान्न सूत्रस्य निर्विषयत्वादिति भावः = ५ = तदिति • असवर्णग्रहणमित्यर्थः । = ७ सामर्थ्यादिति • असवर्णग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । = ८ = नातिप्रसंग इति • असवर्णे = ॥
= तस्यां न स्यादपवादो यङ्वर्णस्तस्य यङि • सर्वाश्रयणाद् बाधादनं = ११ =

णां तत्प्रासंग्यत्वं वृद्धिरेव बाधते । प्रश्लिष्टसूत्रे कुर्वाणस्य नइति भिन्नं । तुल्यस्तु छः । भिन्नकालानामनयोः प्राप्तिः । ननु यत्रैव स्मिन्नविषये युगपदप्राप्तिस्तत्रैवेयं प
रिभाषेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् । धर्मिग्राहकमेवेति गृहाण । तथाहि । अभ्यासस्यासवर्णे इति सूत्रे असवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकं । एतच्च
३ षष्ठे प्रथमाह्निकांते भाष्ये स्थितं । न हि इयतुः इयतुरित्यादिवारणाय तदुपयुज्यते । अंतरंगत्वात् सवर्णदीर्घत्वं तत्रैव यङुवङोर्बाधात् । तौ हि अंगसंज्ञामपेक्ष्य
समसंज्ञं चापेक्षमाणत्वाद् बहिरंगौ । न चैवमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातामिति वाच्यं । येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्गुणं प्रत्येवापवादत्वात् । न च विषये सादौ प्रव
र्तस्यापि गुणस्य इयङ्पायेयत्र प्रवृत्तौ पाश्चात् इइ हुवं चक्रे चीति रूपातिदेशेनापहारित्वेन कृते सवर्णदीर्घस्यापि प्राप्त्या सोऽपि येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्
यङुवङ्भ्यां बाध्येतेति चेत् । तर्हि कृतेऽप्यसवर्णग्रहणे निर्विषयतापत्तिः । असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्तु पुनर्गुणं द्विः सवर्णदीर्घं बाधित्वा स्यातामिति
चेत्तन्न । इयतुरित्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वेवं सति असवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्राप्तिन्यायेन इयङ् तौ इति परत्वाद् बाधने सिद्धे तन्न कुर्यादिति चेत् । तर्हि
सामर्थ्यादियेषसादौ गुणादिप्रवृत्तिरिति फलितोऽर्थः । तथा च पुनरपि असवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अतैवेत्ति सूत्रस्य वाच्यो इति चानुवर्त्य अते इत्यस्य
स्य ज्ञापकादियङ्विधेये अभ्यासस्येयुक्तिः सामर्थ्येनापि इयेषसादेः सुसाधत्वात् । नन्वतेदितिभिन्नानिर्देशो ऽस्य परत्वेन इयङ्लुकोः परङ्
न स्यादिति चेत् । तर्हि दिसेवोच्यतां । इलोपतिर्तिसाह चर्याश्च धातुग्रहणं भविष्यति । अंगेन तु विशेषणलाघवं । तेन अत्तारमतिक्रांते रससत्व
१८ मिति स्यादौ नातिप्रसंगः । नन्वेवमपि इयेषेसत्रैई इयतुरित्यत्रापि इयङ् स्यादिति चेन्न । अंतरंगेण दीर्घेण बाधस्य युक्तत्वात् । न चैवमियेषे
सत्रापि तुल्यमिति वाच्यं । तत्र गुणसंभावनायां विना भवेन्मुखेन निमित्तेन दीर्घप्रवर्तनात् । वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थग्र
हणमकृतव्यूहाः पाणिनीया इति परिभाषां ज्ञापयतीति । अत एव सौऽस्थितिर्वैक्षमाणिरित्यत्र भाविन्या आदिवृद्ध्या अंतरंगस्यापि सवर्णदी
र्घस्यानिमित्तविघाताद् प्रवृत्तिर्माभूदिति साधु स्थितिर्वायीक्षमाणिरित्यत्र निरूपं कार्यितुं समर्थग्रहणं । परिनिष्ठितत्वं च तत्र समर्थग्र

= तुल्यमिति • एवं चाभ्यासस्येत्यंशस्य पुनर्वैयर्थ्यमित्याशयः । दीर्घप्रवर्तनादिति • तथा चाभ्यासस्येत्यंशस्तत्र सार्थकोऽसवर्णे इति त्वनर्थकमिति भावः । न चैवं सत्यभ्यासग्रहणसामर्थ्येनेयेषेस्यादेः सुसाधत्वं पूर्वमुक्तमसंगतं स्यान्नः
= दीर्घप्रवृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वात्तत्संहितापि प्रवृत्तौ व्यर्थं सदभ्यासग्रहणं ज्ञापकमिति युक्तत्वादिति वाच्यं • अभ्यासग्रहणसामर्थ्येन दृश्यसंभावनामादाय प्राप्यकृतव्यूहपरिभाषाप्रवर्तते तदुक्तस्यार्थस्यैव ज्ञापनोचित्यात् • असवर्णग्रहणं तु
= स्येव वार्णादंगं बलीय इति परिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यात् • अन्यथाभ्यासस्येत्यंशस्य तत्र दृश्यसंभावनामादाय प्राप्यकृतव्यूहपरिभाषाप्रवर्तते तदाऽसवर्णग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवः

=विधेया सेति-चेन्न दीर्घविधेः स्थानिवद्भावस्यापि संग्रह इति बोध्यं। ग्रेपादिकं स्येन सवर्णदीर्घादि विधेः स्त्रग्रहणमितिमतं सर्वमेव समाधानं। किंच। यदि कृते गुणे स्थानिवत्वेनैव ये षे स्यात्तो सवर्णदीर्घस्य निमित्तं विनाशो भूस्वं न स्यात् तो ऽन्तरवूहपरि-
=भाषाया अप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घे सत्यभ्यासस्येयुषः पुनर्व्यर्थः सन् स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिमविज्ञापयति। तत्र सामान्यापेक्षमभ्यासस्य कार्ये तद्‌गुणे कृते इदेशस्येत्यत्र यप्रतिबंधकीभूतं स्थानिवत्त्वं सेनेति। अन्तरवूहमीत्यादौ यत्वादे=
=श्च स्यस्थानिवत्त्वादभ्यासस्य कुर्तो पद इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तं। अपित्वित्यादिस्तन्नतु स्थानिवत्वेनेयङ् भवत्येव। स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबंधकत्वाभावादित्याहुः ॥ ५ ॥

10 दस्यार्थः। कृतमपि निवर्तयतीति ज्ञापयतां ए[illegible]लं तुल्यमेव। ओत्सर्वं परमधिकमिति दिक्। तत्र श्रेयेषेस्या[illegible]दो गुणे कृते सवर्णदीर्घप्राप्तौ यणि प्राप्ते तस्ये
येयङ् पवादः। ईयतुरित्यादावंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घेण बाध्यत इति असवर्णग्रहणमनर्थकं सत् ज्ञापकमेवोक्तपरिभाषायाः। ननु गुणेन कथं
निमित्तविघातः। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न। दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवत्त्वा
भावात्। पूर्वस्येव विधौ सः। ननु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्यनिरूपणं बसरे उपपादयिष्यमाणत्वात्। सवर्णयोर्विधिः सोपि सवर्ण
विधिरिति तत्र कर्तव्ये न परं तेतिनिषेधाच्च। तेनासवर्णग्रहणं कृते स्थानिवत्त्वेनेयेषे सत्येयङ् न स्यात्। नत्वासवर्णग्रहणसामर्थ्या
च्छ्रौतासवर्णमाश्रित्येयङ् प्रवर्ततां। श्रुतीतिप्रबलत्वादिति वाच्यं। तथा सति परिभाषा ज्ञापनासंभवात्। इयर्तीत्येकप्रयोजनाय हि उभे
तिवक्तव्येऽभ्यासस्येति वचनसामर्थ्यादिवं तावियङ् वडौलालीनां तु सिद्धे दीर्घमविशेषात् ज्ञापयतामिति तद्वा। अथवा सवर्णग्रहणस्य चरिता
र्थत्वादितिप्रत्युक्तं। सवर्णे परे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेन तत्र चोक्तरीत्या स्थानिवद्भावे प्रतिसिद्धेः ईये षेस्यादेर्यणएव प्राप्त्या तद
पवादत्वेन निर्णीतयोरियङ्‌वङोरंतरंगेण दीर्घेण ईयतुरित्यादौ बाधसंभवात्। सा च ज्ञाप्यमानानसमानाश्रये युगपत्प्राप्तौ चेत्सेवं कृपवि
शेषविषये बलवत्त्वानुरोधेनेतिप्राचांभावः। अत एव स्योन इति सिवेरौणादिके नप्रत्यये वकारोपधपवादे उठि च कृते सिउ न इति स्थिते तत्र रंग
त्वाद्यणः। न त्वांगोस्युपधागुणः। व्याश्रयत्वात्। न चोठं वाधित्वा परत्वाल्लघूपधगुणः शंक्यः। ऊठं प्रत्यभिन्नलक्षणामुपधामंगं चापेक्षमाण
स्य गुणस्य बहूपेक्षत्वेन बहिरंगत्वात्। एतच्च येन विधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। वस्तुतस्तु एकादेशोच्चेनं। प्रकृतमनुसरामः। उरु कसीसत्तुवि कृते
शादेशः। तथा च विश्वप्रश्नयोस्तुक् श्रूयते वेति तन्निवृत्तौ यत्नांतरमास्थेयं। अच इत्यस्य प्रत्युदाहरणं तरं चेति चेत्। सत्यं। अस्त्वेन यत्नां

६ =सवर्णेपर इति। तथा चासवर्णग्रहणसामर्थ्यात् श्रौतासवर्णमाश्रित्येयङ् प्रवर्ततामिति मंथोनि मार्गं अद्य नत्वेति परिभाषाज्ञापकत्वंन विरुध्यत इति भावः। कथं तर्हि विजेसा दायियङ् प्रवर्तितः स्थानि

= पघमात्वं नस्यान्नहि लोपः स्यादिति ज्ञापनायेत्यर्थः =३

तरं। ष्णोरिति सनुबन्धनिर्देशस्य पाष्ठ भाष्यादौ स्थितत्वात्। स्यादेतत् अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृतं वा निवर्तयन्तीति परिभाषाभ्यां [illegible]भयोः
सिद्धौ किं सनुबन्धनिर्देशेन। न चोक्तपरिभाषयोरनित्यत्वज्ञापनं तत्फलं। तेन च व्याहृवायितेति सिद्धं। अन्यथा यश्च्यह लड् इति भाविनं ङो यमाङो
कृतं वा निवर्त्येत ३ च्यप्रागेवात्वं न क्रियेत। लक्ष्णूत् पितृक्योति भवकानिस्मादौ चावव्यून श्रूयेतेति वाच्यं। अदोजग्धिर्ल्यप्पूर्वग्रहणस्य प्रस्थयोत्तरपदयोरि इतिसूत्रे ३
ति सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य च क्रमेण ल्यप्पूर्वकोरन्तरङ्गबाधकताज्ञापनार्थतया सिद्धत्वे तदन्यथेति सिद्धं स्यैव तत्परिभाषाद्वयानित्य
त्वज्ञापकत्वसंभवात्। अथ निर्युक्तिकं सिद्धान्तप्रवादेन श्रद्धेयः। ल्यबुत्तरपदग्रहणयोरसामर्थ्यव्यर्थत्वात्। अकृतव्यूहपरिभाषावशा
दप्राप्तस्य प्रवृत्त्यादिति चेन्नहि मा भूत् ल्यबुत्तरपदग्रहाभ्यामपि अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचसा त्वज्ञापकत्वसंभवात्। मा
नुवातदपिक्लैः सोपि लोपः स्यादिति निर्देशाभावेन ज्ञापकत्वात्। तथा हि कइसउ इति द्वन्द्वे तोः पदान्तरप्रयुक्ते यलग्देशे कृते आकुलस्य निमित्त
विघातादकृतव्यूहा इति न्यायेन गुणत्वेन स्यात्। न चासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति परिभाषाभ्यां निस्तारः। वक्ष्य इदमित्याद्दोकृते पिदेः
र्देशनिमित्तविघातेन तत्र पचावेदमित्यादौ च सावकाशयोर्द्वयोरपि परिभाषयोर्येन नाप्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषाबाध्यत्वात्। अन्य
ङु थापे● षो जग्गुणइत्याद्यपि न सिध्येत्। एवं हि विप्रहत्यत्र गुणं निषेद्धुं क्रियमाणं नङोरिङित्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयतु। समर्थानामिति
च मास्तु। अत एव समर्थः पदविधिरिति सूत्रेऽकर्तव्यं च क्रियते समर्थानां प्रथमादिति भाष्यं संगच्छते तस्मात् प्रत्यापत्तिसामर्थ्यं ल्यबुत्तर
पदग्रहः। सनुबन्धत्वं चपं चापि न कार्यमित्यवशिष्यते। अत्रोच्यते। वार्णादाङ्गमिति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयितुं सनुबन्धग्रहः। तथा हि स
मानाश्रयेइति प्राचां संख्यानानुरूप्यमाणुक्तं न तु क्षोदक्षमं। व्याश्रयेष्वपि बहुधा तत्स्वीकारात्। तथा च कैयटेनासिद्धवत्सूत्रेऽस्मिन्नस्यत्र वार्णा

= नङोरिङित्वमेवेति। सनुबन्धनिर्देशस्याभावे शेले हि यदि विभ्रइत्यादौ तुक् स्यान्नङोरिङित्वं व्यर्थमेव स्यादिति तज्ज्ञापकमिति भावः =४

=क्ष्मारीति । आदितः प्रत्ययस्थात् अप्यस्त आदेश उपदेशे इत्यादि म्नह: =३

दांगस्य वृद्धीयस्मात् तत्पूर्वैकादेशो वा धित्वोऽल्लोपश्च ऽनकः । न च तत्रोभयोरकृतांशोऽस्मानाश्रयत्वं न क्ष्येते इति वाच्यं । विश्व: स्थो नइ यत्रापि छकारे कारां
शस्यास्येनन्वाश्रयत्वोपन्यासविरोधात् । किंच अंगस्य आद्धीनघो: शतिङो कृद् अचः परस्मिन्नु यं नवि धिः उपेधिका न वा शब्दानु: आर
ऽ आदीनां । अगादेपूर्वते यस्य अदस्स औस्तु लोपश्च । सार्वधातुकमपित् । उपसर्गात् सुनोति । स्तुकर्मोरनात्मनेपदनिमित्त इत्यादि सूत्रेषु दे
म दृह्रदत्तादि सर्वकृत्ग्रन्थाः समानाश्रयता धृत्विदाहृदयधृविदनादसप्रवन्नाद इति स्पष्टमेव लिङ्गं तपरिभूश न शात्तिनां । यासु भाष्ये प्र
थमाहितं कांतेवा ल्लोदांगमितिपरिभाषाया: प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणान्येव । न माङ् योग इति सूत्रस्य कैयटग्रंथो प्येवमेव (आतो
नुपसर्गे कः इति सूत्रे प्येवमेव) तस्मादुहिरं अपरिभाषाकृतव्यूहपरिपाचयोरिव वा ल्लोदांगमिति संख्या अपि अनित्यत्वमेव शादं तं । तथ्यसतु धू
म्रहणेन ज्ञाप्यते । न च परस्मिन्न पूर्वविधाविति स्थानिवद्भावे न तु वंचारयितुं सः । अन्यार्थतया वश्यकृतस्येनाचइत्यस्यैव गतार्थत्वात् । एवं
चान्यार्थं प्रत्ययग्रहणं सतुकं ग्रहणं अकृतव्यूहा इत्यस्याप्यनित्यतां कामं ज्ञापयतु । प्रकृतसूत्रे विभ इति प्रसुक्ताहरणं तु यथाश्रुतशीसा । ए
वं स्थिते नङोऽडिल्लस्यस्तु लनि षेधे च चरितार्थत्वाद् कृतव्यूहपरिभाषायां ज्ञापकांतरमास्थेयं । तथ्यस्तु प [illegible] वचनं उत्तरपदग्रहणं सम
र्थग्रहणं वा तेश्योल्पुत्राल्पवूम्न लोहे मेवेति तु निष्कर्ष: । आँचारधिवं तार्थं प्रत्ययग्रहणं तवममादिवाध्यँ नार्थं मँप्राप्तविधार्थंचोत्तरप
दग्रहणमिति हि स्थास्यति । मपर्यंतानुवृत्तिरेव सापिक्षेति हरदत्तोपेक्षा तु अंतरंगस्यापवादवाध्यत्वाद्युक्तेति समनमेवक्ष्यते । एवं च
पामाघंतर्गण सूत्रेविषाणि त्सुमरपदलोपश्चाकृतसंधेर्दिस्स आकृतसंधिग्रहणमप्यनावश्यकं । वीक्ष्समालगदि म्यः कृतसंधिग्ध्य ए
वेतद्धितादृतिस्पष्टीकरणार्थं वास्तु । एवं च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेन [illegible] देषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयत इति कैयट: समीचीन एव ।

=आचारधिवं तार्थमिति । लमिवा चरतित्वदति मरतिइत्यादौहि प्रातिपदिकादेव क्विपि लमावेक वचनइति विभक्तिपरत्वाभावा भयाप्रायुंवं तिलदारम: सतिप्रत्ययग्रहलेऽसि ध्यंति । वाधनार्थमिति । मपर्यंतस्येत्यनुवृत्ताविदं । तदनत्
=र्थोत्तवममादीनां स्थितनिर्णलेन युष्मद स्मत्वात् अनेनादेशविधानेऽप्राप्तविध्यार्थमिति विवेक: । लमावेक वचन इत्यत्र मपर्यंतानुवृत्ते स्त्वदमादेरिति भाव: । =५ = मपर्यंतानुवृत्तिरेवेति । सर्वादेश लाभायम
=पर्यंतस्येत्यवश्यानुवर्त्यं । तथापर्यंतग्रहणं आदेशाः स्थुस्तर्हित्र त्यवोत्तरपर्यंत दयोर्मपर्यं ... मिति तदाशय: =३ = मपर्यंतानुवृत्तिरेवेत्येव कारेण सर्वादेश लाभाय तवं
=ममादय: स्थानिनिमित्त स्वार्थमनुवर्तनीया: तवादीनां प्रमेग इत्यर्थं सिद्धं मपर्यंतानुवृत्ति ... तमित्यादि ... तत्र तवाद्यनुवृत्ति सहिता मपर्यंतानुवृत्ति ... पिके तिवेयटो ... परंग

आभात्त्वग्रस्य कैयटस्तु । निमित्तापायपरिभाषा भाष्यासंमते सेवं रूपे आपाततः । धुवोः धकृतस्येनहीदं वचनं नापि न्यायद्दृसेवं रूपो हृदत्तग्रंथोप्यापातत
एव । समर्थानामितिसूत्रे परिभाषापरिष्कारस्य त्वयमेव कृतत्वात् । अथवा उरूपपरिभाषयोर्मध्ये कृतवृहत्परिभाषेवं लोपवादादनर्थक्यान नतु
कृतमपीति गौरवादिस्येवं परतया कथंचिद्रूथो नेयः । फलं तु निर्विवादं । लोपकार्यं तत्र लाभमपि सुलभत्वात् । तद्यथा । चाविति सूत्रं दीर्घं विदध
द्धिहस्वापवादं । अंतरंगे हि यत्तिकृते प्रतीनद्र्सादेकं धंदीर्घस्य विषयलाभः । औकिवन्यायोपीह सुवचः । लोके हि निमित्तमुभयविधमपि दृष्टं ।
कार्यस्य स्थितौ नियामकं । तदनियामकं च । आद्यं यथा । न्यायनयेऽपेक्षाबुद्धिः । तन्नाशेन द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । तथा वेदांतनये प्रारब्धस्य
विक्षेपस्थितिनियामकत्वं । उपाधेः स्फटिके लौहित्यादिस्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं तु दंडादि । तन्नाशे घटनाशादर्शनात् । ए
वं स्थिते लक्ष्यानुरोधेनेहापि द्वैविध्यं कल्पनं भवेत् । तथा च यस्य च लक्षणं तदेव निमित्तं विहन्यते नास्ताव निसद्दृस्स्य धकचिक्ताश्रयणं धचि
ने सेवं रूपे सिद्धांते लौकिकद्विविधव्यवहार उपष्टंभकत्वेनोदाहृतः । कैयटादिभिः 'वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हते पिन
सुग्रीवस्य वालिनः प्राबल्यं व्यवहरंति । भगवत्सहायैः पांडवैर्दुर्योधने हतेपि पांडवानां प्राबल्यं व्यवहरंति चेत्यादि दिक् । स्यादेतत् । यदिदुत्वोरिति स
ंध्यक्षरनिर्देशात्सहितरालृतोपेतस्यैवानुवृत्तिः स्यात् । तथा च हृः हरेकुरदृस्य त्रलोपो न स्यात् । विंतुधत्वात् । न चानुवृत्तिसामर्थ्यात्तुबंधविनै
वतत्र ग्रहणतां । साधो हिंसायामित्यत्रातइत्यनुवृत्तेपि अवर्णेद्ववेति वाच्यं । वकारमात्रान्वयस्यापि सुवचत्वात् । यत्तु सतुधकवितु चौहृ
वपरिहृतिनिर्दिश्यते इति तन्न । समाहारद्वंद्वे एकवचनापत्तेः । इतरेतरयोगे बहुवचनापत्तेः । धकारयोः समाहारे समासंकत्वावकारे तरेत
रेतरयोगद्वंद्वे करिष्याम इति चेन्न । समाहारे टच्प्रसंगात् । यथासंख्यासंभवापत्तेश्च । अत्रोच्यते । धकारवकारयोः समाहारद्वं

= योगेति । एवं चादिशब्दरूपसमुदायकार्यनिवृत्तावपि आदेशावयवानिमित्तको यणादुर्वारइति भावः = ५

१२ हेतुत्वेधकारान्तरस्य द्व्यन्तरमस्तु । आदेशे विशदृश्यप्रश्लेषः । तथा चान्तरतम्याद्यथासंख्यन्यायाश्रयेण सिद्धं । अस्तु वा सतुर्थो निर्देशः । शाल्मोपेनुस्साम सैन २
र्थ्यात्तत्केवलस्यान्वयः । नध्याख्येति नत्वं निषेधाल्लिङ्गात् । मूर्तद्वस्य तेहि छुःलोपविना नत्वप्राप्तिरेव न संभवति । एवं मृत्सौ घनः द्वं वं मरुर्ति स्पर्श
योश्यः द्व्यादिनिर्देशात् अपि संग्राह्यं तद्वृत्तिदिक् । अस्मिन्पक्षे अचइत्यस्य प्रत्युदाहरणं तु घत्वात् स्मृत्वेति । अत्र द्वतः स्थानिवत्त्वाद्यणेन स्या
त् । ननु स्वाश्रयमत्वं भविष्यति । अतिदेशान्तं स्वाश्रयकार्यानिवर्तकत्वादिति चेन्न । विधिग्रहणप्रयोजनकथनावसरे द्वस्तु स्वा
श्रयकार्यनिवर्तकः सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् । नन्वेवमपि योऽत्र यणो विधावाश्रीयते अचूनात्स्याद्वादेशः । यश्चादेशः द्वतिसमु
दायः नासौ यणो विधौ निमित्तमितिचेन्न । अनुबन्धानामनेकान्ततया लक्षणतत्वेष्वप्युद्दितस्वरावयाउकारस्यैवादेशत्वात् ।
वतिनिर्देशादभावो घ्यतिदिश्यतद्वृत्तिवक्ष्यमाणत्वाच्च । एवमभिगास्येत्यपि प्रत्युदाहरणं । अत्र हि अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः ।
तस्य स्थानिवत्त्वात् हस्वस्यपिति कृतीति तुङ् न प्राप्नोति । अथ परस्मिन्निति किमर्थं युवजानिः । अत्राकारायाता निङः स्थानिवत्त्व
वात् यलोपो न प्राप्नोति । स्वाश्रयनिवर्तनिरभावातिदेशश्चवक्ष्यतद्वृत्तिहुः कमेव । किं च याम्प्रत्येव पादावस्याप्रपात् । पादस्य
लोपोह स्वादिभ्यद्वस्य परनिमित्तकोलोपः । न तोगर्गादित्वाद्यञ् । वैयाघ्रपद्यः । लोपस्य स्थानिवत्त्वात्पादः पदितिपद्भावो
न स्यादिति । वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति चेत् पादे नेत्यादावतिप्रसंगः । किं च पादश्चातस्ये तिलोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्व
वाप्रसक्तौ सत्यां द्विपदिके स्यादौ पद्भाववचनं चरितार्थमिति ध तस्य सामर्थ्यं । परस्मिन्निति कृते तु वैयाघ्रपद्य इत्यादौ पद्भाव
स्य चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य स्थानिवत्त्वात् पद्भावो नेति स्थितं । नन्वेकादेशो नाचः किं त्वचोः । तत्कथं स्थानिव

चात्वे सतीति । एवं देविकाशिंशपाद्याधायादित्वे च सतीति द्रष्टव्यं =३

त्वमिति चेन्न । वर्णनिर्देशे जातिग्रहणात् । अत एव श्रायसौ गोमतौ चातुरौ आनडुहौ इत्यादि सिध्यति । श्रेयस्त्वापस्यमित्यत्र । देविकाशिंशपादित्यवा
इ्दीर्घसत्रश्रेयसामित्याकारादेशः । तत्र चतुर्थ्योप्यणि ते य्य औ प्रत्यये एकादेशस्यादिवत्त्वात्प्राप्तो नुमागमो न भवति । तथा दुध्वाहे उदक
यहतीति किम् एणयम् । संज्ञायामुदभावः । ततोऽत्रैकादेशस्यादिवत्त्वात् भत्वे सति प्राप्तौ वाह ऊठ् न भवति । पूर्वविधाविति किम् । नैधेयः ।
निपूर्वाद्धाञ उपसर्गे घोः किः आतो लोपः । ढ्रच इतश्चानिञ इति ढक् । आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु सति यकारव्यपदेशेन ढकत्वं विरुध्
येत । न हि त्रिपुत्रोऽद्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि विधिग्रहणं मास्तु । पूर्वस्येति षष्ठ्या कार्ये कर्तव्ये इत्यस्याक्षेपेणाभ्युपगत्वात् इति
चेन्न । पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् । पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वतीसुकमेव । स्यादेत
त् । यदि पंचमीसमासोपीष्टस्तर्हि विगणय्येत्यादि न सिध्यति । ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । नचा
रंभसामर्थ्यं । अनुगमय्येत्यादौ चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यं । निष्ठायां सेटीति ज्ञापकात् । त
था हि । तत्र सेटीति पदं न तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थं । लिडंतासंभवात् । ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य विभाषेतीण्निषेधः संभवत्ये
व । सनीवन्तर्धेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेन्न । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रितः इतीण् न स्यात् । तस्मादेकाच्त्वे
धारणार्थं सेड्ग्रहणं । इडित्कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाजुपदेशात् इतीण्निषेधः स्यादि
ति सेटीति वदतो भावः । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्नोत्येवनिषेधः । णिचा व्यवधानात् । तस्मात्सेड्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितं ।
तथा चाष्टमे अंत इति सूत्रे हरदत्तः । अनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः । निष्ठायां सेटीति सूत्रे सेड्ग्रहणात् । एतच्च स्थानिवद्भावप्रकरण

चाणिपतिदरिद्रातिभ्यः सन्यद्रक्षितिविकल्पितेट्कत्वादितिभावः =४

= सामर्थ्यादिति । अपि च इत्यादि सेव वक्ष्ये येन व्यवधानमिति न्याय्यानुगमव्येत्याद्येव व्यवायेसिद्धस्यार्थः । ननु तर्हि इत्यादि इतिन्यासे विगलत्येयादान लोपस्य स्थानिवत्त्वेन साक्षात्पदयोः परत्व संभवे येन नाव्यवधानमिति याचे न प्रवर्तेत इति चेन्न = अन्तरमेव लघु मुपाश्रित्य तत्र परस्य तोरयादेशस्य वर्णमात्र स्यात्वात् । स्थानिवत्त्वाद् च रईत्वा निमित्तलेनाश्रितास्य रस्य विधौ कर्तव्य इत्यर्थस्य व्यवस्थापि विषय प्राप्तत्वात् । अन्यथा हे गौ दिस ■ सिद्ध्यापन्ने हि सहाय: = ४

एवं व्याख्यातमिति । यद्यपीह प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं । तथापि न्यासकारादिभिर्व्याख्यातमिति तद्ग्रंथस्यार्थः । लेखक प्रमादात् ग्रंथभ्रंशो वाक्यनीयः । एतेन ओः पुयण्जीति सूत्रे यदत्र वक्तव्यं तत् द्विर्वचनेचीति सूत्रे वोक्तमिति सविस्तरं तद्ग्रंथो व्याख्यातः । तथा न स्वकाचूसूत्रेक्षे यदुक्तः । पूर्वस्मादपि विधाविति तदनित्यमिति । माधवाचार्यास्तु पदे द्व्यग्रहण तद्व्यत्ता सिद्धता मुद्व्याश्रयत्वोत्तपविहस्य पूर्वस्मादपीति स्थानिवत्त्वमाश्रीयते भिन्नस्य प्रस्तुतप्रत्ययस्यादि माध्योदाहरणे न बलेन समादधुः । यथा । अपि लुपुपूर्वादिसने न सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहणे ऊ इति ग्रहणे व्यवधानेपि न दोष इति । केचित्तु पंचमीसमासस्य हि मातुप्रयोजनाभावात् । तथाहि । वेभिदिता मा थितिकः । अपि पचन्निति प्रयोजनत्रयं भाष्ये उक्तं । तत्र वेभिदितेत्यितानदन्यथा सिद्धं । एकाचः उपदेश इत्यत्र विहित विशेषणत्वाश्रयणात् सामथितिकः पिमथितं पण्यमस्येति विग्रहे तदस्य पण्यमिति ठकि तस्येकादेशे यस्येति लोपे कृते दूसुमुत्क्तादिति वादेशो न भविष्यति अनः विधाविति निषेधेन स्थानिवद्भावासंभवात् । ठस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशौ ठकारस्य उ आर ग्रहणार्थतया वर्णमात्रस्य स्थानि॰॰ त्वात् । अन्तु वा स्थान्यादेशयो रकारस्य विवक्षा । न चैवमनल्विधिरित्यत्र कादेशप्रसंगः संनिपातपरिभाषया समाधानात् । न चापीपचन्निति सूदाहरणं । इह हि अंतेरकारस्य चङः कारस्य चातो गुणे इति पररूपत्वेत स्य पदं प्रत्यादि वर्णनात् ऊ ग्रहणे न ग्रहणे सति भिन्न व्यवस्तेतेषु सूत्रापत्तः । तिलोपस्यैकादेशस्य नास्थानिवद्भावात्र भवतीति वाच्यं । वेर्हि लव्येवान्तरत्वेहि सं भवतीति तत्स्याह चर्यादर्भ्यस्ताद पि लङ् एतन्दूषेषु व्रविधानात् । न च मिथास्याह चर्यादभ्यस्तादपि ॰॰॰ नुजोपिन्नहणस्य स्थितिवाच्यं । विप्रतिषेधे परमिति परत्वाह चर्यस्य बलीयस्त्वादिति । अत एव भवतेर्यङ्लुगंतालुङि अबोभूवन्निति माधवः । पंचमी समास प्रयोजनतया अपीपचन्निसुदाहरतो भगवतस्तु नेहस्याह चर्य नियामकतया संमतं । कस्थोर्यग्रहणादिष्टापकात्स्याह चर्येन सर्वत्राश्रीयत इसुसूदीधीवेवी टामिति सूत्रे । तस्माद्यङ्लुकि मुकोलुङि

= वलीयस्त्वादिति । अत एव नुदविते देवत्रौदीमाह चर्यादि धादिकस्य विदेर्विहितं विभाषा गमहनविद विशामिति सत्रा विधिरिति सत्याह चर्या औदारिकस्येति वदंति । उभेऽभ्यस्तमिति सत्रस्य भाष्य संमते = मसे सिषमि सत्यात्मुदोतु पूर्वे गमत्स्याह चर्या द्भवरूपादेशानपह ॰॰॰ मनिष्कर्षः = ३

ङसेर्वोचितः। आत इति नियमस्य ङसि च परत्वमाश्रित्य योऽनुसृष्टा समस्तमात्रपरतया भाष्ये नैवोक्तत्वाद् व्यक्ता अपस्यानुमो दुर्निरत्वात्। यदि तु
ऽपवादात इति नियमः सामान्यापेक्षः तदानुस्मभावेऽदव्यस्तादिस्यात्। तथा चाबोभ्युरबोभवदिति पक्षभेदेन रूपं लभ्यते। नित्यत्वेन तु कोगुणेन बा
धकत्वात्। भाष्ये वोदाहृतमबोभूवन्निति तु चिंत्यमेव। अंत्यादेशस्य दुर्लभत्वात्। अपि पचन्नित्येतत्सिद्धये पंचमी समासआश्रयणीयः। विग
णव्येसादावतिप्रसंगस्य तु पूर्वोक्तारणेवोद्धाराः स्मर्तव्या इति पुनः पंथाः। ननु पंचमीमाश्रित्य तेन वदतो मते तन्वंतीस्यत्रे दूस्यादिति कुतो नोक्ता समासो ४
वितमिति चेन्न। बहिरंगस्य यणः सिद्धत्वात्। न च नाजानंतर्य इति निषेधः। आनंतर्ये कार्यविधौ यत्र च आनंतर्यमिति केयटेनाभ्युपगमात्। कथं
तर्हि तन्वंतीति पंचमी समासोदाहरणं प्राग्दत्तमिति चेत्। हरदत्तमते नेत्यवेहि। न हि यत्रांतरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमि[illegible]व्याख्यातः। न तिध
न्वेवं नपदांतसूत्रे दध्यत्रेत्यत्र निमुपादाय स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यात् बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तत इति मिश्रोक्तिर्विरुध्यते। बहिरंगे
यणि अचोराश्रयत्वेन नाजानंतर्य इति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेः। किं च संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे असिद्धं बहिरंगमिति परिभा
षामाश्रित्य क्रियमाणं यणः प्रतिषेध इति वार्तिकस्य प्रत्याख्यानमपि विरुध्येत। अपि च लोहितसूत्रे उरणमपरह इति परे लोपे क्षेत्रे
स्यत्रेफद्वयं श्रूयेत सुतं तदपि विरुध्येत। रोरीति लोपसंभवात्। असिद्धपरिभाषाया श्रौत्रीस्यानिषेधात्। किं च नधातुलोप इति सू
त्रे प्रेद्धमित्यत्रस्य भाष्येण संयोगांतस्येत्यत्र यण इत्यस्य प्रत्याख्यानं भाष्येणापि विरोधः। किं च तत्रैव इत्यत्र पचावेदमित्याद्यानतिप्रसं
गमाश्रयस्य बहिरंगतया स्वकृतं समाधानमपि भज्येतेति दिक्। तस्माद्धरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापरस्वग्रंथेन भाष्येण च विरुद्धेति चेत् सत्यं।
अत एवेमां व्याख्यां न धातुलोपसूत्रे एवानुपादेयामवोचाम। केचित्तु इत्यादि ज्ञापकान्नाजानंतर्य इत्यस्यानित्यतामाश्रित्य वा कथंचित्सम
र्थनीयं। स्यादेतत्। कैयटमतेऽपि अचोरिति द्वित्वं विवक्षितं न वा। आद्ये मल्लभूतज्ञापकविरोधः। न हि कोसि च त्कोस्ये। सादावनंतरेषत्य

14 विधावचोराश्रयत्वात् । द्वितीये तु मूलभूतं ज्ञापकं संभवेत् । यदीयस्य नह लोपः पूर्वं स्यात् तर्हि तु परत्वात् [illegible] ति स्थितं । अथ पदेऽनह् लोपेऽह्लोपे वेति चेद् तर्हि एवं तु ना
म । अजानंतर्यं तु न गतमित्याशयः । तर्हि अस्तु कथं चित् ज्ञापकमित्याह । अयजइंद्र दक्षइंद्र [illegible] मित्यादौ परत्वात् सवर्णदीर्घस्तु दुर्वार एव । न ह्यत्रा
सिद्धं बहिरंगमिति प्राप्नोति नाजानंतर्यइति निषेधात् । न चैतत् रंगं बहिरंगवदिति परिभाषांतरेणैतोदोऽसिध्यति । तथा च विप्रतिषेधसूत्रेऽंतरंगं चे
सुपकृत्यइत्यत्र [illegible] द्विशीनामाद्युलः सवर्णदीर्घादिति प्रयोजनं पठितमिति चेन्न । न संपठितं । किंतु बहूनि प्रयोजनानि पठित्वाऽसिद्धं परि म ४
भाषैवेगतार्थत्वान्नेयं कर्तव्येत्युपसंहृतं । एतेन प्रकृतसूत्रे पठ्यमानं द्येत्युदाहरणं दूतो न प्रस्तावे असिद्धपरिभाषा भाष्यकारेणोदाहृता म
नरंगं बलीयइत्येतदुपलक्षणं तया व्याचक्षाणोऽपि कैयटः प्रत्युक्तः । विप्रतिषेध [illegible] सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तस्मादिह सिद्धं नतत्व मन्यदे
पा १ ववक्तव्यमिति उच्यते । अंतरंगपरिभाषाया अपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानंतर्यइति सापवादत्वादुभयोरावश्यकता । विप्रति
षेधसूत्रस्थं भाष्यं तु अभ्युच्चयपरमेवेति भावं [illegible] जिकारः । कैयटस्तु विवरणकारादयोप्येवं । इह द्विवरणकारास्तु नाजानंतर्यइति परि
भाषामास्तु तज्ज्ञापकतया यत्संभवं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतइत्याहुः । अस्मिंश्च पक्षे विप्रतिषेधसूत्र [illegible] स्थं नाजानंतर्य
इति भाष्यमपि अनित्यत्वपरतया व्याख्यानेयं । अन्यथा तत्रैवांतरंगं बलीयइ [illegible] स्य प्रत्याख्यानं विरुध्येत । अतएव वृत्तौ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा
वत्रह भ्यामित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् दूर्घ्यस्येति तुक् नेत्युपक्रम्य संनिपातस्य बहिरंगपरिभाषाभ्यां गतार्थतामाशंक्य परिभाषाद्वयस्याप्य
नित्यतां ज्ञापयितुं तुग्ग्रहणमित्युक्तं । अतएव तत्रभित्रेरप्युक्तं । बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वात् यासिस्रत्रबाहेरं [illegible] मपि स्यदाद्यत्वमंतरंगे
ऽपि नासिद्धमिति । तथा प्रतिदीव्ने सादि सिद्धे पयसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वं स्वीकृतं । अतएवाक्षद्यूरित्यत्र यलोपे कार्ये ऊठ् नासिद्ध इति दि
क् । एतदपवादो कृतव्यूहा इत्यादिः उत्सर्गापवादयोरपि अनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थाहेतुरिति सर्वं सुस्थं । स्यादेतत् । पूर्वस्ये

तिसंबंधसामान्ये षष्ठी । संबंधश्च बहुविधः । कार्यित्वेन निमित्तत्वेन वा । एवं च विधिग्रहणं विनैव समासद्वयस्य फलं लब्धं । विधिग्रहणे सत्यपि हि पूर्व
स्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्येयमेव । अन्यथा हे गौरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः स्या
त् । सत्यं । विधिग्रहणं योगविभागार्थं । तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भवेदिति नियमात्तत्राप्ययं व्यावर्त्यते । यद्वा मास्तु योगविभागः । विधि
ग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति । शास्त्रीयेऽशास्त्रीये च । तेन परयतीत्यादौ वृद्ध्यभावो शास्त्रीयोऽपि सिध्यति । नन्वेवमपि पू
र्वसूत्रादेव विधिग्रहणमनुवर्तयिष्यते । सत्यं । पुनर्विधिग्रहणं तु द्वितीयो नियमः क्रियते । पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्न तु पूर्वपरयोर्विधा
विति । तेन नद्यौ तु रिति सिध्यति । अन्यथा हि द्रुलो तु स्त्रि द्विर्वचनेचीति यणादेशस्य स्थानिरूपातिदेशाद्द्वित्वे कृते द्वित्वकाले यणोपहारा
त् पुनः प्रवृत्तिर्वेद्भ्रयेप्यायत्वेन वा गुणोदं गं बलीयः यद्वस्मिन्प्रवर्तेत तन्मात्राश्रयत्वेनान्तरंगत्वात्सवर्णदीर्घः स्यात् । न चाकृतव्यू
हा इति पाणिनीति वाच्यं । निमित्तविघाताभावात् । कृतेऽपि यणि स्थानिवत्त्वेन सवर्णदीर्घप्राप्तेः । ततश्च सवर्णदीर्घे कृते नादिवद्ध्ये स्तनेनाभ्यो
सग्रहणेन ग्रहात् अभ्यासह्रस्वत्वे दीर्घइणः किती ति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे इयङ्गतुरिति स्यात् । सिद्धांते तु पूर्वप
रयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाभावान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषये णो यणि सिद्धं रूपं । यद्वा । स्थानिवदिति वतिबलेनाभावोऽप्यतिदिश्य
ते । उत्तरसूत्रे द्विर्वचनादिग्रहणलिंगात् । विधिग्रहणं तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपरयोरिति तत्तदर्थमिति दिक् । इह स्थान्यादेशनिमित्तानां
त्रयाणां संनिधानाविशेषेऽपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न तु आदेशापेक्षं निमित्तापेक्षं वा । वैयाकरणइत्यत्र आयादेशापत्तेः । तद्वक्तं । अचः
पूर्वत्वं किं स्थानादेशयोः सिद्धमिति । नन्वेवं समायेत्यत्र अयादेशप्रसंगः । लघूपधापादितिपूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपे कृते ततः प्रत्ययलक्षणेन वृ

२ = वैयाकरणइत्यत्रेति । न चैतागमोऽयं स्यादिति विधेयस्ततः पूर्वस्य यकारस्यावयवइति यदागमाइति न्यायाधिकारग्रहणेन ग्रहणादेकारविशिष्टस्यादेशत्वेनादेशात्पूर्वस्यानकस्य चित्वेद्विधिः =
= भविता देशावयवस्येसादेशापेक्षया पूर्वत्वे प्याश्रीयमाणे न पक्षयइति [illegible] ति नार्थोऽपि तु पूर्वोच्चारणविषयाविरोधे त्वमन्तरपक्षे पर्यवसाना =
= दर्थोऽयेन लक्ष्यं कापरप्रभूतमन्तस्य भावः स्यैव मानत्वात् । एतेनामन्तरेऽयागशाश्वयजन्तस्यायसंयजत्त्वात् न स्यात् प्रातिपदिकस्याय वक्तव्यादिति हरदत्तोक्तिः प्रत्युक्ता । तादृशप्र =
= प्रयोगमस्य मानानुपलब्धादित्याहुः = २

अकारेऽपि पदवसानमात्र्याचोक्तिः स्थानिवद्भावोऽपि सिध्यतीति भावः = १

15 द्वौ सस्यामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् दिव्यहलो न स्याहलान्त । एवं घास्यादिसत्त्रवद्यादेशप्रसंगइति चेन्न । आदिष्टात्योरपि स्थानिवद्भावात् नादिष्टादचः पूर्वत्वात् । ननु स्थानिनः पूर्वत्वेपि आदेशस्य स्थानिमायातं न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वं नाम शाकल्यादिकार्यं यत् स्थानिवदादेश इति पूर्वसूत्रेणातिदिश्येतेति चेन्न । अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीव्याचः परस्मिन्निति शास्त्रप्रवर्तयितव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात् । तथा चाचः परस्मिन्निति सति देश एव शास्त्रीयं कार्यं तत्पूर्वसूत्रेणातिदिश्यतइति फलितोर्थः । अत एव नपदांतसूत्रे सवर्णग्रहणं कृतं । अन्यथा शसो रल्लोपे कृते पश्चाद्ध्वन्ननुस्वारेनानादिष्टः पूर्व इति तस्य विधौ स्थानिवद्भावविरहात् सवर्णग्रहणं व्यर्थं न स्यात् । नन्वेवं कृत्रिपवंड्डति रिति न सिध्यति । तथा हि वृड्ड्यते क्विपि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरल्लोपस्य स्थानिवत्वेनोवङि कृते उकारस्यो नादिष्टादचः पूर्वस्य स्थाने जातस्योवङः स्थानिवदादेश इति स्थानिवद्भावेनानादिष्टादचः पूर्वत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाकारेणव्यवाया
१७ द्भावेन स्थानिवत्वादेव ओ... इति शास्त्रोति । ननु यः स्थानिद्वारा पूर्व उवङ् न तस्य द्रूकस्य तर्हि वकारस्य यस्य च पूर्वं वकारस्य न सस्थानिद्वारा पूर्व इति तन्न । तत्सूत्रितिवत् कड्ड्सस्य कंड्वृड्डादेशात् । तस्य च कंड्ड् उड्ड्सादेशे कर्तव्ये स्थानिवद्भावावश्यंभावात् । उक्तं हि सर्वे सर्वपदादेशा इति । अन्यथा निरा घ्घास्यादिसादावपि स्थानिवद्भावा नापत्त्याम्... इति । अत्रोच्यते । अनादिष्टादचः पूर्वता यास्थानिद्वारकत्वमाविर्भूत । नपदांतसूत्रे कंड्ड्तिरिति भाष्योदाहरणात् । आतोनुपसर्गे क इति सूत्रेण विधौ सर्वत्र संप्रसारणे ओड् इति वार्तिकस्य न तत्र च दृष्ट भाष्यस्य च पर्यालोचनया प्यवगम्यते । तथा च तत्र भाष्यं । यो नादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्यं स्थानिवत्वं इति । स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे ... माले ... प्रघद्कृ एवासंगतः स्यादिति तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । तत्र्यस्मिंकेपरस्त्वापातनेः । एतेन तित्रउ माचष्टे तितापयतेरितिहृदत्त अर्थोपि समर्थि

= यो नादिष्टादिति-तत्र हि सर्वत्र संप्रसारणे ओड् इति वार्तिके कृतेपि भाष्ये प्रह्व इत्यादौ वेपरत्वादातो लोपे संप्रसारणे च कृते उवङादेशः प्राप्त आकारलोपस्य स्थानिवत्वेन न भविष्यतीति = यत्नादेशे रूपसिद्धिरित्युक्तो न यो नादिष्टादचइत्यादि-तथा ... पुनरपि कृपासिद्धिः स्तदवस्थेति भावः =२= कंड्वृड्डिति-तेन = लुकारस्यापि स्थानिवत्वेनानादिष्टादचः पूर्वत्वमस्त्येवेत्याशंक्याशास्त्रीयत्वात्तत्रेत्युक्तं =१=

= परत्वाद् वृद्धिरिति । न च हि लोपो यो न तर अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते तत्र च आप्यत एव ह्वस्वत्वं वृद्ध्याद्यात् कार्यं ति देशे लक्षणं तदेव तदालम्ब्य वृद्धिरिति नित्यत्वमिति वाच्यं । यतो नानेनाऽपूर्वं कार्यं विधीयते किंत्वन्यत्र सिद्धकार्यसंनिधानमनेन क्रि =
= भिन्नरूपकार्यव्यवहारणमनेन कार्यं तुल्ये संख्या स्ये सेवा तत्र च प्रतिवीप्सादोपरत्वाद्वृद्धिरिति भाष्ये उक्तं मिसा कुः = ४ =

नः । तत्राहि लोपादिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादचो ञ्णितीति वृध्यभावे पि अतउपधाया इति वृद्धा वाकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात् पूर्वत्वेन पु मृ विधा
पुकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् पुक् न प्राप्नोति । न च यस्य पूर्वं आकारान्तस्य नाप्नोपूर्वः यश्च पूर्व आकारो न तस्य पुगिति वाच्यं । एकदेशविकृतस्यान
न्यतया सर्वे सर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्या चाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायात् । तस्मात् स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमिति सेव हरदत्तस्य भ्रान्तिरिति । अत्र
वेचित् । तिता पयतीत्यसाधुरेव । तथाहि । तितं णिच् इति स्थिते टिलोप श्वप्राप्नोत्यतउपधाया इति वृद्धिश्च । उभयोर्नित्ययोः परत्वाद् वृ
द्धिः । ततष्टिलोपे कृते स्थानिवद्भावादचः पूर्वमादन्तं न तु स्थानिद्वारेति पुक् न प्राप्नोति । तस्मात् पुगपि लिलोपे कृते स्थानिवद्भावादे
शेतिताययतीति भवति । न च तिताणिच् इति स्थिते अंतरंगत्वाद् पुगोऽभ्याससादेशेतितयतीति स्यादिति वाच्यं । णपि हि पुगेऽसति वृद्धेर्वी
ति बाधेनाद्गुणस्य निमित्तविघातस्यासत्त्वमानतयाऽकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमंतरंगस्यापि आद्गुणस्या प्रवृत्तेः । अकृतव्यूहपरिभा
षाहेतरंगपरिभाषाया अपवाद इत्युक्तं । न च तथापि पुगस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद् आद्गुणस्य न निमित्तविघात इति वाच्यं । पू
र्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधावित्युक्तत्वात् । तस्मात् तितायतीत्येव साधु । न तु तितयतितितापयतीति मा । चङि तु
तिताति णिचङ् इति पुक् इति स्थिते ततो णेरेङ् : सन्वल्लघुनीत्यादि णिलोपसहे ऽन्यासस्येति दीर्घत्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्परनिर्ह्रासस्थानिवत्त्वनि
षेधात् ह्रस्वाभावे ह्रस्वे तो लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा भातो लोपाभावे दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात् सवर्णदीर्घे इति तादि
ति भवति न त्वतितापदिति । अत्रेदं वक्तव्यं । परत्वाद् वृद्धिरिति संगतं । नित्यत्वेन टिलोपात् । न च वृद्धिर्नित्या । अचः परस्मिन्निति स्था
ति देशे न वृद्धिप्राप्त्यावविलक्षणं तदेव प्राप्नुवन्ननित्य इति न्यायेनानित्यत्वात् । एवं च हरदत्तोक्तिः सुष्ठ्वेव । किं तु अनित्यत्वेपि स्था
निद्वारकं पूर्वत्वमिह नेष्यते इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं चिंत्यं । तदेवं स्थानिद्वारकं वास्तवं वा उभयथाप्यचः पूर्वत्वमिह गृह्यत इति स्थितं ।

= अनित्यत्वादिति । अयं भावः । अतिदेशनं तत्रान्निमित्तवैरूप्येपि तत्कार्यं साक्षादवाप्यते तच्च कार्यं विभिन्नया स्थाप्यं तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव परशास्त्रविहितत्वरूपं परत्वं =
= तेषां नोपमतः प्रतिवीप्सादोपरत्वाद्वृद्धिरिति न विरुध्यते । एतदेवाभिप्रेत्य [illegible] इत्यभिप्रायमाह इत्याकुः = २ = पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरुक्तत्वात् तयाऽमु =
= पगमवादोयं = ४

= गुणाद्यागमे परेति । यस्य मते स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमाश्रित्यादिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् सुड् नेति

16 विधीयत इति विधिरिति कर्मणि किप्रत्ययः । पूर्वस्येति शेषे षष्ठी । अनुवादे परिभाषानुपस्थानात् । गुणागागमे पि विधेये स्थानिवद्भावः । अत एव इत्यत्र तु
आदेश इति समभिव्याहारात् योग्यतावशात् स्थानिसंबन्धलाभः । षष्ठी स्थानेयोगेत्यतः पूर्वसूत्रे ऽनुवर्तितस्य स्थाने ग्रहणस्येहाप्यनुवृ
त्तेरेवेति प्रसिद्धः पन्थाः । न्यासकारस्तु निमित्तापेक्षमादेशापेक्षं वा पूर्वत्वमित्यपि पक्षो भाष्ये उपन्यस्तत्वात् स्वीचकार । वैयाकरणा दे
तु बहिरंगयोरैचोरसिद्धत्वान्न दोष इत्याह । इदं च नाजानन्तर्ये पदिभाषाया बहिरंगपरिभाषाया एकदेशा अनित्यतेति प्राग्गुरुमतमुपष्ट
म्भ समर्थनीयं । अस्मिन्पक्षे विधिरिति भावे क्तिः षष्ठी तु अनभिहितत्वात् कर्मणि । सापि सूत्रस्यमेव । किं तु निमित्तापेक्षया पूर्वत्वेऽस्य प
घत्वस्य स्थानिवत्त्वात् हृ ध्यायिन्त्यादौ दीर्घो न स्यात् । ईयतीति त्वस्य स्थानिवत्त्वादिगन्तलक्षणो गुणो न स्यादेवमिति । तथा गुण
रश्योः स्थानिवत्त्वाद् धुवनं लावक इत्यत्र वा गो न स्यातां । इयोरेकस्य देयमिति किरतौ ऽवने इत्यादि निर्देशो पष्टमेनानित्यता ऽयत्वं तु कि
ष्टमिति दिक् । पूर्वत्वं च नात्यन्तव्यवधानगर्भं किं तु व्यवहितसाधारणं । तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे निर्दिष्टग्रहणलिङ्गात् । यङः पर
निर्ह्रासे निषेधारंभाच्च । तेन परस्यति अवधीदित्यादौ स्थानिवद्भावः सिध्यति । वधादेशो ऽदन्तः । स्यादेतत् । पटयतीत्यत्रान्तर्वर्तिनो विभ
क्तेः माश्रित्य पदत्वाज्जश्त्वं प्राप्नोति । न च स्थानिवद्भावः । जश्त्वविधौ तत्प्रतिषेधात् । सत्यं । कर्मसमर्पकात् प्रातिपदिकादेव णि ध
जुत्पत्तिर्न तु सुबन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । सुबन्तात्मिति पक्षे पि दृष्टवदित्यतिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधात् । पटुमिस्य
स्यैव हि भसंज्ञा प्रवर्तत इति कथं तत्र पदसंज्ञा प्रवर्तेत । तत्र चाप्रवर्तनात् कथं तत्र मेकदेशः विकृतेऽनन्यवत् । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयती
त्यादौ हि प्रातिपदिकात् णिजुत्पत्तिरिति पक्षे ऽप्येषैव गतिरिति वक्ष्यामः । अवधीदित्युदाहरणं तु भाष्यमते आर्धधातुकीयाः सा

मान्येन भवंतीति पूर्वसूत्रे एवोपपादितत्वेनार्धधातुकोपदेशे यदकारांतं तस्यैवोपदेशिलोपसंभवात् । वार्तिकमते तु लिङीति पदसमभिव्या-
हृतं । तथा च अतूपदिष्टादाविना तोलोपो न प्राप्नोति । अतएव बहुलं तन एवायमादेश इति तन्मतं । वृद्धिस्तु न भवति । यथा देशे वृद्धि तस्य प्रतिषेध
इति पूर्वसूत्रस्य वार्तिकात् । एवमरब्दुकोब्कुम्वब्दुक इत्यादौ वेरप आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वांतेत्यात्पूर्वमिति
स्वकारादाकारस्योदात्तो न भवति । किंतु वकुपि पूर्वमित्युभयत्र पदांतोदात्तत्वमेव भवति । अचितीकः वकु चितीकः इत्यादौ तु चितेः कपीति
दीर्घस्य स्थानिवद्भावाचित्रभूषवेकारस्य उदात्तता भवति । नचोभयत्रापि स्वरविधौ न स्थानिवदिति निषेधः शंक्यः । लोपाजादेशमा-
त्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं पञ्चाम्बद्येति वकुभिर्व्यक्तिभिन्ना वै कृदाहृतत्वात् मखाममिषिक्तमिति भाष्ये व्यवहृतमप्युदाह-
रणं साध्येव । अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्वयणादेशाद्योगात् । न चैवं कर्त्र्याहर्त्र्यैत्यादावुदात्तयणः इति विभक्तेरुदात्तत्वं न स्यादि-
ति वाच्यं । स्वरविधौ व्यंजने स्थानिवद्भावेन पूर्वयणमेवाश्रित्य तत्समाधानात् । न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात्
व्यंजनस्यैव नेति वाच्यं । देकस्मादित्यादचः पूर्वत्वात् स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्यातिसत्वात् । निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्था-
निवद्भावस्यानित्यत्वाच्च । तस्मान्मखाममिषिक्तमुदाहरणमिति पक्षो नातीव दुःष्यति । अंत एव ह्याश्रीयमाणयामेव प्रकृतौ स्था-
निवत्त्वमिति पक्षे भकुर्व्योशाभल्लुन्याशंप्यूग्रजन्याशंगाप्याशमित्यत्र अमेण ये चेत्युलोपईह न्वपोरितीत्वं ये विभाषा
इयोहतौ स्यात्वं च प्राप्नोतीति भाष्यवार्तिकयोरुक्तं । यत्तु अंतरंगे बलवदिति वा असिद्धपरिभाषया वा आश्रित्य पञ्चाम्बद्येतु-
दाहरणं निराकरणपरं भाष्यं तत्तु अकृतव्यूहवचसोऽनिसत्ताभिप्रायेण कथंचिन्नेयमिति दिक् ॥ न पदांतद्विर्वचनवरे

= अतएवेति । स्थानिवद्भुक्तमेवातिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं कार्यं तदितिपक्षे दूषणं: =८

पलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ पदांतादिषु विधीयमानेषु पूर्वेण प्राप्तः स्थानिवद्भावो न स्यात् । पदांते । कानि संति । कौस्तः । इह य
णादेशयोः कर्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चानादिष्टादचः पूर्वत्वविरहादेव न स्थानिवदिति वाच्यं । वाक्यादपोद्धृत्य पदानि
संस्क्रियंते इति पक्षे ऽनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् । नहि पदांतत्वं निरपेक्षमेव पदविभागं हिश्रास्रसं स्यादिति नियमः । पुष्प युष्पदपदयुक्ता
पनुपुश्नत्वे न स्या संगतिप्रसंगात् । एतच्चांगसंज्ञासूत्रे भाष्ये ध्वनितं । केवलपदांतस्या श्रपक्षे अदद्रीचइत्यादौ अ-चद्रुति लोपो
न स्थानिवदित्युदाहार्यं । विधिग्रहणं ह कर्मसाधनः । तथा ले हि कर्मधारयो वा स्यात् । षष्ठी तत्पुरुषो वा । नायः । वि
धिशब्दस्य क्रियाशब्दत्वापूर्वनिपातप्रसंगात् । नांत्यः । पदांतस्य कस्मिंश्चित् कर्तव्ये न स्थानिवदिति पर्यवसानेन वृक्षवद्ध इत्यत्र वलोपा
पत्तेः । दूं इ निर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिषु अनन्वयापत्तेश्च । तस्माद्भावे साधनता त्व । अंतरंगत्वाच्च । अत एव कर्मषष्ठ्यंते न समासः । शुंद्धी
तरीत्यादेः पदसंज्ञायां कर्तव्यायां यस्येति लोपः स्थानिवदेव । नहि स्वादिष्विति सूत्रे ऽपदस्यांतो विधीयते येन निषेधः स्यात् । किंतु
संज्ञामात्रं । तत्रापि यथोद्देशपक्षे ः असिद्धवदत्राभादिति कार्यकालत्वे पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधापत्तेः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धूत स्थानि
त्वमत्रः प्राप्तः । बहिरंगस्यासिद्धत्वान्नेति वक्ष्यते । भाष्ये तु पदसंज्ञायाः पदांतं स्त्रीकृत्य पदे अंत इति भसंज्ञापि पदकार्यमिति
चद्धेधा समाहितं । तत्रांत्यं षडिकेवचनसामर्थ्यादिति बोध्यं । वाचिकषडिकौ तु पंचमे वक्ष्यते । द्विर्वचने । सुध्युपास्यः । स्थानिव
द्भावनिषेधसामर्थ्यादत्र बहिरंगपरिभाषापि इह न प्रवर्तते । नाज्झलौ नंतर्य इति निषेधाद्ध । वरे इति निपातनाद लुक्कू हूं इ श्च । वरेयो
लादेशः स न स्थानिवत् । यायावरः । यातेर्निसिंस्को टिथेइति यङ् । यश्च यङ् इति वरच् । तन्निमित्तको ऽतो लोपः स च आतो लो

पद्दिचेत्याल्लोपे कृते यैन स्थानिवत्। नन्विह परनिमित्तकमेव नास्ति। आर्द्धधातुक इति विषयसप्तम्यभ्युपगमात्। अत एव हि अचो यदि
ति सूत्रे ऽङ्ग्रहणं कृतं। अन्यथा हलन्तात् त्यतो विशेषविहिततया परिशेषाद् एव यङ्विषयाति विं तेन। विषयसप्तम्यां तु ह्रस्वं
भूतं ३ धित्स्वं इत्यादावजन्तं पूर्वादपि यत्सिद्धं चे अज्ग्रहणमिति यतो नावड्सा युक्तं तः सिध्यति। सत्यं। वद्ग्रहणेन परसप्तमी पक्षो द्यो
त्यते। तथाचानुदात्ते तश्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतं हलन्तादिति मा विज्ञायीति। अस्ति च हलन्तविशेषणस्य व्यावर्त्त्यं। जुगु
प्सनो मीमांसन इति। विषयसप्तमीत्वे त्विहापि अतो लोपे हलन्तत्वात् युक्तं भाव्यमेवेति हलन्तविशेषणं वैयर्थ्यात् सामर्थ्याद् एवादिप
दिग्रहणसिद्धेः हल इत्येव श्रूयात्। एवं च यातेर्यङन्तात् क्विपि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यलोपे च यायातीति स्थि
ते यङ्कारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भविष्यति। न च पुनराकारयकारश्रवणेऽचि
सति क्विनूयस्य यमात्रश्रवतेति वाच्यं। आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। चिलोलुङ्ङ् न्यायेनासिद्धत्वाद्वा। यलोपे तु साहरणं न रमपि। त
था। कण्डूयतेः क्विप्। कण्डूति॥ क्विप्तिति तु काशिकायाः प्रमादः। अप्रत्ययादित्यनेन बाधात्। न च ज्ञप्ति रित्यादावि वेह आवादित्वकल्प
नं बहुलग्रहणं बाधक दर्शनं करणीयं। भाष्यकारैर्लोके वं ड् ये स्येव भवितव्यमिति वदता एतस्याप शब्दतोक्तेः। तस्माद् यं क्विजेवं ततो लोप
यलोपो अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्भवड्। ततश्छोः शूडित्यूठ्। न चोठ्यपि स्थानिवत्त्वं। आदिष्टादचः पूर्वत्वात्। अत एव ऊठः पुन
र्वङ् न भवति। सर्वे सर्वपदादेशा इत्याश्रित्य स्थानिद्वारकं पूर्वत्वं ध्वाचिरूक्तमेवेति पूर्वसूत्रे एवोक्तं। तथा तिष्ठतेर्यङन्तात् क्विपूअ
ल्लोपयलोपयोः सतोष्ठी तीतिस्थिते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यिवड् यलोपः। तेष्ठितिः। तथा पेपीयतेः क्विपि अल्लोपयलोपयोरेस्ते

18 काचइतियणि लोपे कृते पेपिरिति भवति। श्रोतनन्करले। यङ्ता न क्लिचि अल्लोपयलोपाल्लोपेषु पूर्वत्रासिद्धं चेति स्थानिवत्त्वनिषेधात् छशांप इति
पत्येकृते शागच्छिरिति भवति। न च चेचीयतेश्चेच्छिरिति दिक्। तदेवं वरे यलोपे तिनेकं निमित्तं न कं तु हुंति स्थितं। वेचिन्तु वरेई इतिई कारं प्रश्लि ६२
ष्यईकारे परतो विधौ न स्थानिवदिति व्याचख्युः। तेनामलव्याः पूलमामलकं। नित्यंवधूश्शादि व्य इति भयप्। फलेलुक्। ततो लुक्
तेलुक्तिङी पोलुक्। स च यस्येति लोपे न स्थानिवत्। पूर्वोक्तव्याख्याने तु लुङ्कालुपेन स्थानिवदिति वचनं तेनं छिप्यते। तेन च लुक्तमिति
नपुंसके भावे क्तः। लुक् न स्थानिवदिति पूलितोर्थः। स्वरे। चिकीर्षकः। सनो तो लोपो लिति निकारेकारस्योदात्तत्वेकर्तव्ये न स्थानिवत्।
न च लितीत्यस्यारंभसामर्थ्यं। कारकइत्यादौ सावकाशत्वात्। भाष्ये तु आकर्षिक इत्युदाहृतं। तदापाततः। षकोलित्वसामर्थ्यात्तस्था
निवद्भावकृतव्यवधानेप्यस्य पिलित्स्वरस्य सुनचत्वात्। घ्नंतीत्यादौ कुत्ववत्। सवर्णानुस्वारयोः। शिण्ढि। अस्नोरल्लोपो न स्था
निवत्। अनुस्वारस्यानादिष्टाद्चः पूर्वत्वं तु स्थानिद्वरेत्युक्तं। यद्यपि सवर्णस्य हलामात्रे णानुस्वारे प्यासे तुं शक्यते तथा
पि विशेषापेक्षं ज्ञापकं इत्यपि संभाव्येत। तथा च यत्र न परसवर्णप्रसंगः शिंषंतीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावनिषेधमनुस्वारस्म
हलं। अचः परस्मिन्निति सूत्रे उत्तरीत्या अभ्यासस्यासवर्णइत्यादिषु सवर्णइति निषेधस्य लब्धावकाशत्वात् शिंढीत्यादेर
पि असिद्धापत्तेश्चेति दिक्। दीर्घे। प्रतिदीव्ना। इहहलि चेति दीर्घे ल्लोपो न स्थानिवत्। यत्तु काशिकायामुक्तं। उपधायां चेति
दीर्घ इति तत्प्रामादिकं। तथा च उपधायां चेत्यत्रोक्तं। प्रतिदीव्नेत्यत्र हलि चेति दीर्घ इति। यद्वा। आचारक्विबन्तात् क्विपूर्वचेति वि
पि संभाव्येय। नन्वेवमनुनासिकस्याधिक्झलोरिति दीर्घः स्यात्। सत्यं। अकृतव्यूहपरिभाषया भाविनमल्लोपमालोच्यांतरंगो

पिदीर्घो न भविष्यति । जग्मुष इत्यत्र ह्रस्वागमनकारादेशाविवेतिबोध्यं । ननु स्थानिवत्त्वाभावेप्यसिद्धं बहिरंगमित्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो
न स्यादिति चेन्न । कृति तु ग्विधिग्रहणेन बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् । यथोद्देशपक्षे षाष्ठीपरिभाषाप्रतिदी
र्घस्यासिद्धत्वयांतरंगाभावेन परिभाषाया अप्रवर्तनेः । जक्षि । सग्धिश्च मे । बब्धां ते हरी । तथा हि । अदनं ग्धिः । अदेः क्ति निबह्वं
धं दसीति घस्लादेशः । घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः । झलो झलीति सकारलोपः । घि सकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृता अनाश्रयणा
त् । वार्तिककृन्मते छंदसो वर्णलोपः । झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं । न च तत्र स्निदवकर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावः । पंचमी [illegible] समासस्या
नित्यतया याः पूर्वसूत्रत्वोपपादितत्वात् । घस्य झलां जश् झशीति जश्त्वे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । समानाग्धिः सग्धिः । सहस्य सः
संज्ञायामिति सूत्रात् स इत्यनुवर्तमाने समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति सूत्रेण समानस्य सभावः । बब्धामिति भसेर्लोट् । तस
स्तां । शपः श्लुः । अंतरंगत्वात्पूर्वं ह्रस्वमभ्यासकार्यं । ततो घसिभसोरित्युपधालोपादि प्राग्वत् । चरिजक्षतुः । जक्षुः । घसेर्लिट् । अ
तुसः उसू च । गमहनेत्युपधालोपः । खरि चेति चर्त्वं प्रति न स्थानिवत् । अत्र वार्तिकं । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदि
ति । तेनान्यः स्थानिवदेव । पंचभिररत्निभिः क्रीताः पंचारत्नयः । वेदे तु पंचारत्न्यः । अस्मादिषु छंदसि वावचनं । प्राङ् णौ चङ्युपधा
या इति गुणाभावे यलर । तस्य स्थानिवद्भावादिगं नकाले स्यादिनापूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्याहुः । यद्यपि असिद्धं बहिरंगमित्येनेना
पीदं सिध्यति तथापि अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्ययोज्यं । अचितीको अस्वद्रु कंद्रुत्यत्र हृस्वां तं स्यात्रर्वमित्यस्य स्य कमेहाप्रवर्त
स प्रवर्तनी पूर्वत्रासिद्धमिति तु पूर्वसूत्रेणैवोक्तं । न च तत्र बहिरंगपरिभाषायाः प्रसंगोस्ति । द्वियोः । गियोः । भ्युत्पत्तिपक्षे हलि चेति दीर्घः

11 प्राप्तः। यत्नः स्थानिवद्भावान्न भवति। अचः इत्यस्याधिकारे भुजेः क्विप्। भुक्। ऊठ्यूठ्कृरि भिदि छिदि इत्यत्र भिदुः सच क्विप्। यत्तु हरदत्तेन व्या
ख्यातं च कृत्वादिष्वेत्युपन्यस्तं न तद्युक्तं लादिषु नो भन्वेषणीयं। वाच्योः इह यण्लोपो न। अस्मिन् अवार्तिके स्वरग्रहणमात्रेमानश्य
कं। क्विपोर्निर्यौ रिति तु उपधायां चेति सूत्रेण दीर्घः। कारो रूरी स्यादुलादीनाममनुत्व जिपक्षात्वेनापि सिद्धं। वाच्योरिति तु बहिरंगत्वात् सिद्धं
तया सिद्धं। धिन्नु गुपधात्वे चऊ़पर निर्हृत्सकृत्वेषु पसंख्यानं। पूर्वत्रासिद्धे च। नस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। अस्यार्थः। धौवि
धिं प्रति न स्थानिवत्। उवमाचेक्षालोलौः। अत्रालि चियाष्टिलोपो यश्च धोलि लोपस्तदुभयं छ्वोः शूठ् इति वकारस्य क्विनिमित्ते ऊठि क
र्तव्ये न स्थानिवत्। एत्येधत्यूठ् इति वृद्धिः। तथापि पठिपि भ्रात्तलकुलानीति दीधीवेवीटामिति सूत्रे यदुदाहृतं तदपि धौ विधिं
प्रतीति व्याख्याने एव संगच्छते। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति व्याख्यायां तु कौः पिपठिषीस्तु भयमपि न सिध्येत्। तिकि इति लोपस्य
स्थानिवद्भावे रुद्रो संभवान्। पिपठिषते प्रत्यये अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौ प्रत्यये श्लोनुमि कर्तव्ये अतोलोपस्य स्थानिवत्वं
निषेधेन नुमसंगाश्च। एतच्च दीधीवेवीटामिति सूत्रे कैयटादि सूत्रे च भिन्नग्रंथे स्फुटं। कैयटोपि दीधीवेवीटामिति सूत्रे धौ विधिं
प्रतीसर्थो व्यवस्थितो न तु धौ लुप्तं न स्थानिवदितीत्याह। अत्र व्यवस्थितं इति यदुक्तं तत् धौ लुप्तं न स्थानिवदिति पक्षोपि ध्रुव चिरन्तनाश्रीयत एव
नियमः परं नास्तीति सूचितं। लुप्तमिति नपुंसकभावेन क्तः। एवं च सखायुर्गोमान् पदः लं अहं इति सिद्धं। तथाहि। स्वस्मात्परस्येति सूत्रे
भाष्यं। सखीयतेः सखयुः। लुनीयतेर्लव्युरिति। तच्च सखीयतेः क्विपि अल्लोपे यल्लोपे अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान् परत्वान्न छिलोपं बाधि
त्वा इको यणचीति यणि स्यात्। ततो यल्लोपे सखवोः न इति स्यात्। अतएव क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् इति तत्र यत्नं परिमहारकैयटः।

तथाऽनुगिदचामिति सूत्रे अधातुभक्तपूर्वस्यापि नुमर्थं अधातुग्रहणं इत्युक्त्वा गोमन्त्यतेरप्रत्यये गोमानित्युदाहृतं भाष्ये। तत्राप्यल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वात् सर्वनामस्थानपरत्वं नास्तीति नुम् न स्यात्। न चाधातुग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावबाधः तदभावे सत्यपि नुम् स्यादि
ति वाच्यं। आचारक्विबन्तात् क्विप् चेति क्विपि चरितार्थत्वात्। तस्मात् धात्वन्तत्वेनैव शरणं। ननु गोमन्तमिच्छतीति क्यजन्ते उभयथापि गो
मानिति न सिध्यति। अत्यन्तस्येति दीर्घविधौ अधातोरिति विशेषणात्। सत्यं। तत्राधातुग्रहणमन्तस्यैव विशेषणं न त्वङ्गस्य
पीति तस्य भाष्यत्वान्न दोषः। तथाप्येनविधिस्तदन्तस्येति सूत्रेणैव तदन्तो विपासोऽस्ति। पादयतेः पात्। पद इति भाष्यं। अत्रापि स्था
निवत्त्वाद्व्यवधाने न पद्भावो न स्यात्। धात्वन्तेनेति सिध्यति। अत एव पादस्य पादित्यस्मादिति सूत्रितं। प्रतिपदोक्तस्यैव नह
पदादेशो मा भूत्। किंतु क्विबन्तस्यापि यथा स्यादिति। एवं च पादस्य लोप इति गुरुनिर्देशं कुर्वता सूत्रकृतैव धात्वन्तपन स्थानिवदि
ति ज्ञापितं। तत्र पादः चिल्लुक् इति तु प्रकृतसूत्रस्य नैवं विज्ञायते धात्वन्तेनेति भाष्यस्यार्थः। विशब्द महात्म्यात् सत्यता तत्रादिभा
ष्याद्येति व्यवस्थित शब्दप्रयुज्यमाने न कैयटे न ध्वनितं। युष्मानाचष्टे युष्मयति। ततः क्विपि णिलोपे सो ऽसाविति कर्तव्ये णिलोपो
न स्थानिवत्। तदुक्तं। स्थानिवत्त्वं च लोपे धात्वन्तत्वान्नाभिधीयत इति। स्थानिवत्त्वमिति। लोपस्येति शेषः। ततः धात्वन्तत्वादि सत्त्वयः।
अस्तु तर्हि धात्वन्तत्वमित्यपि नित्यमेव। तावतापि णिलोपस्यासिद्धत्वात् इतिचेन्न। पिपठिषीः अस्यासिद्धत्वप्रसंगात्। दे
वयतेर्द्युरिति तु इह कैयटे नयदुदाहृतं धात्वन्तेनेति सिध्यतीति। तस्यायमाशयः। यद्यपि इह धातोर्विधिं प्रसूत्य सिद्धः तथापि न

20 स्य स्थानिद्वारा अमादिष्वादचः पूर्वत्वे न तिङ्गोप स्य स्थानिवद्भावाद चोञ्णितीति वृद्धिप्रसंगः। तस्मात् पटोऽलुप्तं नेति वक्तव्यम्। यत्तु लोपो व्योरिति
सूत्रे वेदं दृश्यतेः स्यन्तं तादृशस्य षष्ठ्यर्थं दूः दूध्यावितिव्युत्पादनं न्वेयरआह। अतोऽपि स्य स्थानिवद्भावाघात्। तस्य दृष्टं। न च दृष्टिच तद्व्येस्था
निवत्त्वे न भेति वंधः स्यादिति वाच्यं। वक्तार स्याद्विद्वादचः पूर्वत्वादिति। तन्नु स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्याश्रित्य। तद्वीसा तु दध्यृदित्यपि सु
साधमेव। ननु अयथापि दध्यृदि सत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेन्न। न। बहिरंगस्य दृष्टं वृद्धिं प्रत्यसिद्धत्वात्। एवं च स्थानिवद्भावे स
त्यपिन प्राप्ति नक्षति। बाहिरंगत्वेनैव सर्वसमाधानात्। तस्मात् दध्यृदिति पक्षद्वये पि सिध्यतीति सेवतत्वं। नन्वेव दे शृविकृ तस्मान्नन्वलो
दिवऔत्स्यादिति चेन्न। निरनुबंधपरिभाषया अप्रातुमहत्त्वात् उत्तरैवां अक्षधृदि सूत्रेन औदिति दिवऔत्सूत्रे भाष्योक्तत्वस्पष्टत्वात्। यद्यपि उ
गिदचामिति सूत्रे अप्रातु भत पूर्वादिसुधर्थ स्वाभावापीह श्यदृ विधानादिति भावः। एतेनहल्ङ्याचेति दीर्घः दीव्यतीति नामधातुप्रकृतिगोधौ
मुदाप्रसादो प्रत्युक्तो। दिनेद्दिवि दिविति व्यासमाहितमसूत्रे लोडिविदितिवदभाष्यवोपि दिव्यतीति हुस्वमेवोपलक्षणम्। प्रकृतमनुसरा
मः। द्विवचनादेशनु ओः सुपीति यणर। दध्योदध्यदृसादिवत् लपूर्वत्। कृदूः कृदु वौ कृदु बदृसादितृव दृव। संयोगपूर्वत्वतयाय
लोप्राप्तेरितिदिक्। अत्रायं संग्रहः। सरस्युर्गोमानूपदसत्वं चधौत्तु मम्यतिदर्शनं। अनित्यत्वेपि पठितिपिधौ विधौ तौ ह्वयो दृष्टः।
लुकालुप्तेन स्थानिवत्। अमल्वय्याः फूट्ट्माम लेमक्। फूट्टेलुकः प्रत्या इव्यानपक्षेतु पंचभिः पद्भिः क्रीतः पंचपदः इत्यु
दाहार्यं। तथापि चद्वन्द्वात्योऽन्याय्य अदेवतास्य पंचेन्द्रः पंचाप्निः। डिषासंनिपुत्तः आनुक्तलेकारश्चश्रयेत। न च सान्नियो
गाद्विष्यायेन निवृत्तिः। परत द्वितत्त्वंडुं निमित्तात्मा पूर्वनिवृत्तेः पूर्वयोरनुभैकारयोर्निवृत्तेः वोदात्तव्याघात मचः पर स्मि

न्निति स्थानिवत्त्वात्। ये तु पूर्वे त्र इत्यादयः ईदूतौ ग्रहणं प्रश्लेषं कुर्वन्ति तेषामिह ऋकारग्रहणं न कार्यं। उपधात्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्। तेन पादि
रेचः शब्दा आतुरर्षिके ऽ लिकृते ऽच्छ्याद्येकान्तत्वेोपधादिति पारिभाषिकत्वात् रेफोपधलक्षणो ऽप्रत्ययो पादिरवीयः सिध्यति। अन्यथा
उपधासंज्ञायाः पूर्वत्वेन तत्र कर्तव्यायामाल्लोपः स्थानिवत् स्यात्। नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न। यत्रोपधासंज्ञामु
पजीव्य प्रयोगविधिस्तत्र स्थानिवत्त्वं न तु संज्ञायां निषेध इति भाष्ये स्थितत्वात्। अत्र च ऊ पटन्निति ह्रस्वग्रहणमेव ज्ञापकं। यद्यं तर्हि भाष्ये पटो
पेसौ वीवकृत्ते सुदाहरणं दत्ता उपधाविधौ नेत्येव सिद्धमिति सुक्त्विति चेत्। अनास्थायाद् भाष्यं न दिस्मये हि। न च हि ते नैवोद्दिष्टिस
त्तानाद्रवि अद्लोपस्य स्थानिवत्त्वे सति स्थानिवत्त्वेनेति सिद्धे समानाश्रयस्यालोपस्याभीयत्वेनासिद्धतायां यल्लोपः
सिध्यतीति यल्लोपे न स्थानिवदित्यस्यैव सौ ... रीत्युदाहरणं। उ... पधात्वे तत्र लोपे उपयोगि न तु प्रत्ययपादिधाविति स्थितं। च
ऽ परेणो यो ह्रस्वः स च ऊपरानिह्रासः तत्र न स्थानिवत्। वृद्धिविधौ तत्प्रयोजितत्वान्न अवीवदद्वीणां परिवादकेन। प्रथमणिचो लोपस्य स्थानि
वत्त्वादनुपधा आकार इति णौ च ऊ ते सुपधाह्रस्वो न प्राप्नोति। णिसामान्यग्रहणादयं तत्सिद्धं। इदं तदुदाहरणं। णा रिआ रव्यत। अवीरत। २४
न च नाग्लोपीति निषेधः शंक्यः। परत्वाद्धौ समाति लोपइत्यभ्युपगमे नाग्लोपित्वाभावात्। अत एव हल्लकोलिखदंतनिपातनं सार्थकं। कु
त्वेन स्थानिवत्। अर्चयतेरौणादिकः कुप्रत्ययः। अर्कः। पाचयतेः क्तिच्। पाक्तिः। यो ऽकुरति कुत्वेणिलोपो न स्थानिवत्। इ. हस्ते जश्र
चर्खुरित्येव सिद्धं। विधिग्रहणं किं। द्व्येयणविध्यंतरो... पसंग्रहार्थं। तद्भुमादनार्थं वक्ति लुगित्यादि गार्गि ... कमितिनिष्कर्षः। तच्चा

२१ पिच्छि च ङ् नि ह्रौ सोपधानां ग्रहणमावश्यकं॥ लुकईकारप्रश्लेषेण गतार्थत्वात्कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वात्सेत्स्वधेयं।
चजोरिति कुत्वेचाउदाहरणमन्वेषणीयं॥ पूर्वत्रासिद्धेचं न स्थानिवत्। पापच्यतेः क्तिच्। पापक्तिः॥ यायज्यतेर्याय
ष्टिः॥ पाचयतेः पाक्तिः। याजयतेर्याष्टिः॥ इहाल्लोपणिलोपौ कुत्वषत्वयोर्न स्थानिवत्। एवं लेहयतेर्लीढिः। दोहयतेर्दोग्धिः। लैरू
वेशयतेर्वेष्टिः। दाशयतेर्दाष्टिरित्याद्यूह्यं। न्यायसिद्धं चेदं। अचः परस्मिन्निति स्थानिवदतिदेशं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वात्
तस्मिन्कर्त्तव्ये अतिदेशाप्राप्तेः। न चैवं स्थानिवत्सूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ रामइति विसर्गो न स्यादिति वाच्यं॥ प्रत्ययः परश्चेत्या
दिनिर्देशो भोभगो अघो इति सूत्रे शग्रहणे न च तस्य वर्त्तोर्ल्लोपितत्वादिसवधेयं। एवं स्थिते द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घ
जश्चरः सूत्रे नपाठ्याः॥ किंतु न पदान्तवरेयलोपस्वरेष्वित्येवपाठ्यं इति भाष्यवार्त्तिकयोः स्थितं॥ स्यादेतत्। यदि दी
र्घग्रहणं सज्यते तर्हि सार्वमिके दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत। तथा चाचिण्णमुलोरिति सूत्रे यङ्लुङ्ताषि जंनाद्याणि चितनभ्विणि
अशंशामि अशामि इति यदुदाहृियते तन्न सिध्येत। न च दी [redacted] र्घग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावबाधः। कमेर्णिङ् सूत्रे हरदत्तोद्धृतकारिकायां चिण्णमुलोर्दीर्घ इत्यत्र कैयटोक्तरीत्या च अहीडीत्वे
तत्सिद्ध्या अहेडीसस्य निवृत्त्यात्तस्य चारितार्थत्वात्। उच्यते। णिलो जा त्स्यैकं ग्रहीत्वा अशामीति सिद्धं। अशंशामीति तु यङ्लुग
न्ताण्णिचि भविष्यति। न हि यङ् यङ्लुकोः स्वरे र्थे वा कश्चिद्विशेषोस्ति। येन यङ्येवं साधयितुं क्लिश्येत। एवं च ग्राहितं सोद्य

=दीर्घग्रहणसामर्थ्यादिति· प्रकृतेऽपि तं हृत्वेति कल्पितत्वेऽदीर्घग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। =४

पिसिद्धं । पूर्वस्मादपि विधेरस्यानिबद्धत्वेन रीकोऽव्यवधाने सति ग्रहोलिटीति दीर्घस्याप्रवृत्तेः । सत्रमते तु अविहितविशेषणाश्रयणाद्ग्रहितामित्या
दौ न दीर्घः । अत एव यङ्लुगन्ते च जरीगृहितेत्यत्र न दीर्घः । अस्यानिबद्धत्वात् । सत्रमते विहितविशेषणत्वेऽपि स्थितं । यङ्लुगन्ता तु लजा
दाविटो दीर्घो भवत्येवेति माधवः । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् ग्रहेर्विहितत्वानपायात् । यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् याऽऽद्वस्
गरेशात यालुकाल्लुप्तत्वाच्च स्यानिबद्धत्वोऽपि नास्तीति माधवस्याशयः । वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपि द्विरुक्तो दीर्घोऽनिष्ट एव । एकाचो द्वे प्रथमस्येति
सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयात् । तथा च तत्र ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह । तच्चोहि जरीगृहीत्यत्र न तु
ग्रहेः विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति । यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्यात् यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इ
ति लक्ष्यते । अत एव एकाचो द्वे इति सूत्रे हरदत्तोऽपि यङन्ते दीर्घमाशंक्याह । एकाच उपदेश इत्यतो दीर्घ वि-धावेकाज्ग्रहणमनु
वर्तत इति । नह्यत्र पक्षे यङ्लुक्यि दीर्घस्याक्तिसंभवोऽपि स्ति । न त्वेवं ग्रहोलिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्त्तिकव्याख्यावसरे स्या
निबद्धत्वाद्विहितविशेषणाश्रयणाद्वा यङन्ते दीर्घपरिहरन्नकैयटो विरुध्यते । यङ्लुगर्थं यथाश्रुतरूपाश्रयणस्यैकाचो ग्रहणानु
वर्तनस्य वा प्रागवश्यकर्तव्यत्वेन गतार्थत्वादिति चेन्न । ग्रहोलिटीत्यत्रत्य ग्रन्थस्य उपायस्य उपायान्तराद्दूषकत्वादिति न्यायेन यङन्ते
उपायान्तराभिधानपरत्वात् । अत एव तत्रैव कैयट आह । अन्यत्रास्य दोषस्य सम्यग्गुप्तत्वादिति । एवं हि वेदकृतेत्यत्रे परिहारस्याव्या
पकतां एकाच इति सूत्रोक्तस्यैवावश्यकतां चाभिप्रैति । चैवं यथाश्रुतरूपपक्षे गृहीतामित्याद्यसिद्धिः । अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथा
श्रुतरूपस्यैव तत्र सत्त्वात् । ग्राहितादौ तु नैवं । एकाच इति समाधानं तु लिङ्गभिन्नविषयकमेव । तस्मात् यङ्लुगन्तात्सितेता
यङ्लुगन्ताच्च ग्रहे रिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घो नेति व्यवस्थितं । माधवग्रन्थस्तु विहितविशेषणपक्षस्य मुख्यतां पक्षान्तरा

णमभ्युदय तो॰ चपरिकल्प्यवृथंचिन्तेय इति प्रतिभातीति दिक्। तस्यदोष इत्यादेरयमर्थः। तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्यस्य स्थलत्रये दोषः। अतिप्र
सक्तिः। तस्मान्नत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्तव्य इत्यर्थः। तेन वाक्यर्थं वास्यर्थ इत्यत्र स्थोऽरिति लोपो न। निगार्यते। निगाल्यते। अ
चि विभाषेति लत्वं सिध्यति। तथा माषवपनीत्यत्र णत्वं न भवति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य समासान्तत्वाभावात्। न चास
त्यपि स्थानिवद्भावेऽऽ बेव समासांतो ननु नकार इति वाच्यं। ऊ‍ुसतेः प्राप्तो ब समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात्। एवं स्थिते तक्षय
तेः क्विपि तक्। रक्षयतेस्तु रक्। इत्यादि बोध्यं। अत्र हि संयोगादिलोपे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न तत्प्रवृत्तिः। संयोगा
न्तलोपे तु स्थानिवद्भावनिषेधाद्भवत्येवासौ। गोरट् इति तु शुद्धान्तु क्विपि बोध्यं। यत्तु अचः परस्मिन्निति सूत्रे दध्यत्रेति भाष्यमुपादाय
कैयटेनोक्तं। पूर्वत्रासिद्धे चेत्येतदत्र नास्ति। तस्यदोष इत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति। तन्न वास्तवं।
किंतु तत्रत्य पूर्वपक्षित्वाभिप्रायवर्णनमात्रं। अत एव नपदांतसूत्रशेषे तेनैवोक्तं। स्कंदयतेः स्कन्। तक्षयतेस्तगिति। यत्तु सिद्धकांडे श्रु
त्वं धुट्त्वे इति वार्तिकव्याख्यावसरे कैयटेनोक्तं। मधु णिजीप्यते मधुङिति प्राप्नोतीति। तन्नु सकारोपदेशसामर्थ्याद्धित्वबोध्यं। सर
प्र श्चोततीत्यत्र शितु गित्यस्यांर स्याः सकारश्चरितार्थ इति चेन्नाहि ह्यौ तुमाभिति समाधेयं। कुरूमनाक्षोऽवेत्यत्रक्रुरिति माधवी दाहृतं स
म्यगेव तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृत्तेरिति दिक्। स्यादेतत्। इह संयोगादिग्रहणं मास्तु। न चैवं वाक्यर्थमित्यादौ स्कोरिति लो
पापत्तिः। स्कोः संयोगेत्यत्र झलो झलीत्यतो झल इत्यनुवर्तते। तश्चोपसर्जनस्यापि संयोगस्य विशेषणं। न तु प्रधानयोरपि स्कोः। अ
व्यभिचारात्। ततश्च झलंतो यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थो बहिरंगतया यत्नो सिद्धत्वबाधा। अत एव हि दध्यत्रेत्यादौ सं
तू

योगांतलोपो न प्रवर्तते। तथा चाष्टमे वार्तिकं। नवा झलो लोपाद् बहिरंगलक्षणत्वादिति। न चैवमपि काष्ठतक्। राष्ट्रभृक्। इत्यादि नासिध्येदेवेति वाच्यं। अन
भिधानान्नत्र क्विप एव दुर्लभत्वात्। अनभिधाने च काष्ठतग्गौर्वनास्तीत्याष्टमिकं भाष्यं वस्तेन न्यायस्याप्यनित्यता ज्ञाप्यत इति। अत्रोच्यते। कुस्म
यतेः कुस्मिरित्यादिसिद्धये संयोगादादिति वाच्यमेव। किंच। तक्। रक्। इत्याद्यर्थमपि वक्तव्यं। न चानभिधानं। प्रमाणाभावात्। कैयटादि
भिरुदाहृतत्वाच्च। न च काष्ठतग्गौर्वनास्तीति भाष्यं तत्र प्रमाणं। यद्येवं स्यात्। तथा हि। काष्ठतक् स्यात्तेस त्र क्लुप्तः परो यः संयोगस्तदा
देः ककारस्य लोपमाशंक्य तदुक्तं। तेन यत्र कलोपप्रसक्तिस्तदभिप्रायकम नभिधानं। अत एवं क्तान्तेभ्यः क्विपू नैव परतया तन्दृष्टा
न्व्यानं। न चालिडन्तेभ्यः क्विपि कलोपप्रसक्तिरस्ति। लिडलोपस्य स्थानिवद्भावात्। न चपूर्वत्रासिद्धे चेति तन्निषेधः संयोगादिलोपे प्रवृत्ति
प्रसवेस्य आगरूपत्वात्। तस्मात् संयोगादिग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितं। इदं त्ववधेयं। संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे न वा झलो लोपाद्बहि
रंगलक्षणत्वादिति द्विधा सिद्धं तव्यवस्थापनात्। कुस्मिरिति संयोगांतलोपोपि दुर्लभः। तेन कुस्म इत्येव भवति प्रथमपक्षे। द्वितीयपक्षा
न भिप्रायेण तु माधवः। नन्वेवमपि लत्वग्रहणं व्यर्थं। निगार्थ्यै इति सूत्रे सत्स्वपि लिलोपे प्रत्ययलक्षणेन लत्वसिद्धेः। न च वर्णाश्रयत्वं
धातोः स्वरूपतस्तत्स्ये कार्यविज्ञानात्। इदं च दाडिनायनेति सूत्रे भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनेन ज्ञापयिष्यते। किंच। अंतरंगत्वादपि लत्वं सु
वचमिति। अत्रोच्यते। लत्वमहद्गमित्यत्राचि नेत्यनुवर्तते। हल्डीति निवृत्तं। तथा च अलत्लिडित्यादिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारंभणीयं। किंतु
एवं च २ नियमार्थं तदारंभ इति भाष्ये स्थितं। इतरथा व्यावृत्तिमात्रफलकं प्रत्ययलक्षणसूत्रेन तत्कार्यातिलुप्त स्थानिवत्सूत्रे णैव निर्वाह्यातिदेश। तत्र न ३
च प्रदीव्येतीलत्वनिवृत्तये अप्राधान्येनाप्यल्लाश्रयत्वे निषेधः स्थितः। तथा चाचि प्रत्यये विधीयमाने लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभ
मेव। यदप्यंतरंगत्वाल्लत्वं इत्युक्तं। तदपि न। अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्रवृत्तेः। किंच उपसर्गस्यायतौ इति सूत्रे पक्षद्वयं वक्ष्यते।

अयतिपरत्वं उपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति। तत्राद्यपक्षे प्लव्ययते इति सिध्यति प्लायते इति तु न सिध्येत्। एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्। उभयत आ
श्रये अंतादिवद्भावायोगाच्च। तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावेनैव व्यपवर्गो वक्तव्यः। स च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषिद्ध इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक
एव। द्वितीयपक्षे तु पल्ययते इति न स्यात्। पकारेण व्यवधानात्। प्लायते इत्यत्रैव परं लत्वं स्यात्। पूर्वत्रासिद्धे चेति स्थानिवत्त्वनिषेधेन
तत्र रेफस्यायतिपरत्वाविघातात्। कृते त्विह लत्वमहत्त्वे येन नाव्यवधानन्यायेन पल्ययते इत्यत्रापि लत्वं सिध्यति। स्फुटं चेदं अ
पूमे भाष्य एव। तस्मादिह लत्वमहत्त्वं कर्तव्यमेवेति स्थितं। णत्वमहत्त्वं तु व्यर्थं। तथाहि। माषवपनीति तावद् बहिरंगपरिभाषया
पि सिद्धं। न च प्रहिणोति प्रमीणातीत्यादिसिद्धये तदिति वाच्यं। अचः परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विनापि एकादेशे कृते तस्या
नन्यतया हिनुमीनेत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात्। न च क्षुभ्नादिषु इति सूत्रे वर्तितरीत्या प्रियाष्ट्र इत्यादिसिद्धये णत्वमहत्त्वमिति वाच्यं।
कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषयैव तस्यापि सिद्धेः। यथोद्देशपक्षस्तु न गृह्यते प्रत्याख्येये न णत्वेन सह फलसामर्थ्यात्।
एतेन प्रियाष्ट्र इति णत्वाभ्युपगमपरः पदमंजरीग्रंथो व्याख्यातः। बहिरंगपरिभाषया अनित्यत्वेपीह तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभा
वात्। तस्मादिह लत्वमहत्त्वं व्यर्थमिति स्थितं। वस्तुतः णत्वे स्थानित्वाभ्युपगमे बाधकमपश्यामि। तथाहि। अनितेरंतिसूत्रे नइ५
तइति योगं विभज्य हे प्राण इति रूपसिद्धये पदांतस्येति प्रतिषेधं बाधितुं अंत इति सूत्रे णपदं तस्यानिते णत्वं विधीयत इत्येका व्याख्या। अं
न्त३ तश्चार्थं समीपपर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थो योनितेर्नकारस्तस्य णत्वं निमित्तसमीपस्थस्यानितेर्यो नकारस्तस्य णत्वमिति
च योगभागं विनापि व्याख्यानद्वयं भाष्ये स्थितं। तत्र प्रथमपक्षे प्राणितीत्यादौ एकेनाकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्यात्णत्वं
प्रवर्तते। द्वितीयपक्षे तु एकादेशस्यादिवद्भावाद् व्यवहितस्यानितेः संभवात् प्रवर्तते। पर्यनितीत्यत्र तु वर्णद्वयेनैकेन च व्य

बाधात्पक्षद्वयेऽपि णत्वं न प्रवर्तते इति स्पष्टमष्टमे। यदि चेह णत्वं महत्त्वं क्रियेत तर्हि पर्यनितीतिवत् प्राप्तिस्तत्रापि द्वयेनैव न वावर्तेत यथाक्षं भवं
व्यवधानात् णत्वं न स्यात्। न च वचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावकृतं व्यवधानमाश्रयिष्यते ऽत्र बाध इति कुत इवेति वाच्यं। निरलिति
दुरलितीत्यत्र चरितार्थत्वात्। न चैवं निर्दुरोरनितेरित्येव ब्रूयात्। नत्वनितेरंत इति सामान्यलक्षणं प्रणयेत् इति वाच्यं। आवत्ति
मात्रिसहे प्राणितीत्यत्र णत्वस्य प्रतिप्रसवार्थं निर्दुरोरित्यपेक्षया अंत इत्युक्तावक्षरलाघवानुरोधाच्च सामान्यलक्षणप्रणयनसं
भवात्। तस्मादत्र भिन्न भाष्यपर्यालोचनेनेह णत्वं महत्त्वं न कर्तव्यं इति निर्णीयते। अत एव व्यूढोरस्केनेत्यत्र णत्वं न। अन्यथा
दू विसर्गस्यात्वेन तदादेशस्य सस्य स्थानिवद्भावात् णत्वं स्यात्। इह णत्वमहत्त्वस्य प्रयोजनं भावसूत्र एव। ततश्च तस्य दोषः
संयोगादिलोपलत्वयोरिति वाच्यं वस्तुतस्तु न वाच्यं। पूर्वत्रासिद्धेनेति हि अंद्रुत्वादेव न्यायसिद्धमित्युक्तं। तत्रासिद्धत्वं नित्यं अ सि २
धुनेतिवद्मुनेति वाच्ये न मुनेद्युक्ते नैतियोगविभागात्। नुरीति वाच्ये नामीति लिंगाच्च। अत एव अंसादेरंगस्य सनेन व्याप्‍ इ ७
तौ सत्यामपि प्रसक्तत्वं तद्वत्सादौ दीर्घकारयितुं हि नामीत्युक्तं। रूपादिभ्यः भमूश्चान्तलोप इति सूत्रद्वये भाष्यकैयटाभ्या
लोचनेनांतरंगसामर्थ्यात् संनिपातपरिभाषया द्वित्वासिद्धत्वं स्यात् प्रविश्येषा बाधे प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति चेत् न। कृतिलुमहणादि ग ५
ना संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् सामर्थ्याद्बाध इति अक्षत्वं तदित्यादौ उभयबाधे गौरवो ऽत्र। तस्मादनित्यता पक्षे विध
ज्ञापनार्थमेवत्। तेन सिद्धकांडमपि संगृहीतं भवति। एतेन ग्रामो ग्रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरुकारस्येत्वं
शाल्लोपौ कथं स्यातामस्येतदपि समाहितं। प्रत्ययः परश्चेत्यादिलिंगाच्च। यत्तु भनुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञाव्लो
तन्त्र १ पे प्रत्ययसिद्धत्वं नेति। तत्र तरमूर्ज्जमित्यादौ हरिवेत्यस्य व्याप्त्या अतोरोरित्यत्र मानुनासिकस्येव निर्देशाभ्युप

25 गमेन चारितार्थ्यात्। गामदृत्यादावपि सानुनासिकप्रवर्त्तमानस्याप्राप्यमानतया चारितार्थ्यस्य स्पष्टत्वादिति दिक्। तेन संयोगा
दिलोपलत्वयोरसिद्धत्वाविरहात् स्थानिवत्त्वं भविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः। द्विर्वचनेऽचि। रूपातिदेशोऽयं। द्वित्वनिमित्तेऽ
चि यो जादेशः स स्थानिवद्रूपं लभते द्वित्वे कर्त्तव्ये। चक्रतुः। चक्रुः। द्वित्वनिमित्तत्वेनाविशेषणादिह न। दुद्यूषति।
सुस्यूषति। न ह्यूठ् द्वित्वनिमित्तं। नन्वेवं चक्रतुरित्यत्रापि स्थानिवद्भावो न स्यात्। अतुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि अकारस्या
तथात्वात्। स्वरं तु चक्रे इत्यादौ मा भवत्वाशङ्कितेति। सत्यं। इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्र
योजकत्वमाश्रीयते। न तु साक्षादेवेत्याग्रहः। लक्ष्यानुरोधात्। किं च। सूत्रे निमित्तशब्दो नास्त्येव। किं तु लक्षणया [illegible] वा
द्विरुच्यते यस्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा द्विर्वचनमस्मिन्निति त्यप्रथमभाष्याद्वा द्विर्वचननिमित्तं लभ्यते। तथ
प्रकारत्रयं साक्षात्परंपरासाधारणं प्रयोजकेऽपि सुवचं। एतच्चाठस्यक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। अतएव ऊर्णोतेः सनि सनीवं
तेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धं। सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तत
स्मिन् गुणवादेशो यो द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावात्। तदुक्तं। तद्भावभावितामात्रेणेह निमित्तत्वमिति। वस्तुतस्तु द्वि
र्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययोऽचीत्यनेन विशेष्यते। परस्मिन्निति चानुवर्त्तते। अभीष्टामध्ये देवदत्तात्परं मानयेत्युक्ते यथा
सजातीयेन मनुष्यान्तरेणाव्यवहितः पर आनीयते तथेहापि प्रत्ययान्तरेणाव्यवहितः परो गृह्यते। तेन द्वित्वनिमि
त्ते अजादौ प्रत्यये प्रत्ययान्तरेणाव्यवहिते परे सति यो जादेशः स स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थः। एवं च चक्रतुरित्यादौ न का 25

प्यनुपपत्तिः। वक्ष्यमाणज्ञापकबलेनात्र चाव्यवहिते प्रवृत्तावपि द्दिवनीयिषतीत्यादौ अनेकप्रत्ययव्यवधानादप्रवृत्तिः। अपीप्यदित्यत्र
वर्णव्यवधानेपि प्रत्ययान्तराभावात्प्रवृत्तिः। अनुवादे परिभाषानुपस्थानेपि निर्दिष्टप[illegible]र्तव्यस्य निर्वाहश्चेति बोध्यं। अ
तएवेह परस्मिन्नित्यनुवर्तत इति न्यासकारः। तथा द्विर्वचनेनेह प्रत्ययाक्षेपवद्दल्लिङ्गं भिन्नेनव्यवहिते ज्ञापकं स्यादिति
बुबुद्धूयदोपि नदभिप्रेति। ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये तु तद्भावभावितामात्रेण निमित्तनेति स्वीक्रियत एवेत्यवधेयं।
नन्वेवमद्दिदिषतीति न सिध्येत्। ऋधातोः सनि स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनीति इटि कृते इसशब्दनिमित्तकस्य गुणस्य
स्थानिवद्भावे आदेर्द्वितीयस्य तिइसो द्वित्वप्रसंगात्। इष्यते तु रिसशब्दस्य द्वित्वं। अत्रोच्यते। नहि कार्यी निमि
त्ततयाश्रीयत इति दीधीवेवीटामित्यत्रोपपादितत्वात्। नेह इसशब्दो निमित्तं। अतो न स्थानिवद्भावः। न चैवं सन्न
न्तस्य कार्यित्वात् ऊर्णुनविषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यं। मत्वर्थीयेन इनिना कार्यमनुभवतीत एव कार्यित्वलाभात्। तत्र
तु द्वितीयएकाच् द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति। न तु सन्। अरिरिषतीत्यत्र तु रिसशब्दस्यैव कार्यभाक्त्वमिति विशेषस्यात्।
नन्वेवमचीत्यस्य जेघ्रीयते देध्मीयत इति व्यावर्त्यं न संगच्छेत। घ्रोयङ्ध्मोः इति द्वितीयाजवयवस्यैकाचः कार्यितया
यङोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति चेत्। सत्यं। अधिजगाड इत्यस्यैव अङ्गमहत्वव्यावर्त्यमस्तु। तत्र हि गाङ् लिटीति द्वित्वकारक
निर्देशसामर्थ्याल्लावस्थायामेव गाङादेश इति भाष्य एव स्पष्टं। इदं च वार्त्तिकमतमनुसृत्योक्तं। तत्र लिटि लिङीत्या
दीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमात्। भाष्यमते तु आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमाल्लिटीत्यादयो विषय

25 पसमभ्य एवेत्युक्तं स्थानिवत्सूत्रे । तन्मते तु अचीत्यस्य तङ्ग्लेइत्यादिव्यावर्त्यं बोध्यं । तथाहि । आदेच इति सूत्रे अशितीति परसप्तमीति
पक्षे शिदिति कर्मधारयाश्रयणात् यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इत्यस्य प्रवृत्त्या आदिशितोन्यस्मिन्परे विधीयमानमात्वं ला
वस्थायां क्रियते । अतो न स्थानिवत् । न चातं इत्यात्वाञ्जिवादिषु प्रत्ययचिकृते आत्वस्यानं तथा च स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यं । न संप्र
सारणे संप्रसारणं दिवियोय इति द्विः ककारककार निर्देशसामर्थ्यस्य तं च तत्राननुपपत्त्या दिहानुवर्त्य लिटि तु लावस्थायामेवेति
आत्वविधौ व्याख्यानात् । कथं तर्हि जेघ्रीयते देध्मीयते इति भाष्यवृत्त्यादिषु प्रत्युदाहृतमिति चेत् । प्रातिशाख्यरीत्येत्यवेहि । तथाहि ।
अनुस्वारोष्म अनेनवाक्ष्वरंगामिस्तु लास्वरांतरेव्यंजनान्युभरस्यति तत्र सूत्रितं । एवं च नेनिजत्स्यनेनिजुरित्यादौ एकाचक
स्य धातोः संपूर्णस्य द्विर्वचनाद भ्यस्ताश्रय भष्टाव जुस्मादि सिध्यतु । अचूके तु मध्यवर्तिनां हल्लां उपरंजनत्वात् प्रथमाजंतमेव
द्विरुच्यतां । यथा दरिद्रातौदइति । जागरैजा इति । न चैतावता धुचि इत्यपे निष्टमापद्यते येन प्रातिशाख्यपरिभाषामुपेक्ष्य
नरभार्या वद्धंजमानिइति चाश्रित्य दरुजागर इत्यादि द्विरूच्येत । अत एव चतुरवकल्पता वा घत्स्यरलोपश्चेति संगच्छते इ
ति दिक् । यदा तु षाष्ठभाष्यवार्तिकरीत्यादीता यान्तवधिकरणकाचूङ्ग्यते । गाङ्लिटीति च विषयसप्तम्याश्रीयते ।
अनैमित्तिकमात्वं शितितु प्रतिषेध इति वा अशितीति विषयसप्तमी वाश्रीयते तदा जेघ्रीयते धित्सगो जरहेइति त्रिवि
धस्यापि व्यावर्त्यस्यासंभवाद चीत्यस्य फलं किमिति विभावनीयं सूरिभिः । स्यादेतत् । भस्सेः ध्वसोधस्मि भस्सोर्ह
लि इत्युपधालोपे कृते द्विर्वं माभूदित्येतदर्थ मच्ग्रहणं भविष्यतीति चेत् । सत्यमस्ति वा हि स्वेपूर्वान्निति श्रुतो विशेषाभा

वात्। ननु दुर्लक्ष्योपि विशेषः सूक्ष्मदृशं प्रति दुर्वार इति चेन्न। दातिप्रियातिवीरवद्भूत्तु इत्यादावनिर्द्वित्वाभावसंभवात्। वक्ष्यति हि षष्ठे
लिटि धातोरिति सूत्रे। अनभ्यासग्रहणं नार्थक्यं च चखंद सिवाव च नादिति। न चैवमपि पाक्षिकं द्वित्वं स्यादेवेति वाच्यं। दृष्टानुविधान
स्येव छंदसि कर्तव्यत्वात्। अत एव हि दुर्जूतु इत्येव सिद्धे निसंध्छंदसीति सूत्रं निष्फलमित्यभियुक्ताः। लोके तु भाष्यमते धूर्तु
र्दुर्लभमुपधालोपश्च छांदस एव तदेवं जेघ्रीयते घिजघ्नेजेत्यादौ इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणं अजग्रहणं मे वेह रूपातिदेशत्वेप्र
माणं। कार्यातिदेशत्वे हि घ्रीगाग्ला इत्येषामेव भाव्यं द्वित्वे नेति किं तेन। तथा च वार्तिकं। अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्येति।
देध्मीयते शाशाय्यते इत्यत्र विजेघ्रीयते इत्यनेन समानयोगक्षेममुदाहरणं। ईघ्राघ्मोरिति लोकारः। अयङ् यि क्ङिति शीङो य
ङादेशः। अचीत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु लक्ष्यानुरोधादेव शब्दाधिकारभाष्ये रूपातिदेशो व्याख्येयः। पूर्वसूत्राद्चवद्
विषयस्य तस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेति चेत्। शुशुवतुरित्यादिसिद्धये इति गृहाण। तथा हि। विभाषा श्वेरिति सूत्रं यद्यपि शु
शावेत्यादौ सावकाशं तथापि श्वनइत्यादौ चरितार्थस्य च विस्य परी सम्प्रसारणस्य बाधकमेव। परत्वात्। लिड्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्य
तु न बाधकं। अयमभ्यासस्य विषयकस्य विधेर्निरवकाशत्वात्। अत एव विभाषा श्वेरिति सूत्रे श्वेर्लिड्यभ्यासलक्षणं प्रतिषेध इ
ति वार्तिकमारब्धं। लिड्यभ्यासस्येति सूत्रे अश्वयतीनामिति पूरणीयमिति तदाशयः। अन्यथा हि विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विक
ल्पात् शुश्वाय शुशुवियतुरित्यनिष्टमपि पक्षे प्रसज्येत। एवं स्थिते द्विर्वचनेचीत्यत्र। अचीत्यस्यानुवृत्तौ शुशुवतुरित्यत्रोवङ्स्था
नादेशत्वाद्विवसंप्रसारणस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात्। तथा च शिश्वाय शिश्वियतुरित्याद्यनिष्टमापद्येत। न च संप्रसारणं

२६ तदाश्रयं च बलवदिति तिवाघवस्थायामेव संप्रसारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यं। एवमपि व्यतिशुश्रुवातेद्वित्वादेर्दोषध्रौव्यात्।
न च विभाषाश्वेरिति लावस्थायामेव प्रवर्तत इति वाच्यं। एवमपि ईजाते ईजाथे इत्यादौ दोषतादवस्थ्यात्। लावस्थायां कृत्वेति विधा
नेन तत्र संप्रसारणाप्रवृत्तेः॥ न चाकित्वमपि प्रवर्त्ततामिति वाच्यं। अंतरंगैरपि बाधिर्बाधितत्वात्। किंच। स्वापेश्चङी
ति संप्रसारणे असूषुपत् इति इष्यते। स्थानिवद्भावे तु सति न संप्रसारण इति निषेधाद् व्यासेऽरूवर्णो न श्रूयेतेति
दिक्। तंत्रावृत्त्यैकशेषाणामन्यतमाश्रयणादिह कालावधारणमपि क्रियते। तथा च व्याख्यातं। द्वित्वे कर्तव्ये इति।
तेन चक्रतुरित्यादावुत्तरखंडे पुनर्यथायथं यणादयो भवंत्येव। अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात्॥ नेन्यतुरित्यत्र
तु प्रथममप्रवृत्तस्यापि इयङो द्वित्वकालेऽपहारात्पुनः प्राप्तोऽथमेरत्ने कौचदिति यणा बाध्यते॥ यद्वा। पूर्वमपीयङ्
न प्रवर्त्तते। प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात्। यद्वा। आभीयत्वेनेयङोऽसिद्धत्वात् यणभाविष्य
ति॥ स्यादेतत्॥ स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणं निवर्त्यानजं चानुवर्त्य द्विर्वचने निमित्ते चि अच आदेशो न स्याद्द्विर्वचने कार्ये इत्येव व्या
ख्यायतां॥ एवं हि सति स्थानिवदिति शब्दाधिकारकृतो गौरवोशोऽपि न भवतीति। सत्यं॥ अस्मिन्नपि पक्षे नत्रः स्वरित
त्वं प्रतिज्ञातव्यं॥ स्थानिवद्वद्स्य तु कृत्स्नमेव तदिति लाघवं॥ अस्तु वा व्याख्याद्वयमपि फले विशेषाभावादिति
दिक्। नन्वेवमपि णौ स्थानिवद्वचनं कर्त्तव्यं। नुनावयिषति चुक्षावयिषति तुष्टावयिषतीत्याद्यर्थं। अत्राहुः।
ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति। अस्यार्थः॥ यो तेः पूर्वं स्थासनी वंतेति स्मिन् पूर्वं श्वे

रं जश्शाभिनि स्स त्राभ्यां इति वृत्ते प्यियविघातिपिपाविष ते इत्स मं ह्रर्वं चने चीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः परतो यद्यप्यभ्या स उकारो लभ्य
ते। तस्य चेकाशादेशत्वविधानेन ओः पुयण्ज्यपरे इत्स त्रेप कारयकार ग्रहणं चरितार्थं। तथा च वर्णग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं च ज्ञापकं द्वित्वनिमित्तेऽस्या
चोत्ति वाध्यवधानेपि स्थानिवद्भावः प्रवर्तत इति। तं विना अवर्णपरेषु पुयण्ज्जिषु परेषु उवर्णं न स्यात् स्यात् स स्य दुर्लभत्वात्। येन नाव्यवधानं
चत्ति त्वैवेकृतद्वित्वनिमित्तस्याचो व्यवधानं माश्रीयते। तेनतिनतनीषिषती त्यादौ न स्थानिवत्। न्युः स्य स्यः ज्यां व्यवधानात्। एवं लिजता
तन्युः स्य चूः सतूः स्वपिन स्थानिवत्। तितावयिषतीत्यादि। नहि लोके कृतं स्थानिवदिति वचनमस्ति किंतु ज्ञाप्यमानः स्थानिवद्भावो ला
घवादेकेनैव व्यवधानं इत्युक्तं। इह त्वनेकेन व्यवधानं स्यष्टमेव। यद्यप्यनूद्य भाकारे शविशेषणं ... द्विषू पवि भावानोपतिष्ठते।
तथापि अचीत्यो पश्लेषविक सप्तमी वेङादेव तदर्थः पर्यवस्यतीत्यपि द्विप्रकृष्टत्ना मेवनासंतति प्रकृष्टस्य ग्रहणमिति बोध्यं। वस्तुत
स्तुपर्हस्मिन्निस्यानुवर्तत इति सूत्रोपक्रम एवोक्तं। एवं चावीभवत् अभीमवत् अशीरवत् अचीलवदित्यादिषु विभावयिषतीत्यादि
षु च ओः पुयण्जि नीत्वं प्रवर्तते। ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुयण्जिस्य स्यात्प्राप्तिस्तत्र बोध्यं। तद्यथा। पुक्षावयिषति। उडु इवाचरति
उडवति। उडवतेर्लो सनू। उडुडावयिषति। चङि। औडूडवत्। तुतावयिषति। अतूतवत्। सौत्रोयं तुरुस्तुशाम्यस्य त्रनिर्दिष्टः। दुर्लडुनाव
यिषति। औलूनवत्। चिस्फुरोर्णौ वियात्वस्य स्थानित्वैज्ञावात् पुस्फारयिषति। अपुस्फरत् इत्यादि बोध्यं। तुल्यजातीयापेक्षं च ज्ञा
पकं। तेन अवर्णपरे हल्येव स्थानिवत्त्वं। तेनाचिकीर्तदित्यादौ नातिप्रसंग इति भाष्ये स्थितं। यत्तु काशिकायां पूर्वत्रासिद्धमिति स्
त्रे वहेर्निष्ठायां तास्मिंचि चङि औजढदित्युदाहृत्य। किन्ते तस्य तु औजिढदित्युक्तं। तत्रैव न्यासेपि लोकस्य टिलोपस्य स्थानिवद्भावइति
व्याख्यातं तदुभयं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यं। अचिकीर्तदित्यस्य सिद्धये अवर्णपरधात्वक्षरविषयकमेव ज्ञापकमिति स्पष्टं भाष्ये। प्रकृत

27

सूत्रभाष्यास्यान परे वार्त्तिके अव्याप्तिरूपदोषोद्भावनपरे एओङ् ऐऔजिति तु देशास्य चुटुतु शब्दात्तौ देरित्यादि भाष्येणाप्ययमर्थो लभ्यते इत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । अत एव शुष्किकाशुष्कि जङ्घा चक्षामिमानोजिडथेति वैयाघ्रपद्यवार्त्तिके जिशब्द एव पठ्यते । नशब्दपाठस्तु क्वचित्कः प्रामादिक एवेति वोपदेवो दुर्गसिंहादिसंमतिप्रदर्शनपूर्वकं कामधेनौ स्थापितवान् । वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकं तु पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य प्रयोजनं रूपसिद्धपपरं तत्र लक्ष्यमनेन सूत्रेण व्याख्यास्यामः । एवं चाककपदे लक्ष्यतो चेसस्य चडिः सत्या चूकद्वित्वे नाचिकदित्येवरूपं नत्वा चकदिति । न चैवमदंतपाठवैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यं । तत्सामर्थ्याद्दल्लोपस्याप्रवृत्तौ सत्यां द्विपुकोश्च सति तोरकापयतीति रूपाभ्युपगमात् । न चैवं सत्यं ककपतीति रूपं न स्यादिति वाच्यं । सूचि सूत्रीत्यादिवार्त्तिके सोसूच्यते सो सूत्र्यते इत्यादिभाष्योदाहरणेन पक्षे अल्लोपस्याभ्युपगमात् । सूचि सूत्र्यादेयोग्यदंता । अत एवानेकाच्त्वेन घोपदेशत्वाभावान्नपत्वं । घोपदेशलक्षणे हि एकाच्त्वं विवक्षितमिति माधवीयस्पष्टं । एतच्च असमगादिपर्युदासात् स्विदादिसाहचर्यात् सोसूच्यते इत्यादिभाष्योदाहरणाच्च अनित्यो यत इति वक्ष्यते । एवं चाव्यशेशंसमर्थयिष्यामहे प्रार्थनाध्यवसाययोः संप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इत्यादिप्रयोगाश्चेह मानं । तदेतत्सकलमभिसंधाय अदंतत्वसार्थक्याय वा अल्लोपइत्याहुः । उक्तं च कामधेनौ ॥ अल्लोपित्वं स्यान्निवर्त्यं चादंतत्वप्रयोजनं । यत्रत्वेतेन विधेयत्वाल्लोपविकल्पनं इति । कथयत्याद्यभिप्रायेण पूर्वार्द्धं । अंकयत्याद्यभिप्रायं तूत्तरार्द्धमिति विवेकः । नन्वाचिकदित्यत्र दीर्घोल्लघोरिति प्राप्नोत्यन्लोप इति निषेधे नारभ्यरितार्थ इति चेन्न । चङ्परेणौ यदंगं तस्य योभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । इह त्वंगावयवस्याभ्यासो नत्वंगस्य । एतच्च ओणृधातो माधवग्रंथे स्पष्टं । अत एव आटिटत् इत्यादौ न दीर्घः । यत्तु दीर्घविधौ हलादेरिति विशेषणं कौमुद्यां दत्तं तन्निर्मूलं । ओणेर्न वदित्यादेः सिद्धान्तमिति धुनीस्तत्र चङ्परे इत्यंगस्य विशेषणं लघोर्वेति मतभेदेनेष्यमाणो अचिचकासदच चकासदिति रूपद्वयेप्यतिप्रसक्तं च । दीर्घविधौ

चङ्परइत्यस्य लघुविशेषणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं तदितिवा समाधेयं। सिद्धांतेतु माधवो न्वरीस्माउर्णावयतेरिव चकासयतेरपि दीर्घाभा
वः स्पष्ट एवेतिदिक्। एतच्च सूत्रं वार्तिककारः प्रत्याचख्यौ। तथाहि। षष्ठे द्वित्वप्रकरणे ते विप्रतिषेधः पठ्यते। द्विर्वचनं यणयवायावाल्लोपो
पधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति। तथा च दध्य इत्यादौ सावकाशो यणः। चयनं चायक इ नवनं लावक इत्यादौ चायवायावः। गोदः कंबलद इत्या
दावाल्लोपः श्लेष्मघ्न इत्यादावुपधालोपः कारणा हारक इत्यादौ णिलोपः निकूर्ती इत्यादावुत्वं चैतानि नव बिभिदतुरित्यादौ सावकाशो न द्वित्वेन पू
र्वविप्रतिषेधाद्बाध्यंते तेन चक्रतुः चिचायतुः लुलाव चिचायिथ लुलविथ पपतुः तस्थतुः जग्मतुः जघ्नतुः आटिटत् ततुरिः जगुरिः इत्यादि सि
द्धं। नन्वेवं निन्यतुरिति न स्यात्। तस्मात् द्विर्वचनेचीति सूत्रं विनापि सर्वं सिद्धमिति। भाष्यकारास्तु सूत्रं समर्थयंते। तथाहि। विप्रतिषेधस्ताव
दयुक्तः। आल्लोपादीनां नित्यत्वात्। द्वित्वस्यानित्यत्वेनातुल्यबलत्वात्। किंचापूर्वविप्रतिषेधे सर्वत्र वचनस्यारंभणीयत्वादिहतु सुतरां
तथेति च लाघवं। अपि च क्रियमाणमपि वचनं यणं तरंगाणामपि बाधकं नहि तिनवनीयिषतीत्यादावभ्यासे उकारः श्रूयेत। अथात्रा

अदर्शनं लोपः। स्थानेऽन्यतुवर्त्ततो जदर्थत्वप्रसंगेऽइति प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात्। सं
ज्ञाप्रदेशा लोपो व्यो [redacted] र्वलीत्यादयः। अर्थस्यैषा संज्ञा तन्तु शब्दस्या। महासंज्ञाकरणसामर्थ्या
लोपसं ३ न्नानन्वेवं प्रदेशेष्वेव लोप इति लौकिकोऽर्थो गृहीष्यते। पश्चेऽपत्यं देवतेति वत्। ननु किं संज्ञयेति चे
न्न प्रसक्तस्येत्येवं रूप विशेषलाभाय सूत्रारंभात्। अन्यथा दधिमध्वित्यादौ नुगागमप्रसंगात्
असिद्धि इत्यत्र क्विपो दर्शनं ततश्च लोप इति प्रत्ययलक्षणापत्तेः। नन्वस्त्वेवं वार्त्तिकमते। भाष्यमते तु प्र
त्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थं तत्कथं दध्यादौ नुक्प्रसंगः। स्थानिवत्सूत्रे तु न तु कं प्रवर्त्तयति। षष्ठीग्रह
त णस्य तत्रानुवर्त्तित्वात्। अत एव ग्रामणीरित्यादौ अणकार्यं न भवति। तथा च भाष्यरीत्यासंहिता
वसानयोर्लोकसिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेनेदमपि सूत्रं मास्त्विति चेन्न। घटं करोति ग्रामे तिष्ठती
त्यादौ ल्यब्लोप इति पंचम्यापत्तेः। अग्निमीळ इत्यादौ चादिलोप इति निपातप्रतिषेधापत्तेश्च। आरब्धे तु सू
च १ त्रे तत्र लौकिकः। शास्त्रतो वाल्यपश्चादीनां चाप्रसक्तत्वान्नोक्तदोषः। ननु वार्त्तिकमते प्रसक्तस्येत्युक्तेऽपि ग्रामणीरित्य

त्रवृद्धिस्यात्। कर्मण्यण इति प्रसंगस्त्वादिति चेन्न। वासरूपन्यायेन पक्षे णः संभवेपि क्विप्पक्षे तेनाणः प्रसं
गस्य बाधितत्वात्। वैकल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्प्रयोगे इतरानुष्ठापकशास्त्रप्रामाण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात्।
प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः। अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तत्राहत्याद्याश्रित्य तज्ज्ञापितसंज्ञा इह विज्ञायते। लुक्श्लुप
शब्दैस्तं प्रत्ययादर्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात्। संज्ञाप्रदेशाः लुक् क्षित्रलुकि। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। जनपदे लुबिति।
विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्न्यायोऽश्रयः। विशेषविहिता अप्येताः संज्ञा लोपसंज्ञानं बाधन्ते एकसंज्ञाधि
कारादन्यसंज्ञानां बाध्यबाधकभावो नास्तीति कडारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्। प्रत्ययस्येति शक्यमकर्तुं तच्च वलु
क्तद्धितलुकीति विधीयमानमदर्शनं गोस्त्रियोरित्यनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापि स्यादिति वाच्यं गोरुपसर्जनस्येति यो
गविभज्य स्त्रियाः लुक्तद्धितलुकीति सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवृत्तेः संभवात्। अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृते
पि गमेर्लुक्स्यात्। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्चेति लुगपि प्रकृतेर्न भविष्यतीत्याह। प्रातिपदिकादित्य
धिकारात्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्विधानात्। तान्हकेपि हि प्रत्ययग्रहणे कमेः सः कंसः परान्शृणातिपरश्शु
रिति उकारसकारयोर्लुक्प्राप्नुयात् एवमेवपरिहृतं। तच्चैवं यञञोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्यात्। त्वयत्र अमलु
क्विकल्पः। वैयत्तु किंस्तु यञभ्यां मुक्तेरौत्सर्गिकस्याश्रवणं माभूदित्येवमर्थमिति वाच्यं यञमलुकामे

घुघुलोस्तु हूनेसत्र तु घकाल तने छिति अनद्यतनेल इति तिच ज्ञापका हू कयमेद मात्रिमेस १

ककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभवात्। घुघुलोक्तदूषीयते। तस्मादप्रत्ययनिवृत्तये तावर्तनग्रहणानर्थ-
क्यं। स्थानिविशेषसमर्पणार्थमपि न। यथाहि अत्रिभृगुकुत्सेत्यत्र तावत् यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्त्त-
ते ३ ते। नात्र्यादिभ्यो गोत्रे यो विहितस्तस्य लुक् सिद्धः। जनपदे लुबित्यत्र तु ङ्याप्प्रातिपदिकात्प्रत्यय इत्यनुवृत्तेः जनप-
२ दे विहितस्य चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप्। लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतत्वाट्ठक एव। सर्वत्रापीह प्रत्ययस्येत्यस्य षष्ठी कल्प-
यिष्यते। तस्मादित्युत्तरस्येति। स्यादेतत्। सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं। तेन यञञोश्च। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि-
त्यादिषु यत्रानेकाल् प्रत्ययस्तत्रालोऽन्त्यस्येति न भवति। तथा लवणाल्लुगित्यादावादेः परस्येति न भवतीति मे
वं ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः। घो लोपो लेटि वेति हि लोपे प्रकृते लुग्वा दुहेति लुग्ग्रहणं ज्ञापयति लुगादयः
सर्वादेशा इति। अलोऽन्त्यस्य सर्वदर्शनं प्रकृते न लोपेनापि सिद्धं। नन्वेवं परीत्यापत्तिः॥ असंज्ञातविरोधित्वेन लोपे
८ ऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेः। सामान्येन लुमता विषयं ज्ञापकं न तु लुङ्मात्रविषयमिति सर्वं सिद्धं। स्यादेतत्। आग- त
स्त्यकौडिन्ययोरित्यत्र लुगणोः अरित्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्त्तते न वा। आद्ये स्यानिर्नोह्यौ आदेशास्तु लुका सह
त२ त्रय इति विषम्या यथासंख्याभावे एकैकस्य पक्ष आदेशाः पर्यायेण स्युः तत्र आगस्त्या अपि कुण्डिनाः स्युः। कुण्डिनाश्चा-
गस्तयः स्युः लुक् क्रियमाणो ज्ञापकात्सर्वादेश इति उभयत्रापि विभक्तिमात्रे श्रूयेत। अथ निवृत्तं तेनागस्तयः कुण्डि

कः २

त्वा१ नु१ आ१

नाइत्यत्र न कश्चिद्दोषः किंतु अगस्तीनां छान्नाग स्तीया इत्यत्र प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते प्यगस्त्यादे
शस्य निषेधाभावाद निवृत्तेऽपवदृ इष्टो स्यात् प्रत्ययग्रहणोपलक्षितिलुग्ग्रहणानुवृत्त्या अगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययाश्र
स्य लुग्भवति अवशिष्टभागयोर्यथासंख्यं अगस्तिकुण्डिनचौ ततो नागस्तयः कौण्डिना इति सिद्धं प्राग्दीव्यतीये
विवक्षिते तु गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशो पि निवृत्ते अगस्त्यशब्दाद्वृद्धे
दृत्ते सूर्य तिष्य इति यलोपे चागस्तीया इति सिध्यति कौण्डिन्ये तु नास्ति विशेषः निवृत्तेपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दा
दपि कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यणि कृते आपत्यस्येति यलोपे कौण्डिनाः स्य एव भवितव्यं तस्मादगस्त्यकौण्डिन्य [redacted]
[redacted] योरित्यत्रावश्यमनुवर्त्यो लुग्ग्रहणं तत्त्वेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्त्तव्यमेवेति नैवं अगस्त्यकौण्डिन्ययो
रित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इति गोत्रग्रहणमनुवर्त्य गोत्रे यो विहितस्तस्य लुगिति व्याख्यानेनापि इष्टसिद्धे
तस्मात्प्रत्ययग्रहणमिह मास्त्विति स्थितं स्यादेतत् एवं सति लोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां तुल्यव्यक्ति
तं ३ कत्वं स्यात् तद्भाविस्य संज्ञेति चेत् अविशेषाल्लोपेपि तथा स्यात् उच्यते असंज्ञात्वविरोधित्वाल्लोपसंज्ञाता
वददर्शनमात्रस्य भवति लुगादिसंज्ञासु परं अनेकसंज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात् तद्भावितग्रहः तेन संज्ञासंकरोनेत्पु
क्तौ सति तु संकरे हन्तीति शब्दुकिस्त्राविति द्वित्वं स्यात् जुहोत्यत्र श्लौ सतितु तो वृद्धिरिति वृद्धिः स्यात् न च तत्राभ्यस्तस्य

नी१ ढ१

नेत्यत्र तु वृत्ते पर्याप्नोति नो नो नीत्यादावि विवक्षितं भविष्यतीति वाच्यं संज्ञासंकरप्रसङ्गेन तदनुपपत्तेः संभवात् अन्यथा सूत्रस्य
प ति र्विषयत्वापत्तेः नच यौति योजीत्यादिरवकाशः संज्ञासंकरेण त्वापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वात् लोपसंज्ञा तु लुगादिसंज्ञानां व्या
पिकेत्युक्तं तेन पंचेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति दिक् ॥ भाष्यमतं तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण पंचेत्यादि सिद्धं तथापि ते
सुदृषद्वा हलणाइत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या उत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य तु पधादीर्घस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्षणं
एवेति नियमो वश्यं भवत्रे तीयं तथा च [redacted] तत्र लुक प्रत्ययसंज्ञाप्यादर्तव्ये त्यवधेयं ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं
॥ ॥ प्रत्यये लुप्ते पि तदाश्रयं कार्यं स्यात् अल्विध्यर्थमिदमिति वार्त्तिकमतं तथा हि अत्र गोडित्यत्र तिहलङ्यादिलोपे पो
कृते तत्र णहइमिति सूत्रेण विधीयमानो हलादिपित्त्वार्धधातुकतिप्याइ माग मोस्मा हञ्च नाइ्ववति स्थानिवत्सूत्रेणातु न
सिध्यति अल्विधित्वात् नन्वेवं प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात् वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चे
न्न स्यैवं रूपं वचनमस्ति किंतु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपेत ल्लक्षणं इत्येवास्तु यद्वा तल्लक्षणमित्यपि मास्तु स्थानि
ब वदित्यनेनैवेष्टसिद्धेः एवं सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेः फलं तत्पष्ठ्यते पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् द्वियत्कार्यं प्रतिप्र
त्ययस्यासाधारणं रूपं निमित्तं तया श्रीयते स एव प्रतिइत्वादि तदेव भवतीति लभ्यते तेन गवे हितं गोहितमित्यत्रवादेशो
न भवति तद्धि धातुत्वमात्राश्रयत्वात् तस्य च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणात् अथात्र ननु मतेति निषेधः तद्धि स्तुय

कः 3

शाः इत्युत्पन्नविसर्जनीयस्य सः स्यात्सुकुडित्यादौ रेखरिचेति च त्वं स्यादिति रिक्त इड्मागमे तु हलादौ सार्वधातुक इति प्र
त्ययस्यैव प्राधान्येनाश्रीयते इति वैषम्यात्तस्मादृर्णा प्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति प्रत्ययप्राधान्ये त्वस्तीति विवेकः। त्वृ
न२ तेनैवन्यायेन न धातु [redacted] लोप इति बहुव्रीहिणो वसिद्धेत्याह धातुकग्रहणसामर्थ्यात्तत्त्वेन निमित्तता लभ्यते तु धिन्वि ते २
कृण्व्यो विचि लोपो व्योरिति च लोपस्य वलि निमित्तत्वात्तत्राह धातुकतया विचो निमित्तत्वाभावाद्गुणो भवत्येवेति तेन सु
धे सुधेनौ सुधेनः सुकः सुकेरौ सुकरा इत्यादि भवति। पठन्ति चा सुधेसुधेवा रिवधात्सु राणां सुकारेणोला घवन्तश्च रामः। वि
८ शेषणो ह्ययमिहादिकर्तुर्वेद धीति सहिकेयटीयेइति। न च तोतो [redacted] न्त्यादित्यावृत्त्या आर्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्या
त्कथं सामर्थ्यमिति वाच्यं यइलुकण्व्यादसत्वात्भाषाविषयत्वपक्षे तु आर्धधातुकग्रहणमावश्यं सामर्थ्यमुपपा
कृ॰ ई। पृ॰ ई स्मिन्न दनीयं न न्वेतत्किं तिचेत्यत्र सूत्रस्य भाष्ये समृद्धि धातुकग्रहणं दत्तवकाशमिति तत्रोक्तत्वादिति चेन्न। [redacted] न ५
को नेयपलर्ध ५ आतामस्य यात्तथोक्तत्वादित्याहुः। तदुपष्टंभेनात्र विज्ञेवान भिमत इत्येव किं न स्यादिति चिंत्य
। किपि तु शतेन धिनः। धिन्वो धिन्वः कृणः। कृणो वाकृ एवइति भवति। सुधी सुधिनौ सुधिनः सुकीः सुकृणौ सुकृणाइ
त्यादि तु न भवत्येवेत्याहुः। यइलुको भाषाविषयत्वे आर्धधातुकग्रहणस्य तौ तौ त्यत्र चारितार्थ्यादादृत्तो चिमा तो
नाभावाद्गुणनिषेधप्रवृत्त्या सुधी सुधिना वित्ये वा सुकृणोति सुदीं सुकीः सुकी रौ सुकीरा इत्यादि भवत्वित्यपि
ई धै ३

चिंत्यं। नन्वेवं परिवीरित्यत्र तु दीर्घौ पर्यायेण स्यातां अनेनैवोभयविधाने यौगपद्याभावेन विप्रतिषेधे परमित्यस्या
प्रवृत्तेः। सत्यं। शास्त्रातिदेशस्य व्यपदेशातिदेशस्य वाश्रयणाद्दोषः। यद्वा। सति प्रत्यये यत्कार्यं भवितुमर्हति तदेवा
तिदिश्यत इति परिवीयेत्यादाविव परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति न तु गिति कार्यातिदेशेऽप्यदोषः। भाष्यका
रास्त्वाहुः। तृणह इमित्यर्थेन तावदिदं सूत्रं। अस्यानिवत्सूत्रे शेषवचनार्थत्वात्। न चाल्विधिरयं हलीत्यस्य निवर्तनात्। न चैवं तृ
णह्नि नीत्यत्रापीमस्यादिति वाच्यं। नाभ्यस्तस्याचीत्यतोऽचीत्यनुवर्तनात्। न प्राशीरित्यत्र शासइदङ्हलोरि
त्त्वार्थमिदं। आशासः क्वावुपसंख्यानेनैव सिद्धेः। तद्धि ल्यप्यपि वाच्यं। शासइदङ्हलोरित्यत्र शासिमात्रग्रहणमि ह
क्षे तिपक्षे नियमार्थं आशासः क्वावेव यथा स्यात्। आशास्त इत्यादौ माभूदिति। यस्माच्छासेरङि हितस्तस्यैवाङः सा
हचर्यादित्वविधौ ग्रहणमिति पक्षे यथा आशास्त इत्यादौ न भवति तथा क्विप्यपि न स्यादिति विध्यर्थे तस्मात्प्र
त्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमार्थमिदं सूत्रं। प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य यत्कार्यं वि
धीयते तन्निवृत्तिफलं तेन शोभना दृषदोऽस्य प्रासादस्य सः सुदृषत्। अत्र नसोर्मनसोः अलोमोषसः इति सूत्रेण
सुशब्दस्य परस्य मन्नन्तस्य असन्तस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधीयमानमाद्युदात्तत्वं न भवति। अत्र हि लुप्तेऽपि
जसि स्यानिवद्भावेन असन्तमुत्तरपदमस्य वा। किं तु अस इति हि प्रत्ययाप्रत्यय साधारणं। अनिनस्म
पं

विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥ ६

ते३ स्व२

५ न्ग्रहणान्यर्थवत्ता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंतीति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो नियमेनाशुद्धरात्त्व्यावृत्तिः सि
द्धा तथा च तन्नेस्तुभ्यामित्यतो दातृतं परं भवति । इस्तूवधेयान केवलं स्वरार्थमेवेदं सूत्रं । किंतु उक्तोदाहरणे एव प्राप्नुव
प न्नत्वसंतस्पेत्तुधादीर्घाधिक्तो नियमेनैव व्यावर्त्यः । वार्त्तिकमतं तु उक्तौ रस्पदीर्घप्राप्तेश्च सिद्धये उपायांतरमन्वे
षणीयमिति । ननु यदि नियमार्थं सूत्रं तर्हि पचेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमिति वृत्तिः कथं योज्या । एवं सम
द सत्वात्प्राप्तिपाक्षिकत्वं स्तुक्रमो रितीः । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठी इत्यादेर्याप्तिनात्राभियुक्तैर्व्याख्यातं योज्या इ कर्मणीति
ति । अत्रोच्यते योस्माकं नियमविधिः स मीमांसकरीत्या परिसंख्याविधिरिति तावत्स्य एवं विवरणादौ । तद्दोषत्र त्र
क यं स्वार्थहानिः परार्थपरिकल्पना प्राप्तबाधश्चेति । तत्र च यद्यपि गत्यास हतरइति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेधस्य वार्थः ।
ल प्रत्ययलक्षणशब्देन तन्निर्लक्षणं भवतीत्यनेन तु न भवतीति । ध्यासस्थानेंतरतमसूत्रे भाष्यं । नानेनांतरतमानि तप
व वर्त्यंते अपि तु अनंतरतमानि वर्त्यंत इति । अत एव वार्त्तिककारोपि वक्ष्यति उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधे
ऽकादिप्रयोगे ऽप्रतिषेध इति । अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविति परिशेषिता षष्ठीत्यादिकमेण व्याख्येयं । ननु वि
हितेति । यदि तु दोषत्रयगौरवपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रुतं व्याख्याय अत एव ज्ञापकात्स्थानिवत्सू
त्रस्य प्रत्ययलोपे तरविषयता कल्प्यते । सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि त्वयापिक

ल्प्यमेवान्यथाविकल्पापत्तेः। भाष्यमते नलोपशीकरोतीत्यन्वयथापदेशुहोतीत्यादिविधिभिराहवनीयवि
धेरिव विशेषविधिना सामान्यविधेः संकोचसंभवात्। नन्वेवं सामान्यस्य विशेषेऽनुपसंहारापत्तिः। सामान्य
शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः। विशेषेणु न कश्चित्प्रयोजनायेनैवं पर्यन्त्युयुज्येतेति चेन्नाधीकरणस्यागेयेऽनुपसंहारो मीमां
सकामभ्युपेतः। कल्पसूत्रकारास्तु तत्रापि विकल्पमेवाभ्युपगच्छन्ति भगवता कात्यायनेन सूत्रितं। अविशेषाद्वाभवेति। ए
वं च सामान्यशास्त्रस्य विशेषे लक्षणया उभयवाच्यत्वान्नयेवोपपत्तौ दोषत्रयं न सोढव्यमिति पक्षान्तरादाहुरहन्तयथाः
सम्यगेवं नैयायिकमते तु तात्पर्यसंकोचस्य स्थले लक्षणानास्त्येवेति विवादः। विशेषधर्मप्रकारकबोधस्योद्देश्यतया
मेवतदभ्युपगमात्। सामान्यप्रकारस्य विशेषविशिष्टकस्यापि लक्षणां विना निर्वाहादिति सुधीभिराकलनीयं॥ ॥
न लुमताङ्गस्य॥ ॥लुमताशब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमङ्गस्य कार्यं न स्यात्। वार्त्तिकमते पूर्वसूत्रप्राप्तस्यायं नि प्रा ५
षेधः। भाष्यमते तु स्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य। नियमविधीनां तात्पर्यसंकोचकत्वमात्रं न तु निषेधकत्वमिति प्रागुक्तरीत्या तु
भाष्यमतेपि पूर्वसूत्रप्राप्तस्यायं निषेध इत्यवधेयं। एवमग्रेपि। गर्गाः। मृष्टः। जुहुतः। इह यञ्शपोर्लुमता लुप्तयोरंग
स्य गुणवृद्धी न भवतः। लुमतेति किं। कार्यते। हार्यते। ओरनिटी णिलोपे कृते णिज्पेक्षवृद्धिर्भवत्येव। अमार्ट्। ह
लङ्यादिलोपे निष्पन्नावस्थायां कृते पि वृद्धिः। अङ्गस्येति किं। पंचासमा। अंगस्येति स्वर्यते। नेतोगाधिकारेण रक्षते। स्वारितेना

निमलत्वादिति। अयं चक्रमोलुम इह ण्भावे नेदितव्यः। ... परत्वाद्वृद्धौ ... तदेतत्सूत्रे ... ॥ २

5 धिकार इति वचनादिति वार्त्तिककाराः। भाष्ये तु इड्दंद्रुषि जंतत्था हि एवं सति क्रामेत्यत्रातो हेरिति हेर्लुकि कृते क्रमः
परस्मैपदेष्विति दीर्घो न स्यात्। तथा जिगमिषेत्यत्र गमेरिट् परस्मैपदेष्विति इण्न स्यात्। तथा विवृत्सेत्यत्र न वृद्भ्यश्च
तुर्भ्य इति इण्निषेधो न स्यात्। तस्मात् लुमतेत्यत्र नांगाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किंतु लुमता लुप्ते प्रत्यये यदंगं तस्यांग
गमनं गं च सर्वं प्रतिषिध्यत इति। नन्वेवमुक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। इक्रामेत्यत्र लुप्तं परस्मैपदं तदपेक्ष्याप
दंगं [illegible]श बेतं न तस्य दीर्घो विधीयते। किंतु क्रमेः। स तु शपं प्रत्यंगं न तु लुप्तं प्रतीति निषेधाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेन
दीर्घप्रवृत्तेः। एवं जिगमिष विवृत्सेत्यत्रापि इटो विधि[illegible] प्रतिषेधो भवत एव। तो हि लुमता लुप्ते परस्मैपदे गं स्य अ पद६१
नंतस्य न क्रियेते किंतु सकारादेः प्रत्ययस्य सन्वांगं नेति स्पष्टमेवास्माकं। पक्षद्वयेपि त्रिंश्यादिर्नित्यं। किंतु पथि
मथोः सर्वनामस्थाने इति त्रिसूत्र्या विधीयमानाः स्वराः लुकि कृतेपि प्राप्नुवंति। तथा हि। गर्गाः। विदाः। य अग्नो लुकूड
ष्टग्रीवाः इत्येवं प्रतिकृता विति कुनोदेवपथादिभ्यश्चेति लुप्तंतो ञ्नित्यादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। तथा त्र्यन्तेरस्यान्ति प्रा
त्र्यत्रयः इत्यत्र स्थानिवद्भावे निषेधेत्रि भरुकुत्सेत्यादिना लुकि कृते जतः कित्त्वात् क्लित्स्यात् उदात्तो भवति इत्यंतोदात्तता प्रा प्नो
तिसा हि प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणात् तत्र हि तांतस्य विधीयते। ननु सिद्धांतेपि पिदिस्वरेणांतोदात्ततया भाष्यमेव
ति वाच्यं। राशदिभ्यां त्रिप्। अदेस्त्रिनिश्चेत्युणादिसूत्रेण हि अदेरस्वकारानुबंधे त्रिप्रप्रत्ययेतस्यापि लेनानुदा
५

त्रत्वाराद्युदात्तौ त्रिशब्दः। तथा च प्रयुज्यते ऽग्नेस्त्रिवृत्स्तोमं पूर्वं स्तुतिं यथा स्तोमस्त्रेः कर्माणि क्रियन्त इति। तथाऽऽकोलु
कत्प्याद्युदात्त एव प्रयुज्यते। अग्नी शतं स्तोम मादृवद् इति। अग्नी रां स्त्रराणं हवामि ति च्चाग्नि नु प्रत्ययान्तस्तु अन्तोदात्तो नका
त्रि रान्तश्चेत्पन्यदन्तात्। सोऽपि प्रयुज्यते दूरेवाये अन्तिकाके चिरे राइ ति। तथा पन्थाः प्रियो यस्य पथि प्रियः। मथि प्रियः।
सुपो धात्विति सो लुक् किप पथि मथोः सर्वनामस्थाने इत्याद्युदात्तता प्राप्नोति। नद्येषा न्त्रिसूत्री अङ्गाधिकारस्थायेन न लुम
ताङ्गस्येति निषेधः प्रवर्तते। नाप्यन्त इत्युक्तो गस्य कार्यो सुप्तिङन्तं इति पदसंज्ञादुक्तस्वराणां प्रत्ययान्तकार्यत्वात्। तन्न स्तः कित व
इति तथा ज्ञस्तु द्वयं त्रिति सर्वनामस्थाने इति सप्तमीनिर्देशाद् उक्तोऽङ्गस्य कार्यं भवत्येवेति चेन्न। त्रिदंतस्या
देरित्यादिकमेण प्रत्ययान्तस्यैव तद्विधानात्। सो वर्थः सप्तम्यन्तं तं समस्य इति सिद्धान्तात्। एतच्च भीह्रीहु मदजन भ
धनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति। इति पूर्वग्रहणात् ज्ञाप्यत इति तन्नैव भाष्ये स्पष्टं। अत एवोपोत्तमं रिती त्युदात्तत्वं आ
हवनीय इत्यादौ रिदन्तस्योपोत्तमे नीशब्दस्य कारे प्रवर्तते। चतुरन्यतरस्यामिति च चतुर नस्यातं चैवं चतुरश्चासौ पुत्र त्वंश संज ९
स्यस्यात्। तथा च षड्विंशाश्चतुः कल्प यत इत्यादौ चतुर् इति पदं मध्योदात्तमिष्यमाणा न सिध्येदिति वाच्यं तत्र शसग्रह
म२ णा सामर्थ्यात्तदंत संमील बाधात्। तथा हि रथा हि ऊडिदं पदा च पुम रैषु चतुर्भ्य इत्येव ब्रूयात्। तत्र हि अन्तः सर्वनामस्था
न ग्रहणानुवृत्तेः शसः एं भविष्यति। षड्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति हलादेः सिद्धान्तेप्युदात्तविधानात् न चैवं स्वरविधिषु ष
व

कः ८ ष्ठेभवति ईश्पतामिति वाच्यं। रित्स्वङ्ङ् इत्याद्यपेक्षयारिरिजिचङीत्युक्तावृद्धिमात्रा लाघवं संभवेन सप्तमी प्रयोगादिति। अ
क्रा २ श्रोच्यते। अगाधिरति दिशपृक्षेतावदुक्तदोषपरिहाराय वार्त्तिकमारभ्यते। लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं सर्व
त ३ मन्त्रैं स्मि[?] कुस्वरवर्जं प्रयोजनं तस्मिनिति किं लुकुस्वरः पथिमथः सर्वनामस्थाने लुकीति। अस्यार्थः। लुमति लुमत्संज्ञ
याप्रतिपादितेऽदर्शनेयः प्रतिषेधस्तस्मिन् एकपदाश्रयोयः स्वरस्तस्योपसंख्यानं। प्रत्ययलक्षणेन प्राप्ताप्येकपद
८५ स्वरोन भवतीत्यर्थः पैंह्याश्रयास्तु स्यादेवा यथा दधितिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदाधिकृत्य विहितस्तिङ् तिङ् इति निघातः। दिस्य
अत्र हि दधीत्यस्य पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमपेक्ष्यते। तथा इह तिष्ठेत्यादौ तिङन्तत्वलाभायापि। नन्वेवं सर्वे स्तोमोभिरि
त्र इत्यत्र सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न स्यात्। तथा। सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेत्यत्र आमन्त्रितस्य चेति आष्टमाद्युदात्तत्वं न स्या
त्। तथा। माहि दातां माहि धातामित्यत्र आदिः सिचोन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह। सर्वेत्यादि। इदं स्वरत्र
यं विहाय [illegible] स्वरान्त[illegible]रे प्रतिषेधस्त्यर्थः। नच सर्वे स्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पदद्वयस्वरोऽयमिति वा
च्यं सर्वस्य सुपीतियुदात्तस्युदात्तत्वं तस्यैव बहुत्वेन प्रकृतिभाव [illegible] मात्रकर्तृत्वात् तथा च तत्प्राप्तिरवशेषापपादयितव्योऽति
भावात्। नच स[illegible]पिःशब्दस्यामन्त्रितस्वरं विनाप्याद्युदात्तत्वालत्वशङ्क्या। अर्चिःशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरि
त्यो [illegible]णादिकेइसि प्रत्यये कृते नोदात्तत्वात्। अव्युत्पत्तिपक्षे पिपिदिस्वरेणान्तर्यात्वात्। नच तद्विषयस्येत्याद्युदात्तः। अ
कृ१ ६

निसंज्ञस्येति पर्युदासात् । केयटेन तु सर्पिःशब्दस्य च ज्ञादित्वं किमर्थं कल्पितमिति चिंत्यं । ननु सञ्ज्ञशब्दः सप्पन्स्पृस्यांजुद्भे
ति कृतिनिंतो युस्यादित्तः । तथा च नित्वादाद्युदात्तः । अयुत्येति पक्षे पितर्थं वत्तः संख्याया इति स्वचना ईति चेन्न । उभयथा
पि घृत्रादित्वेनांतोदात्तत्वात् । तथा च पर्युज्यतो समन्न्युंजंति रथमेकचक्रमिति । इह सिज्ञुग्रहणं माभूत् गांतिस्येत्यत्र सि
ज्ञग्रहणसामर्थ्याल्लुकि स्वरः सिद्धः ॥ अन्यथा हिल्लाघवार्थे लुरेव लुकं विदध्यात् । एवं घभ दृपादिस्यादिसिद्धये ऽस्ति
त्र सिच इत्येतत्कांतरं प्रक्षेपकः कोशोपि नास्मयशीयइति । ननु च लुकि आतइ तिसूत्रे विध्यर्थमेव स्यान्न तु नियमार्थं ।
तथा च तत्र लङ् इति वर्त्तये च्छि लुकीति वक्तव्यं स्यादिति विपरीतगौरवापत्तिरिति वाच्यं । ङित इत्यनुवर्त्त्येव लटो युद स्तत्वा
त त् । अस्मात्सर्वो मंत्रितस्वरवर्जमित्येवावश्यकं । वार्त्तिकारंभस्य प्रयोजनमाह । प्रयोजनमिति । अन्तिशब्दस्य यौरिका
रस्वच्चारणार्थं ॥ सुद्दिश्यो रिति वत् । एते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोजनांतरमाह । पाथिमथोरिति । स्वे
वचनबलेनात्र सूत्र्या अतिव्याप्तिरुद्धृतेत्यपेतीह सूत्रे स्थितं । वस्तुतस्तु नैतदर्थं वचनं किं यते ज्ञापकबलेनैव बिदागर्गा इ
त्यादेः सिद्धत्वात् । तथा च संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे वार्त्तिकं ऽउपमानस्याद्युदात्तत्व वचनं ज्ञापकमनुबंधलक्षणोस्वरे प्र
त्ययलक्षणप्रतिषेधस्येति । अस्मिंश्च पक्षे पथिमथ्योः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वचनं कृ
तेऽयं नास्त्ययमनुबंधलक्षणः स्वरः । येनोक्तज्ञापकबलेन वार्येत । न च स्वरमात्रविषयकज्ञापकमस्त्विति वाच्यं । आमंत्रि

कौ० ७ त स्वरस्ति झुकुस्वरयोरसिद्धिप्रसंगात् नैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति ज्ञाप्यतामिति वाच्यं।
सर्वेस्तोमइत्यत्र आद्युदात्तासिद्धिप्रसंगात्। यद्वा। अत्र क्तस सप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेव ज्ञापकं। सर्वेस्य सु पीत्यत्र तु
सुपीति सप्तमीमपनीय सुप इति षष्ठीपाठ्यात् तथा च षष्ठि स्वरार्थे वचनेनारंभणीयं। किं तु स्वरार्थं तु भूयत्यामपि
म नारंभणीयमिति सर्वेसूस्यापक्षद्वयेपीदं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः स्पष्टमुक्तं। तदयं निर्गलितोर्थः। नि
सूत्रस्याशंकितस्यापि तु व्याप्तिदोषस्य वचनेनोद्धारं मतं तत उक्तज्ञापके नैवेष्टसिद्धिरिति निष्कर्षोग्रे कृत इति। एतच्च सम पा ५
व धाने अंगाधिकारो निर्दिश्यत इति पक्ष इव स्कृतौ गस्य यत्कार्यमिति निष्कृष्टपक्षे पि तुल्यं। अत एव संज्ञायामुपमान
मिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारणे पिनेवोक्तज्ञापन वार्त्तिकं योजितं। प्रकृत सूत्रस्य भाष्ये कैयटयोरुक्त निष्कृ
ष्टपक्षे उक्तदोषप्रसंग एव नास्तीति लभ्यते तत्रैव्यमाशयमभियुक्ता वर्णयंति। ज्ञापकं हि विधेःसामान्यापेक्षं वि
शेषापेक्षं चा तत्र यदाभीह्णीत्यत्र एवं ग्रहणं न यत्र सप्तम्यर्थपक्षे तदंत ग्रहणपक्षे च फलभेदस्तत्रैवेसौ वयं सप्त
म्यस्तदंतस सप्तम्य इति ज्ञाप्यते। यथाभीह्णीत्यत्रैव पूर्वं ग्रहणभावे तदंतस्य कार्यित्वे प्रत्ययांतानां भ्यादीनामुदात्तत्वं
स्य लोपत्यय परिभाषया प्रत्ययांतस्यैवोदात्तः स्यात् सप्तम्यर्थाश्रयणे तु पितमपदाद्यभ्यादीनामेवोदात्तः स्यादि
ति स्पष्टः फलभेदः। तथोपोत्तमं रितीत्यत्र न्यत्तरस्यामित्यत्रापि तद्यादिर्निति पषष्ठि मषोः सर्वनाम स्थान इत्या श्रि ९

५स्यादितीति । तथा च प्रत्ययान्तस्येदं कार्यं न तु प्रत्ययस्येति प्रत्ययलक्षणं स्यादेवेति भावः । कामचारादिति । तथा च शब्दस्वरूपं तस्य विशेषणं न तु तद्युतः शब्दस्वरूपस्येति कृतस्य तस्येति सूत्रे तदन्तस्य कार्यिता भावात्सुप्प्रत्ययस्यैव तु कार्यित्वात् प्रत्ययलक्षणं न भवतीति भावः । =५

दोतु नास्ति फलभेदः । तत्रान्तरङ्गत्वस्य द्विकार्यत्वे प्रवृत्त्या एदेरेवोदात्तत्वं स्निहादिपर्वस्यापि कार्यित्वात्तस्यैवेति । यथा च तत्र सोव
येइत्यस्याप्रवृत्त्या तदन्ताकार्यित्वमुक्तदोषस्याप्रसङ्ग एवेति । संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्ये केयटादिग्रन्थात्स्व
सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य योजयितव्याः इति । अत्र य इत्यत्र तु स्वरो न भवति लुकि कृते कार्यिणोऽभावात् । प्रत्य
यलक्षणं स्यादस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेपि भवति । ननु प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि न च प्रत्ययग्रहणपरिभाष
वि यातदन्तग्रहणं स्यादिति वाच्यं । एवं धिरिति सूत्रे गोवत्सादिभस्यैवक्ष्यमाणत्वात् । विशेष्यविशेषणभावे वैकामचारात् ।
नन्वेवमपि स्थानिवत्सूत्रे णस्यादेवोदात्तेति चेन्न लोपस्याभावरूपतया तदीयान्तस्यानुदात्तत्वायाश्च वाधात् । अ
त एव हि अभूदित्यादौ लुप्तस्य सिचो नेडागमभावस्याभावो वं संभवतीति भाष्यमतेऽनल्विधाविति निषेधात् । किं
जादौ नातुने ङुरी तीशिनषेधो प्रसक्तीति दिक्कु । वस्तुतो यदागमितिव्याख्यानाद्राजपुरुषइत्यादावपि निवाधाभस
ज्ञायानिषेधेनाल्लोपाभावात् । सुवन्तेल प्रयुक्तेपदसज्ञयानलोपाच्च । तथा अरहरदरातीत्यत्र रेफोपि सिद्धः । असु
पीतिनिषेधोहि वस्तुतोङ्गस्यकार्यमितिनेह प्रवर्त्तते । अङ्गाधिकारनिर्देशे तु प्रवर्त्तेतासौ । अत एव हो रविधावि
तिवचनमारभ्यते । न चासुपीतिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणेनासुपीति निषेधो नेति वाच्यं । दीर्घादानि दा पइत्या
दौ हल्ङ्यादिलोपे रेफापत्तेः । एनासुपीतिपर्युदासमाश्रित्याह रदरातीत्यत्र दाधातोः सुबिन्नस्य सत्वाडे पइत्य यव:१

= अत एवेति । लुकि कृते कार्यिलोपाभावात्प्रत्ययलक्षणाभावादेवेत्यर्थः । कार्यित्वं चात्र न स्थानित्वं किं तु कार्यं प्रत्यन्वं धर्ममात्रमित्यागमोपि स्यादित्यत आह । नहीति ।
इदं च प्रत्ययलक्षणसूत्रे स्पष्टमर्थमितिवार्तिकमतं नत्वमौ । किम [illegible] मते नाह । भाष्यमत इति । =६

कृ: ४ पिकल्पनमपास्तं। दीर्घो हानिरा द्व्यस्त्यात्रानिप्रसंगात्तथपि रुत्वरत्वयोरसिद्धत्वात्पूर्वेन लोपेकृते ऽकारस्यैव रुत्व
रत्वे प्राप्नुतस्तथापि रुत्वरत्वयोर्विधेयत्वेन लोपो नेष्यते। रुत्वरत्वोभयाभावसामर्थ्यात्। नश्च कारस्य रोरे वा विशेषो
स्तीति दिक्। न च सत्त्वपुंहो न लोपनिषेधाद्धे अहर्गण्युहेदीर्घो हो निरा धेत्य सत्रं चरितार्थं त। एवमपि रूपरात्रीति रुत्वस्य वै
यर्थ्यापत्तेः। नन्वेवं तदपि संबोधने चरितार्थमिति चेत्सत्यं अहः नित्यत्वावर्ष एकेन नलोपाभावनिपातनात्सिद्धमिति दिक्
।स्यादेतत्। परमवाचा परमगोदुहा परमलिहा परमदंडिना परमदिवा परमकुमार्येत्यत्रांतवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य उत्त
रखंडस्य पदसंज्ञा स्यात्। तेन श्चचोः कुः। दादेर्धातोर्घः। होढः। नलोपः प्रातिपदिकांतस्य। दिव उत्। इको सवर्णाशाकल्य
स्य ह्रस्वश्च इत्येते विधयः प्रसज्येरन्। न च भसंज्ञया पदसंज्ञा बाधः भिन्नावधिकत्वात्। भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता। पदसं
ज्ञा तूत्तरखंडस्य। अत्र भाष्यं। भसंज्ञा सूत्रे सुपि ङंतं पदमिति सूत्रात्सुबंतमित्यनुवर्त्तनीयं सूत्रार्थस्तु यजादावसर्वे तदर्थं ५
[redacted]नामस्थाने परे यस्मात्स प्रत्ययविधिस्तदादि भं तत्पूर्वं समुदायो भसंज्ञो भवति तदवयव भं सुबंतं च यद्यपि हि तद
पि भसंज्ञं स्यात् यजादावनंतरमिति इह च समुदायस्य भसंज्ञा प्रधानशिष्टावयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा के तु क्यङ्स
लोपश्चेति वचनात्तेन राज्ञ इत्यादौ सुबंतावयवाभावेपि भवतीति सुबंतावयवस्यैव तु तस्य समुदायस्य चेत्युभयोरपि भव
तीति विवेकः। नन्वेवमपि परमवाचो परमवाच इत्यादौ भत्वाभावात् पदकार्यं स्यादेवेति चेन्न। तत्र भत्वाभावेपि अ

सर्वनामस्थानेइति परसंज्ञानिषेधात्स्वादिष्व सर्वनामस्थानइत्यत्रापिहिसुबंतमित्यनुवर्त्ततो प्रसज्य प्रतिषेधश्चा
ति यंतत्सामर्थ्यादन्तस्यविधिर्वेस्यायो नाम्नी पतेतस्य मर्थः। सर्वना[redacted]मस्थाने परतः पूर्वः समुदायः पदं न स्यात्ता स२
स्वयवभंजं च पदं न स्यादिति। तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ताऽवयवस्यतु सुबंतमिति प्राप्तापदसंज्ञा नेनवि
षिद्धेति परमवाचावित्यादि सिद्धं। नन्वेवं सुवाक् सुराजेत्यादौ कुत्वादिनस्यात्। सावपि समुदायस्यावयवस्य च प्रा
प्नयोरुभयोरपि परसंज्ञयो निषेधादिति चेन्नात्र सर्वनामस्थानइत्यत्रोत्तरसूत्राच्चीत्यपकृष्य यजादौ सर्वनाम
प स्थानेउभयविधपरसंज्ञानिषेधात्। सोतुहि विधापि परसंज्ञा भवत्येवा नन्वेवं शून्यमारोसो पूर्वस्य पदसंज्ञास्या
दिति चेन्न इष्टापत्तेः। नन्वेवमेचो प्रगृह्य स्यादूराद्धूते पूर्वस्याद्धे स्यादुत्तरस्येदुतावितिसूत्रे भद्रं करोषि गौरित्यत्राति
ति [redacted] प्रसंगवारयितुपदांतग्रहणां कर्त्तव्यमितिवार्त्तिकं कृत्वा वक्ष्यमाणां विरुध्येत क्रियमाणोपि पदांग्रहणो दोषजाद न
वस्थ्यादिति चेन्न तत्रांतग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यस्यटेरित्यतो वाक्यग्रहणमनुवर्त्यवाक्यांतस्येति व्याख्यानसं त२
भवात् तत्रैवंसमासचरमभागस्यपदसंज्ञा यजादौ कापि नास्तीति स्थितं क चिन्निषेधो क्व चिन्तु भत्वेन बाध इति
विशेषः। नन्वेवं द्वारान्मुक्तमित्यादावलुङ् न स्यात् जहोतापोजारावित्यत्राश्वानङ् नु स्यात् उत्तर पदेत्त द्विधा नादिति चेन्न
उत्तरपदस्याद्वस्यसमासोत्तरावयवेह तया पदसंज्ञा विरहेपि तत्प्रवृत्तेः। सर्वोतिस्यचेयं रूढिः। जेन हेतु पोतने छोड्डा
धा३
दै८

9

दिसग२

कृः

त्तारइत्यत्रमध्यमानामुत्तरपदत्वाभावात्तत्पूर्वस्यानङ्गेति दिक्त्वेवंदाधिसेचेदृशधिसेचइत्यत्रसात्पदाद्योरितिषत्व
८२ निषेधोनस्यादितिचेन्न। पदादेरिःपदांतस्यषत्वनेतिव्याख्यानात्। नन्वेवंरामेषुहरिषुचित्यत्रापिनिषेधःस्यादिति वाच्यं सा
८३ [redacted]दावित्तियापदसंज्ञानामुपजीव्यपदेनेतिनिषेधाप्रवृत्तेः। एतच्चसात्प्रतिषेधेनज्ञाप्यतेयुक्तंचपदादेर्न ८२
षेधव्याख्यानंतत्पदस्यादेरिति। तथासतिगतिकारकोपपदानामितिसूत्रयत्नैः प्रागेवसमासेदधिसेगित्याद्यौ
षत्वस्यदुर्वारत्वापत्तेः। नन्वेवमपिबहुसेचौ बहुसेचइत्यत्रषत्वंस्यादेव बहुचोऽपदत्वेनप्रतिषेधाप्राप्तेरितिचेन्न
। सापेक्षत्वनमेवेहकर्तृत्वंबहुच्पूर्वस्येति। अत्रायंस्वत्रन्यासः सातेसःषत्वंनस्यात्। ततःबहुच्पदाभ्यामाभ्यामु
मे त्तरस्यसस्यषत्वंनस्यात्। आदिग्रहणानकर्त्तव्यं। तस्मादितिपुरस्यत्येवसिद्धेः। तदिदंबहुज्ग्रहणमादिग्रहणेननिमात्तव्या
मिति। वार्त्तिकेतुउत्तरपदत्वेचापदादिविधावितिवचनेनैवपरमवाचेत्यादेः साधितत्वात्तत्रस्यसमाप्तोत्तरभागस्यपद
त्वेकर्तव्येलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंनस्यात्। अतोनकृत्वाहि। पदादिविधौतुप्रत्ययलक्षणंस्यादेवतेनषत्वनिषेधा
द्दधिसेचइत्यादिसिद्धिः। अस्मिंश्चपक्षेप्राक्सुवुत्पत्तेःसमासोत्रनाभ्युपगन्तव्यः। धनक्रीतेत्यादिसिद्धयेतस्या प
मे२ नित्यत्वायावक्ष्यमाणत्वात्कैयटस्त्वाह। दधिसेचावित्तिविग्रहेषष्ठीतिसमासः। नत्वयमुपपदसमासः। सोपप
पदात्तुविच्चनास्तिअनभिधानात्। अतोदधिसेचावित्यादिनभवत्येवेति। अस्मिंस्तुपिपक्षेवबहुच्पूर्वस्येतिव

स्वनं कर्त्तव्यमेवं कृते हि बहु त्वविशिष्टस्यार्थवत्वेन प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टात्सुवन्तरमुत्पद्यत इ
त्यर्थवत्सूत्रे वक्ष्यते। तन्नान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य मेपदत्वं तत्कुत्वादेः कर्त्तव्ये मा भूत् तत्प्रतिषेधस्य वचनस्य चायास्तादि
ति। अवायति कर्षः। एवं स्वरूपस्य वा स्थित्वाद तु पदत्वे च पदादिविधौ वक्तव्यत्वं स्यात्। जिपा पदादिविधावेव प्रत्ययल
लक्षणं भवति न तु परांगविधाविति नियमार्थं चेदं वचनद्वयमिति व्याख्येयं। एवं च न तकर्त्तव्य इति लाघवं। आग्म
सं ५ न्पक्षे सोपदेनास्ति। प्रागुक्तकुत्सप्रभावात्। तदेतत्पक्षद्वयमभिप्रेत्य हलड्याब्भ्य इति सूत्रे भाष्यकारेहके स्तावपिप सु ५
न दं भवति। एवमप्युभ यतः पाशा रज्जुरिति। ननु आगाधिकारस्य ह्रणपक्षे वस्तुतो गस्येति पक्षे च अभूव न्निसत्य च बु
सुप्राप्नोतीति चेत् सत्यं। आनइति नियमं भवति। ननु देवदत्तेयाजपांच कारे त्यत्र लुक्बाधिता परत्वान्नित्यत्वात् दि
षु कृतेषु आमइति तेषां लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वादामन्तस्य निघातः स्यात् परस्य च न स्यादिति चेत् सत्यं। आलाव नः ५
स्थायामेवयेन नाप्राप्ति न्या येन तिवादीन्बाधित्वा लुक्प्रवृत्तेः। तदुक्तं। आमि लिलोपात्तस्य चानिघातस्तस्मा
च्चेति घातइति। ननु देवदत्तो युष्मत्सुतइत्यादौ षष्ठ्यां तस्य विधीयमानायुष्मदस्मदा देशाः प्राप्नुवन्तीति चेत्
सत्यं। स्यग्रहणान्न भवति। न च विभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य नामभ। किंतु विभक्तिविशिष्टस्येत्यत्र दर्थस्याग्र
हणं स्यादिति वाच्यं। षष्ठी चतुर्थी द्वितीयानामिति निर्देशोपिगतार्थत्वात्। सर्वस्य पदस्येत्यनुवृत्तेश्च। तस्मादि

10.

भक्तिलोपे कृते मामृदित्येतत्स्वर्थमेवस्य ग्रहणं। अवस्थानं हि अयमाणस्यैव संभवति। यद्वा नित्ष्ठजिरहानोप
७२ न्ते। यथा। समयोतिष्ठ सुग्रीवेति। समयं मा हासीरित्यर्थः। तथा चापरिपूर्णविभक्तिकयोर्द्वयोरप्याश्रयमौ विभ ६८२
७३ क्तिलस्य स्पष्टमेव लभ्यते। इदं त्वव शिष्यते। वस्तुतो गस्येति सिद्धे चिणो लुगिति तलोपे कृते हनि णिङादेशा न स्युः। अ
वधि भवतां हस्युः। अगाधि भवतां ग्रामः। अध्यगायि भवतानुवाक इति। लुङि परतोऽध्येते विधीयते इति चेत्तामेवाल
ङि यदा हि धातुकं तन्नेह निणिङादेशानां विधानात्। तस्मादुक्तत्वोगस्येति पक्षो निर्दोष इति स्थितं। अचोन्त्यादि टि
७६ । अच इति निर्धारणे षष्ठी जातौ चैकवचनं। अचां मध्ये योन्त्यस्तदादिशब्दरूपं टिसंज्ञं स्यात्। टि प्रदेशाः षित आ
६७ त्मनेपदानां टेरेत्यादयः। पचते पचेते इत्यादि। अंते भवोन्त्यः। दिगादित्वाद्यत्। अन्त्य आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः। नि
त्यसापेक्षत्वात्समासः। अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्। उपधागुणः भ्वेतातीत्यो
ताति। वद्धेतेत्यादि। ननु पूर्वस्याविशेषितत्वात् षष्ठा सिधानोः शा इति समुदायस्य संज्ञा स्यादिति चेन्न। अलस्तन्नैवं
शास इदङ्हलोरिति शिशा इति समुदायस्य स्यादिति वाच्यं। अलोन्त्यपरिभाषया इष्टसिद्धेः। स्यादेतत्। नानर्थके
२२ लोन्त्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति निषेधः प्राप्नोति इह च विभक्तीत्यत्र भ आमित्यन्त्यस्य यथा स्यादित्येतदर्थं
मनभ्यासविकारेष्विति उक्तं। विकारो नाम वर्णात्मक आदेशः। अत एवादेरित्यत्र लोपः सर्वादेश एव भवतीति। राम

१०

अत्रोच्यते नतावदेषापरिभाषासूत्रकृतः संमता तस्यालोपइतिसूत्रे त्रिदुङूतं सर्वलोपार्थं तस्यग्रहणात् नापिभाष्य
कारस्य संमता एतत्प्रयोजनानामन्यथोपपन्नेर्भाष्येउक्तत्वात् तथाहि अग्यक्तानुकरणस्येति तावदंत्यादेशो न भवति ना
म्रेडितस्यांत्यस्य तुवेति ज्ञापकात् इतरथाह्याम्रेडितस्य वेत्येवब्रूयात् घसोरेद्धावित्यत्रापि लोपोयीति प्रकृते पुन
र्लोपग्रहणसामर्थ्यात् सर्वादेशः तथाचेत्थं सूत्रन्यासः घोरभ्यासस्यलोपः लोपश्शेतरस्यातु छत्या सर्वलोपः
स्यात् अस्तेश्चेत् अस्तेर्घोश्चएद्भवतिहाविति अथवालोपश्शइतिछेदः संज्ञायां कृतोनुबंधः संज्ञिनि फलति यथा
ऊमुटि भाष्येतु द्विशकारकोनिर्देशः शइत्युक्ते तत्र लोपइतिभिन्नंपदं शइत्यस्यचउपदेशएवेत्संज्ञातत्फलंतु प्रयोगेस
र्वेत्रानुबंधानांकाकादिवदनवयवीभूतेव्याववर्तकत्वादिभावः अस्मिन्नपिपक्षे हलिपरे यः संयोगस्तदरित्वात्
लोपे एकशकारकस्यपाठः सुवचः स्यष्टार्थं अनउपधालोपिन इत्यादावकारस्येवेदापिसकालोपोमास्त्विति तु
भाष्याशयः आभ्यामित्यादौ हलिलोपइतिसूत्रेण अककारस्य इदमइदो विधीयमानो लोपो पितस्यसस्यस्यादिति
चेत्र अनाप्यक इतिसूत्रादनित्यनुकर्ष्यते स्यहलीतिसप्तम्याषष्ठी प्रकल्प्य अनएवलोपाविधानात् तथाचतत्रालो
त्यपरिभाषया नकारलोपे अतोगुणे इति पररूपे च कृते आभ्यामेषामित्यादिसिद्धं अत्रलोपोभ्यासस्येतिसूत्रेपि
अत्र अभ्यासस्याश्रयेनतु तदेकदेशो इति व्याख्यानात् ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वलोपः यद्यपि सनीत्यपेक्षितं द्वे दो

तिर्दे

विषयोप्यपेक्षितः मुख्यो धर्मस्तस्यानुलोमेति। मुमुक्षतिनामित्राद्विधावृत्त्य १

षि

क्रः घावित्यादिवारणाय। सा सूत्रे इति डिज्झ पक्षे जीपे तद्वारणाय। प्रकृत्यर्थोपि पक्षजीत्यादिवारणार्थं तथापीदं सर्वमनुवृत्त्ये
वसुलभमिति। सर्वलोपार्थमेवात्र ग्रहणं बोध्यं। नन्वेवमपि विभाषा भवद्भगवद् वतामेघावस्येति वात्तिकेन विधीयमा
नस्रोकारोंत्यस्य स्यादिति चेन्न। वस्येति सिद्धे अवस्येति गुरुकरणसामर्थ्यात्तत्सर्वादेशसिद्धेः। तस्मान्नानर्थकं इति प
रिभाषा निःफला सूत्र भाष्यासंमता चेति स्थितं। एवं च शासेः शासहस्रो पधाले पिशिष्टइत्यादि सिध्यति। संयोगोपध
ति ग्रहणं कृत्रर्थमित्यपरि व्यवहारः आस्मिन्नपक्षे संग च्छंते इरिकृ। यङ्। अव व्यवधिमड्डा वः सजातीयनामेवेत्युत्सर्गः। ले
के ह्यमीषां ब्राह्मणानामत्यास्य वंमानयेत्युक्ते एक एवांत्यपारव्यवहितः पूर्वं आनीयते न समुदायः। एवं चेहाप्यलः अ
मध् व्यवहितः पूर्वोलिवसंज्ञी नतु समुदायः। तच्च ■ व्यवहितोलः संयोगोपधव्यवहारस्तु भाक्तः। अवयवधर्मस्य समुदायेऽप व५
चारात्। एवं स्थिते अल इति जसन्तमपि सुवचं। जात्याख्यायामिति वचनात्। एवं स्यपि जसंतं। अंत्योप्यलेव साजात्या ल्लभ्या ६४
स्पूर्व ४ तो। यङ्। अल इति निर्द्धारणे षष्ठी। जातावेकवचनं। अलामध्ये त्यो इत्यर्थः। तथा चेहालोतिज सऽसिद्धेः स्वेति पक्षत्रय षि३
मपि स्थितं॥ ॥तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ ॥सप्तमी निर्देशेषु पूर्वस्यैव कार्यं स्यान्नतु सर्वादिष्टे अव्यवहितोच्चारितेसतीत्य
र्थः। निश्लिष्टानंतर्ये दिशि रुच्चारणक्रियः। निरंतरं दिष्टो निर्दिष्टः। नियमार्थमिदं सूत्रं तेनाय्यादिः इकोयणचीत्यत्र चीति यस
च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी॥ अश्रूयमाणा क्रियत्वाद्वांतरगस्यास्यार्थस्यलाभः। तेनाचि सति यण् एरेभकीत्यर्थः। य राम

२१

ह्वागंगायं अयोषइतिवर्द्दो पश्लेषिकेऽधिकरणेसप्तमी। तत्र सत्त्वं परस्यैव पूर्वस्यापि संभवति। एवमुपश्लेषोऽपि तत्र युगपदेक
स्य कार्यं स्यात्। निमित्तत्वयोः संभवाद्दध्युदकं मध्विदमित्यत्रेकारोकारयोः पर्यायेण यणः प्राप्तः पूर्वस्यैवेति नियम्यते। त
था अग्निरत्रेत्यव्यवहितस्यापि प्राप्तः। अनन्तरस्यैवेति नियम्यते। ननु गावित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वादिति
शब्दः करोतीति श्रेयापि। एवं च तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्त्तेत। आस्तिदित्यत्र व्यवच्छेद्यं हे यौष्माकीणाऽस्मभ्यं
दे हि हे आस्माकीनयुष्मभ्यं ददामीत्यादौ रवणाभ्यां परस्याप्यादेशप्रसंगसत्त्वात्। तस्यां इति करणाः पदार्थो विपर्यास
कृत। लोके अर्थपरत्वाऽऽ औत्सर्गिकत्वात्तत्र शब्दपरतां करोति। शास्त्रे तु विपरीतं। किं चायदित्तस्मिन्नणीत्यत्रैवेयं प्रव
र्त्तेत न हि तत्रैव पूर्वग्रहणं कुर्यात्। तस्मान्नेदं तस्मिन्नित्यनुकरणं। किंतु अचि हलीत्यादिसकलविशेषसंग्रहार्थः स्वतंत्र
स्य सर्वनाम्नायं निर्देशः। तस्यापत्यं तत्र भव इत्यादिवत्। तस्मादित्युत्तरस्य पंचमीनिर्देशे परतः स्यैव कार्यं स्यान्न त्वाव्यव
हितत्वस्य चारिते। तिङ्ङतिङः। अग्निमीले इह न भवति। ईले अग्निं इह कारकविभक्तेरसंभवाद्दिग्योगलक्षणा पंचमी।
तत्र दिक्शब्दोऽध्याहृियमाणः उत्तरशब्द एवं पूर्वशब्दोऽप्यविशेषादध्याहृियेतोऽव्यवहितोऽपि चुग स्येत। तथा च उत्सस्या
त्स्यत्राप्युदः स्थास्तंभोरित्यस्य प्रसंगः। तदेवं पूर्वसूत्रमेतत्सूत्रं चेति द्वयमपि नियमार्थमिति स्थितं। तत याच वान्ने
कं। तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनमिति। इह परत्तस्मादिति स्व

कः तंत्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशं प्राग्वृत्तानत्वनुकरणं। तथा हि सतिय घपि तस्मात्तु इ हि हलइत्यन्नात अत्रादेशिति दीर्घो स्पूर्वस्यांग
न२ स्यासंभवात् प्रयोजनाभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिर् इति सौपित्तस्मा छ सो नः पुंसि [redacted] तस्मात्तु ङ्वीति योग
ह्ये स्यात् ङ्त्रु रत अनुपलभतेऽगो रन स्वइत्यादेर्व्यो वर्ण्यस्य तत्र संभवादिति दिक्॥ स्यादेतत्॥ एतत्सूत्रं नियमार्थमस्तु
म ।पूर्वसूत्रमधि [redacted] औपश्लेषिक सप्तमीपक्षे नियामकं स्त्व। सप्तमी पक्षे तु। नियामकत्वमयुक्तं षा[redacted] भाष्यकैयट वि
त रोधात्। यथा हि। आल्लोप इत्यत्र भाष्ये नैषा परसप्तमीका तर्हि सत्सप्तमी। किं तिसत्तीति। तथा तत्रैव कैयटः। क थं पुनः स
र भवं पौपर्वसप्तम्यां सत्सप्तम्याश्रयितुं नायये षे वाक्याध्याहारादेषः। किं तिसत्तीत्येवं हि विज्ञायमाने पौर्वापर्या ना
श्रयणान्नास्ति तस्मिन्नितिपरस्याः परिभाषा या उपस्थानं यदत्वौपश्लेषिके धिकरणे सप्तमीति दा किं प [redacted] मा
य [redacted] वस्य कर्थमथ परस्येत्यनिमि नियमार्थं परिभाषोपस्थानमिति। अत्रोच्यते। षा षष्ठ ग्रंथस्य प्रकृ य
तमात्रपरत्वाद विरोधः। तथा हि। आत्रलोप इति सूत्रे शाकारवतो गृह्णां मा स्तुनादि ये वा स्त्विति प्रश्ने नंदंना दावतिप्रस मा४
दि गः स्युन्नरिति। आ नैतामित्यस्यानुकर्षणं तु हिनस्तीति नस्यात्। ततः किं जीत्यनुवर्त्यं श्रममेव क्रियमाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र
लोपो स्त्व इति शंक्यते। यस्त्विा स्याम वस्थायां तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठेत तदा नैमानादोचौ नशोऽङित्वाल्लोपः प्रवर्त्तेत ८२
।श्रमः शिस्त्करणं चानर्थकं स्यात्। तद्धि शित्वात्सार्व धातुकत्वात् ङित्त्वमिममेवाश्रित्य हिनस्तीत्यत्र न लोपे क्रियमाणे राम

नर नेर नर

सार्थकं न त्वन्यथा । तन्वार्धधातुकसंज्ञानिवृत्त्याशित्वं सार्थकं तत्स्याद्धि स्यात्यां भ्रंक्कि श्रेन क्तेत्यतो लोपः स्यात् । ह एगद्धिमि तु
नीत्यत्र गुणः स्यात् । ग. शोढीतीडागमः स्यात् । नेड्वशीति तु प्रवर्त्तेत् अकृत्वादिति चेन्न । अमः पूर्वभागस्यानेगत्ययोक्तविधी
नामप्राप्तेः । कथमनं गतेति चेत् अस्यं प्रत्ययाविधौ यत्पंचमी निर्दिष्टं धातोः प्रातिपदिकाद्यादित्तदादित्तस्मिन्प्रत्यये पर रूादिद्र
नि तेगमितिहि सूत्रार्थः । इह तु यत्पंचमी दिष्टं रुधादिभ्य इतिनास्मात्परस्य प्रत्ययः । यस्मात्त्वपरः पूर्वभागान्नासौ तस्मि
न्विधीयमाने पंचमी निर्दिष्टः । अत एव भन क्तौ त्यादावतो दीर्घो यञीति न प्रवर्त्तते । नच श्नसोर्ल्लोप इत्यत्र विशेषणार्थे २
प शित्करणं स्यादिति वाच्यं । नसोर्ल्लोपः स्युक्ते पिदोषाभावात् । नन्वेवं नोत्तम स्योर्ग्रहणं स्यात् । तथा च कनेयेड्लुकि च कोत्त
इत्यत्रापि स्यादिति चेन्न । सिद्धांते पिश्नप्रत्ययसांतयोर्ग्रहणापत्तौ वस्त इत्यादावतिप्रसंगः स्यात् । साहेच यांत्प्रत्यय नर्ये
सु धात्वोर्ग्रहणमिति तुल्यं । ननु नसोर ल्लोपइच्छमाने यत्र न प्रत्ययस्य क्ङित्यानंतरं वभाविष्यति यत्न इक्वरन्तयत्नाः
न पामत्तः शत्ता । मैवं । अस्तु वर्तमाने सार्वधातुकग्रहणे न प्रत्ययो वि शेष्यते तथा च विध्यसंस्पर्शो निर्दिष्टपरिभाषानुप
स्थितौ निमित्तस्स प्तमी सार्वधातुकनिमित्तस्य न प्रत्ययस्यास्तेश्चाल्लोपः क्ङित्यनंतर इति । ननु चाजतु त्सार्वधातुक इति
सूत्रे सार्वधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातमिति चेन्न । सति शिष्ट्वे प्रत्याख्यानात् । तदेवं श्नमः शित्वसामर्थ्यात् कृतमिति सत्स्वप्र
स्थामापि परिभाषा नोपतिष्ठत इति स्थितं । पूर्वं क्ष्लादर्नास्य यात्तयोक्तमिति वा वर्णानीयं इह सूत्रद्वये षष्ठी प्रक्लृप्तिपक्षो

नर पर

13 ने

पिमाष्येस्यित्तः। तथा हि। षष्ठीस्थाने योगेतिसूत्रात्षष्ठीत्यनुवर्त्ततेसप्तम्यर्थोनिर्देशे एवं स्यादव्यवहितस्य षष्ठीस्था त
पंचम्यर्थनिर्देशेउत्तरस्याव्यवहितस्यषष्ठीस्यादितितत्रइकोयणचीत्यादौसत्रएवषष्ठीश्रवणात्तोषष्ठीमनुत्पूर्वस्या
नंतरस्यैषानतूत्तरस्यनवापूर्वस्यापि [redacted] व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते। आनेमुगित्यादौतुषष्ठ्याअश्रवणात्स्थानि
प्रकल्प्यत इति विशेषः। साच्चानियतयोगत्वात्स्थानषष्ठीयस्यस्थानषष्ठीतस्यैवकार्यंनियमइति सोप्यर्थात्सिध्यति
सं १५ [redacted] यत्वमत्प्रभयोरितिदेशात्तत्रोभयत्रावचनप्रकल्पकोटित्वात्तितिभिन्नत्वयोरेकत्रयुगपदसंभवात्ज्ञापकाच्च तथाचैकः
म॰मे॰मै॰ प्र८ः६ पूर्वपरयोरितिसूत्रद्वयप्रमाणात्वाद्वेभवेत्तांप्रकल्पिकेषष्ठ्या [redacted] विभक्तौ [redacted] तेनात्रज्ञापनार्थत्वमास्थितमितिन
प्र५ चपर्यायेणोभयं कल्पतंत्र्यतुल्यत्वात्। तथा हि। आनेमुगित्यत्रसप्तमीनिरवकाशासापूर्वत्र चरितार्था। आ अतोयेय व॰८६
प्र५ इति पंचम्याःषष्ठींकल्पयति एव मीदोइतिपंचमीआनइतिसप्तम्याः। तथात्तास्यनुदात्तेत्स्वेऽप्यभ्यस्तासिजर्थेसार्व
तु धातुकेइतिसप्तमीनिर्देशंवक्ष्यति। साचसप्तम्युत्तरत्रचरितार्थेतितस्याएवषष्ठीकल्प्यतेतथा बहोर्लोपइत्यत्र बहो
रितिपंचमी अकृतार्थाइष्ठमेयः स्वितिसप्तम्याःषष्ठींकल्पयतिअतएवबहोरितिएवषष्ठीनिर्देशः। तथागोतोणि भू॰ व॰३
प्र२ दितिपंचमीसर्वनामस्थानेइतिसप्तम्याःषष्ठींकल्पयति। गोशब्दस्यणित्वेप्रयोजनाभावान्नवर्तिष्यतिगोरित्या
दौएवंस्यवृद्धिःफलाभिति वाच्यं गोशब्दप्रतितिष्ठिनेरनंगत्वात्। एवं द्वायेणपंचम्या अकृतार्थत्वेभाष्यस्यष्ठीअविस

ने२ स५ ति

आमीतिसमर्मीक्-तरार्थतयासावधूराशा । ९

वैनाम्नः सुडित्यत्रापि पंचम्यन्तवक्काशी । यदित्युक्त्वा इह अदिस्यनुवृत्तया पंचम्या सामानाधिकरण्यं संपाद्य सर्वनाम्न
इति पंचम्यपि इकृतार्थेति ब्रूयात् हि यथा । ईश पक्षाश्रयणेन परत्वात् तस्मादित्युत्तरस्येति भविष्यतीति तदुक्तं । उभयनिर्देशे
नि३ विप्रतिषेधात् पंचमी ईशः इति । वक्तव्यं तत्र नेह सामानाधिकरण्यं वर्णाश्रमेतराणामित्यस्यासिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्य
स्या४ इत्याख्यानात् । येषां तेषामित्यर्थे मकारस्य परस्येति व्याख्याना नाच्चादीर्घोऽस्तु भवतीत्यत्र तु षष्ठ्याः स्थाने पंचमी ।
तेन दीर्घस्यैव तु भवति न तु षकारस्य सुराष्ट्रायेति ति द्वे शश्वेह लिंगं अन्यथा हि रवारिचे तित्वेन सुराष्ट्रायेति च का
रहयंनिर्दिशेत् प्रत्ययविधौ तु पंचम्यो न प्रकल्पिकाः षष्ठ्या अनुवादविभक्तित्वात् [redacted]
अप्रसिद्धस्य चानुवादासंभवात्तत्रानियमाप्रसंगेन नियमकारिणः परिभाषायाः अप्रवृत्तेश्चेति दिक् । स्वं
रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना । अग्नेर्ढक् । आग्नेयं । आङ्गेयमह
नः । आयच्छतेः ओहितेः इह अग्निशब्दः य महत एषामेतस्य त्रोपात्तानां प्रयोगासंभवात् ये न त एव संज्ञिनः । अशब्द
संज्ञेति किं । उपसर्गे घोः किः दाधा घ्वदाप् इति घुस्यात् घुधातोः शब्दार्थो मा भूत् । शब्दशास्त्रे यत्र संज्ञेति स पूर्वमीस शा०द३
सं२ मासः नतु शब्दस्य संज्ञेति किं मकरणा नित्यादिष्वर्थज्ञा सुस्वरूपग्रहणापत्तेः स्यादेतत् स्वरूपग्रहणं विना स्वशब्देनात्
देवग्रहीष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वात् साधारणत्वादंतरंगत्वात् नियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतो संबंध

नर्स १ धे १

क्रः १५ ग्रहणमपेक्षते। साधारणाश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनात्। वहिरंगश्च पदज्ञोऽन्यबौ विषयत्वात्। अनियतोपस्थितिकश्च
अनुकरणाद्दशायामप्रतीतेः। किंरूपग्रहणेनेति चेत्। आह। इह शास्त्रे अर्थोपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूप
ग्रहणं तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्योपपन्नं भवति। तत्र उक्तं ज्ञापकादर्थो ग्राह्यः स्वरूपमिति वचनाद् पंचेति सामर्थ्या
दर्थवतो रूपस्य ग्रहणं तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति। एतत्सूत्रे भाष्ये प्रयोजनं तथा हि। आरभ्यमा व्या ४
णोपि सूत्रे परत्वात्परत्वेन वृत्ता प्राच उदंचो भवत इत्यादयस्तावत् लोकवदर्थाः एवं ग्रहणे अग्नेर्ढगित्यादौ तु शब्द एव ग्र
हीष्यते। अर्थस्य प्रत्ययेन योर्वा पर्यासंभवात्। आप्राप्तिपदिकादित्यधिकारात्। उपसर्गे घोः किरित्यादौ तु घुधातुर्न ग्र
हीष्यते। दाधाघ्वदापित्यारंभात्। उक्तं हि। व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिदिति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषापि वृक्षा द्र
दिसूत्रे राजिंपक्विपा पुनर्भ्राजिपाठात् सिद्धत्वाय सिद्धैव। अग्नेर्ढगित्यादौ हि शब्दविशेषस्यार्थस्योत्सर्गतउपस्थितौ
विशेष्ये कार्यवाधाद्विशेषणीभूतेशब्दे प्रवर्त्तमाने कार्ये उपस्थितार्थोपहित एव न तत्र त्वर्थेपि अर्थस्य विशेषणाविशे
ना ष्यभाववैयत्यासमात्रेणोपपन्नो सवोत्वमैत्यागायोगात् गोणमुरव्यन्यायो व्यपेतम्। लः। गौणस्य प्रथमतोनुपस्थितेः तेन
भिव्यक्तरूपदार्थायइत्याद्यपि व्याख्यातं। तस्मान्न्यायत एव सकलनिर्वाहे सूत्रेनारंभणीयमिति। ननु त्वरन्त्वचतुः सूत्र्यामनु
वर्त्तये स्वं रूपमित्यवश्यं वाच्यमेवेति चेत्। न। अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात्। तथा हि। अणुदित्सूत्रे तावत् स्वस्यापि स्वसावर्ण्ये राम

२८

देवसिद्धं। कथमन्यथाऽवज्ञमित्यत्रैकारौ इति लोपः। तत्र व्यक्तिभेदात्सावर्ण्यमिति चेत् इहापि बोध्यबोधकयोर्भेदात्तज्ज
यात्परस्य तत्कालस्येत्यत्रापि। आदिरन्त्येनेत्यत्रापि आदिग्रहणाद्वा प्रसिद्धं। आवृत्तौ लिंगं तु नादिचीत्यादि येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र तु ह२
वार्त्तिककारस्य स्यचेति वक्ष्यत्येवाव कृतस्तत्तदपि नवाक्यापदेशिवद्भावेनैव सिद्धं। अत्र प्रातिपदिकेनेति तु जन्येव प्रत्याख्या
स्याम। अतएव येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र प्रयोजनमित्याद्यारम्भवार्त्तिकं संगच्छत इति दिक्। भिन्नविशेषणानां स्वरूपार्थं। अत्र
त्रसिदिसुप लकरणा किंचिल्लिंगमात्रसंज्ञ इत्थं लिंगाविशेषाणां संज्ञेति वक्तव्यं तत्र लिंगं वृत्त्याद्यावा संज्ञनीयमित्यर्थः। एव
मग्नेपि तेन विभाषावृक्षमृगेति सूत्रे विशेषणामेव ग्रहणात् प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधा इति सिध्यति। पित्पर्यायवचनस्य च स्वा न
द्यर्थं चकाराद्विशेषाणां स्वरूपस्य च ग्रहणं। स्वे पुषः। [redacted] रेपोषं पुष्टः। अस्य पोषं स्वपोषं।
म२४ जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थं। सभा जामनुष्यपूर्वा इनसभं ईश्वरसभं नेह। राजसभा। हरिश्चन्द्रसभा पर्यायेणापी
न२ वक्षितस्यापि पर्यायवचनस्य च स्वस्य स्वे नेह विकल्पः। नापि विशेषणा। सामान्यविशेषयोर्भिन्नप्रकारकबोध तया तुल्यार्थ
त्वाभावात्। तुल्यार्थो सुविकल्पे रात्रिं तिन्यायात् इन शब्दो राजशब्दस्य पर्याय इत्याख्यातराकृतः भीमो भीमसेन इतिवत्। स्मृत
स्यात्तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थं। पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति मात्स्यिकः। आपफलिकः। पर्यायवचनात्। अनिमिषान् हन्तीमैनिकः स्येष्य

स३ पे३ नां न२

15 प१

भाष्यं १ त्र इति मे निकः । मत्र एँ ह्रिरणोक्त पिन्निर्ईशः कर्तव्यः । तेन स्वरूप स्वप[redacted]र्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणमिति व्याख्यातारः इह ह्रस्वदीएआदै
चन्यायेनैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्यते इतरत्तु सर्वं वाचनिकमेवेत्यवधेयं ॥ ॥ अणुदि[redacted]त्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । अत्रोणप
धी २ रेण णकारेणोक्तं अणात इत्युक्त सवर्णस्य संज्ञा स्याद्विधीयमानं विना च कारात्स्वरूपस्य । अस्यार्थः । सु ह्रीं स्यात् मालीस्यात् । एरनेका
चोसंयोगपूर्वस्य । चिक्यूतुः । नियतुः क्रूदोः । पूयुवः सवल वःपवः । गुरणा । रपरः कर्ता किरति । नचैवं करूदोरित्यपुहस्वान्ते स्यत्कआरि
ओपि स्यादितिवाच्यं दीर्घो अणा वेर्ग्यथ्यापन्नः । नन्वेवमपि अष्टन आविभक्ताविर्त्यत्र सवर्णाग्रहणादुवर्णः । न हि तत्रापि स्या
१२ मर्थ्यं इद्रस्वोच्चारणे घर्षेमात्रिकस्य मात्रिकरक्षस्यादितिर्घि ग्रहणस्योभयार्थं तोपपन्नेरिति चेन्न । अप्रत्यय इति निषेधात् दी ने६
व र्घाणामन णत्वेन सर्णा ग्रहकत्वानास्तीति प्रागेवोक्तत्वा[redacted]च्चोनन्तुदीर्घो अष्टन आत्वविकारकोहारकइत्यादौ पर स्वं न लभ्य
ते तिचेत् । ध्वातो मिनहिदीर्घाः क्षा प्रणाय ग्रहणेन नोप स्था प्यंते ब्रूमः किन्तु यह णाकसामर्थ्यात् दुपजीव्य सुवर्णोदेशादिषु च प
इत्र त्वत्तु वाक्यापरिसमाप्तिन्यायात् वृत्तादत्स्पेवाणाग्रहणे न दीर्घग्रहणमिति तिन्नि । उदित्कुरणोऽस्वः । च कार इगादि । अप्र त
त्ययइति निषेधस्तु उदित्सु न प्रवर्तते । उदित्करणसामर्थ्यात् । अतएवाहुः । भाव्यमानोणः सवर्णान्न गृह्णातीति मुकुलुड दुकुदुकु ४
य त्ययस्तु नोदितः प्रतिज्ञानासिक्याः पणिनीयाः इत्यभ्युपगमात् । अप्रत्यय इति किं विधीयमानानां प्रत्यादेशेणमानं सवर्णा स्य
मइ ग्राहकत्वं मा भूत् । अतइन्नाइसरा । अर्धधातुकस्येट् । भुवो वुक् । अमसंबुद्धौ । इह हि सैंज्ञाबलाज्ञापमानापरार्थोप
× वेंत्रउपदेशाइतिवचनात्सुजांतगतेषेवइजादिशब्दे षुइत्संज्ञा प्रवर्तते । लोपस्तत्रानुपूर्व्या बाधितोपिपदसल्ल × ७५

नोदित: एतान्निंत्यं अन्यथानुनासिकादानुकारेत्संज्ञानापत्त्या लोपानापत्तेः

× पपर्यालोचनायां प्रवृत्तः ततः स्वरूपमिति सं × पत्तिरनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव भवति। तथा च तत्पयस्थापकस्मारणत्वात्स
च२ वर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यत इत्यनुचितं अत एवं तु दर्शनस्याप्यामुच्चारणार्थस्य पकारस्यैवेत्संज्ञका नामपि णाकारादीनां लाम
प२ ध्याकारस्य च पदस्यालोचनायामेवलोपश्च बलवत्त्वादिति न्यायेनापहारादित्संज्ञाभावे णो [illegible] वसंज्ञा प्रवर्तत इति सि
नः द्धो इदं चालोन्यान्तरं वेउपधेति सनेन तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यत्र च केयटग्रंथेस्पष्टं इदमत्र कंको चीन्यारो सानुबंधाद्धि भक्ति
धे स्तु प्राथमिकबौविशिष्टस्य विषयता या तस्यैवार्थवत्त्वमादाय यत्र न्यो हि पश्चादुपतिष्ठतेनतु प्र पुज्यत इति कथं ततो विभाक्तिः
क्रियतां। इत्संज्ञाकार्यं तु आनर्थक्यात्तदंगो भिन्निमायेन प्रत्याय्ये प्रवर्तते विभक्तयर्थो न्वयोप्येवं दृष्टं हि डमुडादावुपस्था
पकेवृत्तस्य लिंगस्य तद्धीध्येफलप्रवर्तकत्वमिति दिक्। स्यादेतत्। उकरी त्याउदो घाद्र्वस्येति सौत्रेउष्वेट्प्रवृत्तात्संज्ञा
ल स्तु तिस्वरं प्रवर्तयेदिति चेन्न। स्यात् अत एवैतत्समाधानाय पूर्वाचार्यैः पराक्रांतमिति गृहाण। कथं तर्हि एअाइस्त
त्रेत्तदृषणाय प्रवृत्तमिति चेन्न। तत्का लावधारणेन कृतार्थस्य तत्कारस्यानुबंधांतरवैषम्यादिति गृहाण। अत एव वैया
करणाइत्यत्रैच आत्स्वरो न भवति। पच स्वेति शपोप्येवं नस्यामामिति सूत्रे अच्चः परस्य हेइत्यत्र च एअच्चोस्तकारस्य प्रत्या
हारत्वपरिहाराय हा। इति सादिष्वपि मा तत्सूत्रांतर्गति षित्संज्ञा। किंतु फलप्रत्यासत्तेः पदार्थैकत्वसाम्येनेत्त्वपरिहार
ति चेन्न। नत्तेफलभाज इति तुल्यं। सामर्थ्योचितपरासंबद्धे फलमिति चेत्संज्ञापि तन्नेवास्तु। सामर्थ्यादिति चेत्। उपदेशे

कः 16 ज्यत्वं हि प्रायोगिकेष्व संभवात्त सत्यायकः निष्ठमात्तु एवं वीसा जात्यादा श्री पत्तो न चैतत्तपरे ष्ठ स्त्रिा पत्त्याय्येत कारा त्वावा दि
स२ ति दिक् । एकत्तमनुं रामेला यमानो प्युकारादेशः सवर्णानूरस्ला तिक्रतग दि तिज परकैरेकरणाल्लिंगात जेनामुना अ म स्यामि
■ त्यत्र हूस्वस्य ङ्स्वो दीर्घस्य री घेः सिध्यति । न चैवं स नाशं सेत्तु प्रत्ययो पि सवर्णो ग्रटस्ल त्विति वाच्यं आदेश विषयकं ज्ञा
उ३य ४ पकमित्युक्तत्वात् पठ्र । अदसोसेरि ति सूत्र एवं तुच्छ ति समाहारं हं हो स्ल अत एव सोलुका निर्देशः कृतः अ त एव चतु
र्दुपधाया इति सूत्रे गोहङ् ति विकृत निर्देशं प्रत्याख्यातं ■ भाष्यकारैः कारांतरप्रश्लेषयुक्तः । नन्वेवमपि अकः सवर्णे ३५
इत्यत्र अकारोष्टादशानां ग्राहकोस्तु अण्त्वात् । अस्क्र च स एव इकरादीनामपि ग्राहकः । आदिरंत्येनेत्युक्तेः इकारादय
मे स्तु कथं ग्राह्याः । न हि त■ह्वाचक शब्दस्तस्मिन् रूढं उपात्तोस्ति । ननु अकः शब्देन इकारादयो प्युपस्थिताइति चेन्तर्हि वाक्या
न्वि र्थेते ■ यंतु । पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वात् । न तु ते पि स्वार्थोपस्थापकाः अनुवृत्तिरित्वादि रस्तु कं । अत एव त्रत्वं वेत्तीत्या
देशवृ विशेषं वेन्ती से वाथो न तु तदर्थं वेत्तीति । तदुक्तं वार्तिककृता । तत्र प्रत्याहारग्रहणेषु सवर्णाग्रहणमनुपदेशात् ।
इ त्वसं प्रत्ययादि तिचेदुच्चार्यमाणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनमिति । शब्दस्याप्रतीयमानस्य । अवचनं । अर्थाप्र
तिपादकत्वमित्यर्थः ।। अत्रोच्यते ।। ।। प्रत्याहारग्रहणे सवर्णस्य वाच्यावाच्यत्वे लरूणां निरूढो दीर्घज्ञसि चेति ज्ञाप
कात् प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्तते । न चाकशब्दवाच्यो दीर्घोस्ति । योस्य निषेधस्य विषयः स्यात्

१६

। नन्वाकारोस्तिइत्तिचेन्न। नास्त्वीत्यनेनैव तत्रनिषेधसिद्धेः। ष्वादीनामित्यादिनिर्देशाच्च। ग्रीहलिंगोनवैवमिकोयरावीतिस्
त्रेईदात्तोग्रहणंनस्याद्युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। तथाच सुध्युपोपास्योरङ्पात्ययेत्यादिनसिध्येदितिचेन्नसजितात्प्येयु ति २
गपद्वृत्तिद्वयस्यस्वीकारेबाधकाभावेबाधकस्याभावात्‌इहचाणनध्याइत्यादिनिर्देशानांतात्पर्यग्राहकत्वात्। यदितु प्राचांमतेश्र
द्धावशाद्युगपद्वृत्तिद्वयंनाभ्युपेयंतर्हीहईदात्तोरपिइगच्छेद्वपोलेत्तगौवाक्ता।स्ववाच्यहस्ववाच्यत्वाविशेषात्।स्ववाच्यता
पिपरमस्तीत्यन्यदेतत्।नन्वेवमपिशरीरमित्यादौशकारस्यश्यानसाम्याद्घकारादेशः प्रौतिइकारवाच्यो हिदीर्घश्चत्तस प्रा ५
वर्णोऽप्यशकारइति।तस्यापिद्वस्वग्रहणेनग्रहणात्।तथाशीतलमित्यादावपियणप्रसंगःदीर्घःपरं[illegible]नवैवमकृमग्वाच्य ति ६
वाच्यत्तायादीर्घेविश्रांत्यात्संबद्धग्रहमानतावादिभिः श्रवोच्यते।भवेदपंशकारस्यपकारादेशरूपोदोषःयदिस्वंच्यसवर्णेव वा
ऽ: शका ५ स्वराणांवर्णेभावयंतुस्ववाच्यवाऽसेसेवब्रूमः।नचईकारस्यावाचकः।दीर्घोणामनणतेनसवर्णोग्राहकत्तापात्‌अस्मद्दावे
दितत्वात्।भाष्यमतेतुश्रश्लृलोःसावर्ण्यमेवनोस्तीत्युक्तं॥ ॥तदेमिह निर्गलितोर्थः।अकारोदशानांसंज्ञा।एवमिदुत्तौ। य ४
मलइत्येतेतुपर्यायशः॥।त्रिंशतःसंज्ञोमलवर्णयोःसावर्ण्यस्यापसंख्यानत्वात्मल्कस्तत्रैकत्यकइत्तिप्रकृतिभावद
र्शनतज्ज्ञापितत्वाद्।नचतुल्यत्वात्किकसंज्ञाद्वयवेयर्थ्यमितर्थमिहसूत्रेतरापणायनात्।एच्च ह्रस्वद्वादशानांसंज्ञा४।यव
लाद्वयो४।रहौतुस्वस्यैवेतिपंचपिहकारश्चाकारस्यसंज्ञेतिप्रासंगतथापितत्य[illegible]रिहारायनाज्झलावित्यनेनैवपत्तभ्रूतो।

का॰ 17 नविस्मर्तव्यः॥ ॥वार्तिककारास्तु इह अणां ग्रहणं प्रत्याहारवत् अस्मिन्मते अस्य वा विधेयत्वे जातिनिर्देशात् सिद्धं अनुवाद्यविशे
षणस्य च ह्रस्वत्वस्याग्रहे कत्व वरं विवक्षा। विधिप्रदेशे तु उपस्थितेः कत्ववद्विवक्षेति सर्वेष्टसिद्धिः। यच्च प्रस्मिन्पक्षे अकारे शाल
कारग्रहणं तस्माध्यंतथापि कल्क सन्नो कारीत्यासमाधेयमिति दिक्॥ ॥तपरस्तत्कालस्य॥ तः परो यस्मात्सतपरः। तात्प
वि रोपितपरः। द्विधाप्ययं स्वसमकालस्य ग्राहकः स्यात्। तेन अत् इत् उत् इति षण्णां संज्ञा। ऋदिति द्वादशानां ऋतु एवोपसर्गा
द दितिधात्वाविति पत्नसावर्णे ऋवर्णग्रहणं तपरत्वाद्दीर्घे नेति सिद्धं तथा पंचमीसमासोदाहरणं तु दृष्ठिरादेति। इह हि
संज्ञायां कृतं तात्पर त्वं सज्ञिनो फलति डुसुपष्टि स्वमिवेत्युक्तं। परंपरासंबंधेनलादेशिकस्येवस्मारकतेति पदेन तु नकाश्चिद्दो
षः अरेडुगुणाइत्यत्रापि स्येवं सिद्धं तत्तका रस्योभयार्थत्वं तपासामर्थ्यविरहात् यदि तु कालसूत्रे एव समासारीत्याऽणुदि
कार्य त्सूत्रे शब्दसंज्ञाया नित्यानुवर्तते यदि वा कालपक्षमाश्रि स्यभाव्यमानत्वादेवसवर्णग्रहणवार्यते तदा दृष्ठि सूत्रेतपरकरणं श्र
व स्पष्टार्थं। इह तु पंचमीसमासो नाश्रयणीयः। अतएवा ... दिति भाष्यं संगच्छते। गुणाभेदकाइतिपक्षे तु दृष्ठि
सूत्रे तपरकरणमुभयार्थं। गुणांतरयुक्तस्य ग्राह्यत्वात् तस्य कत्वेज्ञापकं तु अणुदित्सूत्रस्थमणग्रहणमिति हलुइति
सूत्रे एवोपपादितं। तथा एतत्सूत्रस्थं तत्कालस्येति पदद्वमपीह ज्ञापकं अन्यथा हि स्वस्य रूपस्येत्यनुवृत्त्येव सिद्धे किं तेन।
लं नवसावर्णा द्विग्रहणार्थं तत्। एवं हि तत्रैवल्लग्रहे हे कुर्पात्। क्कृतिकेवेति विहितोरेफद्वयमध्यं स्वारयेतं अत्रा इमेव सिद्धे तो दीर्घो राम
ण 17

यत्नीतिसूत्रे दीर्घग्रहणमपीह लिंगमिति दिक्। अन्तरङ्गैस्तत्त्वं भाष्यादौ द्वैधा प्रारम्भात्तां विध्यर्थं नियमार्थं चेति। तत्राद्यादि
। अणित्यनुवर्तते। तेन अकारादावन्तर्गतत्कालानां सवर्णानां गुणभेदेप्यनेन ग्रहणं। अतो भिस ऐस् इत्यादौ तूभयप्रसंगे प
रत्वादस्यैव प्रवृत्तिः। ननु संज्ञानां बाधकभावो नेष्ट इति चेत् सत्यं। अत्र विरोधे फलभेदे च भवत्येव समावेशः। इह तु विरोध
एवास्ति। अष्टादशधा स्याः षड्ग्राह्या इति हि विरुद्धं। स त्वाकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात्। अत एवाष्टाद
धैं इति सूत्रेऽद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वार्तिकं संगच्छत इत्याहुः। वस्तुतस्तु नेह संज्ञास्तत्र द्वये संख्योपात्ता। येन विरोधः
स्यात्। किंतु अतो भिस ऐस् इत्यादौ तत्परकरणसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावोऽनुमीयत इति तत्त्वं। वस्तुतस्तु तत्कारविशिष्टेयं संज्ञा
न त्वणमात्रात् तत्कालस्येति छन्दसि विधानमात्रं परामृशतीति न तु शिष्टं। तदुच्चारणकालसदृशोलक्षणात्तु प्राचां मतेप्यस्येव। वि
सर्वनाम परेपि तस्यैवावर्तनीयं तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणया पुंः पूर्वोत्तरतत्त्वयोः [illegible] तथा च टिघुभाप्रत्ययेजन्तरावद्विह पदे म त
देशत्वेनानर्थकत्वादुद्ग्रहणात् प्रसंग एव नास्ति विभक्त्युत्पत्तिरप्येवं संगच्छते। वृद्धिरादैच् इति सूत्रे अनाकारस्य योग[illegible]कारैर्य्यवानिति
हरदत्तग्रन्थस्तु प्राचां रीत्या नेतव्य इति निष्कर्षः। सोऽयं विध्यर्थतापक्षः॥ ॥ तदात्तु अणित्यनुवर्तते तदा नियमार्थमिदं।
तपरो णस्तत्कालस्यैवेति। गुणानामभेदकत्वादनणस्तु न कश्चिद्दोषः। अस्मिंश्च पक्षे तत्कालग्रहणं शक्यमकर्तुं। अणा
ग्रहणात्तु वृत्तिश्चानावश्यकी। तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः। दिक्। औदित्यन्ततपरकरणं स्वरार्थं। ननु कालावधार

18 गार्ग्यो भाष्यमाना यास वर्णग्रहणा प्रसक्तेः। तथा च स्वरितः प्रयुज्यते घो ऽपिज ८ट थि विमातरभुगिति। एधि वीज घो ऽरि सुदान्न
प्रयोगस्य घोषाद्दुस्ववोध्यः। अरिस्त्वचेत्यपि च तु सुखमुरवार्थं तु परकरणं व्याख्यानात्। तेन समित्ते अग्न्याविन्या दो ऽनिस्वरोनेतिष्ठति ध। २
कारह रदत्तार यत्र तु न विभक्तौ तु स्मादित्यत्र जया दिस्यादि भिस्कं इटो ऽरिस्यन्नायं निषेधो न भवति। इदमस्तु मुरिसुकारा
५ तुर्वैकरणाद् निसन्नादस्येति। तत्र भ्रुमेपगम वाद मात्रो ऽति स्वर प्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः। भञ्जीयज्ञवराधसइत्या दावंतोदा
६ त्तश्रवणात्। तस्मादिटो ऽरित्यपि सुखमुखार्थस्तकारः। एतेन हुवच नो ऽन्यत्र इत्यादिष्वप्येव मैति दिकवकाजस्तु दिव अ्रो ऽसिम ने
न्नाप्येवमेवाह लः सूसनधर्मिरणो नुसोकृते उदान्न स्वरितयोर्यणइत्येवस्व रितसिद्धेः॥ ॥स्वारितः॥ ॥द्रुतमध्या विलंबितावृ
त ति सोवृत्तयः। उक्तं अभ्यासार्थेद्रुतावृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलंबिता। ताश्च क्रमेणात्रिभा ऽं व
गाधिकाः। तथा हि द्रुतवृत्त्या यस्यां मृचिप्रयुमानायां नव पानीय पलानि स्रवंति। तस्यामेव क्रूचि मध्यम वृत्त्या प्रयुमानायां
द्वादश। विलंबितया तु षोडश। एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्विलंबितायां तपरकरणमकार्षीत् मध्यमायां द्रुतायां वा तर्हि द्रु
तवृत्तेरणपाठकाले अन्तोभिसम्पन्नस्यात्। कालावधारणेन दीर्घप्लुतयोरिव ह्रस्वांतरस्यापि वारणादिति। तथा च वार्ति
कं द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कालभेदादिति॥ ॥अत एव निपातनात् मध्यमशब्देह रवइति संज्ञा
संज्ञासूत्रे कैयटः। अत्र सिद्धांतवार्तिककाराश्रवक्तुः। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशे ष्यंत इति।
१८

लो१

स्यार्थः। व्यंजकोऽभिमतो ध्वनिर्ययपि बहुकालस्थायी तथापि कश्चिन्मात्रापर्यंतमेवाभिव्यनक्ति। तदुत्तरकालोपहितस्तु स्वयमेवानु
वर्तितेन वृत्तिं परमभिव्यनक्ति। यद्वा। ह्रस्वस्य व्यंजको ध्वनिर्द्रुतवृत्तित्वेपि मात्राकाल एव। मध्यमविलंबितयोः प्रथमगृहीतध्वन्यनुनिष्पा
दिना ततोऽन्यूनकालेन ध्वन्यंतरेणाभिव्यक्तौ तदंतरं जन्यते। अभिव्यंग्यपरस्तु नभिद्यते। एवं दीर्घव्यंजकोपि स्तवेन्नाद्यो ध्वनिर्द्विमात्र एव। ६१
अनुनिष्पादी तु ततोऽन्यून इत्याद्यूह्यं। व्यंग्यास्तु स्वत एव परस्परविलक्षणाः। एतच्च सर्वं केचिदेवं ध्वनितं। वर्णास्तु नित्या एव।
वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तत्स्वनुनिष्पादी दूरादपि ग्राह्यः। क[illegible]श्चिद्ध निरवयवपाण्युपेयः। तस्यैव कालभेदाद्वृत्तिभेद विध्यो वर्णास्तु वृत्ति
भेदेप्येकरूपा एवेति॥ ॥कैश्चि[illegible]दुक्तं य एवास्याध्वनित्वेन प्रकल्पितनादइतिपदे तु कालरूपोपाधिविशेषावच्छिन्नस्यैव व्यक्ति
त्वमिति दिक्। उक्तं च भाष्ये। ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावत इति॥ अस्यार्थ ल६
श्शब्दो द्विधा। व्यंजको व्यंग्यश्च। शब्दानां व्यंग्यानां व्यंजकत्वेन संबंधी यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते। तदुभयं व्यंग्यव्यंजक
रूपं केषांचित्स्वतास्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु रेयोदिजन्यानामपि कुतः स्वलाघवतश्शकारणावेलहराणात्। अत्रतु उभयमिति
भावप्रधानो निर्देशः॥ उभयरूपत्वेप्यर्थः॥ ॥आदिरंत्येन सहेता॥ अंत्येनेतासहोच्चार्यमाणो[illegible] वर्णो वर्णसंघातो वाम
ध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य चावर्णो यथा। अलसंघातस्तु। हक्यूहृ अभ्यजत झा वेहुबस्ती स्पतः कुज्जो हृतीपेतिजनका
रेणाप्रत्याहारः। आद्यंतोजावदवयवो जातस्यामेवयवोसमुदाय आदिष्यतेतस्यचयुगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेषुसं

ज्ञावजरंतीमध्यमे खुविश्राम्यतीति। नत्वा घंतयोः संज्ञास्वरूपांतर्भावेणानयोः पराश्र्ये निर्णयात्। अतां स्वरूपमित्यनुवर्तते। संवस
पांचादेरेकरूपत्वे नास्य। अप्राधान्यावृत्ते। अंत्येनेति च प्रधानेन। जीयाजेन रध्यन्ते स्यादौ केवल एव यकारः। प्रवर्तते न णाका
रस्येति इति केयटाशयः। अत्रेदं वक्तव्यं। प्रत्याहारेष्वाद्यावाचकास्तत्रग्रहकत्रास्त्रसावकाशमिति ग्रहणाकस्त्रस्थ भाष्यादि
पर्यालोचनया वाचकत्वं तावदाघवर्णे विश्रांतं। अयस्के नाप्ययंग्राहके संग्रह णान्तु विशिष्टा द्विमनु त्यन्नि रिति योतकम
रवेवमभ्यमिति स्थितं। तत्रांत्यस्येत्संज्ञापि हंतस्य कथं संज्ञित्व प्रसक्तिः। अन्यथा अजादिसंज्ञा नामपि णाकारादावतिप्रसक्तेः क
ल्पहारः। किंच। अस्कस्त विशिष्टस्य यणासंज्ञाया पि रध्यन्ते स्वत्रयणाश्रादपादनमसंगतमेवाप्याय सामान्येन इकुणेस्येव स्थानि
त्वप्रसक्त्या इकारस्य स्थानित्वसंभवादिति। अंत्येनेति किं। सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूदिति वृत्तिकाराः। टाङ सिङसामित्या
दिनिर्देशे एकारेण न स्वं तद्इति निर्णयादिति भावः। नन्वेवमपि टकारान्तस्य से पेसमटो कारांत्यो भवत्वेवेति चेन्नाव्यवसितो यता
विरहात्। इह हि अत्यन्त प्रयुक्तापस्येत्संज्ञा तेन प्रत्यार इति सुउन पुंसकस्येति सूत्रे हारदत्तः। नन्वेवं प्रत्याहारासिद्धिः। अलणसूत्रे
नुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येनापि प्रत्याहारात्। इदं तु वक्तव्यौ पि ग्रारुकोमा भूत्। एवं अंत्ये नसहितो मध्यमः। पूर्वेषां संज्ञो
माभूदित्याद्यिप्रहणं। इतेति किं। रप्रत्याहारोपयोग्यस्यानास स्वरनंत्येनापि अनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवतीत्युक्तं। नन्वेन दितिस
स्याविरहात्। ॥नवीनास्तु सह आसमंतान्त एतीति सहेता मध्यमो वर्णः। अंत्येनादिः अणाइत्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः।
३ औरं प्रित स्यान्नार्थ तया तेनैव प्रत्याहारः। प्रत्या सत्तेश्च। तथा वांत्य ग्रहणं मास्त्विति. ८५ पं ५
भत्रेदं समाधानं। मध्यमेनेतासहित भादिस्तदुत्तरेषामिति १०

आद्यंतसमभिव्याहारान्मध्यमो वर्णो लभ्यते। स्वं रूपमिति चानुवर्तते। वृद्धिग्रहणादिसंज्ञास्विवेहापि सामानाधिकरण्या
त्संज्ञात्वावगतिः अस्मिंश्च व्याख्याने हलन्त्यमित्यत्रेतरेतराश्रयशंकापि नास्तीत्याहुः। आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणे
नासिद्धेस्य व्याकृतयेयमिदं॥ ॥येन विधिस्तदंतस्य॥ विशेषणं तदंतस्य संज्ञा संज्ञास्यावस्थाद्वस्वरूपस्य। परश्चाचयः ज्यः। ओरावश्यके
लाऽस्मिन्नुद्दये लेति करणे तृतीयाः ननु कर्तरि कृद्योगलक्षणषष्ठ्या बाधितत्वात्। विधिरिति द्विकर्मणि किं प्रयच्छते न कर्मणोभि
हितत्वाद्धनत्ययप्राप्तावितिनियमस्यनापि विषयः। करणं च परतंत्रं कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात्। एवं चेह तृतीयया पारतंत्र्यं लक्ष्यते सुपि
भक्तौ न लक्षणेति नैयायिकोक्तदोषस्तेनिर्मूलः। नच व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्तिस्तस्य मूलांतरेष्वपि तस्य वृत्तिलक्ष्यत्वात्। रथो
गच्छतीत्यादौ व्यापारलक्षणाया स्वयमापि स्वीकारात् अत एव प्रयाजयोशेषेण दर्शपूर्णमासावित्यत्र प्रजायोशेषेह वि
ष्णुत्वादस्येदि जिमामांसकाश्चाचरक्षुरिनिदिक्। नच परोऽजित्यादौ इकारादीपारतंत्र्यं धात्वादीनां च स्वातंत्र्यं वाच्यादीनामि वेति
दीनामिव चसंभवतिकिंतु वैपरीत्यं किं तेन विशेषणमप्रधानता। अत्रात्मा तस्य विशेष्यसंज्ञेति पालितं विशेष्यसंनिधौ च विशे
षणत्वं भवति संनिधिस्तु क्वचित्साक्षान्निर्देशेन। यथाईदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति द्विवचनस्य। क्वचिदधिकारात्। यथा। एरजित्यत्र धा
तोः। क्वचिदाक्षेपात्। यथा इको झल् हलि मद्रसनाधातोरिकाय रण। चिरवायवायवायवायन्दवादौ तु न कश्चिदपि विशेष्यसंनिधि
ः अतो नेदं प्रवर्तते॥ ॥स्यादजन्त॥ गुणोद्य एवं स्यसकृत्रोष्यपूर्वकत्वधातोरेव विशेषणां स्यात्। ननुक्ताकारस्य॥ सति विशेषणत्वा

इदं तस्य संज्ञा। संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याययति न तु स्वयं विशेषणादियोगमनुभवति। ततश्च सेकारोमित्यादावति व्याप्तिः। एर्त्तमित्यादावव्या
प्तिश्च। एवमुत्तरश्च प्रत्ययादिरित्यत्रापि तस्य संयोग पूर्वस्य मंगस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यात्। तानु कारस्यात तश्शुही त्यादावतिव्याप्तिः। विशे
षणां च पयोगस्यात दाकृणुक्ष्या दावव्याप्तिः। अथ प्रत्ययस्य तर्हि तक्ष्णुही त्यादि सिध्यतु अश्नुही त्यादौ तु दोष एवेति। अत्रा ह गु
णप्रधानभावसापेक्षोपसंज्ञा तथा च तत्रश्च प्रत्ययादिरित्यादौ विशेषणासंबंध वेलायां गुणभावास्फुरणात् न मेवनुभूयपश्चाद्विशेष्य
संबंधे विशिष्टासंज्ञा भवति। इह हि विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं न तु विशेष्ये विशेषणमिति व्याख्यानात्। अत एव न विशिष्टे वैशिष्ट्यता ये
कत्वद्वयमिति दिक्। तथा च वार्तिकं येन विधिस्तदंतस्येति च सूत्र। गणोपाधी नांतदं तोपाधिता प्रसंगः। इदं तु विशेषणा विशेष्य यो
रपि षष्ठ्यादि रिति। गह गोपाधानां षष्ठमारणो विशेषणात्वेन संमतानामाख्य पूर्वत्वादीनां भिन्नपथ पूर्वत्वादीनां भिसर्थः। यथेष्ट्या
दिश्यने नेदं दर्शयति चतुर्विधत्व विशिष्टे वैशिष्ट्य बाधे षु मध्ये विशिष्टस्य वैशिष्ट्य मेवेह संमतं। न लिंतर न्त्रिकं व्याख्यानात्। लक्ष्यानु
धाव्यति। इह सिद्धांताभिमता विशेषण विषयभावस्फुटी कर्त्तुं बहूनि वार्तिकानि हन्त नितंपप्ता। समास प्रत्यय विधौ प्राति
षधेः। हनी या श्रिते त्यादौ श्रितादयो विशेष्यास्तद्विशेषणं चममुपाराबनडादिभ्यप फ गित्यादौ नडादि विशेष्य प्रातिपदि
क विशेषणमिति फलितोर्थः। अनेन गृह्यपावज्ञा प्रातिपदिकेन तदंत विधिर्नास्तीत्यपि व्याख्यातं। तस्याप्युदाहृत प्रति
षधसमान विषपकत्वस्पदि वृत्तसन्न केयरादिभिरुक्त त्वात्। अत्रापवत विधिर्नास्तीत्यपि व्याख्यातं। तस्याप्युदाहृत प्र

गोत्त्रियोरिति सूत्रेगोतं यस्मात्तिपादिकमिति व्याख्यानं संगच्छते॥ तेनैशेषोघ्यसरवीत्यदौ ग्रहणमत्रत्ते ति निषेधं संचारयं
तोहरतादयः प्रयात्ताः। प्रकृतमनुसरामः॥ श्रितादयो विशेष्याद्रत्यकर्त्तो। तेन द्वितीयाश्रितेति समासः॥ कृश्रितइत्यत्रैव भव
ति न तु कृष्णं परमाश्रितइत्यादावपि॥ उभयापदस्व द्वि॥ नतु कृष्णं परमाश्रितइत्यत्र समास प्राप्तिरेव नास्ति॥ अत्र हि समासा
त्सुप्यि हितः॥ तेन श्रितानां सुबन्तमेव न पदम्। तथात्वं तद्धिभ्यपकं॥ नाडायनः॥ नेह सूत्रे उपस्थापद्यं सोत्र नाडिः॥ अशातिकं दिवा
वति॥ अत्रैकेयरद्वो संबुध्यंतमुदाहरंत्यं कृष्णं परमाश्रितानि॥ एतद्धि प्रत्ययलक्षणेन सुबंतं भवति। श्रितानां च श्रूयते
इति स्यादेतत्॥ सिद्धान्ते श्रितादीनां विशेष्यत्वा पितत्र सुबंतत्वं बाधितं॥ न चात्रा एवान्वयानुपपत्त्या श्रितादिशब्दानां तेस्व क्ष
तिकेलक्षणेतिवाच्यं॥ संबुध्यंतरावमुख्यार्थपुरस्कारेणावकाशलाभात्। तथाचकृष्णश्रितमित्यादिना सिध्यतीति।
मुच्यते॥ समासतद्धितप्रकरणे सर्वत्र श्रितादीनां नङादीनां च तत्प्रकृतिकेलक्षणैव॥ स्वयम्भवे येन दोभिश्चेत्यादावभेद
स्यबाधनं॥ न हि तत्र संबुध्यंततत्संभवति॥ पूर्वकाले केत्यादौ संबुध्यंतसंस्थावेपि एकविभक्ता वित्यादि सोत्र निर्देशो
न सिध्येत्॥ तस्माल्यामान्यापरसृज्ञापकबलेन एकरूप्यय सर्वत्रतत्प्रकृतिकलक्षणेति स्थितं द्विहृत्य भाष्यकृतयोः के
यट्टहरदत्तयोस्तरे कृत्व्याख्यानमनादेपरत्य वधेयं॥ अस्यापवादमाह॥ तृगेहुरोडहणवर्जमिति॥ तुगीता वर्णीनं च
प्रातिपदिकं विशेष्यतद्इति फलितोर्थः॥ महांतमतिक्रांता अतिमहती॥ उपसर्जनत्वाङ्गेरादित्वलक्षणस्यङीषाभा

२१ वेत्रगिरत्नंत्वाण्डीपूर्बृहत्योगौरादित्वं नास्तीत्याधिकचित्।।पुंवत्कं चैतत्।।महच्छेसो रगायेसादाविभक्तेरेयात्तत्वसिद्ध्ये शेतु
स्तुमइतिसूत्रेनघताद्यदात्तत्वहन्महतां रूपसंख्यानामेतिवार्तिकस्यारभ्यमाणत्वात्डीपोप्युदात्तत्वसिद्धेः।। अतइञ्।।द
क्षि।।नचोहसामर्थ्यात्तदंतविधिः।।अस्यापत्यमिइः वामइत्यत्रचरितार्थत्वात्।।नचैवमपिजोक्ति तस्यार्थस्यादितिवाच्या वा
ह्वादिभ्यश्चेत्यत्रवयायंयंवह्वापुत्राताभ्यांचरितार्थत्वात्।।नन्वेवमपिओपगवाविशिष्टस्याद्वेनस्यान्तातुदात्ततिरितिअकार
स्येहअनर्थकत्वादिति चेन्न।।वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषायाअप्रवृत्तेः।।तथाचेतत्सूत्रशेषे वार्तिकं।।अनेवानर्थकेनेति।।
अत्रावसंघातेनार्थवत्वेन।।तेनस्त्रियाइत्तीयङ्इहैवभवति।।स्त्रियौ।।परमस्त्रियौ।।नेह।।शाण्ड्योशाण्ड्यः।।तथाइन्नूहन्पूषार्य
म्णांशौसावेसत्रहन्इतिसंघातग्रहणेप्लीहन्ग्रहणंन।।तेप्लीहानाविन्द्यादोशौसोचातिनियमाप्रवृत्तेर्दीर्घः।।सि
द्धः।।उदस्थाकंभोरित्यत्रवापदांतस्येत्यतःपदग्रहणानुवृत्तिपक्षेपिउदेवाविशेष्यः।।अननुवृत्तौतुनकाचित्क्षय
तिः।।उभयथाप्यनर्थकस्याग्रहणान्नेहगर्मुत्स्यासप्तिगर्मुत्स्वर्णतरणयोः।।ननुशास्त्रेप्लीहानाविन्द्यत्रप्राप्तिरे
वनास्ति।।पदांगाधिकारेतस्यचतदुत्तरपदस्यचेतिवचनात्।।नहीदंतन्नापितदुत्तरपदमितिचेत्।।सत्यं।।पदांगा
धिकारइतिवचनसत्वेतर्थेवक्तिवेतदुषितंभाष्ये।।सोत्रेणतदंतविधिनैवगतार्थत्वात्।।अतएवपरमश्वासावनिम
हाश्चेतिविग्रहेपरमातिमहानितिसिध्यति।।वचनाश्रयणेतुनेत्यास्तिध्येत्।।अतिमहन्शब्दस्यमहदुत्तरपदत्वेप्यन

नंगत्वात्॥ ३ परमविशिष्टस्यांगत्वेपि महदुत्तरपदत्वाभावात्॥ सौत्रेणान्तदंतविधिनानुसं॥ महतइतिदीर्घत्वमुगित्त्वस्यापि॥
नुमागमश्चेह सिध्यति॥ नच ग्रहणवत्वेनेति॥ निषेधः शक्यः॥ समासप्रत्ययविधाविषेत नसहसगान विषयः सइत्युक्तत्वा
त्॥ एतेन वीतजन्मजरामसयस्यत्राशुचातिभार विप्रयोगो व्याख्यातः॥ अलौवेत्यस्यापवादः पठात भाष्यप्ये॥ अ
तिनस्मनृग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधि प्रयोजयतीति॥ अन॥ राज्ञेत्यर्थवता सामेत्यनर्थकेन॥
इन्॥ दृडीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन॥ अम॥ सुपयाइत्यर्थवता सुस्रोताइत्यानर्थकेन॥ मन्॥ सुशर्मेत्यर्थवता सु
प्रथिमेत्यनर्थकेन॥ ३ न त्वेणः षीध्वमिति सूत्रे अंगग्रहणेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धं॥ प
रिवेविषीध्वमित्यत्र हि षीध्वशब्दस्यानर्थकत्वादेवाग्रहणे सिद्धे किंतेनेत्यर्थेनांगग्रहणेनेति दिक्॥ सूत्रस्योदाह
रणान्यपत्राण्यह वार्तिककार प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया॥ अन्वर्थसंज्ञया ह्यस्मिन्नः संज्ञा सर्वादिभिर्विशेष्यंत इतिप
लितोर्थः॥ उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं भयस्य आढ्यस्य चेनिर्दिष्टः॥ तेन तत्त्व प्रकरणे मेघर्तिभयेषुकृञ इतिसू
त्रे वा कृञः भिन्नाउपपदेन मेघर्तो विशेष्यते॥ भयेन तूपपदं॥ यदि तु भयाढ्यशब्दयोर्ग्रहणं तस्य आदिशब्देन बहुव्रीहिः कि
यते तदा क्षेमप्रियमद्रेऽण्युपपदं विशेष्येत॥ सिद्धांतेतु समासपदउपपदेन विशेष्यते॥ भयंकरः अभयंकरः॥ आढ्यंक
रणं॥ स्वाढ्यंकरणं॥ ३॥ पप्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणं॥ स्वसा॥ परमस्वसा भयपरिमाण विस्ता दिग्रहणं च॥ प्रतिषेधेप्र

कः २२

योऽज्ञनमित्यनुवर्त्तते॥ द्विगुना सं॥ निधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यत इति भावः॥ द्विविस्ता द्विपरस्य बिस्त॥ आचिता
॥ द्विपरमाचिता॥ दितिः दित्यः॥ आदित्यः॥ दित्यदित्यादित्येति सूत्रे अदितिग्रहणं न कर्त्तव्य॥ परमदित्यादिभ्यस्त्वनभि
धानात् ण्यो ना॥ रोण्या अण्॥ रोणीति सूत्रेण चातुरर्थिकः॥ रौणः॥ आजकरोणः॥ सैंहकरोणः॥ स्येच॥ तस्य चेति व
क्तव्यं॥ उक्तानाव स्यमाणानां च सर्वेषां मयं शेषः॥ तथा चेह सूत्रे स्वरूपमित्यनुवर्त्तत इति फलितोऽर्थः॥ नु व्यपदेशिवे
द्भावेन रोणा इति सिद्धमिति चिन्त्य॥ व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकाराः॥ यच्चापि रोणी श
ब्दन प्रातिपदिकत याप्य प्रातिपदिकेनेत्यत्र वा क्व प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात्त्वा प्रत्ययान्तेऽपि
परो शिवद्भावो नास्तीति भावः॥ यथा कथंचित् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टग्रहणमिति हि अग्रे पुसूत्रे वक्ष्यते॥ न
नु यदित्तस्य चेत्यत्र च्यते स्वरूपग्रहणं वानुवर्त्तते हि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य निर्विषयकं स्यादिति चेन्न॥
सूत्रान्तादृक्॥ दशान्तादुड् इत्यादौ सावकाशत्वात्॥ न च तद्ग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्त्तिष्यतीति वा
च्यं॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्येतद्बाधेनान्तग्रहणस्य चरितार्थत्वात्॥ ज्ञापकसिद्धं यं परिभाषा॥ पूर्वोत्तरपू
र्वादिनिरिति चक्तव्ये पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति योगविभागाश्चेह ज्ञापकाः॥ वस्तुतस्तु भयात् द्वयाः॥ विवसूत्रान्तादृक् दशा राम
न्तादुड् इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययसमात्रेण सिद्धे अन्तग्रहणसामर्थ्यमपि स्वरूपादमिति परिभाषोऽप्य

तद्भावादिति। नन्वेवमपि व्यपदेशिवद्भावेन स्वरवक्षमालत्वादेकवत्स्यापि गौरशब्दस्य गौणत्वं वर्तत एवेति वाच्यं। एवं हि गौरशब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वे यथार्थं स्यात्। अन्यथा गौरशब्दस्यैवोपसर्जनस्य ह्रस्वविधानाद्दिष्टतापत्तेः। ==२

णं व्यर्थं ॥ नन्वेवं गोकुलमित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यं ॥ उपसर्जनं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वविधानात् ॥ सं
निधानाच्च प्रातिपदिकं प्रत्येव विशेषणताश्रयणात् ॥ गोशब्दे च तदभावात् ॥ अतिराजकुमारी युवतिरित्यत्र नाह्रस्व
॥ उपसर्जनयत्स्त्रीप्रत्ययान्तं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्येत्यत्रापि संनिधानाश्रयणात् । एवं वा विगतिः ॥ नह्यत्र
परिभाषाद्वयं संभवति ॥ व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेन ग्रहणवत्येतिच परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविषयकमिति
द्विवुत्तरत्र कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात् ॥ एवं पूर्वादिनिरितियोगविभागो व्यर्थः ॥ किंबहुना पूर्वादिनिरित्यत्र
तदन्तग्रहणासंभवात्सपूर्वाच्चेति सूत्रं व्यर्थं । व्यपदेशिवद्भावेसिद्धत्वात् प्रत्ययवार्तिकमपि न कर्तव्यं ॥ स्वरूपमि
तितु प्रागेव प्रत्याख्यातमिति दिक् ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ ॥ तदन्तविधिरिति पदं ॥ रथ्यः परमरथ्यः ॥ सीत्यं ॥ परमसीत्यं क्षे
त्रं ॥ सीतया समितं संगतमित्यर्थः ॥ नौवयोधर्मेति यत् ॥ हलस्य कर्षो हल्यः ॥ मतञ्ज ॥ अत्रेदं वक्तव्यं ॥ नहलाकरणज
ल्यकर्षेति नियमात् ॥ यद्विधानाविति किं । हलसीराट्ठगिति ठग्विधौ तदन्तग्रहणमा भूदिति कैयटः ॥ अत्रेदं वक्तव्यं ॥ ह
लसीराट्ठगिति ठक् पठ्यते तस्येदमित्यधिकारे तद्धिताधिकारे च । तत्रोभयत्रापि तदन्तविधिरिष्ट एव आग्रस्य प्रा
दीव्यतीयत्वाद्धलं ह्यकारात्हि हलः ॥ अपरस्य प्रवर्णं हैलिकः ॥ स्पष्टं चेदं चतुर्थे हरदत्तग्रन्थे च ॥ रथा घतन्तदन्तविधिरिति
रथशब्दस्य हि रूपादानमेतदर्थमिति भाष्ये युक्तत्वात् ॥ बहूत्यधिकारस्थरथहलयोरुपादानस्य सामर्थ्याज्ज्ञापयो हि

८३

तविधिरन्विशेषोऽनुभयत्रापिस्यादेवातश्चैवमिहपद्धिधाविस्तसंगतमिति वाच्यं॥तस्योपलक्षणत्वात्॥तस्मैहितमिति
प्रकरणेशरीरावयवाच्चदिति सूत्रेरथ्याच्चेति वार्तिक॥तत्राप्ययंतदंतविधिर्बोध्य॥यत्तुतत्रकेपदविस्पष्टमिति हलसीराट्ठा
भ्यामाहचर्यात्तुर्याध्यायविहितएवयादितितदंतविधिमाहुरिति॥तत्राहुरितिअस्वारमोऽन्नावनंअसमासेनिष्का
दिभ्यइत्यसमासग्रहणेनतस्मिन्प्रकरणेविशिष्यापितदंतविधे[illegible]ज्ञापितत्वासामान्यपरिभाषणेतदंतविधेस्तु
र्वास्तादित्यवधेय॥सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्योजनपदस्य॥सुपाञ्चालकः॥सुमागधकः॥सर्वपाञ्चालकः॥अर्द्धपा
ञ्चालकः॥उत्तरस्यपिबहुवचनविषयादिति वृत्त॥सुसर्वार्द्धजनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिः॥दिक्शब्द पूर्वपाञ्चालकः॥उ
अपरपाञ्चालकः॥पूर्ववद्बहुत्व॥दिशोमद्राणाम्॥इत्युत्तरपदवृद्धि॥अंगोनोवृद्धिमद्धिधाववयवानां॥ग्रस्तुवाचिनः
शब्दात्तयोर्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययत्तद्धिधानेअनेअवयवानांपूर्वपदस्येतिशेषः॥तदंतविधिरिहवाचनिकराव॥श
रदः पूर्वोभागःपूर्वशरत्॥पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः॥तत्रभवपूर्वशारदंसंधिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्योऽण्॥
अवयवाद्दतोरित्युत्तरपदवृद्धिः॥वृद्धिमदिति किं॥प्राग्वृषरणयइत्यत्रतदंतविधिर्माभूत्॥तेनतत्रणेवभवति
॥पूर्वप्राग्वृषमिति॥अवयवानां किं॥पूर्वस्यशरदिभवपौर्वशारदिकमित्यत्राण्णभवति॥किंतुकालाठ्ठञेवति॥अत्रहि
पर्योकथंचित्कालवाचिनोग्रहणतेनतुल्यविद्यामहः॥तत्रसंधिवेलाद्युतुनक्षत्रेणविशेषणात्॥अनंतरावसायप्रा

८३

=ठक्प्रतिषेधस्य प्रत्ययप्रतिषेधरूपत्वात् अतदंतविधिर्भवत्येव =२ संख्यायाः संज्ञासंघेत्यनेन= २

कः॥ पौनःपुनिक इत्यादि सिध्यति॥ ठञ्विधौ संख्यायाः द्वे षष्टी परिमाणस्येति विग्रहः तद्धितार्थे इत्यनेन समासे कृते आर्हादितिठञ् न भवति संख्याया अतदंतविधावतिसंख्यात्वादपि ठक् प्रतिषेधात्॥ तेन प्राग्वतेरिति ठञेव भवति॥ अध्यर्धपूर्वेति लक् कृतेन भवति॥ सोस्यांशवस्नभृतय इत्यनः सोस्येत्यनुवर्तमानेतेदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थस्य समर्थविभक्तेश्च निर्देशात्॥ पुनर्निर्देशो न हि प्रकृतात् लुक् संबद्धाद्धि लक्षणमिदमिति सूच्यते॥ यद्वा अनुवर्तमाने नसोस्येत्यनेन सहितं परिमाणं संख्याया इत्येतत्तावत् स्वल्पपविधनात् तस्य लु किंतु ते पुनस्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्जातीयप्रत्ययः तस्य विधानसामर्थ्याद्धि गुतिजत्वाभावाद्वा लुक् न भविष्यति॥ रातस्त्वं इति कारमतमाश्रित्योक्तं॥ भाष्यकारमते तु मधीष्ट इति सूत्रेण भृ वार्थो प्रत्ययकृत्वा द्विषष्टिक इत्यादि साध्यं॥ न च अत्र अध्यर्धेति लुक् प्राप्नोति॥ अनार्हीयत्वात्॥ यद्यपि तमधीष्ट इत्यत्र कादिति वर्तते यापि कालेसंख्येये वर्तमानास्य षष्टि शब्दाद्दुत्पत्तिर्न विरुध्यते॥ रमणीयादिभ्यस्त्वनभिधानान्न भवति॥ परिणाय्ये लुक् द्धवरिः॥ जयाहि प्रामतेष्टत्रिति ठञ्तदर्हतीत्यन्तः प्राक्तेक्रीतमित्येवमाद्याये ये च्लिषुभवति॥ अर्ह इत्यर्थे चतनः परये ये वर्तयतीत्याद यः॥ आकालिकड् घंत्तश्च ने इत्येवमेता सोश्च पिप्र वति॥ रावचंठञ् आर्हीयानार्हीयार्थसाधारणत्वेपि परिमाणस्य तदर्हनीत्यत्र प्राङ्निर्देशात तत्रैयत्न ष्ठज आर्हिपिरावनच्चतदस्येति पुनरुपादेन मात्रेणार्हीयत्वमपगच्छति॥ न हि को वास्य तद् इत्यार्हीयत्वनिवृत्तौ॥ किंच

कै॰ २४

॥यथाहीयउत्पन्नवत्तरस्येतिपुनरुपादेनमात्रेणाहीयत्वमपगच्छति॥नहिकाकोवाश्यपत्तइत्याहीयत्वंनिवर्त्तते॥किंच॥घा
हीयत्वंनिवर्त्ततेतर्हिजीवित्तपरिमाणदिन्यत्रपिलुङ्नस्यात्॥द्वौनिष्कौपरिमाणमस्यस्येतिद्विनिष्कः॥नचद्वित्रिपूर्वान्निष्का
दितिवचनसामर्थ्याल्लुग्भविष्यतीतिवाच्यं॥परिमाणातिरिक्तघाहीयार्थेषुवचनस्यावकाशत्वात्॥तस्माद्यस्माघस्यषष्ठीजी
वित्तपरिमाणषष्ठिमसोऽस्मिन्नाभवतीतितमधीष्टे भृतइत्येवहि षाष्टिकः साधनीयः॥तदस्यातितुसन्तव्यं॥सोऽस्येत्यनु
वृत्त्यैवेष्टसिद्धेरितिनिष्ठितं॥धर्मोऽनुजः॥धर्मंचरतिधार्मिकः॥अधर्मंचरतित्वाधर्मिकः अधर्मात्त्वेत्यन्नवक्तव्यं॥पदागाधि
कारेतस्यचतदुत्तरपदस्यच॥प्रयोजनंइष्टकेषीकमालानांचिततूलभारिषु॥इष्टकचितंपक्वेष्टकचितं॥इषीकातूल
॥मुञ्जेषीकतूलेन॥मालभारी॥उत्पलमालभारीइहउत्तरपदाधिकारेप्रयोजनस्योदाहरणास्यदांगेतिपदस्यादु
त्तरपदस्यरुइतिकैयटादयः॥अतएवपरममहत्परिमाणमित्यत्रपरममहतोद्रव्यस्यपरिमाणमितिषष्ठीतत्पुरुषः॥सा
मानाधिकरण्येहिआन्महतइत्यात्वस्यापत्तिरित्यकैयटप्रभृतयोव्याचख्युः॥यत्तुतज्ज्ञवर्द्धमानेनोक्तं॥पदांगाधिकारेऽस्य
त्रकेवलपदाधिकारोगृह्यते॥ननूत्तरपदाधिकारःअन्यथाइष्टकेषीकामालानामित्यत्रपुनस्तदन्तविध्युपसंख्यानंव्य
र्थंस्यात्॥तथाचपरममहत्परिमाणमित्यत्रकर्मधारयपक्षेऽप्यात्वप्रसक्तिर्नास्त्येवेति॥दत्तदेनोदनवहिंसाभिधानं
॥इष्टकेषीत्यस्यप्रयोजनत्वेनोदाहरणात्॥उपसंख्यानात्तरस्यगनगनकुस्कमायमानत्वात्॥तस्मादाचार्योक्तमे राम

वसम्पन्न ।। रात्रे सततं नैशं तमोऽहन्नमन्यत इति भारविप्रयोगे ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः इत्यलुक् कृतो नेत्याशं
क्याह । मानो कारीत्यात उत्तरपदाधिकारे तु उत्तरपदग्रहणं नास्तीति दुर्घटवृत्तिकारोक्तिः परास्ता ।। यदपि ओजःसहोम्भ इ
ति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं ।। ओजःप्रभृतीनामुत्तरपदाक्षिप्तं शब्दं पदं प्रति विशेष्यत्वादिति ।। तदपि वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यं
विशेषेण विशेष्यभावनिर्णयायैव इह सहवार्त्तिकानां प्रवृत्तिरिति कैयटवक्ष्यमाणस्वयमपि व्याख्यातत्वात् ।। भारविप्रयोगास्त्वित्थं
समाधेयः । सन्ततः ।। नैशं तमः सोढं तदिति षष्ठीतत्पुरुषः ।। नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषविवक्षायां षष्ठी ।। ततः सततं नैशं मोस्त्वं यो
स्मिन्निति बहुव्रीहिः । यद्वाहन्तु वर्त्तते । घञर्थे कविधानमिति भावे कः । सततं स्तामोऽहन्तिर्यस्मिन्निति प्राग्वत् । ओजःगाधिकारे प्रयोजना
त्याह ।। प्रयोजनमहद्रूपस्वस्तनघृणाद्दीर्घविधौ महानूपरमं महानः आपस्तिष्ठंति ।। स्थापः ।। नपूजनादिति समासां
तान्निषेधः नन्वमपि द्धाते रूपर्गेभ्य ईतीकारः प्राप्नोति ।। न स्वपं समासांतः ।। येनानः वयूरिस्य प्रइवनिषिध्यत्तत्त्विति ।। स य
त्यं ।। ध्वंत्तरुपसर्गेभ्य इति अप इति कृत समासांतस्यानुकरणप्रथमांते ।। अहोदंतादिति वक्त ।। ध्यव्ययमेनपथस्पर्ध्य प्रथमा
।। इहत्यस्यापइति भाष्यं चास्मिन्व्याख्याने प्रमाणमित्यवधेयं ।। स्वसारोपइ मस्वसारो ।। नसारो ।। परमनसारो ।। घुपथम
दस्मदस्थपान्नउ हो नुम ।। पद्भावः प्रयोजनं ।। द्विपदः पपूपश्यक केल स्पोदाहरणं तु पादपतेरप्रत्ययः ।। यातापदं स्यादि
।। इहक्वौ लुप्तलाष्यि लोपेन स्थानिवत् ।। उत्तरपदाधिकारं तु पादशब्दो विशेष्यमेव ।। तेन पादस्य पदाज्याति गोपहते

25

षुइतिपदभावः॥पादेनोपसर्जनंपदोपसर्जनमित्यन्नेवक्ष्यवति॥इहतुनद्विघपादेनोपसर्जनंद्विघ्नुपादोपसर्जनमिति॥उच्चरस्त्वन्नेपे
वं॥ततेनपचयत्सर्व्वेहिमकाषिसर्जपसर्पोषुवेतियद्वावद्व॰ऽहेवभवति॥पादैकपत्नीतिपकृषी॥इहसन॥परमपादकाषी॥य
त्तुपरमश्वत्काषीतिप्रयोगःसपरमस्वामोष्टत्कोषीचेत्तिविग्रहेणसमधेयइतिभाष्यकैयटयोःस्थितं॥पूर्य॥वयं॥उती
पूर्यं॥अतिवयं॥अस्वापरमस्थू॥अनड्वान्नृष्णसरमानड्वान॥घसश्रिमथिपुंगोस्त्रविच्चातुरनडुत्संग्रहणंघो॥सुधैः
पंथाः॥सुपथाः॥तपूजनादितिसमासान्ताभावः॥परमंथा॥परमपुमा॥सुरवायो॥परमच्चेत्वारः॥परः॥परमानडुहः॥
परमत्रपाणं॥ध्येतभाष्येतुपरमपथाः॥परमगौरित्युदाहृततत्रसमासान्तापत्तिः॥नपूजनादितिनिषेधस्तु ना
स्ति॥स्वनियामवेतिवक्ष्यमाणत्वात्॥आराववक्रचिक्रोयमनयपरइतिकैयटः॥समासांतविधेरनित्यतयावासमाधेयं॥प
द्मपरं॥तुदाहरणान्तरमित्यर्थः॥अपथाअगोरित्यत्रनञ्तत्पुरुषात्ययोविभाषेतिसाधुत्वं॥प्येतुपरमसखायावितिप
ठितंभाष्ये॥तत्रबहुव्रीहिर्बोध्यः॥गौणत्वेपिस्यनङ्णित्वेइष्येतेरावा॥अस्थ्याघनड्वत्॥राजत्वमिदर्चांत्यादित्यत्रहि
नीयाश्रितेत्यत्रचस्पष्टं॥अतुक्षावरुणइद्रसखा॥अन्नयाहिमहत्सखेत्यादिप्रयोगाश्चैवसंगच्छंते॥राजनाथसंज्ञा
सूत्रेराजभनःसखायस्यसुषावितिरित्युदाहरन्हरदत्तान्यासकारश्चायासत्तः॥त्रेत्वायइत्यत्रतुत्रिंशद्वार्थेसमवेतत्संख्या
भिधायित्यासिपरइतियोर्व्याननाङ्गैणेनप्रभावति॥प्रियत्रीणाप्रधान्येतुस्यादेव॥परमत्रपाणामित्याहुः॥त्र

न्याख्याने प्रमाणमङ्गस्य ॥ इह यदङ्गाधिकारे इति न कर्तव्यं तदन्तग्रहणेनैव सकले सिद्धेरित्येतत्तं न विस्मर्तव्यं ॥ प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं ॥ इह प्रत्ययाक्षिप्तस्य धातुप्रातिपदिकावयवस्य वर्णसमुदायस्य प्रत्ययेनैव विशेषणा
त्तदन्तविधिर्लभ्यते ॥ अङ्गसंज्ञासूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये इति योगं विभज्य परिभाषात्वेन व्याख्यानादशंतरला
भः ॥ इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्तते सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् ॥ उत्तरपदाधिकारेऽपि न प्रवर्तते ॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्वि
ति सूत्रे लेखग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते ॥ अस्यापवादमाह ॥ प्रत्ययग्रहणं चापंचम्याः इति ॥ यत्र प्रत्ययस्य पंचम्यन्तं वि
शेषणं तत्र तदन्तग्रहणं नेत्यर्थः ॥ यथा रदाभ्यां निष्ठात इत्यत्र ॥ तेनेह स्तीर्णे यत्र हि धातोस्तकारस्य निष्ठान्तप्रत्ययावयवीभूतस्य न
त्वं न भवति ॥ इह प्रत्ययैकसंज्ञाविधौ उत्तरपदाधिकारे च स्यतासी लृलुटोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यतयाश्रीयते ॥ उत्तरत्र तु वि
शेषणतयेति फलितोऽर्थः ॥ तदिदं सकलसूत्रेणैव सिध्यतीति स्थितं ॥ सौत्रस्यैतस्य तदन्तविधेर्वाचिकमपवादमाह वार्तिकका
रः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इत्यत्रेह भवति श्रियौ भ्रुवौ इति ॥ एवमिहापि सिध्यति
श्रियः भ्रुवः ॥ तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः ॥ अतो विशेषणेनैव ॥ ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं ॥ यस्य समुदायस्या
वयवानामचां मध्ये प्राथमिकोऽच् वृद्धिसंज्ञकः स वृद्धसंज्ञकः स्यात् ॥ आम्रगुप्तीयः ॥ वृद्धाच्छः ॥ अचामिति जातौ बहुवच
नं ॥ तेन द्वयोरपि भवति ॥ शालीयः ॥ राकस्यापि भवति व्यपदेशिवद्भावात् ज्ञा ब्राह्मणी तस्या अयं ज्ञायः ॥ वानामधेय

कः २८

स्यापौरुषेयं नाम॥ तस्य वृद्धसंज्ञा वास्यादित्यर्थः॥ उभयत्र विभाषेयं देवदत्तादीनामप्राप्ते प्राप्ते आरंभात्॥ देवदत्तीया
॥ दैवदत्ताः॥ विधायमूर्त्तिकपटनेवामनी मितिश्रीहर्षः॥ गोत्रोत्तरपदस्य च॥ नित्यवृद्धसंज्ञावकत्योति शेषः॥ कंबलचारायणी
याः॥ औदनपाणिनीयाः॥ घृतरौढीयाः॥ कंबलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यादिरर्थः॥ पणतपणः॥ घञर्थे कवि
धानमिति कः॥+ सोस्यास्तीति पणी॥ पणिनो गोत्रापत्यं पाणिनः॥ अण्॥ गाथिविदथिकेशीति प्रकृतिभावः ततो यूनीञ् पाणिनिः॥
स्यादत इञ्॥ ण्यक्षत्रियार्षञितः इति सूत्रेण इञो लुक् प्राप्नोति॥ आर्षात्यन्तु सम्बन्धत्वादिति चेन्न॥ आर्षग्रहणे नेतरः ऋष्यंधके
ति सूत्रविहितस्य ऋष्यण एव ग्रहणात्॥ अस्य च औत्सर्गिकत्वात्॥ यद्वा पाणिनशब्दो यौगिको नत्वर्षे पौरुषः॥ लु
ग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणं॥ गोत्रत्वशास्त्रान्तरैकशेषनिर्देशाद्वा भावतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्त्तिकनिर्देशाद्दाक्षिपुत्रस्य
पाणिनेरिति भाष्यकारव्यवहाराच्च निर्णीयते॥ नन्वेवमपि पाणिनेः छात्राः पाणिनीया इति न सिध्यति॥ वृद्धाच्छ्वाधि
त्वादिञश्चेरणः प्रसंगात्॥ न च यूनोवक्षिति यूनि लुगिति इञो लुकि सति नायमितत इति वाच्यं॥ प्रत्ययलक्षणेन वृ
जतत्वाधिकारादन्यत्वेन प्राप्ते लौकिकं गोत्रं विनपायात्॥ अत्राहुः॥ इञश्चेत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रह
णमनुवर्तते॥ तच्च पूर्वसूत्रेऽवरव्यपत्ये॥ तेनापत्याधिकारादन्यत्वेन प्राप्ते लौकिकं गोत्रं विहाय गोत्राधिकारे
गृह्यते॥ स्त्रीरितेनाधिकार इति वचनात्॥ कण्वादिस्त्रगर्गादिपंचान्तर्गणः॥ ततो गर्गादिभ्यो यञिति विधीयमानो यत्र राम

27 पारिभाषिक एव गोत्रे भवति। तत्रापत्याधिकारस्त्वात्। तेन यञिञश्चेत्यत्रापि पारिभा[षि]षिकगोत्रे यञ् इञ् तदन्ताद्येषेण इत्यर्थः
फलितः।। यद्वा लक्षण प्रतिपदोक्त परिभाषया कण्वादिसूत्रेनेय भरश्यते।। स च पारिभाषिके विहितत्वात् स्वव प्रत्ययकः।।
एवं चार्थाधिकारात् इञश्चेत्यत्रापि तथा।। पाणिनिरिति तु पूनीञ् न तु गोत्रे। तेनाणो प्रो मनिर्बाधश्च प्रवृत्ति स्थितं।। स्वस्या
पत्यं गौडिः।। अत इञ् अनन्तरे गोत्रे वा न चैव मिञश्च त्यण प्रसंगः। न ह्यचः प्राच्य भरते ष्विति निषेधात्।। स्यादेतत्।। यदि
गोत्रान्तरपदस्येह उ संज्ञा विधीयते तर्हि पिंगल कण्वस्य पुत्राः पैंगलकण्वा इत्यत्र वृद्धाच्छस्यात्।। इष्यते तु कण्वादिभ्यो
गोत्र इत्यण्।। सत्यं।। अत एवाय शिन्नो षाडुक्त वा त्रिकत्वात्तागोत्रत्वाद्धान्ते समस्तवदिति।। शेषिकाधिकार प्राद्धी अतो णि
यत्र वा इस्य मतिदिशकर्त्तव्य इत्यर्थः।। अपत्याधिकारादन्यत्वात्त्वलौकिक गोत्रग्रहणादोदनपाणिनीपा इत्यादि सिध्य
तीति भावः।। किम विशेषेण नेत्याह।। जिह्वाकात्सहरितकाद्यवर्जं।। कात्यशब्दो गर्गादिः।। जिह्वायच लोहरित्व राश्च का
यः।। तस्य यूना इत्यर्थेऽणेव भवति।। जैह्वाकाताः हारितकाताः।। ।।त्यदादीनि च।। एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः।। त्यदीयं।।
अदसीयं।। किमीयं।। त्वादायनिः।। मादायनि। उदीचां वृद्धादि निपिञ्।। प्रत्ययमत्तरपद यश्चेति त्वमावादेशौ।। ए
ङ् प्राचां देशे।। यस्याचामादिरिति मड्कमुत्यानुवर्तते।। एङ्यस्याचामादिस्तत् वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने।। एणीप
चनीपः।। गोनदीयः।। भोजकटीयः।। एङिति किं।। आहिच्छत्रः। कान्यकुब्जः। विधेयसंज्ञा सेव धवलेन एणिभक्तानुच्चारण।

त्र प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं ॥ व्यवस्थितविभाषा चेयं ॥ तेकोऽदेवदत्तशब्दयोर प्राग्देशयोर प्रावाचिनोर्न वृद्धसंज्ञा
॥ तेन तैकोऽदेवदत्ताः इत्यणेव भवति ॥ प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्य भवत्येव वृद्धसंज्ञा ॥ ततः कस्यादित्वाद् वुलक्षणे ठञ्
ठो भवतः ॥ शौषिके ष्विति वक्तव्यं ॥ सौपुरिका ॥ स्कौनगरिकी ॥ स्कौनगरिका ॥ सेपुरस्कौनगरस्य वाहीकग्रामौ ॥ तत्र
वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः ॥ शौषिके ष्विति वचनात् प्रत्ययवुलक्षणः प्कि जत ॥ विपाशश्च निसुवृद्धे
ति मयण् न ॥ तेस्य कुणिमतं भाष्यमतं चानुसृ प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्याख्यातं ॥ जयादित्यस्तु प्राग्विदेशो
ये संजिले प्राञ्चः पुरुषाः ॥ तेषां यो देशस्तदभिधाने इति व्याचख्यौ ॥ प्राचामित्यस्य श्रूयमाणदेशविशेषणत्वे संभवति
अध्याहर्तव्येन मतेऽस्यानेनान्वयोऽनुकल्प्य इति तत्स्याशयः ॥ अस्मिन्पक्षे वाहीकग्रामे देवदत्त इत्यत्र वृद्धत्वादेव
ठञ्ञिठौ न भवत इति स्पष्टं ॥ किंतु सेपुरिकीत्यादि भाष्योदाहृतं वचनेनैव साधनीयं स्यादिति दिक् ॥ देशा इति किं ॥ गो
मती नाम प्राग्देशनदी तत्र भवाः मत्स्याः गोमताः ॥ देशग्रहणेन नदी न गृह्यते ॥ नदी देशो न भवतीति पृष्ठगुप्तादनाद्वि
गात् ॥ प्रागादिदिशविभागोऽस्ति स्यां ॥ शरावती नाम नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी ॥ तत्स्याः दक्षिणपूर्वस्यां दिशि प्राग्व्यवस्थितो देशः
प्राग्देशः ॥ उत्तरापरस्यामुदग्देशः ॥ उक्तं च ॥ प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा ॥ विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु राम
शरावतीति ॥ अमरसिंहोप्याह ॥ शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः इति ॥ अमर

कौ:

व्याख्यातारस्तु शाशनीतोन्तःस्थांपश्चिमा च्चिगामिनी शरावतीति वदन्ति॥ उभयथापि प्रागुदक्स्वरूपेण विवादः॥ वाहीकदेश
स्य प्रागुदग्व विभक्तः॥ वहिषष्टिलोपो यञ्चेति सूत्रस्यादन्तादिति विवरणं॥ तच्चिन्त्यं॥ अत एव ह्यपत्य इति सूत्रेऽत्राभ्यस्तं जिताद्वि
ति वार्त्तिकव्याख्यावसरेण भगवता शाकल्यनाम्नो स्यादित्यु वाहीकोभयरूपता युगपन्मात्त॥ तन्न हृद्दत्तादिमिस्तथैवानुवा
दाच्च॥ तस्माद्वाहीको देशाय इत्यो कान्त॥ तथा च कर्णपर्वेपि पंचानां सिंधुषष्ठानां नमस्तरं ये समाश्रिताः॥ वाहीका नाम ते
देशा न तत्र दिवसं वसेदिति राजन धर्मवहिर्भूतत्वाद्वाहीका इत्युक्तं शवति॥ शतद्रु विपाशाद्वा रावती वितस्ता चंद्रभागेति पं
च नद्यः सिंधुनदस्तु षष्ठः तन्मध्यदेशो वाहीका इति व्याख्यातारः॥ युक्तश्चायं ज्ञ तुत्तत्रैव दर्शितः॥ वहिश्च नाम वहकश्च
विपाशायां पिशाचकौ॥ तयोरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेरिति॥ राजन्त्र विवचेन वाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यादावुपयो
क्ष्यंत इति सर्वं सस्थं॥ ॥ इति श्री विद्वन्मुकुटरत्नस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना भट्टोजिभट्टेन कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमाध्याय
स्य प्रथमपादे नवममाह्निकम्॥ पादश्च प्रथमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम

९८

को० जो३
७८५८

नं. ६५०

कौलंसुमनवाह्निकसमग्र

प्रथमारभ्य षष्ठपाद सवमा ह्रिकं

१८

पादकौ०
८६२

